

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅԵՐ

6

ԵՐԵՎԱՆ 2005

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

A
II
90987

6

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՁ. ԱՇԺԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԿԱՐ

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

9

Signature

9

ԵՐԵՎԱՆ 2005

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Հ 282

Ժողովածուն տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի
գիտական իտրհրդի որոշմամբ
Պատասխանատու խմբագիր Գնեյ Գրիգորյան

Հ 282 Հայոց պատմության հարցեր /գիտական հոդվածների
Ժողովածու/- Եր., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ,
2005, 339 էջ

«Հայոց պատմության հարցեր» գիտական հոդվածների
հերթական 6-րդ ժողովածուն նվիրված է միջնադարյան Հայաստանի
պատմության հարցերին: Ժողովածուում ընդգրկված են 2005 թ. հու-
նիսի 24-ից 26-ը Եղեգնաձորում ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի
կազմակերպած գիտական նստաշրջանի նյութերը: Նստաշրջանը նվիր-
ված էր հայ գրերի ստեղծման 1600- ամյակին:

Գրքում տեղ են զտել Հայաստանի պատմության ամենատարբեր
հարցերին, ինչպես նաև հոդեոր և նյութական մշակույթներին
առնչվող հոդվածներ վաղ միջնադարից սկսած մինչև նոր ժամանակ-
ները:

Հասցեագրվում է հայագետներին, պատմաբաններին և Հայոց
պատմության հետաքրքրվողներին:

ԳՄԴ 63. 3 (2Հ)

ISBN 99941 - 969 5 - 2

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության
ինստ., 2005

Ընթերցողի ուշադրութեանը հանձնվող «Հայոց պատմութեան հարցեր»-ի VI ժողովածուն ամփոփում է 2'05 թ. հունիսի 24-ից 26-ը եղեգնաձորում ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի կազմակերպած «Միջնադարյան Հայաստանի պատմութեան հիմնահարցեր» գիտաժողովում կարդացված շուրջ երկու տասնյակ զեկուցումները: Գիտաժողովը նվիրված էր Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից հայերեն գրերի ստեղծման 1600 ամյակին:

Ժողովածուն աչքի է ընկնում պատմագիտական թեմատիկայի բազմադասով: Նրանում ընդգրկված են միջնադարյան Հայաստանի քաղաքակրթությանը նյութական ու հոգևոր մշակույթների, ինչպես նաև պատմությանը նվիրված դիտական ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում պատմագրության, աղբյուրագիտության, տեղագրության, ազնվականության, հոգևոր դասին, եկեղեցիներին ու վանքերին, վիճագրության, արվեստին, երկրի քաղաքական պատմությանը նվիրված հոդվածները:

Ժողովածուում ընդգրկված նյութերի ժամանակագրական սահմանները նույնպես լայն են: Դրանք սկիզբ են առնում վաղ միջնադարից և հասնում մինչև նոր ժամանակները:

Ժողովածուում տեղ գտած հոդվածներից մի քանիսը թեև նվիրված են ավանդական թվացող հիմնահարցերի, սակայն դրանք քննարկվում են մեր պատմագրության զարգացման այսօրվա պահանջներին համապատասխան:

Ուսումնասիրությունների մյուս խումբն առանձնանում է նյութի նորութեամբ, հարցադրումների ու դրանց լուծման ինքնատի-

պուլթյամբ: Նորութիւն են նաև այն հողվածները, որոնցում յուծվում են առեղծվածային թվացող սակավաթիվ, բայց կարևոր հարցեր:

Տեղին է ասված, որ գրքերը մարդկանց նման ունեն իրենց ճակատագրերը: Սույն մատենաշարը ծնկեց իբրև Պատմութեան ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողների հողվածների ժողովածու, բայց ժամանակի ընթացքում այն հասունացավ, ձեռք բերեց նույնիսկ թեմատիկ ուղղվածութիւն և այսօր համախմբում է ոչ միայն Պատմութեան, այլև Հնագիտութեան ու ազգագրութեան ինստիտուտների, ինչպես նաև՝ Մատենադարանի և Երևանի պետական համալսարանի մասնագետներին: Հիրավի, գիտական համագործակցութեան ուսանելի օրինակ, որի կարևորութիւնը վեր է ամեն կասկածից:

«Հայոց պատմութեան հարցեր» ժողովածուն միաժամանակ «Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճեան» մատենաշարի IX դիրքն է: Սույն մատենաշարի գրքերը տպագրվում են ՀՀ ԳԱՍ պատմութեան ինստիտուտում ԱՄՆ Հայ կրթական ու մշակութային միութեան Նյու-Յորքի մասնաճյուղի միջոցներով ինստիտուտի ձեռք բերած տպագրական սարքերով:

ՆՈՐԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը ժԳ զարի վերջին Օրբելյան իշխանների աիրույթ Սյունիքն ու նրանց նստավայր Վայոց ձորը համեմատում է փրկարար Նոյան տապանի հետ, որտեղ «աւերեալ և ապականեայ» աշխարհից հեռանալով պատաստան էին գտնում հրբեմնի ծայկուն Հայաստանի տարրեր շրջանների բնակիչները՝ «բազում ևսիսկոպոսք և վարդապետք և յաղատ արանց»:

Հայաստանի և Հատկապես պատմական Սյունիքի եկեղեցական, քաղաքական ու մշակութային դարավոր պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Նորավանքը: Հայոց պատմության մեջ Նորավանքը Հայաստանյայց եկեղեցու ուղղափառ դավանանքի առաջապահներից է, ազգային-ազատագրական պայքարի կենտրոն, Հայ մշակույթի ու դպրության օրրան, Համաշխարհային ճարտարապետական արվեստի բազմահարուստ թանգարան: Նրա խնկաբույր կամարների ներքո հանգչում են իշխաններ ու մետրոպոլիտներ, սպարապետներ ու ճգնալորներ, ճարտարապետներ ու վանականներ, քարգործ վարպետներ, պարզ հավատացյալ մարդիկ... մի ողջ ստեղծագործ ժողովուրդ իր հերոսական պատմությամբ ու անզուգական հոգևոր ժառանգությամբ: Նրա պատմությունն սկսվում է անհիշելի ժամանակներից և ձգվում դեպի հավերժություն:

Նորավանքը ղոհարներից մեկն է խորունկ ձորերով, արադահոս դետերով, ծաղկավիթիթ այգեստաններիով, անառիկ բերդիլով նշանավոր Վայոց ձոր գավառի, ուր ժամանակին ծաղկել են Հայոց միջնադարյան համալսարան Գլաձորը, Թանահատի, Ցլխաց քարի, Լերմոնի, Արատեսի և բազում այլ վանքեր:

Սյունիքի պատմության մեջ Նորավանքն սկսում է նշանակալից դեր խաղալ 1103 թ. հետո, երբ սելջուկների արշավանքների հետևանքով ավերվում է Կապան քաղաքը: Բաղքի իշխանական առհմից մի եպիսկոպոս, Հովհաննես անսունով, Վահանավանքից տեղափոխվում է Նորավանք, որ ավերումներից զերծ էր մնացել: «Յառաջ քան զայս բազում ժամանակօք, վաղաւուրբք և հնազոյն ամօք, ի նեղ և անձուկ

ձորակին այնժամ, ի պատշաճաւոր տեսող էր շինեալ եկեղեցի մի կրաշաղախ վիմօք յանուն սրբոյ Կարապետին՝ յոյժ սքանչելագործ և ահարկու և անուանի մերձակայ սահմանացն՝»,- դրում է Սյունյաց պատմիչը՝ Ստեփանոս մետրոպոլիտ Օրբելյանը։ Ապա շարունակելով պատմել Նորայանքի ձորի մասին, սրբակենցաղ իշխանադուն արքեպիսկոպոսն ավելացնում է. «Ի նոյն ձորին կայր եկեղեցի մի յանուն սրբոյ Հայրապետին Փոկասու. շինեալ. և ի մէջ եկեղեցւոյն բգիւնէր ջուր սակաւ ի ներքոյ բեմին. և ընդ ջրոյն կանէր և ձկն բժշկարար...»։ Հովհաննես եպիսկոպոսը ձորակը հոշակում է վանքապատկան, հիմնում պտղատու ու խաղողի այգիներ, նվաճողներից ձեռք բերում նոր կալվածքներ։ Ապա նաև Հավաքում է «կրօնավոր ու ճգնակյաց» հոգևորականներ և տեղի մահմեդական տիրակալների հետ յեղու գանելով՝ Նորայանքն իր կալվածքներով Հաստատում է որպես եպիսկոպոսական վիճակ։ Կարճ ժամանակ ավտոտակալելով, Հովհաննես Կապանցին վախճանվում ու թաղվում է Նորայանքում։

Բուն Հայաստանում վերջին անկախ Հայկական թապալորու թյունը՝ Սյունյաց թագավորությունը, գրեթե մեկուկես դար անհավասար կռիւներ է մգում օտար նվաճողների դեմ։ Բայց ուժերն անհավասար էին, 1170 թ. սելջուկ-թուրքերի կողմից գրավվում ու հիմնահատակ ավերվում է Սյունյաց թագավորության վերջին հենարանը՝ Բաղաբերդը։ Այստեղ Տաթևի վանքից բերված շուրջ 10000 ձկնազրեր ոչնչացվում են, ավերվում են բաղամթիվ վանքեր, դյուղեր, քաղաքներ, ամրոցներ։ Այս վիճակը տեսում է մտքառատուն տարի։ Սակայն շուտով, հղօրացած Վրաստանի օժանդակութեամբ, Չաքարյան իշխանները, Հայաստանի այլ շրջանների հետ, 1212 թ. աղատագրում են նաև Սյունիքը՝։ Ազատագրված պատմական Սյունիքի մեծ մասը հանձնվում է Լիպարիտ Օրբելյանին, «դի նա եղև առաջնորդ սուման Սիւնեաց և այլ բերդերոյն...»։

Պատմության մեջ հիշատակվող Սյունյաց ավտոտակալներից առաջինը Ստեփանոս Գ- Փախր էլ Մսեհն է, որ առնչվում է Օրբելյան

¹ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական, էջ 253-254:

² Լույն տեղում, էջ 254:

³ Լույն տեղում, էջ 287:

⁴ Լույն տեղում, էջ 291:

իշխանական տան Հեսու: Եւս Այոււնյաց թագաւորութեան սնկումից Հեսու 1170 թ., Նորավանքը հռչակել էր Այոււնյաց եպիսկոպոսութեան աթոռանիսա և ակտիվ ու շրջահայաց քաղաքականութիւն էր վարում: Նա որդին էր Այոււնյաց եպիսկոպոս Գրիգոր Մեղրեցու (1148-1168), որը սկզբնապէս ավադ քահանա էր Մեղրի ավանում: Եղբոր՝ Այոււնյաց աթոռակազ տեր Բարսեղի մահից Հետո (1143) «...ամայացեալ էր աթոռն ի ընակչաց և ոչ գոյ տէր և կամ իշխեցող, զի հոգայր վասն եկեղեցւոյս...կամ վասն սուա մնացորդաց հօտին և ի գնգիր լինել առաջնորդի»: Գրիգորը գնում է Կիլիկիա՝ Գրիգոր Գ Պահլավունու մոտ (1113-1166), նրանից եպիսկոպոս ձեռնադրվում և վերադառնում Այոււնիք:

Երկիրը գտնվում էր օրհասական վիճակում, և Գրիգոր Մեղրեցի եպիսկոպոսն անընդհատ շրջագայում էր Այոււնյաց թագաւորութեան տարածքում՝ իր թեմում, հուսադրում ժողովրդին ոտքի հանում նրան: Նա մահանում է Վայոց ձորում՝ 1168թ. և թաղվում Նորավանքում: Նրա տապանաքարն ունի հետեյալ արձանագրութիւնը. «Ձհայր Տեառն Ստեփանոսի Տէր Գրիգոր յիշեցէք»: Որոշակի չենք կարող ասել, թե Գրիգոր Մեղրեցին Աթոռը տեղափոխել է Նորավանք, քանի որ Սա. Օրբելյանի հիշած Նորավանքի եպիսկոպոսների շարքում նրա անունը չի նշված⁵:

Գրիգոր Մեղրեցուն հաջորդում է իր որդին՝ Ատեփանոսը: Հավանաբար նրա աթոռակազութեան սկիզբը պետք է համարել 1170 թվականը՝ հոր մահից երկու տարի հետո, հաշվի առնելով ձեռնադրվելու համար Կիլիկիա գնալու և վերադառնալու ժամանակահատվածը: Ատեփանոս Գ-ը ձեռնադրութիւնն ստացել է Ներսես Շնորհաւլուց: Կիլիկիայում նա ականատես է լինում հայ եկեղեցական ու քաղաքական կյանքի և ընդհանրապէս հայ մշակութի բուռն վերելքին, որը և անջնջելի տպավորութիւն է գործում նրա վրա:

Վերադառնալով Այոււնիք՝ Ատեփանոս Գ-ը հաստատվում է ոչ թե Տաթևում, այլ աթոռանիստ է ընտրում Նորավանքը, որովհետև «Հին աթոռն աւերեալ էր եւ ապականեալ»: Աթոռի տեղափոխման մյուս և գլխավոր պատճառն, անշուշտ, Այոււնյաց թագաւորութեան կոր-

⁵ Նույն տեղում, էջ 250:

⁶ Նույն տեղում, էջ 364:

⁷ Նույն տեղում, էջ 257:

ծանուճն էր: Աթոռանիստի տեղափոխմանը օրինական ձև տալու համար Ստեփանոս Գ-ը դիմում է սելջուկ սուլթանին և նրա համաձայնությունն ստանալուց հետո կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղայից (1173-1193), շրջաբերական թուղթ կոնդակ է ստանում Սյունյաց Աթոռի և Նորավանքի վերաբերյալ:

Ստեփանոսի կողմից պատահական չէր Աթոռի համար Նորավանքի ընարությունը. դեռևս Հովհաննես Կապանցին բարվոքել էր վանքի տնտեսական վիճակը, հավաքել հոգևորականներ, մահմեդական տիրակալներից հատուկ հրամանագիր էր վերցրել այս նոր եպիսկոպոսական վիճակի վերաբերյալ և այլն: Նորավանքը հռչակված էր նաև որպես սրբավայր-ուխտատեղի, որովհետև վանքի մոտ էր կառուցված Ս. Փոկաս մատուռը՝ Ս. Փոկաս Հայրապետի մասունքով և հրաչագործ աղբյուրով: Միաժամանակ այստեղից կարելի էր անմիջական կապի մեջ լինել թե՛ սելջուկյան իշխանությունների հետ գտնվող Հայաստանի խոշոր կենտրոններից մեկի՝ Նախիջևան քաղաքի և թե՛ ընդհուպ Սևանի հյուսիսային տարածքներն ու Արարատյան դաշտավայրի մի զգալի մասն ազատագրած Ջաքարյան իշխանների ու վրաց արքունիքի հետ: Մյուս կողմից՝ Սյունյաց թաղավորության կործանման ժամանակ Վայոց ձորը չէր մտնում այդ թաղավորության կազմի մեջ և համեմատաբար անվնաս էր մնացել: Գավառը դեռևս Գագիկ Ա Բագրատունու (989-1020) ժամանակ անջատվել էր Սյունյաց թաղավորությունից և կցվել Բագրատունյաց թագավորությանը, հետագայում գրավել սելջուկների կողմից:

Ստեփանոս Գ-ը Նորավանքում հաստատվելով սերտ կապեր է հաստատում. մահմեդական իշխողների, Թամար թագուհու (1184-1213), Գեորգի Լաչախի (1213-1223) և Ջաքարյան եղբայրների հետ:

1211 թ. Ջաքարյաններն աղատագրում են Սյունիքի դգալի մասը: Նրանց մոտ է շտապում Ստեփանոսը և տեղեկացնում, որ սելջուկների հսկողության ներքո՝ Նախիջևանում է գտնվում Օրբելյան իշխանական տան վերջին շառավիղը՝ Լիպարիտը, որն այդ ժամանակ առնվաղն 26 ասրիկան սիրտի յիներ: Ջաքարյաններն առաջարկում են Ստեփանոսին նրան բերել իրենց մոտ: Վերջինս բարեհաջող կատարում է այդ առաջադրանքը: Լիպարիտ Օրբելյանը, միացած Ջաքարյան եղբայրների ջոկատներին, մեկը մյուսի հետևից ազատագրում է Սյունյաց գավառները: Լիպարիտը, որ մայրական

կողմից մերձավոր ազդականն էր Ստեփանոս Գ-ի, հաստատվում է աղատագրված Սյունիքում, մասնավորապես՝ Վայոց ձորում, սկիզբ դնելով Սյունյաց Օրորելյանների ճյուղին, որը կարճ ժամանակում հզորանալով, մեծ դեր է կատարում Սյունիքի քաղաքական, եկեղեցական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում:

Ստեփանոս Գ-ը վախճանվել է 1216թ. և թաղվել Նորավանքում, իր հոր մոտ: Մահվանից ստաջ Ստեփանոսն իր քրոջ որդուն՝ Սարգիս անունով, ուղարկում է Սղվանից կաթողիկոսի մոտ, եպիսկոպոս ձեռնադրում ե իրեն հաջորդ նշանակում:

Դժվար է ստույգ ստել, թե իր կյանքի մայրամուտին Ստեփանոս Գ-ը ինչու Սարգիսին չի ուղարկել Հայոց կաթողիկոսի մոտ՝ Կիլիկիա, ինչպես որ ինքն էր գնացել: Թերևս, այս քայլի դրդապատճառը ժամանակի Հայ եկեղեցու ներքին իրավիճակը համարենք, որը բոլորովին էլ մխիթարական չէր, եթե նկատի ունենանք մի քանի հակաթու կաթողիկոսությունների գոյությունը ե կիլիկյան արքունիքի եկեղեցու գործերին միջամտելու իրողությունը: Մյուս կողմից՝ Տուսեորոգի-Լամբրոնացի հայտնի վեճից, 1206. և 1207 թթ. Լոռիի ե Անիի ժողովներից հետո, ինչպես և Կիլիկիայում գտնվող Աթուրի կաթողիկոսանետ տրամադրությունների պատճառով, Հայաստան-Կիլիկիա եկեղեցական հարաբերությունները սառել էին:

Սարգիս եպիսկոպոսի մասին առաջին անգամ տեղեկություն ենք ստանում Ստեփանոս Գ-ի կյանքի մայրամուտին, գրավ դրված, նախկինում Տաթևին պատկանող Ավագ Խաչը վերադարձնելիս, երբ վերջինիս պատվերով ու հատուկ դրությամբ գնում է Իվանն Զաքարյանի մոտ և Խաչը վերադարձնում Նորավանք: Մինչ նա կվերադառնար, Ստեփանոս Գ-ը վախճանվում է: Եվ քանի որ դեռևս վերջինիս կենդանության ժամանակ Սարգիսը հաջորդ էր ճանաչվել, ուստի նա էլ ժառանգում է Սյունյաց Աթուր:

Ավագ սուրբ Խաչի կապակցությունը տաթևացիները հետագայում դատ են հարուցում, Իվանն Զաքարյանը հատուկ ժողով է գումարում Դվինում, որը Խաչը Նորավանքում թողնելու որոշում է կայացնում: Այն դառնում է Նորավանքի գլխավոր սրբություններից մեկը,

⁸ Ղ.Ալիշան, Սիսական, Վեճետիկ, 1893, էջ 185:

Հիշատակվում տեղի վիճազրեբում ու այստեղ գրված ձեռագրերի Հիշատակարաններում:

Տեր Ստեփանոսի մահից Հետո նրա Հորեղբորորդին՝ Հովհաննեսը, գնում է Աղթամար, այնտեղ ձեռնադրվում եղիսկոպոս և Հաստատվում Տաթևում: Հովհաննեսի այս փափազը համընկնում էր Աղթամարի Հակաթոռ կաթողիկոսության ձգտումներին, և, փաստորեն, Սյունյաց Աթոռը երկփեղկվում է⁹:

Ասրգիսը գնում է Կիլիկիա՝ Կոստանդին Ա Բարձրբրդցու (1221-1267) մոտ թե՛ վավերացնելու իր ղոհակալությունը և թե՛ ներկայացնելու ստեղծված վիճակը: Նա Նախիջևանի, Վայոց ձորի ու Ճաշուկի թեմերը Հաստատում է որպես «սեփական ժառանգություն Նորավանքի սուրբ ուխտի»: Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է, որ Սարգիսը Սյունիքի մյուս աարածքները թողնում է Տեր Հովհաննեսին և ավելացնում. «Եվ այնուհետև ու Հետագայում էլ Նորավանքը Հաստատվեց եպիսկոպոսական Աթոռ. չէ՞ որ Սյունյաց տան ավերման ժամանակ տունն ու ապաստարան էր, հանգստարանի տեղ էր, որտեղ էին բազմաթիվ եպիսկոպոսների շիրիմները»¹⁰:

Իր գահակալությունն ասոջին իսկ տարում Սարգիսը Լիպարիտ Օրբելյանի օժանդակությամբ, ձեռնարկում է Նորավանքի Ա.Նախավկայի եկեղեցու շինությունը և ավարտում յոթ տարվա ընթացքում: Եկեղեցու շինությունն ավարտվել է 1223 թ., այսինքն՝ Սարգսի աթոռակալությունից՝ 1216 թ. յոթ տարի հետո¹¹: Սակայն Նորավանքի ս.Նախավկա եկեղեցու պատին շինարարություն ավարտի վերաբերյալ գրված արձանագրությունը գրված է Հայոց Ո՛ձ՝ 1221թ.¹²: Թերևս 1221թ. հաջորդած երկու տարիներին ևս աշխատանքներ են կատարվել, որոնք նկատի ունի Ստ.Օրբելյանը:

Նորավանքի նորակերտ այս եկեղեցու նավակառուցը կատարվում է «մեծահանդէս ժողովով՝ եպիսկոպոսօք, վարդապետօք, գահսոյուլիս իշխանօք, աղատօք և տանուտերօք», ուր և տարբեր իշխանների կողմից կատարվում են բազմաթիվ նվիրատվություններ: Հատկանշական է, որ այդ արձանագրություններից մեկում Լիպարիտ Օրբել-

⁹ Ստ.Օրբելյան, էջ 259:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 260:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 261:

¹² Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 9, Ե., 1967, էջ 211:

յանը գրում է. «Ես Լիպարիտ, որդի Ալակունժին, թողն մեծի Աւրպելեանց... շինեցի ղվտնքս որ կոչի Նորավանք, յառ[աջ]նորդութեան Տէր Սարգսի Սիւնեաց վերագիտողի»¹³: Իսկ Գեղարքունիքի անբն ու Զաքարյան իշխանների բարձրաստիճան գործակալներից մեկը՝ Բուպաք անունով, որը նույնպես մասնակցել է եկեղեցու նախկառուիքին, իր նվիրատուական կազմաօգրի մեջ Տեր Սարգսին անվանում է «երջանիկ Հայրապետ մեր Տեր Սարգիս»: Սա ես գալիս է ցույց տալու, որ տեր Հովհաննեսի կողմից անջատված Տաթևի Աթոռը մասնավոր Աթու էր, որի Հետ չէին Հաշտվում Սյունյաց իշխողները: Սարգիս Ա-ի Հետագա գործունեության մասին այդ ժամանակը ներկայացնող մատենագիրները (Վարգան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի ե այլք) լուր մ են, իսկ Սյունյաց պատմիչը Հաղորդում է, որ նա լաղում արդյունավետ ու կարեոր գործեր կատարելուց Հետո գնում է Կիլիկիա, Հանդիպում Հեթում Ա թողավորին, Կոստանգին կաթողիկոսին, Մելիճոյ վանքում ապրում ճգնողական կյանքով ե. ապա գնում Երուսաղեմ, ձեռք է բերում Ստեփանոս Նախավկայի Աջը ե ուղարկում Նորավանք: Երուսաղեմում էլ նահատակվում է իր երեք ուղեկիցների Հետ 1240թ. քիչ անց՝ Երուսաղեմի Համար մամուլների ու խաչակիրների միջև բորբոքված կռիվների ժամանակ: Մինչ այդ սկսվում են մոնղոլական արշավանքները, և 1236թ. գրավվում է և Սյունիքը: Սակայն շուտով նորից բարելավվում է Սյունիքի քաղաքական վիճակը՝ Սմբատ Օրբելյանի շրջահայաց քաղաքականության շնորհիվ: Սմբատը երկու անգամ՝ 1251 և 1256. թվականներին այցելում է Կարակորում: Մանգու խանին ե ձեռք բերում «Ինջուական» իրսւվունք, նշանակվելով առանձին միավոր ճանաչված Սյունյաց նահանգի ընդհանուր տիրակալ¹⁴: Այնու Հետե. Սյունիքն իր Հարկերը անմիջապես պետք է մուծեր մոնղոլական արքունիքին, չենթարկվելով տեղական տարբեր իշխողների կամայականություններին: Նա կարողանում է Հարկերից ազատել եկեղեցիները:

Նորավանքում այդ ընթացքում Իթոռակալել են Ստեփանոս Դ-ը՝ 20 տարի, և Գրիգոր Զ-ը՝ 1 տարի, որոնց գործունեության մասին, դժբախտաբար, ոչինչ չի պահպանվել ոչ մատենագիրների, և ոչ էլ Հիշատակարանների ու վիմական սրճանագրությունների մեջ: Ստե-

¹³ Լույն տեղում, էջ 129:

¹⁴ Յ.Մանանդյան, Երկեր, Գ, Ե., 1977, էջ 265, 471:

փանոս Դ-ի մասին միակ տեղեկութիւնը պահպանվել է Օրբելյանի մոտ, որը և մեջ ենք բերում ամբողջապես. «Եւ յաջորդէ (Սարգիս Ա-ին) ի տեղին տէր Ստեփաննոս, որ Ե սա գնացեալ ոտ մեծ կաթողիկոսն հայոց տէր Կոստանգին վերստին հաստատէ զայն ուխտ յաթոռ նպիսկոպոսաց և զթէմն գոր ունէր՝ զՎայոց ձոր բոլոր և զՆախջաւան և զՃահուկ գաւառովն. և առնու շրջաբերական թուղթ, յորում և էր ահագին նզովիւք փակեալ և ամրացուցեալ, զի զկնի ժամանակաց մի ոք իշխեսցէ խախտել»¹⁵: Նորավանքը որպես առանձին Աթոռ վերահաստատելու այս փաստը գալիս է ասելու, որ հակամարտութիւնը երկու Աթոռների միջև շարունակվել ու սուր բնույթ էր կրել:

Ստեփանոս Դ-ի հաջորդ Տեր Դրիգորի անունը միայն մի անգամ է հիշվում. Նորավանքի մի նվիրատուական արձանագրութեան մեջ՝ որպես առաջնորդի¹⁶:

Հավանաբար ժամանակի քաղաքական իրավիճակը թույլ չի տվել այս երկու եպիսկոպոսներին որևէ քիչ թե շատ աչքի ընկնող դեր կատարել: Գրիգոր Զ-ին փոխարինած Սարգիս Բ-ի մասին արգեն տեղեկութիւններ չատ կան: Նա ժամանակակից է Ստ.Օրբելյանին, որն ականատես լինելով նրա եռանդուն ղործունեութեանը, մեծ գովեստով է պատմում նրա մասին: Սարգիսը Ստեփանոս Գ-ի եղբոր՝ Վահրամ Ճգնավորի որդին էր՝ «այր իմաստուն և արդիւնաւոր և վարդապետ ընտիր և բազմաշխատ, որ Ե բազում արար արդիւնս ի տանս, ի գործս երեւելիս, և զարգարեաց զեկեղեցին պատուական սպասուք և առաւել հանդիսացոյց զգերափառ սուրբ մենաստանն քան զնախնիսն իւր»¹⁷: Արա աթոռակալման առաջին տարիներից իսկ կատարվում են բազմաթիվ նվիրատվութիւններ Նորավանքի եկեղեցուն (գյուղեր, այգիներ և այլն): Սակայն շուտով Սյունյաց թեմը կանգնում է մի նոր պառակտման փաստի առաջ: Պռոշ Խաղբակյան իշխանը փորձում էր իր իշխանութեան ներքո գտնվող գյուղերն ու եկեղեցիներն անջատել Սյունիքի աթոռներից և ստեղծել առանձին եպիսկոպոսութիւն: Այս նպատակով նա Երնջակ գավառից Հովհաննես անունով մի հոգևորականի ուղարկում է Կոստանդինուպոլիս քաղաքը. մոտ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու: Վերջինս, առանց տեղյակ լինելու Պռոշ իշխանի ու

¹⁵ Ստ.Օրբելյան, էջ 264-265:

¹⁶ Դիվան հայ վիճագրութեան, Գ, էջ 219:

¹⁷ Ստ.Օրբելյան, էջ 253:

Հովհաննեսի նպատակներին, Հովհաննեսին եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Հովհաննեսը հաստատվում է Երնջակում և աշխատում է ստեղծել սուանձին թեմ: Սակայն Սմբատ իշխանի եղբոր՝ Տարսայիճ Օրբելյանի կարգադրությամբ Նորավանքի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսն ու Տաթևից Հովհաննես եպիսկոպոսը ճանապարհվում են Կիլիկիա: Մինչ նրանք տեղ կհասնեն՝ 1268 թ., արգեն մահացել էր Կոստանդին Բարձրբերգցին, և նրան փոխարինել էր Հակոբ Ա Կլայեցին (1268-1286): Վերջինս, լսելով կատարվածի մասին, նզովում է Հովհաննես եպիսկոպոսին, միաժամանակ մեղադրական թուղթ է գրում Պոռ իշխանին՝ սպառնալով խոտոր ճանապարհից ետ չկանգնելու դեպքում նրան նույնպես նզովել: Վերցնելով Հակոբ Կլայեցու այս գրությունները, երկու աթոռակալները շտապում են Սյունիք և նախ ներկայանում են Պոռին, որը նկատելով գործի այսպիսի ընթացքը՝ ստիպված հրաժարվում է իր մտքից: Այնուհետև Սարգիսն ու Հովհաննեսը շտապում են Երնջակ ե կարգապույծ անում ինքնակոչ աթոռակալին:

Սարգիս Բ-ի առաջին շինարարական աշխատանքը լինում է 1261-ին Նորավանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու զավթի կառուցումը՝ օժանդակությամբ Սմբատ Օրբելյանի: Սարգիս Բ-ը նոր թափով ձեռնամուխ է լինում շինարարական աշխատանքների: 1273-1290 թթ. նա կառուցում է Նորավանքի Հյուրատունը, որի օգտին կատարում նվիրատվություններ:

Նորավանքում հաջորդ կարեոր շինարարությունը լինում է Օրբելյանների տոհմական դամբարանի՝ Ս. Գրիգորի կառուցումը 1275թ. Միրանես ճարտարապետի ձեռքով: Դամբարանը կառուցվում է Տարսայիճի պատվերով՝ իր եղբոր՝ Սմբատի գերեզմանի վրա, ուր հետագայում թաղվում է և ինքը՝ Տարսայիճ Օրբելյանը: Սարգիս Բ-ի կարևոր ձեռնարկումներից է լինում նաև Արփա գետի վրա կամրջի կառուցումը, որի մասին Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է հիացական խոսքերով¹⁸:

Սարգիս Բ-ը մահացել է 1298 թ. և թաղվել Նորավանքում, ուր և մինչև այժմ մնում է նրա տապանաքարը հետևյալ արձանագրությամբ. «Այս շիրիմ շնորհալիր Սարգիս է. Սիւնեաց եպիսկոպոսի և անյաղթ Հռետորի»¹⁹:

¹⁸ Ստ.Օրբելյան, էջ 313-314:

¹⁹ Ղիվան հայ վիմագրության, Գ, էջ 231:

Սյունյաց աթոռի երկփեղկամբ, որ տեղի ունեցավ 1216 թ. տեեց շուրջ 70 տարի, մինչև որ Ստ.Օրբելյանը եկավ միավորելու այն, բարձրացնելու իր նախկին դիրքին ու նշանակությանը: Ստեփանոս Օրբելյանի աթոռակալությամբ սկսվում է Սյունյաց Աթոռի ծաղման մի նոր շրջան, որն իր խոր կնիքն է թողնում Հատկապես Հայ միջնադարյան Հոգևոր կրթության ու մշակույթի վրա:

Ստ.Օրբելյանը Տարսայիճ Օրբելյանի որդին էր՝ ծնված նրա առաջին կնոջից, որը քրիստոնեությունն ընդունած այլազգի էր: Ստեփանոսը ծնվել է 1240-ական թ.(ստույգ թվականը Հայտնի չէ): Տարսայիճի եղբայրը՝ Սմրատը, անզավակ լինելով, որդեգրում է նրան՝ մանուկ Հասակից:

1273 թ. Սմրատին փոխարինած Տարսայիճի եռանդուն գործունեության շնորհիվ ընդարձակվում են Օրբելյանների տիրույթները, և այս իշխանական տունը Հասնում է իր Հզորության գագաթնակետին:

Ստեփանոսը նախ սովորում է Տաթևում՝ Հայրապետ եպիսկոպոսի մոտ, և ձեռնադրվում է սարկավագ: Այնուհետև Նորավանքում ձեռնադրվում է կուսակրոն քահանա 1280թ.: Իր սլատույթյան մեջ գրում է, որ Տարսայիճը «Արար ժողով բաղում եպիսկոպոսաց և վարդապետաց և վանականաց աշխարհախումբ Հանդիսել ի գերափառ ուխտին Նորավանից և ետ ձեռնադրել զորդի իւր՝ Ստեփանոս, ի քահանայութիւն...»²⁰: Այդ ժամանակ (1282-1284թթ.) Գլաձորում էր Հաստատվել Ներսես Աշեցին՝ միջնադարի մեր խոշորագույն բարոնապետը, ուր և գիմում է Ստեփանոսը կատարելագործելու « ի կրթարանի աստուածեղէն տառից»: Գլաձորում նա սովորում է մոտ 3 տարի և Ներսես Աշեցուց վարդապետական գավազան ստանալուց Հետո՝ 1285 թ. մեկնում է Կիլիկիա՝ Հակոբ կաթողիկոսի մոտ, եպիսկոպոս ձեռնադրվելու և նշանակվելու Սյունյաց երկու աթոռների՝ Տաթևի ու Նորավանքի ընդհանուր մեարդպոլիտ: Սակայն մինչ Ստեփանոսը Կիլիկիա կհասնէր՝ 1286 թ. վախճանվում է Հակոբ Ա Կլայեցին: Այստեղ Օրբելյանը Հանդիպում է Լևոն Գ թագավորին, որն առաջարկում է նրան զբաղեցնել կաթողիկոսական գահը: Օրբելյանը, սակայն, հրաժարվում է այդ առաջարկից, նկատի ունենալով իր առաքելության բուն նպատակը:

²⁰ Ստ.Օրբելյան, էջ 349:

Տաթեյան և դյաձորյան շնչով կրթված ու դաստիարակված Հայրենասեր Հոգևորականը, որ տարիներ Հետո պիտի դրեր. «Մենք համաձայն ենք մեր Հայրերի Հեռ դժոխք պնայ, լայց կաթողիկենրի Հետ դրախտ չենք դնա», դժվար թե կարողանար իր համար օտար մի շրջապատում Հաշտվել լատինական Հակումներով արքունիքի, Հոգևորականության և իշխանավորների Հետ: Ի վերջո, կաթողիկոս է ընտրվում Կոստանդին Բ Կատուկեցին (1286-1289), որի առաջին դարձը լինում է նույն թվականի Զատիկի տոնին Ստ.Օրբելյանին ձեռնագրել «...մետրապօլիտ մեծ աթոռոյն Սիւնեաց»:

Հետաքրքրական է մետրոպոլիտական ձեռնադրության նկարագրությունը. «դգեցուցանեն նմա զՀայրապետական զգեստն ոսկեթեյ Հիւսածով եւ գնեն թագ պատուական ի գլուխ նորա. զայս (արար) կաթողիկոսն: Իսկ թագաւորն նմանապէս զգեցուցանէ ի թագաւորական ղոյսաուց ըստ Հայրապետական ձեւոյն՝ եւ դնէ կրկին անգամ թագ պատուական ի Համակ ոսկոյ ի գլուխն, որ եւ զանուն թագին միթր կոչէին. տային եւ ղեմիփորոնն մեծախորհուրդ ղերեք կրկինն, որ մետրապօլիտացն է՝ եւ իւոյր ոսկեթեյ մարդարտայեռ յօրինուածով, նաեւ այլ բազում պարգեւս մեծամեծս»²¹:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Ստ.Օրբելյանը նշանակվում է ոչ միայն մետրոպոլիտ Սյունյաց, այլև «...պռաւտաֆրարնդէս պատրիարգին Հայոց, այսինքն՝ նախաթոռ լինել և գլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց Հայոց»²² կամ «պռոտոֆրոնտէ Հայոց մեծաց»²³:

Ըստ Հր.Աճառյանի՝ Հունարենից փոխառած պռոտոֆրոնտես բառը նշանակում է «առաջին խորհող կամ խնամակալ, իսկ ըստ Հայկազյան բառարանի՝ «որպես թե առաջին խոհական խնամակալ և վարժապետ, վարդապետ, ուսումնասեր, իմաստասեր և ճգնավոր»:²⁴ Անդրադառնալով այս հարցին՝ Մ.Օրմանյան սրբազանը գրում է, որ մինչ այդ Անիի եպիսկոպոսներին էր վերապահված նախաթոռությունը Հայոց կաթողիկոսության Կիլիկիայում եղած ժամանակ, «բայց Անին Հետզհետե կորցրել էր իր կարողությունը, և Սյունիքի գիրքը նորից բարձրացրել էր Օրբելյաններին՝ Սմբատ և Տարսայիճի շնորհիվ»:

²¹ Ստ.Օրբելյան, էջ 313-314:

²² Նույն տեղում, էջ 351:

²³ Նույն տեղում, էջ 17:

Ստ.Օրբելյանը ձեռնադրվում է 1286 թ. գարնանը, սակայն անմիջապես չի մեկնում Կիլիկիայից, այլ գրեթե մեկ տարի ուշացումով՝ 1287 թ.: Այդ մեկ տարվա ընթացքում նա սուիթ է ունենում մոտիկից ծանոթանալու Հայոց կաթողիկոսության ներքին խնդիրներին, ընդհանուր քաղաքական, կրոնական ու մշակույթային անցուղարձին: Վերադառնալով Սյունիք, և արդեն Հայոց աշխարհի օթարեկ (խնամակալ, փոխարքա) նշանակված իր հոր՝ Տարսայիճ մեծ իշխանի օգնությամբ միավորում է Տաթևի ու Նորավանքի երկփեղկված աթոռները մետրոպոլիտական գավազանի ներքո, մետրոպոլիտական աթոռանիստ հուշակելով Նորավանքը:

Իր պատմության մեջ Ստ.Օրբելյանը գրում է. «...սահմանեցաք մի լինել տուն միաբանութեան զՏաթև և զՆորավանս: ... մի յիցի հեռ և նախանձ ի մէջ տանս այս և բնակիչք սոցա մի իշխեսցեն ասել միմեանց՝ եթէ դու Տաթևացի և կամ Նորավանցի, այլ իբրև մի անձն և մի սիրտ եղիցին...»²⁴:

Դեռ նոր էր Ստ.Օրբելյանն այսպես կարգավորել իր թեմի ներքին գործերը, երբ 1289 թ. Կիլիկիայում լատինամետները անհիմն մեղադրանքների պատճառով բանտարկվում է Կոստանդին Բ Կատուկեցին, և Ստեփանոս վարդապետ Սկեռացին չեթում Բ-ի (1289-1305) կողմից Կոստանդին Բ Կատուկեցու հասցեին գրված մեղադրականով որպես պատգամավոր ուղարկվում է Հայաստան: Սկեռացին ներկայանում է Օրբելյանին, հանձնում մեղադրականը և թագավորի անունից հրավիրում է նոր կաթողիկոսական ընտրությանը մասնակցելու: Ստ.Օրբելյանը ներկա էր եղել Կատուկեցու ընտրությանը, ինքն էլ ձեռնադրվել նրա՝ կողմից: Ուստի ծանոթանալով այդ անհիմն մեղադրանքներին, կտրականապես մերժում է թագավորի հրավերը:

Ստ.Օրբելյանը ձեռնարկում է Սյունյաց Աթոռի տնտեսական վիճակի բարելավմանը: Նա կարողանում է ընդարձակել Տաթևի ու Նորավանքի հողային տիրույթները: Այնուհետև ձեռնարկում է շինարարական աշխատանքներ: Նա հիմնովին վերաշինում է Տաթևի ս. Գրիգոր եկեղեցին, որի աշխատանքն ավարտվում է 1295 թ.: Նույն թվականին է ավարտվում նաև Տաթևի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու զանգակատունը, 1286 թ. կառուցում են Ս.Աստվածածին, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Մարտիրոս գյուղի վիմափոր եկեղեցիների խումբը, ապա

²⁴ Նույն տեղում, էջ 351:

Ս. Գևորգը (Զիքի վանք), իսկ Նորավանքում՝ 1290 թվականին՝ Հյուրատուն: Սա.Օրբելյանի կարեոր ձեռնարկումներից է լինում Արատեոի եկեղեցու վերանորոգումը, այն որպես ամառանոց-աթոռանիսա Հաստատելը, տեղի վարդապետարանի Հոգաժուլթյունն ու խնամքը: Օրբելյանի աթոռակալության ժամանակ են կառուցվել նաև Աղավ անապատի եկեղեցիները և այլն:

Սա.Օրբելյանի նախաձեռնությամբ Նորավանքի եպիսկոպոսարանին կցվեց Օրբելյան իշխանների նստավայր Եղեգիսից Հյուսիսարևելք գտնվող բարձրադիր Արատեսի վանքը՝ որպես եպիսկոպոսների ամառային նստոց: Այս մասին Օրբելյանն իր պատմության մեջ գրում է. «Դարձեալ վասն տօթոյ տեղւոյս, որ յամարանի չկարէին բնակել եպիսկոպոսքն և սպասաւորքն սահմանեցաք զԱրատեսի վանքն, որ ի վերոյ Եղեգեաց՝ և տուաք ամենայն Հաստատութեամբ զվանքն և ղգիւղն իւր ամենայն շրջակայ սահմանօքն և Հոգեցատուր ժառանգութեամբքն ի սուրբ եկեղեցիս, զի սոքա կալցին Հայրենեօք և վայելեսցեն զնա. բայց շինութեան տեղւոյն և լուսաւորութեան եկեղեցւոյն ամենայն սահմանօք ի վայելումն և ի ժառանգութիւն առաջնորդաց տանս և այլ եղբայրութեանս: Եւ յայսմ Հետէ մինչև յաւիտեան Հաստատ Հայրենիք լիցի նա սուրբ եկեղեցւոյս Նորավանից»²⁵:

Արատեսի վանքի՝ Նորավանքի եպիսկոպոսարանի ամառային նստոց գործնելու Օրբելյանի որոշման մասին տրձանսդրված է նաև Արատեսում: Այստեղ մետրոպոլիտն ունի երկու արձանագրութիւն, որոնցից մեկում նշելով, որ Արատեսը իր «սեփական Հայրենիքն էր», այն Հաստատում է որպես «ժառանգութիւն և Հայրենիք սուրբ և գերափառ դամբարանին մեր Նորավանից», իսկ երկրորդում, վավերացնելով Գեղարքունյաց մի. քանի գյուղերի պատկանելութիւնը Արատեսին, միաժամանակ իր որոշումը խախտողներին սպառնալով ավելացնում է. «Այլ վասն այս սահմանեցաք, որ տեղս մեր նստադահ է»:

Այսպիսով՝ Սա.Օրբելյանի թողած թե՛ մատենագրական, թե՛ վիճակագրական վկայութիւնները Հաստատում են, որ նրա տնօրինութեամբ Արատեսը դարձել է Նորավանքի եպիսկոպոսարանի ամառային նստոց «նստադահ»: Այգ տեղի է ունեցել մինչև 1297 թվականը, որովհետեւ

²⁵ Սա.Օրբելյան, էջ 360-361:

Օրբելյանն այդ մասին նշում է իր պատմութեան մեջ, որի շարադրանքն ավարտել է այդ թվին:

Ակզբնաղբյուրները վկայում են, որ Նորավանքի եղիսկոպոսարանին անմիջականորեն ստնչվել է նաև Վերին Նորավանքը (ստույգ տեղը Հայտնի չէ), ուր գործել է Սյունյաց մետրոպոլիտների հովանավորած վարդապետարանը և գրչութեան կենտրոնը: Սրատեսուժ և Վերին Նորավանքում նույնանուն եկեղեցիների գոյութունը թույլ են տալիս ենթադրել, որ այդ միևնույն վանքն է, Հայտնի սարրեր անուններով:

Մինչ Ստ.Օրբելյանը զբաղված էր Սյունյաց Աթոռի ամրապընգմամբ, քաղաքական արտաքին հանգամանքներն անցանկալի ընթացք են ստանում: XIII դ. վերջին մոնղոլները ընդունում են մահմեդականություն, և սկսվում են կրոնական հալածանքներ քրիստոնյաների նկատմամբ, ծանրանում են նաև հարկերը: Այս ժամանակ նոր ահազանգ է լսվում Կիլիկիայից: Հեթում Բ-ի ցանկութեամբ և անմիջական ազդեցութեամբ 1293 թ. կաթողիկոս է ձեռնադրվում Գրիգոր է Անավարզեցին (1293-1307), որը նսվաօրոք Հայտնի էր իր օտարամոլութեամբ, սակայն Հայաստանի եկեղեցիները ընդդիմութուն ցույց չեն տալիս այս ընտրութեան կապակցութեամբ, ինչպես վարվել էին Գրիգոր Ապիրատի ընտրութեան ժամանակ:

Պատճառը պետք է որոնել ինչդեպ նոր հակաթոռության չստեղծելու, այնպես էլ բուն Հայաստանում մահմեդականացված մոնղոլների հալածանքների մեջ: Մ.Օրմանյանն այս հեռատեսութունը վերագրում է «Արեւելեայց պետն ու գլխաւոր եղող Ստեփանոս Օրբելյանի խոհականութեան, որ զգացած է անշուշտ, թե Հայրապետութեան պառակտումն վտանգավոր ու կարի վնասակար կ'ըլլար աղային եկեղեցուն»:

Սակայն Անավարզեցու բռնն ու կույր օտարամոլութունը շուտով գալիս է խախտելու Հայ եկեղեցու ավանդութուններն ու սրբագործված սովորութունները: Այն չի սահմանափակվում արտաքին արդուզարդի ընդօրինակութեամբ, այլ մինչև իսկ հասնում է պատարագի ժամանակ բաժակի մեջ ջուր խառնելուն և այլն: Նա նույնիսկ նամակագրական կապեր է ունենում Կ. Պոլսի Հունաց պատրիարքի հետ և «խոստանում հանձն առնել ինչ էլ որ ուզեն»: Չնայած այս ամենի մասին Օրբելյանը գիտեր նախօրոք, բայց չի ցանկանում

նոր գծու.թյունների դուռ բացել, հատկապես նկատի ունենալով Կիլիկիայի բազարական անբարենպաստ վիճակը:

1296-97թթ. Սյունիք է դալիս Անավարզեցու պատվիրակը Կեսարիայի եպիսկոպոս Կոստանդինը, որն իր հետ բերում է կաթողիկոսի նորամուծու.թյունների ցուցակը և ստաջարկը, ենթարկվելու և ղեկավարվելու դրանցով: Օրբելյանն, անշուշտ, սպասում էր Անավարզեցու պատվիրակին և հավատացած էր, որ առանց բուն Հայաստանի եկեղեցիների համաձայնութան, Կիլիկիայում պիտի հրաժարվեն նման անիմաստ ու նաև կորստաբեր քայլից:

Երբ Կոստանդին Կեսարացին հասնում է Սյունիք, Օրբելյանն անմիջապես իր մոտ նորավանք է կանչում «աշխարհի եպիսկոպոսներին և իշխաններին» և ժողով է դումարում, ուր միաձայն որոշվում է մերժել Անավարզեցու ընթացքը: Օրբելյանի կողմից գրված պատասխան թղթում տրվում է Հայ Եկեղեցու ինքնուրույն մնալու համար դարերով մղած պայքարի համառոտ պատմութունը հիմնականում վկայակոչումների ձևով: Այնուհետև հերքում են Անավարզեցու նամակի հիմնական կետերը: Նամակի տակ ստորագրում են ժամանակի աչքի ընկնող եկեղեցական և իշխանական տների գործիչները: Հատկանշական է, որ նամակի տակ ստորագրած 14 ներկայացուցիչներն էլ նգովում են (աշխարհականները միանում են հոգևորականների նղովքին) նրանց, «որք ոչ միաբանին տյամ Հայրենաւանդ և Հայրսպետական Հաստահիմն դաւանութեանց»: Այս նամակը չափազանց մեծ նշանակութուն է ունենում Հայ Եկեղեցու ըմբռնած դավանաբանական սկզբունքների ու եկեղեցական-աղդային սրբագործված ավանգությունների պահպանման գործում, չնայած Անավարզեցին դրանից հետո էլ շարունակում է իր անհեռատես ընթացքը:

Ստ.Օրբելյանի կարևոր ձեռնարկումներից է լինում նաև իր կենդանության օրոք Հաջորդ մետրոպոլիտի ընտրությունը, որի նպատակն, անշուշտ, նոր ընդհարումներն ու հնարավոր երկփեղկումը կանխելն էր:

Նշանակալից էր նաև Օրբելյանի ծավալած եկեղեցական-մշակութային աշխատանքը: Նա ոչ միայն աստվածաբան ու մատենագիր էր, այլև բազմաթիվ ձեռագրերի պատվիրատու, գրչության ու մանրանկարչության հովանավոր, որի մասին մեծ գովեստով են նշում ժամանակակիցները: Սյունյաց մետրոպոլիտի ողջ երկրում վայելած

մեծ Հեղինակության մասին է խոսում 1303թ. Աղթամարում գրված մի Հիշատակարան, ուր կարդում ենք՝ «...աստուածարեայ ղիտնական և արդիւնական վարդապետի, միանգամայն և արհիական աստիճանի արժանացելոյ տեսառն Ստեփանոսի, որ է ակն արեւ. հյեան և արթուակալ մեծի Սիւնեաց տանն: Եւ եթե նախնականօքն քննեսցուք ղնա ոչ ոք յիշխանացն և յիշխեցելոց արեւելից կողմանցն բարձրագոյն քան զնա, զի ամենեցուն քաջայայտ է ազդն և նախնիքն նորա, և նա այնպէս է ի մէջ նոցա փառաւորագոյն և պայծառ, որպէս զարեգակն ի մեջ աստեղաց»²⁶:

Ստեփանոս Օրբելյանը բնակվում էր Նորավանքում և մետրոպոլիտ լինելով Հանգերձ նաև վանքի առաջնորդն էր: 1292թ. Հիշատակարանում Մոմիկը նշում է, որ մատյանը գրել է «...ի Հոգեակաւոր մենաստանիս Նորավանս կոչեցելոյ, յարքունապատիւ գահոյս Հայրապետութեան, գերափառ և մեծապատիւ, հրաշաղան, ամէնիմաստ հզաւր իմաստասիրի և րանիբուն րարունապետի արհիական քալջապեաի և վերագիտողի տանս Սիւնեաց տեսառն տէր Ստեփանոսի առաջնորդի սուրբ ուխտիս»²⁷:

1297-ին Նորավանքում ավարտելով իր սյամական աշխատությունը, Ստ.Օրբելյանը Հիշատակարանում գրում է. «Շարագրեցաւ ... ի վանս վսեմական և փառարնակ ուխտիս Նորավանից, ընգ Հովանեաւ աստուածարնակ տաճարացս և աստուծակիր նշանացս...»²⁸: 1298-ին Ստ.Օրբելյանը Սաջատուր Կեչառեցի վարդապետի խնդրանքով գրում է. «Ողբ ի սուրբ Կաթողիկէին» անունով Հայտնի չափածո երկը, ուր առաջ է քաշում Հայոց կաթողիկոսական Աթոռն իր նախնական վայրում՝ Ս. Էջմիածնում վերահաստատելու գաղափարը, իսկ մի քանի տարի անց շարադրում է «Հակաճառութիւն ընդդեմ երկարնակաց» դավանաբանական գործը: Դատելով աշխատություններում Հեղինակի օգտագործած Հարուստ գրականությունից Նորավանքը պատկառելի ձեռագրական Հավաքածու է ունեցել:

Ստ.Օրբելյանը մահանում է 1303 թ.: Նորավանքի եկեղեցու գավիթում գտնվող նրա տապանաքարի վրա գրված է. «Ի թիւս 2 Ծ Բ

²⁶ Լ.Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե., 1950, էջ

13:

²⁷ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմ. Ա.Մաթևոսյան), Ե., 1984, էջ 678:

²⁸ Ստ.Օրբելյան, էջ 369-370:

(1303), այս է շիրիմ՝ Հանդստեան սեփի մետրոպոլիտին Սիւնեազ Ստեփաննոսի»²⁹:

Ստ.Օրբելյանի ժամանակից սկսած Սյունյաց Աթոռի վերադարձոնքը շարունակվում է նաև նրան Հաջորդած Հովհաննես Օրբելի ժամանակ: Ինչպես Ստ.Օրբելյանը, այնպես էլ նրան Հաջորդած նույն տոհմից Սյունյաց երկու մետրոպոլիտները՝ Հովհաննես Օրբելն ու Ստեփանոս-Տարսայիճը, իրենց կրթությունն ստանում են Գլաճորի Համալսարանում:

Հովհաննես Օրբելը Ստ.Օրբելյանի եղբոր՝ Լիպարիտի որդին էր: Նախնական կրթությունն ու զաստիարակությունը ստանալով Ստ. Օրբելյանի մոտ, Նորավանքում գրադվում է գրչությամբ, այնուհետև շարունակում է ուսանել Գլաճորում: Եսայի Նչեցուլ մոտ: Հովհաննես Օրբելը նյութական մեծ օգնություն է ցույց տալիս Գլաճորի Համալսարանին, ինչպես և Վերին Նորավանքին:

1302 թ. մի արժեքավոր հիշատակարանում ասվում է, որ Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելը եկել է Վերին Նորավանք «առ վարդապետն Դաւիթ և Արքայ», որոնք «ի սատար սուրբ ուխտի» ինդրել են ժողովուրդ: Սեւրոպոլիտը գրում է, որ տվել է չորս գյուղ Անկեղի, Եղիան, Եղիկանց ձոր և Վաղցան՝ «ի սեպհական ժողովուրդ և թեմ, որ զամենայն Հաս և գիրաուունք սոցա տացին»³⁰: Հովհաննես Օրբելի Հայտնի շինարարական աշխատանքներից է 1321 թ. Արփա գյուղի մոտ գտնվող Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցումը, որի ճարտարապետն էր Մոմիկը: Զեռագրերի հիշատակարաններում Հովհաննես Օրբելը մեծարված է «առաքելաշնորհ արքեպիսկոպոս», «զերջանիկս վարդապետս», «զառատամիտ, և զաշխատասէր Յովհաննէս», «քաջ հռետոր և անյաղթ սոփեստ» կոչումներով ու մակդիրներով:

Հովհաննես Օրբելը նույնպես, ինչպես և իր նախորդը՝ Ստ. Օրբելյանը, Եսայի Նչեցուլ Համագործակցությամբ, շարունակում է գլխավորել Հակաունիթոսական պայքարը: Այս առումով Հատկանշական է Նորավանքում խմբագրած և Կոստանդին Դ Լամբրոնացուն (1322-1326) Հասցեագրած նամակը, որի տակ ստորագրած Հովհաննես Օրբելը, Ստեփանոս Տարսայիճը և Եսայի Նչեցին իրենց խիստ բողոքն են արտահայտում Կիլիկիայի միարարական ձգտումների հանդեպ:

²⁹ Դիվան հայ վիճագրության, Գ, էջ 233:

³⁰ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 8:

Սյունիքում ունիթոռները առաջին անգամ հանգես են գալիս Սա. Օրբելյանի ժամանակ, որն էլ սկսում է անհաշտ պայքար նրանց դեմ: Նրանից հետո Հովհաննես Օրբելը, Ստեփանոս Տարսայիճը և Եսայի Նչեցին, ավելի ուշ՝ Գրիգոր Տաթևացին իրենց աշակերտների հետ, հնարավոր ամեն ջանք ու միջոց գործադրում են (գաղտնիարական պայքարի հետ միասին երբեմն պիմելով նաև հայածանքների, որին աջակցում են նաև Օրբելյան իշխանները), արգելելու այդ վնասակար ընթացքը:

Անդրադառնալով այս հարցին Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Զլինէր Նչեցին իւր դպրոցով, շատ աւելի մեծ չափերով վասնդուած կը լինէր Հայոց Եկեղեցու անկախութեան խնդիրը»: Նորավանքում պահպանվել է Հովհաննես Օրբելի տապանաքարը, որի վրա գրված է. «Թվիս Զ Զ Գ (1324), տուս իմաստից և հանճարոյ Աւրսլէլ ղՍվանէս Հոչակաւոր մետրոպալիտ Սիւնեաց»³¹:

Նրան փոխարինել է Ստեփանոս Տարսայիճը, որք Ստեփանոս Օրբելյանի եղբոր՝ Զալսդի որդին էր: Ստ.Տարսայիճ անունը առաջին անգամ հանդիպում ենք 1314 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանում, ուր Պողոս գրիչը նշում է, որ նա փոքր հասակից ուղարկվել է Եսայի Նչեցու մոտ՝ Գլաձոր, ուր «...տուեալ դանձն ի կրթութիւն գրոց, և աստուածային աւրինացն և պատուիրանացն հյուս և հարստակ, նաև յիմաստասիրական արհեստս յորով ժամանակս գեգերեալ...»³²: Բարձր կրթութիւն է ստանում, արժանանստում սարկավազության և կուսակրոն քահանայության աստիճանի, այնուհետև ընտրվում հաջորդ մետրոպոլիտ:

Ստ.Տարսայիճը գրիչների կողմից մեծարվում է որպես «լուսազարդ», «ամէն ինչում կարեկից», «մեծ ջանքերով Հոգեւոր սնունդ որոնող» և այլ նման հիացական ու երախտաղետ խոսքերով: 1321 թ. մի հիշատակարանում նա Հովհաննես Օրբելի հետ միասին համարվում է «վերադիտող տանս Սիւնեաց»:

1324 թ. Հովհաննես Օրբելի մահվանից հետո, Ստ. Տարսայիճն ընտրվում է Սյունյաց մետրոպոլիտ: 1326 թ. Վաղաղնի վանքի (Որոտնավանք) մի արձանագրության մեջ նշվում է, որ Ստեփանոս Տարսայիճը տեղի նորակառույց հյուրատանը կալվածքներ է նվիրել

³¹ Դիվան հայ վիմագրության, Գ, էջ 232:

³² Լ.Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 99:

«ի պէտս պանդոկին»։ Հաջորդ Հիշատակութիւնը Ստ. Տարսայիճի մտահն պահպանվել է 1331 թ. մի Հիշատակարանում, ուր կարդում ենք. «...տևաուն Ստեփանոսի հղաւր և իմաստուն գիտնականի, վարժեայ ի վարժարանի վարժապետին Եսայիայ տիեզերաբարոզ յուսաւորչին, որդի իշխանոց իշխանին քաջ սպառազէն մենամարտիկ զինաւորի Զպպոյին, թոռն մեծ աթաբեկին Հայոց և Վրաց վեհ Տարսայիճին, տէր և վերատեսուչ պահերէց և դուխ արհիերից աթոռոյս Սիւնեաց Տաթեւոյ և Նորավանից և Յախոցքսորոյ, պետ երկոտասան գաւառաց»³³։

Ստ.Տարսայիճի կատարած շինարարական աշխատանքներից Հայտնի է «Զօրաց տաճար» անունով Հայտնի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որ կառուցել է Բուրթել իշխանի օգնութեամբ։ Զօրաց տաճարը ճարտարապետական տեսակետից մի անսովոր եկեղեցի է, որն ունի միայն խորան, արեւելյան բնձ և կողքերին երկուական ավանդատներ։ Ենթագրվում է, թե պաշտամունքի համար շինվել են խորանը և բնձը, իսկ դրքը կանգնում էր բաց երկնքի տակ, որի համար և կոչվել է Զօրաց տաճար։

Ստ.Տարսայիճի մահվան թվականը ստույգ Հայտնի չէ։ Վերջին Հիշատակութիւնը նրա մասին 1331 թ. է, իսկ 1333 թ. Վերին Նորավանքի բարունապետ Կյուրիոնը որպես Սյունյաց աթոռակալ Հիշատակում է նույն վանքի վանահայր Սարգսին։

Ստ.Տարսայիճի ժամանակ է, որ սկսվում է Նորավանքի Ս. Աստվածածին երկհարկանի եկեղեցու կառուցումը Մոմիկ ճարտարապետի նախագծով՝ Բուրթել իշխանի կողմից։ Եկեղեցու կառուցումն իր ավարտին է հասնում 1339 թ.։ Այն պատմութեան մեջ մնացել է Բուրթելյան Ս. Աստվածածին անունով։

Ստ.Տարսայիճին փոխարինած Սարգիս Գ-ը ծագումով Որոտանի Հին իշխանական տոհմից էր հորեղբայրը սուրբ Հովհաննես Որոտնեցու։

Հիշատակարանում նա կոչվում է «աթոռակալ Սիւնեաց», «մեծ և ամենաներջանիկ մետրոպոլիտ», «արհիական գլուխ Սիւնեաց նահանգի» և այլն։ Նա ուխտագնացութիւն է կատարում Երուսաղեմ և վերջին անգամ Հիշվում 1337 թ.։ Սարգիս Գ-ի աթոռակիրցն էր Ներսես Եպիսկոպոսը, որը և, հավանաբար, հաջորդել է նրան։ Սակայն Սարգիս Գ-ից հետո մոտ 40 տարի տեղեկութիւնները կցկտուր են ու անորոշ, մինչև Ստեփանոս Սուլթանշահ մետրոպոլիտը։ Առաջին անգամ նրա մասին Հիշվում է 1360 թ. մի Հիշատակարանում, ապա 1366 թ. մի

³³ Լ.Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 231։

տաղում: Նա որդին էր Իվանե Օրբելյանի (Բուրթելյան): Նրա
 աթոռակալման վերաբերյալ այլ տեղեկություններ Հայտնի չեն:
 Մահացել է 1377 թ. ստաջ: Ստ. Սուլթանշահին Հաջորդում է
 Հովհաննես Որոտնեցին, որը նախ աթոռը տեղափոխում է Որոտ-
 նավանք և ապա՝ Տաթև: Իսկ Նորավանքը շարունակում է մնալ որսյես
 եպիսկոպոսական աթոռ: 1441 թ. Հայոց կաթողիկոսական աթոռը
 Ս.էջմիածնում վերահաստատող Ե. Կիրակոս Վիրապեցուն կաթողիկոս
 ընտրող ժողովին մասնակցել է Նորավանքի Զաքարիա եպիսկոպոսը՝
 «Տէր Զաքարէ՛ Նորավանից» (Թովմա Մեծոփեցի):

Նորավանքի աթոռի պատմություն ուշ շրջանի վերաբերյալ
 Համեմատաբար քիչ տեղեկություններ են պահպանվել, նաև առայժմ
 չեն ուսումնասիրվել: Նորավանքը դադարում է գործել խորհրդային
 կարգերի առաջին տասնամյակին և վերաբացվում միայն 1994 թ.: Այժմ
 Նորավանքն իր պատմության նոր շրջան է սկսում:

ԳԱԻԱԶԱՆԱԳԻՐՔ ԵՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԱԹՈՌԻ

Ստեփանոս Գ 1170-1216	Հովհաննես Օրբել 1301/1302-1324
Սարգիս Ա 1216-1240	Ստեփանոս Տարսայիճ 1324-1333
Ստեփանոս Դ 1240-1260	Սարգիս Գ 1333-ից
Գրիգոր Ա 1260-1261	Ստեփանոս Սուլթանշահ 1360-ից
Սարգիս Բ 1261-1298	Զաքարիա 1441
Ստեփանոս Օրբելյան 1286-1303	Եղիշե (յազգէ Բուրթելեանց) 1490

ABRAHAM BISHOP (GEVORK) MKRTCHYAN

**NORAVANK- SPIRITUAL-ECCLESIASTICAL AND
 CULTURAL CENTRE OF ARMENIA.**

Summary

The bishops of Sunik Stepanos III's and Sargis I's activities are analysed in the article. The connections of the bishops of Sunik with the kingdom of Cilician Armenia, the amalgamation of Sunik episcopacy in the period of Stepanos Orbelyan's episcopate and his successors' activities are also taken into consideration. The struggle of the heads of Sunik episcopacy against the unitorial movement of the Roman Church is mentioned especially.

The history of Sunik episcopacy in the XIV-XV centuries is elucidated in the last part of the article. The contribution of spiritual figures of Sunik into the development of the Armenian culture is underlined as well.

**ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ**

Խորհրդային Միության փյուզումից և մարքսիստական ուսմունքի քննադատական վերանայելու ժամանակվանից Հասարակական գիտությունների մեջ Հատկապես պատմագիտությունն է պահանջ գցում շատ հիմնահարցերում: Նորովի մոտեցում դրսևորելու: Նման մոտեցում անհրաժեշտ է կիրառել հիմնականում նոր և նորագույն պատմաչրջանների վերաբերյալ, որտեղ սխալներն ու թերություններն առավել ակնբախ են: Հին և միջնադարյան դարաչրջանների պատմության ուսումնասիրություններում դիտական հիմքերից շեղումները անհանգստացնող որակ չեն կազմում, այդ պատճառով էլ ձեռքբերումներն ավելի ակնառու են: Հանգամանք, որը պայմանավորված է եղել նրանով, որ այդ պատմափուլերի նկատմամբ վերաբերմունքը խիստ քաղաքականացված չի եղել, և բացի այդ պատմագիտական ուղի հարթող ավագ սերնդի անվանի հայագետները (Ն.Մառ, Ն.Ադոնց, Հ.Մանանգյան, Հ.Օրբելի և շատ ուրիշներ) ստեղծադործել են հենց հին և միջնադարյան պատմության ասպարեզում:

Ինչպես հայտնի է, մարդկային հասարակության առաջընթացը կատարվում է աստիճանաբար, վերընթաց ուղիով, շարունակական սկզբունքով: Նորը ծեփվորվում է հնի ընդերքում և հրապարակ գալով իր շատ կողմերով խարսխվում է նախկինի վրա: Իր առաջացումն ու գոյությունն ավելի առաջադեմ ու հիմնավոր դարձնելու մղումով, որպես կանոն, նորը սկսում է նախկինի արմատական, ծայրահեղ ժխտումը, որը բացասական հետևանքների է հանգեցնում: Այդ նույն երևույթները դիտարկվում են Հատկապես Հասարակական կյանքում կատարվող հեղափոխությունների ժամանակ, մանավանդ դրանց առաջին շրջանում:

1980-ական թվականների վերջերից սկսված վերակառուցման և անկախության առաջին տարիներին Հախուռն կերպով քննադատվում ու ժխտվում էին խորհրդահայ պատմագրությունից ձեռքբերումները: Եվ այդ կատարվում էր այնքան ոգեշնչված և, ընդունում էր այնպիսի

ծավալներ, որ անհրաժեշտություն դգացվեց ընդդիմանալ նախկին Հասարակարգը ժխտելու ընդհանուր միջնորոտում խթանվող այդ ծայրահեղություններին՝:

Այժմ, կրքերի բորբոքմանը հաջորդած հանգարտ պայմաններում, Հնարավոր է անկողմնակալ ու համակողմանի մոտեցմամբ արժեքավորել անցյալում կատարվածը և փորձել հողթիւհարել գաղափարական պարտադրանքի հետևանքով առաջացած թերուխյուններն ու բացթողումները:

Հարկ ենք համարում նախապես նշել, որ սույն Հոդվածը հետո. է ուղղություն տվող և իր վերջնական հանգրվանին հասած ավարտուն տեսակետներ առաջադրելու հավանություններից: Որոշ հարցադրումներ կատարելով, հատկապես երիտասարդ պատմաբանների և հարակից մասնագիտությունների հետադոտողների ուշադրությունն ենք հրավիրում հետաքրքրություն ներկայացնող այնպիսի հարցերի վրա, որոնք բավարար չափով չեն ուսումնասիրվել կամ երբեմն էլ դուրս են մնացել հետադոտության ոլորտից: Եվ եթե մեր որոշ նկրտումները մասնագետներին խորհելու տեղիք տան, ազգակ դառնան մտորելու, շոչափվող ու դրա հետ աւնչվող խնդիրների շուրջ, հետադոտողների գիտական տեսադաշտում ծնվեն թարմ ու նոր գաղափարներ, մենք բավարարված կլինենք: Մանավանդ որ այդ ամենն ինչ որ ձեռով իր անդրադարձը կունենա պետական պատվերով ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կողմից, հանրապետության մասնագետների մասնակցությամբ նախապատրաստվող հայ ժողովրդի քառահատոր պատմության ստեղծման գործընթացի վրա: Իրանով լիովին արդարացված կլինի սույն Հոդվածի երևան դալը:

Հին և միջնագարյան պատմափուլերի հետադոտման բնագավառում, ինչպես նշեցինք, նվաճումներն առավել ծանրակշիռ են: Այդ իրողությունը բացի գաղափարական հարկադրանքը թույլ արտահայտվելուց պայմանավորված է եղել նաև հետևյալ հանգամանքով: Խորհրդային տարիներին լայն թափ են ստացել մի կողմից հնագիտական պեղումները, որոնք հարուստ նյութ են ընձեռել, մյուս կողմից ծավալվել է պատմիչների երկերի և այլ սկզբնաղբյուրների (վիմական արձանագրություններ, օտար աղբյուրները հայերի և

¹ Վ.Բարխուդարյան, Խոհրդային պատմագիտության զնահատման հարցի շուրջ. ՊԲՀ, 1990, N 4:

Հայաստանի մասին, դրամագիտական, ազգագրական, բանահյուսական և այլ նյութեր) հրատարակումը: Աղբյուրագիտական հարուստ բազան հիմք է դարձել գիտական մնայուն հետազոտություններ կատարելու:

1. Աշխարհայացքային մոտեցմամբ խոր ու համակողմանի ուսումնասիրվել են անտեսական կյանքի զարգացումը և սոցիալ-դասակարգային սլայքարի հիմնախնդիրները: Սակայն այս ասպարե-
պում ի հայտ են եկել իրականությունից հեռանալու և ծայրահե-
ղություններին տուրք տալու միտումները: Միմյանց փոխկապակց-
ված, բաղմամթիվ գործոններով պայմանավորված հին և միջնադար-
յան հասարակությունների հարուստ պատմության առանցքը դարձվել է միայն սոցիալականը՝ ստրուկների և ստրկատերերի, ճորտերի և ճորտատերերի կամ հարստահարողների և ճնշվողների հակամար-
տությունը, պայքարը: Գաղափարական նման ուղղվածության հետևանքներն ընդհանուր դաշտ ստեղծեցին հին Հայաստանը դիտարկելու որպես ստրկատիրական հասարակարգ: Անտարակույս է, որ ստրկական աշխատանք է կիրառվել բերդերի, քաղաքների, ջրանց-
քների և այլ խոշոր կառույցների շինարարություններում: Սակայն այդ կատարվել է ռազմագերիների աշխատուժն օգտագործելու միջո-
ցով: Արտագրության հիմնական ճյուղի՝ գյուղատնտեսության աշխատանքները ստրկական աշխատուժի միջոցով կազմակերպելու վերաբերյալ տվյալներ չունենք:

Թերես գիտականորեն ավելի հիմնավոր և ընդունելի էին Ն.Աղոցի, Հ.Մանանդյանի և այլ պատմաբանների ուսումնասի-
րությունները և նրանց այն անսակետներն ըստ որոնց հին Հայաս-
տանում գոյություն չունեին ստրկատիրական հասարակարգ: Այնտեղ,
ինչպես և միջնադարյան Հայաստանում, տնտեսության հիմքը կազ-
մում էր գյուղական համայնքը: Հայ շինականը իր տիրոջից տարբեր
ձևերի ու չափերի կախվածությամբ շարունակում էր օգտվել
համայնքից և կատարել համայնքի անդամի իր պարտավորու-
թյունները: Հետևաբար հին շրջանից անցումը դեպի միջնադար
կատարվեց ոչ թե ստրկական հասարակարգի քայքայման հիմքի վրա,
այլ հավանաբար առավել հանդարտ, խաղաղ ուղիով, շինականի
իրավատնտեսական իրավիճակի մեջ փոփոխություն կատարվելով:

Բոլոր պարագաներում խիստ հասունացել ու անհրաժեշտ է
դարձել վերջին տասնամյակներում հնագիտական պեղումների և այլ

եղանակներով կուտակված թարմ նյութերը շրջանառութեան մեջ դնելով կրկին անդրադառնալ Հին Հայաստանի հասարակարգի բնութագրման հիմնահարցերին և գրանով իսկ հստակեցնել, պարզություն մտցնել Հին շրջանից դեռի միջնադարը կատարված անցումային փուլի իրադարձությունների մեջ:

2. Վերջին տարիներին, բնականաբար, շատ են արժարժվում մեր ժողովրդի հազարամյակների պատմութեան մեջ եկեղեցու ունեցած վիթխարի գերի ու նշանակութեան հարցերը: Մի հանգամանք, որը խորհրդային տարիներին հանիրավի անտեսվել էր: Այդ խնդիրների նկատմամբ Հետաքրքրությունն աշխուժացավ հատկապես քրիստոնեութեանը պետական կրոն դարձնելու 1700-ամյա հորելյանական միջոցառումների առիթով: Կարծում եմ սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ եկեղեցու հարցում ևս տակավին չի հաջողվել լիովին թափանցել երևույթների հետնախորքերը և դիտական քիչ թե շատ սպառիչ մեկնություններ տալ նրա գործունեութեան բոլոր կողմերին:

Այն, որ եկեղեցին մեծապես նպաստել է մշակութային արժեքների պահպանմանն ու մշակույթի զարգացմանը, այն, որ իրրե միակ համազգային կազմակերպութեան պետութեան բացակայութեան պայմաններում փաստորեն փոխարինել է նրան, իր վրա է վերցրել նրա գործունեութեանը, հայտնի են: Հարկ է սակայն, որ այդ ընդհանրական ու ճանաչում գտած դրույթներն ամրապնդվեն փաստական տվյալներով ու իրենց մարմնավորումը դտնեն կոնկրետ պատմական ժամանակաշրջանների իրադարձությունները բացահայտելու պարագայում:

Ժողովրդին միավորող նոր ուսմունքը. քրիստոնեութեանը առջինը պետական կրոն գարձնելը շոյում է մեր ազգային ինքնատիրութեանը, բայց բավարար չէ և ոչ էլ նպատակահարմար միայն գրանով գոհանալը: Քրիստոնեական աշխարհում հայ եկեղեցին առաջինը կամ առաջիններից մեկը լինելով պահպանեց իր ինքնուրույնութեանը, ինքնատիրութեանը, չմիավորվեց հունաուղղափառ դավանանքի հետ, ինչպես որոշ եկեղեցիներ: Մյուս կրոնական ուսմունքներին միանալով կկորցնեն իր ինքնութեանը և, որ գլխավորն է, կկորցնեն երկրի քաղաքական անկախութեան համար պայքարի իր ներուժը, զորեղութեանը: Հայ եկեղեցին ողջ միջնադարում ընդգրկմանալով միարարական (ունիթորական) շարժմանը, մնաց իր

ժողովրդի Հետ, որպես նրա ազգային ինքնությունը մարմնավորող ու պահպանող հիմնական ուժ: Հակաքաղկեզոնական մշտական դիրքորոշումը կարծում ենք անհրաժեշտ է կամրջել հրկրի քաղաքական ինքնուրույնությունը, ժողովրդի ազգային ինքնությունը պաշտպանելու հական, անգամ կարելի է ասել բախտորոշ, նշանակութուն ու նեցող դիրքորոշման Հետ:

3. Հայտնի է, որ Հայ ժողովուրդը մշտապես առանձնահատուկ Հակավածություն ու սեր է ունեցել և ունի կրթութեան նկատմամբ: Տակավին IV դարի կեսերին, երբ դեռևս չկային Հայերեն գրեր, պահանջ էր զգացվում, և Աշաիշափի նշանավոր ժողովում Հայոց կաթողիկոս Ներսես Մեծը առաջ քաշեց դպրոց բացելու և Հայ մանուկներին կրթութեան տալու խնդիրը: Գրերի գյուտից անմիջապես Հետո լայն թափ ստացավ, և մեծ ծավալներ ընդունեց դպրոցներ բացելը և բնակչութեանը Հայկական գրերով ուսուցանելը: Հետագա դարաշրջաններում որքան էլ երկիրը դժվարին դրութեան մեջ է ընկել, ամեն մի ընտանիքի և ողջ երկրի Համար մատաղ սերնդի ուսման կազմակերպումը ստաջնային ու գլխավոր Հոգացութեան ինչպիսի է եղել: Ավելին, օտար երկնակամարների տակ Հայկական զաղութներում, մանավանդ այնտեղ Հաստատվելու առաջին շրջանում, որքան էլ աննպաստ են եղել գոյատևման պայմանները, Հայերը զրկանքների գնով առաջին պլանում են պահել ուսումնական օջախների բացումը: Պատահական է, որ նախախորհրդային ժամանակաշրջանում կրթական նշանավոր կենտրոնները՝ Լազարյան ճեմարանը, Ներսիսյան, Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցները և շատ ուրիշներ, գտնվում էին արտերկրում: Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ արդի ժամանակաշրջանում Եվրոպայի ժողովուրդների մեջ բնակչության քանակի Համեմատութեամբ Հայաստանը սովորողների թվով դարձեցնում է առաջին տեղերից մեկը: Հետևաբար կասկածից վեր է, որ ուսման նկատմամբ սերը Հայ ժողովրդին բնութագրող Հատկանիշ է:

Ջարգացած միջնադարում IX-XIV դարերում գրականութեան, իրավունքի, կերպարվեստի, ճարտարապետութեան, բժշկագիտութեան և գիտական, մշակութային մյուս ճյուղերի զարգացման Հետ մեկտեղ և նպաստավոր ընդհանուր այդ միջավայրում լայն տարածում գտավ ու մեծապես առաջադիմեց ուսումնական գործընթացը: Տարրական

կրթութիւնն ապահովող դպրոցների կողքին ստեղծվեցին առավել ընդգրկուն և խոր գիտելիքներ տվող կրթօջախներ՝ վարդապետարաններ: Վերջիններս եղակի չէին և ծնունդ առան հայ դպրութեան, գիր ու գրականութեան նշանավոր կենտրոններում՝ Անիում, Կորսում, Սսում, Սանահինի, Հախպատի, Գոշավանքի, Ակների, Կամրջաձորի, Կեչառիսի, Այրիվանքի, Գլաձորի, Տաթևի, Նարեկա վանքերում և այլ վայրերում:

Այդ վարդապետարաններում դասավանդում էին գիտութեան և մշակույթի ճանաչված դեմքերը՝ Գրիգոր Մալիստրոսը, Հովհաննես Իմաստասերը, Ներսես Շնորհոյին, Գրիգոր Նարեկացին, Վահրամ Ռաբունին, Մրիթար Գոշը, Դավիթ Այսովկատրոյին, Անանիա Նարեկացին, Ներսես Մշեցին և շատ ուրիշներ: Ուսումնական այդ հաստատութիւններն իրենց մակարդակով մոտենում, իսկ որոշներն էլ, կարելի է ասել, հասել կամ հասնում էին միջնադարյան բարձրագույն կրթութեան մակարդակին: Գլաձորի ուսումնարանը հենց համալսարան էլ անվանվում էր: Միջնադարյան Հայաստանում ձևավորվում էր բարձրագույն կրթութիւնը: Եվ եթե երկրի զարգացումն ընթանար իր բնականոն եղանակով, չլինեին օտարի ավերիչ արշավանքներն և ծանր ու դաժան տևական տիրապետութիւնը, Հայաստանում համալսարանական կրթութիւնը կսկսեր միջնադարից և կունենար շարունակական զարգացում: Այնպես ինչպես Եվրոպայում, ուր համալսարանական կրթութիւնը սկսվեց XIII դարից (Բոլոնիայի համալսարանով) և առանց մեծ ընդհատումների ունեցավ իր շարունակութիւնը:

Ցավոք, հատուկ ուսումնասիրութիւններ չկան այս գարաշրջանի վարդապետարանների մասին, եթե վերանանք Գլաձորին նվիրված աշխատանքներից: Մանրախույզ հետազոտութիւնները նոր ու հետաքրքիր ծալքեր կբացեն երկրի գիտակրթական կյանքի մասին, աննախընթաց վերելք ու ծաղկում ապրող և զարգացման սնօրինակ բարձր մակարդակի հասած այդ պատմափուլի վերաբերյալ:

Բոլոր պարագաներում՝ միջին դարերում և ոչ միայն միջնադարում ուսուցման ասպարեզը նպատակահարմար կլիներ ներկայացնել ոչ միայն արձանագրելով եղած իրավիճակը, այլև փորձել տալու ուսուցման մակարդակն ու տարածվածութիւնը, փոխադրեցութիւնները հասարակական-մշակութային մյուս բնագավառների

Հետ նրա առանձնահատուկ դերն ու նշանակութիւնն ընդհանրապես ազգային կյանքում:

4. Հայտնի է, որ արհեստագործութեան բնագավառում, մանավանդ նրա որոշ ճյուղերի (ոսկերչութիւն, արծաթագործութիւն եւ այլն) մեջ Հայերի հմտութիւնն այն աստիճան բարձր է, որ ճանաչում է գտել անգամ Հայաստանի սահմաններից դուրս: Արհեստը լայն գարդացում է սուրբի եւ կատարելութեան հասել հայ ժողովրդի ամբողջ պատմութեան ընթացքում, հնագույն շրջանից մինչև արդի ժամանակաշրջանը: Արհեստի գերը առավել նշանակալի էր միջին դարերում, որանց այն հանգես էր գալիս որպէս գործարանային արտադրութեանը նսխորգող տնտեսութեան հիմնական ճյուղ:

Ինչպէս միջնադարի, այնպէս էլ նոր շրջանի արհեստագործութեան մասին կան ըստ ըստ լիարժեք հիմնավոր ուսումնասիրութիւններ: Միջին դարերի արհեստները հետադոտովել են մասնավորապէս Բ. Առաքելյանի երկհատոր աշխատութիւնում: Հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է արհեստների տեսակները, դրանց կատարելագործման աստիճանը, համաքարութիւնների առկայութիւնը, և որ գլխավորն է, գյուղատնտեսութեան հետ տնտեսական կյանքի առանցք կաղմելու հանգամանքը: Արհեստավորական կազմակերպութիւնների՝ համաքարութիւնների, դրանց կառուցվածքի ու գործունեութեան բնույթը հիմնավոր լուսարանվել է Ա. Եզրիազարովի աշխատութիւններում²:

Առաջին հայացքից թվում է թէ արտադրութեան այդ եղանակը, դրա առանձնահատկութիւններն ու նշանակութիւնը այնքան խոր ու համակողմանի ուսումնասիրված են, որ հարկ է բավարարվել կատարվածով: Հետագա պրպտումները հազիվ թէ նոր բան ավելացնեն: Սակայն այդ միայն առաջին հայացքից: Կան հիմնահարցի տնտեսական այնպիսի, թեկուզ հավելյալ բնույթի երևույթներ, որոնց վրա արժե ուշադրութիւն հրավիրել:

² Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9-13-րդ դդ., Երևան, 1958, 1963:

³ С. Егизаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, селская община, Казань, 1889, ч. II, городских цехи, организация и внутреннее управление закавказских амбаров, Казань, 1891.

Արհեստից դեպի արվեստը կար՝ ճանապարհ է, մի քայլ է: Արհեստները, հատկապես նրա որոշ ճյուղերն են հիմք դարձել և պարարտ հող ու միջավայր ստեղծել արվեստի շատ ընագավտոների ձևավորման համար: Միջնադարյան Հայաստանում արվեստների ոչ սակավ ճյուղերի ձևավորումն ու առաջընթացը միթե իր հետնախորքում չէր հենվում կատարելության հասած արհեստագործության վրա: Վերջինս ընդհանուր դաշտ էր ստեղծում և սնում, խթանում արվեստի որոշ ճյուղերի առաջացումն ու զարգացումը:

Երկու այդ բնագավառների՝ արհեստների և արվեստների առընչությունների և փոխադարձ կապերի լայնախոհ դիտարկումն ուշագրավ ու հետաքրքիր շատ երևույթներ, իրողություններ կարող բացահայտել, որը չպետք է անտեսել:

Ինչպես նշեցինք, Հայ իրականության մեջ մեծ տարածում գտած արհեստավորական համքարությունների ներքին կառուցվածքը, գործավարության արմատավորված սկզբունքները յավաղույնս յուսաբանվել է: Սակայն այդ կտղմակերպությունների դերը միայն դրանով չի սպառվում: Դրանց հատուկ են այլ հատկանիշներ, որոնք պակաս կարևոր չեն, որոնք անտեսվել կամ բավարար ուշագրության չեն արժանացել: Արհեստավորական այդ ընկերությունները ժողովրդի հետ անմիջականորեն հարաբերվող և ազգային սովորությունների ու ավանդների վրա հիմնված, միաժամանակ խիստ պահպանողական բնույթի կազմակերպություններ են եղել: Նրանցում արմատավորված սովորությունները պահպանվել են գարեբով: Հենց այդ առումով նրանք լավագույնս պահպանել են ազգային ոգին ու բարքերը: Ազգային դիմագիծը պահպանելու նրանց հատկանիշն առավել ակնառու դրսևորվել է Հայկական գաղթաշխարհում: Այնտեղ Հայերի համար առաջնային տնտեսության այդ ճյուղը զարգացել է, իսկ համքարությունները գրեթե անփոփոխ պահպանել են Հայրենիքից իրենց հետ տարած ավանդները, ազգային շեղուն ու բարքերը: Այդ առումով Նոր Նախիջևանի, Արևելյան Եվրոպայի և մյուս երկրների Հայկական գաղութների համքարությունները հար և նման են եղել Անդրկովկասի նույնանուն կազմակերպություններին: Նշանակում է տնտեսական կյանքի կարևոր բնագավառ լինելուց զատ, ազգային բարքերն ու նկարագիրը հետևողականորեն պահպանելու նրանց այդ հատկանիշի լուսաբանումն առաջնային կարևորության հարց է:

5. Հայաստանի վաղ միջնադարի, ավելի ստույգ՝ VII-IX դ. արարական տիրապետութեան ժամանակաշրջանը ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի կողմից ստեղծված ծանրակշիռ աշխատութեան՝ Հայ ժողովրդի պատմութեան ակադեմիական հրատարակութեան II հատորում արված է հիմնավոր: Հանգամանալի ու համակողմանի ներկայացված է ստեղծված ոեալ իրավիճակը, սոցիալական ծանր դրութիւնը, օտարի լուծր թոթափելուն ուղղված ընդգնդումներն ու ապստամբութիւնները և այլ խնդիրներ:

Սկզբնաղբուրները, հատկապես ականատես պատմիչները, թողել են արարական արշավանքների ու տիրապետութեան հետևանքով երկրի ավերածութիւնների ու քայքայման այնպիսի ճնշիչ նկարագրութիւն, որ թվում է թե երկրի ընդհանուր վայրէջքն ու քայքայումը անկասելի էր: Սակայն ավելի քան երկու դար տևած և երկիրը քայքայման եզրին հասցրած արարական լուծր թոթափելուց և անկախութիւն ձեռք բերելուց ընդամենը մի քանի տասնամյակ անց Բագրատունյաց Հայաստանում մշակույթն ու տնտեսական կյանքը, ասել է թե ողջ երկիրը, ոչ միայն ամբողջում, այլև բարգաւաճում վերելք էր ապրում: Ո՞րն էր դրա պատճառը: Ինչ գործոնների շնորհիվ է, որ ավերված երկիրը կարողանում է առաջադիմութեան ուղի բռնել: Այդ հիմնահարցերը, որոնք ժողովրդի պատմութեան, նրա ինքնութեան առանցքն են կազմում, չեն շոշափվում, մնում են անըմբռնելի, անպատասխան:

Դրա հիմնական բացատրութիւնը հարկ է որոնել այն իրողութեան մեջ, որ տնտեսական կյանքի ու կենցաղի մեջ Հայ ժողովուրդը շարունակել է հավատարիմ մնալ ազգային իր ապրելաձևին, կյանքի ու կենցաղի նախնիներից ժառանգած ու արդեն բյուրեղացած սովորութիւններին ու բարքերին: Օտարի տիրապետութիւնը, նրա թեկուզ մնայուն ներկայութիւնը չի կարողացել ներթափանցել ժողովրդի առօրյայի մեջ: Նրան չի հաջողվել խաթարել դարերով մշակված, ազգային առանձնահատկութիւն դարձած կենցաղն ու աշխատանքային ապրելաձևը: Տիրապետող պետութեան քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրօնական ակնհայտ հարկադրանքի պայմաններում անգամ երկրի արտադրական ներքին կյանքը շարունակել է ընթանալ ավանդական եղանակով: Առօրյա կյանքն, ընտանեկան ու աշխատանքային կենցաղը, ժողովրդական մշակութային երևութիւններն են առաջին հերթին բնութագրում այս կամ այն ժողովրդին,

ամբողջացնում. նրա նկարագիրը: Դրա մեջ է արտահայտվում. նրա էթնիկական առանձնահատկությունը, ազգային ինքնատիպությունը, փաստորեն՝ բուն պատմությունը:

Հետևաբար Հիմք չպետք է դարձնել միայն օտարի ավերիչ արշավանքների, նրանց տիրապետությանը բնորոշ ծանր Հարկերի ու ճնշումների մասին պատմիչների նկարագրությունները: Հարկ է արաբական, ինչպես և օտարի տիրապետության այլ ժամանակաշրջանների պատմությունը շարադրելիս նկատի առնել առաջին Հերթին երկրի ներքին առաջադիմության գործոնները:

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի Հիմնական բացասական Հետևանքները միայն ծանր Հարկային Համակարգի և առհասարակ տնտեսական ռուսաճնշումների մեջ որոնելը կարծում ենք կլինի Հիմնախնդրին ոչ Համակողմանի մոտեցման դրսևորում: Այն Հարկ է դիտարկել ժողովրդի, Հայ Հասարակության բնականոն, պատմական զարգացման ընթացքը խաթարելու մեջ: Արաբական ամիրայությունների վարած ուղղակի և անուղղակի քաղաքականության Հետևանքով տեղի ունեցան ժողովրդագրական տեղաշարժեր, և որ գլխավորն է, մենք կորցրինք Հայ ազնվական դասի սերունդքը:

Մի պահ վերհիշենք մի կողմից արաբական ցեղերին երկրի կենտրոնական մասերում վերաբնակեցնելու, մյուս կողմից՝ Նախ-ճավանի և Խրամի եկեղեցիներում. Հայ նախարարներին Հավաքելու և Հրկիզելու միջոցով ոչնչացնելը: Պետականության պաշտպանության Հետևողական Հատկանիշներով օժտված Մամիկոնյան տոհմը, փաստորեն թուլացավ ու վերացավ ժողովրդական ապստամբությունները գլխավորելու և արաբական լծի դեմ պայքարի քառուղիներում: Հիշենք այդ գերդաստանի նշանավոր դեմքերի Հայ ժողովրդի ինքնությունը պաշտպանելու Համար մղած անձնվեր պայքարը և իրենց գործունեությամբ ազնվականին բնորոշ պահվածքը: Մուշեղ Մամիկոնյանի կողմից Հայ ժողովրդի երգվյալ թշնամի Շապուհ II-ի գերած կանանցի նկատմամբ ազնվականին Հատուկ վեհանձն վերաբերմունքը:

Հարկավ, Հնարավոր է սրան Հակասող այլ տեսակետներ երևան գան: Կարող են պնդել, թե Մամիկոնյանների, Կամսարականների և ուրիշ նախարարական տներ վերացան, բայց Հենց նույն արաբական տիրապետության ժամանակ դրանց փոխարինելու եկան Բագրատունիների, Արծրունիների, Այուրյաց նախարարական տները: Նախ

նկատի պետք է առնել, որ նախարարական այդ տները ևս վերացան օտարերկրյա տիրակալների ձեռքով, որը ցավոք, շարունակական բնույթ կրեց: Դրանից բացի, թող ներվի ասել, որ հիշյալ նախարարական աներին չէր հաջողվում ինքնությունը, պետականությունը պաշտպանելու հարցում բարձրանալ Մամիկոնյանների աստիճանին: Արարական ամիրայությունների և նախորդ ու հետագա օտարերկրյա տիրողների հայ ժողովրդին հասցրած թերևս ամենից ավելի մեծ հարվածը հայ ազնվականական դասի վերացումն էր:

Հայտնի է, որ ազնվականությունն է ամեն մի ժողովրդին միավորող, նրան ուղղություն տվող և նրա կյանքում առաջատար դեր կատարող հասարակաչերտը: Ժողովրդի ազնվական խավի վերացումը, հավասարազոր է նրան առաջնորդից զրկելու, խիստ ասած՝ դիսասելու հետ: Մի պահ եթե վերհիշենք, թե ինչպես հայրենիքում իրեն վերագտնելու պայմանների բացակայության հետևանքով արաբերկրում ազնվականի կոչման հասած հայկական դերդաստանները Հունդարիայում (Տբանսիլվանիա) և հատկապես Ռուսաստանում ինչպիսի ընդգրկուն և մնայուն գործունեություն ծավալեցին հասկանալի կդառնա ազնվականության առաքելությունը:

Նոր Ջուդայից դուրս եկած Լազարյանները XVIII դարի վերջին քառորդում ռուս ազնվականության աստիճանի բարձրանալով դարձան ռուսահայության հովանավորը, Հիմնեցին և ավելի քան մեկ հարյուրամյակ պահպանեցին նոր դարաշրջանի դիտակրթական ամենանշանավոր հայկական կենտրոնը՝ Լազարյան ճեմարանը, սատար կանգնեցին իրենց ժողովրդին՝ նրա կենսական խնդիրները լուծելու հարցերում: Հետևաբար արդարության, պատմական ճամարտության առաջ մեղանչած կլինենք, եթե իշխող դասակարգին, ազնվականական խավին սոսկ սոցիալ-դասակարգային տեսանկյունից մերձենանք և պարզունակ մեկնաբանություն տալով՝ նրա կոչումը տեսնենք միայն շահագործման մեջ: Հնարավոր ու անհրաժեշտ է դարձել համակողմանի մոտեցմամբ գիտականորեն հիմնավոր մեկնաբանություն տալ էական նշանակության այս հիմնահարցին:

6. Միջին դարերում հայ մշակույթը մեծ վերելք ապրեց: Հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորի III հատորում այդ ժամանակաշրջանի IX-XIV դարերի մշակույթը ներկայացված է հանգամանորեն, իր բազում ճյուղերով ու դրսևորման տարբեր ձևերով: Թեպետև

այդ բաժինների Հեղինակները անվանի մասնագետներ են, բայց ծավալուն շարադրանքի ծրագրված պահանջը իրականացրած լինելու ձգտումով մշակույթի որոշ ճյուղեր ներկայացված են ըստ առանձին նահանգների: Ինչպես ասենք ճարտարապետության Այու.նիքի, Վասպուրականի, Անի-Շիրակի դպրոց, կամ դրականությունը՝ Հյուսիսարեւելյան Հայաստանում, Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում: Ցանկացած ժողովրդի պատմությանը նվիրված ընդհանրացնող աշխատություններում նման մեթոդով շարադրելը արդարացված է: Պատմական զարգացման ընդհանուր իրավիճակի մասին պատկերացում կազմելը փաստորեն խաթարվում է տեղային առանձնահատկությունների շեշտադրման հետևանքով: Այդպիսի մոտեցումը տեղին կարող է լինել մենագրական հետազոտություն կատարելու պարագայում:

Դրանից բացի իրարից անջատ, առանձին բաժիններով են ներկայացվել IX-XIV և XII-XIV դարերի մշակույթը: Դրանով, կամա թե ակամա, մշակույթի փոխկապակցված զարգացման ուղիները մեխանիկորեն բաժանվել, առանձնացվել են իրարից:

Հեղինակները ե. Հատորի պատասխանատուները առաջնորդվել են ոչ այնքան մշակույթի զարգացման միտումները նկատի առնելով, որքան՝ երկրի քաղաքական կյանքում կատարված փոփոխությունները: Արաբական լուծը թոթափելուց և անկախություն ձեռք բերելուց հետո երկրի տնտեսության անշեղ վերելքի պայմաններում մշակույթը այնպիսի թափ առավ, որ սելջուկյան և մոնղոլական արշավանքներն ու տիրապետությունը անշուշտ խոչընդոտեցին, բայց չկարողացան կասեցնել նրա զարգացման բուռն ընթացքը: Այն անգամ օտարի բռնատիրության պայմաններում մշակույթն իր ներուժով, կատարելագործման գիտամշակութային բնագավառին հատուկ ներքին ինքնաբավ միտումներով ու օրենքներով, շարունակում էր առաջադիմել: Միշտ էլ, որ քաղաքական համակարգի և լայն առումով մշակույթի բնագավառում կատարվող տեղաշարժերը, իրար ներդաշնակում, համադր են ընթանում:

Միջնադարյան Հայ մշակույթը IX-XIV դարերում հասավ զարգացման ամենից ավելի բարձր աստիճանի: Հարկավ հայագիտության մեջ ընդունված է V դարը համարել մշակութային ոսկեդար, նկատի ունենալով գրերի գյուտը և Հայ դպրության ու պատմագրության

ատաջացումն ու վերելքը: Վաղ շրջանում սկսված այդ վերելքի հիմքի վրա հետադա ստաջընթացը Հունգեցրեց զարդացած միջնադարին: Սակայն վազ միջնադարի մշակույթը իր ակունքներում սնվում, բարձրանում էր հելլենականի հիմքի վրա: Զարգացած միջնադարում մշակույթը դարձավ առավել ընդգրկուն և դրա բոլոր ճյուղերի՝ դրականության, իրավագիտության, կերպարվեստի, պատմագրության, ճարտարապետության, բժշկության, գիտության մյուս ոլորտների խթանումն ու հուժկու վերելքը սնվում էր տեղական ակունքներից և դուր հայկական, աղգային երեույթ էր:

Այն իր որոշ դրսևորումներով ՀամաշիարՀային Հնչեղության էր Հասնում և Համահունչ էր եվրոպական միջնադարի նվաճումներին: Արդարև ստեղծվել էին այնպիսի նախահիմքեր, որ եթե հետևողական դարդացման այդ ընթացքը չկասեցվեր գրսի ուժերի կողմից, բնականաբար, կՀանգեցներ այնպիսի աստիճանի, այնպիսի վերածնունդ կկատարվեր, որպիսին ավելի ուշ կատարվեց եվրոպայում: Հետևարար անհրաժեշտություն է գգացվում IX-XIV դարերի գիտամշակութային կյանքը ներկայացնել ամբողջ խորությունամբ և մեկ միասնական ընթացքի մեջ:

VLADIMIR BARKHUDARYAN

REFLECTIONS ON SOME PROBLEMS OF THE MEDIEVAL HISTORY OF THE ARMENIAN PEOPLE

Summary

The article underlines the reflection that the Soviet Armenian historiography elucidating the problems of the Ancient and Medieval History, unlike the Modern (the New and Newest periods) History, got off the scientific principles insignificantly. Anyway the investigation of many problems of those epochs were not taken into consideration by the researchers, were analysed unilaterally or were not paid enough attention.

Those problems are:

a) The specification of the characteristic of the social system of Ancient Armenia because the standpoint of perception of ancient Armenia as a slave-owning system is controversial.

b) The modern and thoroughly analysis of the century-old history of the Armenian Church and revealing of its importance.

c) The elucidating of the history of the centres of science and education of medieval Armenia,

a) The investigation of connections and intercommunications of arts and trades.

b) The revealing and appraisal of the Armenian nobles' place in the political, economical and cultural life of the country.

c) The elucidation of the raising of the Armenian national culture in the IX-XIV centuries.

**ԵՐԿՈՒ ԴՐՎԱԳ ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆԶԱՑ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ
ԲՆԱԳՐԻՑ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ**

ԴՐՎԱԳ ԱՌԱՋԻՆ

Երբ Մեսրոպ Մաշտոցի և Աահակ Պարթևի աշակերտները Հովսեփ Պաղնագին և Եզնիկ Կողրացին, ըստ Մովսես Խորենացու, ինքնագլուխ գնացին Կոստանդնուպոլիս, նրանք «նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց. և քոջ վարժեալ հելլէն գալութեամբ՝ ձեռնարկեցին ի թարգմանել և ի գրել»:¹ Նրանց հետևեցին, նույն քաղաքը գնացին, նույնպես ինքնագլուխ («յիւրեանց կամաց») Ղևոնգն ու Կորյունը:² Բայց գրանցից առաջ Մաշտոցի և Սահակի կողմից ուղարկվել էին Հովհանն ու Արձանը:³ Ահա եփեսոսից 431 թ. բերված Աստվածաշնչի ընտիր օրինակից Կոստանդնուպոլսում ուսում ստացածները սկսում են «զմի անգամ թարգմանհալն փութանակի»⁴ նորից թարգմանել: Գործը սակայն առաջ էջր գնում: «Բայց քանզի անգէտք էին մերումս արուեստի՝ (իմա՛ թարգմանության արվեստին - Հ.Բ.)»⁵ ի բաղում

¹ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց: Աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան և Ա. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, էջ 341:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 343:

⁵ Այլ կարծիքի է Ստ. Մալխասյանը. «Այդ «արվեստը, - գրում է նա, - ... քերթողական արվեստն է, մեր այժմյան լեզվով քերականություն և ճարտասանություն, կանոնավոր և վայելուչ խոսքի թերիան»: Տես Մովսես Խորենացի Հայոց Պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթություններ դոկտոր Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 334: Բայց եթե խոսքը վերաբերում է քերթողական արվեստին, ճարտասանության և խոսքի թերիային, ապա ինչու՞ Մաշտոցի աշակերտները, ինչպես ստորև կտեսնենք, ուղարկվեցին Ալեքսանդրիա «ստույգ յօդանալու ի լեզու պանծալի»: Խորենացին հստակ ցույց է տալիս, որ «արվեստը» թարգմանական արվեստն է: Նախադասությունը թարգմանելով «ուղարկեցին Աղեքսանդրիա պանծալի լեզուն սովորելու», զիտնականը ինչպե՞ս

մասանց թերացեալ գործն գաանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ
և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիա, ի լեղու պանծալի, ի
ստոյգ յօգանսդ ճեմարանին վերարանութեան»:⁶

Արդ, Հարց է ծագում: Ինչու՞ թարգմանութեան գործը առաջ էջր
գնում: Հարկավ ոչ թե թարգմանիչների Հայերենը կաղալուց, այլ
Հունարենը: Այգ իսկ պատճառով նրանք գործուղվեցին «յօղանալու»
պանծալի լեզուն, Հունարենը: Բայց ինչու՞ անպայման Ալեքսանդրիա
ե ոչ Կոստանդնուպոլիս կամ Աթենք: Դժվար չէ պատասխանել այդ
Հարցին: Ալեքսանդր Մակեդոնացուց Հետո Հունարեն լեզվի Հետ-
դասական ժամանակաշրջանում ծնունդ առավ գիտութեան մեջ koinhv
(րնգհանուր, ընդհանուր գործածութեան) անվանված Հունարենը, որը
դեռ իր ժամանակ «ալեքսանդրյան» էր կոչվում, դրանով էին խոսում
նախ և առաջ Մերձավոր և Միջին Արևելքի Հույները և Հունադած կամ
Հունախոս օտարները: Κοινή Հունարենով դրվեցին նոր Կտակարանի
գրքերը և երբայեցերենից կատարվեց Հին Կտակարանի Հունարեն
թարգմանութունը: Հիմնական տարբերութիւնները դասական Հու-
նարենի Համեմատութեամբ բազմաթիվ ձայնավորների, երկբարբառ-
ների (երկբարբառների արտասանութեան փոփոխութեան որպես մի
ակնառու օրինակ կարող եմ ցույց տալ Տրդատ Ա-ի Հունարեն արձա-
նագրութունը Գառնիում և նույն վայրում արքայական բաղնիքի
խճանկար Հատակի Հունարեն արձանագրութունը), և բաղաձայնների
արտասանութեան փոփոխութիւնն է, բազում բառեր փոխել են իրենց
նշանակութունը, ուրիշները դադարել են գոյութիւն ունենալուց և
Հանդես են եկել նոր բառեր: Այս պայմաններում ահա Աստվածաշնչի
թարգմանութեանը ձեռնամուխ եղած սուրբ թարգմանիչները պարզ չէ՞,
թե ինչու պիտի Ալեքսանդրիա գնային: Կոստանդնուպոլսի
դպրոցներում դասավանդված Հունարենը, որ պարզ է, «ալեքսանդր-

է այն հաշտեցնում «քերթողական արվեստին, ճարտասանության և խոսքի
թերիայի»⁶:

⁶ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, էջ 343:

⁷ AI երկբարբառը արդեն արտասանվում էր E (հմմտ. ռամկ. հայերենում հայր -
հեր, մայր - մեր, այսօր - էսօր և այլն, որ եթե հայերենում դա գրական չէ, ապա
հունարենում օրենք է: Այսպես, Գառնիի հունարեն արձանագրութիւնում
EKTISEN-ի (կառուցեց) փոխարեն AIKTISEN, ETOTYS -ի («թագավորութեան 11-
րդ ՏԱՐԻՆ») փոխարեն AIOTOTYS. Սա Տրդատ Ա-ի թագավորութեան 11-րդ տարին

յանը» չէր, Աստվածաշնչի թարգմանութեան Համար բավարար չէր, ուստի «թերացեալ էր դործն գտանէր»: Ի պատիվ մեր Հանճարեղ սուրբ թարգմանիչների պիտի ընգզծեմ, որ թեև նրանք սովորեցին ԿՕՒՄԻ-ն, խոսում ու կարդում էին այգ լեզվով, Հատուկ անունների, տեղանունների, Հունարեն տերմինների դրադարձութեան (տրանսլիտերացիայի) ժամանակ որդեգրեցին դասական ուղղագրութիւնը, քանզի հակառակ դեպքում ստեղծվելու էր մի աննկարագրելի խառնաշփոթ: Օրինակ, եթե դասական Հունարենն ունի մեկ «ի» - ἰ(ω)τα-ն, սպառ «պեքսանդրյանն» տրդեն յոթը: Հայ ընթերցողը «ի» արտասանելով, որ «ի»-ն պիտի պատկերացնի՝ Ի, Դ, Ս, Ա, Ե, Դ, Ս: Կամ օ-ի դեպքում օմիկրոնը, թե՞ օմեգան: ΑΙ (αι) երկարբառի մասին արդեն խոսեցինք: Ալեքսանդրիայի ճեմարանում օտարների Համար դասավանդվում էր միմիայն Հունարեն լեզուն, ԿՕՒՄԻ-ն, Հենց այդ օտարների Համար ստեղծվեցին դասական Հունարենում գոյութիւն չունեցող երեք շեշտերը ե. երկու spiritus -ները spiritus asper-ը և spiritus lenis -ը, քանի որ օտարները չգիտեին Հունարեն բառի ո՛ր վանկը շեշտին, Հունը դրանց կարիքը չունեի (ինչպես հայը հայերենի առնչութեամբ): Կոստանդնուպոլսի դպրոցում Մաշտոցի աշակերտները զուտ լեզու չուղղումնասիրեցին, այլ ստացան ընդհանուր կրթութիւն: Դա անուղղակի Հաստատվում է պատմահոր այն ասույթով, թե այնտեղ, Կոստանդնուպոլսում, ուսման գնացած երիտասարդները «էին քաջ վարժեալ Հելլէն դպրութեամբ», բայց ոչ որոշակի «ի լեզու պանծալի» Հունարեն լեզվով: (Հմմտ. Սեբեոսի դրածը Ներսես Գ կաթողիկոսի մասին. «Եւ. սնեալ ի մանկութենէ յաշխարհին Յունաց. եւ ուսեալ զլեզուս և զդպրութիւն Հոռոմիւն»: Պարզ չէ՞, որ «դպրութեան» մեջ չէր ներառվում «լեզուն»):

(մ.թ. 74թ.): Իսկ Բ-Գ դարի արքայական բաղնիքի խճանկար հատակի ΑΙΓΙΛΛΟΣ-ի փոխարեն ունենք հակառակ պատկերը՝ ΕΓΓΙΛΛΟΣ.

ԴՐՎԱԳ ԵՐԿՐՈՐԴ

«ՃԱՆԱԶԵԼ ԶԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ և ԶԽՐԱՏ, ԻՄԱՆԱԼ ԶԲԱՆՍ
ՀԱՆՃԱՐՈՅ» (Աւակբ Սողոմոնի որդւոյ Դաւթի թագաւորի Իսրայելի,
Գլ. Ա, 2)

Հայոց այրուբենի ստեղծման 1600-ամյակի առիթով Հաճախ Էնք
անդրադառնում դրանով գրված այդ առաջին նախադասութեան
(Հունարեն բնագրում՝ Γνωμαι σοφίαν και παιδείαν ιουησαι τε
λογους φρονησεως): Ոչ ոք նեղութեուն չի քաշում Հասկանալու ինչ
բան է այս նախադասութեան մեջ «խրատը», ինչ է (կամ ո՞վ է)
Հանճարն ու նրա «խոսքը»: Եվ «թարգմանում» են աշխարհարար.
«Ճանաչել իմաստութեունը և խրատը, իմանալ Հանճարի խոսքը»:
Ինչպես տեսնում ենք, միայն «ղրանս»-ն են թարգմանում աշխար-
հարար, երկյուղելով, որ ենթադրյալ «Հանճարի» սենցածը Հանկարծ
սխալ կհասկացվի:

Նախ անդրադառնանք «իմաստութեան»: Ճիշտ է, Հունարեն
σοφία-ն իմաստութեուն է նշանակում, φιλοσοφία-ն՝ իմաստասիրու-
թեուն: Բայց σοφία-յի առաջին իմաստը գիտունութեուն, գիտելիք,
գիտութեուն է, դրա հակահիշը αμαθια է՝ անգիտութեուն, տգի-
տութեուն, անկրթութեուն (Պլատոն): Ըստ Լիդդել-Սկոտտի բառարանի
σοφία նշանակում է արհեստում խոհանութեուն, կարողութեուն,
փորձառութեուն ունենալ, ապա նաև ճիշտ դատողութեուն, ողջմտու-
թեուն:⁸ Նշեմ այստեղ, որ Հայկազյան բառագրքի Հեղինակները «իմաս-
տութեանը» տալիս են և Հետեյալ նշանակութեունը՝ Հունարեն
ἐπιστήμη և յատիներեն scientia, որոնք երկուսն էլ գիտութեուն են
նշանակում (Հմմտ. անղլ. science, ֆր. science - գիտութեուն):

Անցնենք «խրատ»-ին: Այն այսօր «թարգմանելով» «խրատ»
սխալ են թույլ տալիս: Բնագրում παιδεία է, որ նշանակում է
«դաստիարակութեուն, կրթութեուն, ուսումնառութեուն»: Քսենոֆոնի
գրքերից մեկը վերնագրված է Κύρου παιδεία (Կյուրոպեդիա) -
«Կյուրոսի դաստիարակութեուն», «Воспитание Кира». բայց ոչ երբեք
«Կյուրոսի խրատ»:

⁸ H. Liddel and R. Scott. A Greek-English Lexicon. Oxford 1973.

«*ἵδρωται, ἵδρωται, ἀνῆδρωται*» բառերը Սողոմոնի Առակաց գրքի Հայերեն թարգմանության մեջ Հանդիպում են 38 անգամ, որոնցից միայն երկուսը՝ Ա 2 և ԺԵ 10 «ճանաչել» անորոշ բայով, հունարենում՝ *γινώσκαι* (*γινώσκεις*) - գիտություն, գիտենալ: Ուստի Հարց է ծագում այսօրվա իմաստով «*ἵδρωται*» «գիտենալ» կլինի⁹:

Առակաց գրքում կան «*ἵδρωται*» բառով նախադասություններ, որոնք մեր այսօրվա հասկացողությունը է են կարող «*ἵδρωται*» նշանակել: Ե 12-ում՝ *ἐμίσησα παιδείαν* - «ատեցի զ*ἵδρωται*» (ավելի ճիշտ է՝ հասկանալ՝ ատեցի ուսումը, կրթությունը), Ը 10 *λάβετε παιδείαν καὶ μὴ ἀργύριον* («ընկալարուք զ*ἵδρωται* և մի՛ զարծաթ» (ավելի ճիշտ է՝ հասկանալ «ուսմանը, կրթությանը մի՛ գերադասեք գրամը»): Վերջապես մեկ օրինակ ևս. «*οὐκ εὐφραίνεται πατήρ ἐπὶ υἱῷ ἀπαιδεύτῳ υἱὸς δὲ φροῦντος εὐφραίνεται μητέρα αὐτοῦ*» - «ոչ ուրախ լինի Հայր ի վերայ որդւոյ ան*ἵδρωται* (իմա՛ անուսումի, անկիրթի), որդի իմաստուն ուրախ առնէ զմայր իւր»: Ուստի «ան*ἵδρωται*» հականիշը «*ἵδρωται*» է:

Ավելորդ է նշել, որ Հայկազյան բառգրքի Հեղինակները «*ἵδρωται*» բառին տալիս են և լատիներեն *disciplina*-ն, ըստ Ի.Խ.Դվորեցկու *Латинские-русские* բառարանի *учение, обучение, образование*:⁹ Այսպիսով ի՞նչ ստացվեց Առակաց գրքի առաջին նախադասության առաջին կեսից. գիտություն (իմա՛ գիտելիք, գիտություն) + կրթություն: Տեղին է նշել, որ այսօրվա Հունաստանում կրթության նախարարությունը կոչվում է *Υπουργεῖον Παιδείας*, և ոչ «*ἵδρωται* նախարարություն»:

Անցնենք նախադասության երկրորդ կեսին. «*ἵδρωται* զբանս Հանճարոյ»: «Հանճարն» ի՞նչ է, կամ ո՞վ է, մարդ է: Հունարեն բնագրում պարզիպարզո - *νοῆσαι τε λόγους φρονησεως*: *Λόγος* - ըրողորիս ծանոթ է, նշանակում է «խոսք»: *ἱσὴ* *τρονῆσι*: Հարկավ դա մարդ է, նշանակում է «խոհականություն, խոհեմություն, միտք, հայացք», ըստ Դվորեցկու Հին Հունարեն-ռուսերեն բառարանի

⁹ И.Х. Дворецкий, Латинско-русский словарь, Москва, 1976, стр. 333.

здравый смысл, рассудительность, ум¹⁰ (Առական գրքում՝ Գ 20, այն թարգմանված է «խորհուրդ», նաև «միտք» (Թ 16): Ուստի ամբողջ նախադասության իմաստն է. «Հասու լինել գիտության (իմա՛ գիտելիքներին), կրթության, խոհեմ խոսքին»: Այժմ բոլորիս համար պարզ չդարձավ, որ այսօրվա իմաստով Հանճարեղ մեր սուրբ թարգմանիչները ինչու Սուրբ Գրքի թարգմանությունն սկսեցին հենց Առական գրքից: Նրանք միտք չունեին հայ մանուկներին հենց սկզբից իմաստություն և Հանճարեղ մարդկանց ասույթներին հասու դարձնել, այլ գիտելիքներին ու խոհեմության:

Այս ամբողջ պատմության մեջ տարօրինակն այն է, որ գրարար նախադասությունը նույն ձևով աշխարհարար բերելով (իրականում՝ չթարգմանելով), նեղություն չեն քաշել ստուգել այլ լեզուներով ինչպես է տյն հունարենից թարգմանվել, իրոք թարգմանվել: Παιδεία - «խրատը» ֆրանսերեն Աստվածաշնչում discipline է (գիտելիքի բնագավառ), անգլերեն՝ instruction (ուսուցում), ռուսերենում՝ наставление, որ միայն «խրատ» չի նշանակում, այլ «դասախարակություն, ուսուցանում»: Իսկ «Հանճարը» ֆրանս. discours է (խոսք), անգլ. understanding (բանականություն, խելք), ռուս.՝ разум:

HRACH M. BARTIKIAN

TWO EPISODES CONCERNING THE LEARNING OF THE SAINT TRANSLATORS AND THEIR TRANSLATION OF THE FIRST PHRASE OF THE GREEK ORIGINAL OF THE BIBLE

Summary

The first episode concerns the translation of the Bible into Armenian. Having been undertaken by the Saint Translators, previously it was not successful, since in Constantinople they had been provided the general Greek education, but not profound linguistic one. So, they were

¹⁰ И. Х. Дворецкий, Древнегреческо-русский словарь, т. II, Москва, 1958, стр. 1747.

sent to Alexandria where so called *κοινή* (Alexandrian) Greek was in use, in which the Gospel had been written, and into which the Bible had been translated from Hebrew.

The second episode concerns the first sentence of the Prouerbla of Solomon. In Greek it sounds as follows: "Γινώσκει σοφίαν καὶ παιδείαν νοῦν τε λόγους φρονήσεως" which the Saint Translators have translated: "Ճանաչել զիմաստութիւն և լսրաւ, իմանալ զբանս հանճարոյ". The translators of this phrase into modern Armenian actually do not translate it, but simply reproduce it ascribing to the words "իմաստութիւն" and "լսրաւ" the meaning of modern Armenian. The word "հանճարոյ" they translate as "man of genius". However, the true sense of this sentence is "to be versed in science (knowledge), education, wise words".

ՋԱՎԱԽՔԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Պատմական Հայաստանի տեղանունների ուսումնասիրության խնդիրը զուտ գիտական նշանակությունից զատ, ունի նաև քաղաքական մեծ կարեւորություն: Յանկացած պատմաաշխարհագրական տարածաշրջանի պատմություն, սուսվել ևս նրա վաղնջական շրջանի Հետազոտություն Համար տեղանունները Հսկայական նյութ են պարունակում: Այդ տեսանկյունից Հասկապես կարեւորվում է պատմասուղագրական այն տարածքների տեղանունների ուսումնասիրությունը, որոնք պատմագրության մեջ լուրջ վեճերի, այդ թվում՝ քաղաքական տարակարծությունների տեղիք են տալիս: Մասնավորապես խոսքը վերաբերում է մեր կորուսյալ Հայրենիքին՝ Արևմտյան Հայաստանին, ինչպեսև Արցախին ու Ջավախքին:

Տեղանվանաբանական պրպտումների սրդյունքում Հնարավոր է դառնում վեր Հանել տվյալ տարածքի ժողովրդագրական պատկերը, նրանում ստեղծված պատմամշակութային դաշտի էթնիկ կրողի ինքնությունը, ժամանակի ընթացքում տեղի ունեցած էթնոկրոնական գործընթացների միտումները և բազմաթիվ այլ Հիմնախնդիրներ: Նման բացահայտումների մղումով էլ վերջին տարիներին նկատվում է Հետաքրքրություն որոշակի աճ տեղանվանաբանական բնույթի Հետազոտությունների նկատմամբ: Այդ բացը լրացնելու մտահոգություններ փորձենք քննության առնել նաև Ջավախքի ժամանակագրական Հերթականությունը Հիշատակվող մի խումբ տեղանունների խնդիրը:

Մեծ Հայքի թղավորություն 15 նահանգներից (աշխարհներ) տասներեքերորդի՝ Դուգարքի գավառներից Ջավախքը Հիշատակվում է ութերորդը: Այն ընկած էր նահանգի կենտրոնական մասում և զբաղեցնում էր գլխավորապես Համսնուն սարահարթի (Ախալքալաքի սարավանդ, Ջավախքի լեռնադաշտ) ու վերջինս շրջափակող լեռնակազմությունների տարածքը, Հյուսիսից սահմանակից էր Թուրքի (Թրիալեթ), Հյուսիս-արևելքից՝ Սամսարի, արևելքից՝ Ջավախքի լեռների (Կեչուտի, Մթին), իսկ Հարավ-արևելքում՝ Ախալքալաքի սարավանդի շարունակությունը կազմող Աշոցքի սարահարթին, Հարավ-արևմուտքում՝ Եղնախաղի (Չլգրի) լեռներին:

«Ջավախք» անբմիսի մասին պատմագրության մեջ Հայտնվել են տարբեր անսակետներ: Ըստ վրաց «Քարթլիս Ցխովրեբայի» (Քարթլիի տարեգրությունը, նաև Քարթլիի կյանքը) մատենագիր Լեոնտի Մրո-վելու՝ Կուրի դաշտավայրը, Փոցխով դետի շրջատարածքը (պատմական Սամցխե գավառ, այժմ՝ Ախալցխա) և Հարակից այլ Հողեր ժառանգություն են հասել վրացիների նախահայր Քարթլոսի թոռանը՝ Ջավախոսին, Մցխեթուսի որդուն: Ջավախոսի անունից էլ երկրամասը կոչվել է Ջավախք, վրացերեն՝ Ջավախեթի: Ըստ մեկ այլ ավանդապատումի՝ այդ անունը երկրամասին տրվել է առասպելական Ջավախ իշխանի պատվին¹: Սակայն այս «Հիմնավորումներն» իրավամբ համարելով առասպելական և խիստ պարզունակ՝ Հետագայի ուսումնասիրողներից շատերը փորձել են գտնել ուրիշ բացատրություններ: Ոմանք, հաշվի առնելով Ջավախքում ցրտադիմացկուն հացադգիններ աճեցնելու համար բարենպաստ կլիմայական պայմանները, նրա անունը կապում են վրացերեն ֆրֆօ (ճվավի)՝ տարեկան (աշորա) բառի հետ:²

Ջավախք տեղանունը, ինչպես երևում է ուրարտական (Վանի թագավորության) արձանագրություններից, մ. թ. ա. IX դարի վերջից Հայկական լեռնաշխարհի Հյուսիսում Հիշատակվող Ջաբախա կամ Ջաբախյան երկրի անվան տառադարձված տարբերակն է՝ Ջաբախա-Ջաբախա-Ջավախա-Ջավախք:³ Բանասեր Վահան Սարգսյանն իր «Ջալախք տեղանվան ծագումը» գրքույկում լեզվաբանական նյութերի վերլուծության, հայ-բասկական լեզվական առնչությունների հեազոտութ-

¹ Ростовов И. П., Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 25, Тифлис, 1898, с.2.

² Ի դեպ, Շոպենը ֆրֆօ (ճվավի) բառը ռուսերեն տառադարձմամբ կարդացել է ջավի և սխալմամբ թարգմանել գարի. Սինչդեռ գարին վրացերենում կլինի ֆրֆո (քեռի): Այնպես որ Շոպենի պարագայում Ջավախքի անունը շինծու ջավա բառից բխեցնելու վարկածը (տես Ալալյան Ե., Երկեր, հ. 1, Ե., 1983, էջ 35) լիովին գուրկ է գիտական հիմքից:

³ Կարազեոզյան Յ., Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, հ. 1, գիրք 1, Ե., 1998, էջ 94, 132, 195, 203–204 և Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 431: Նիկողայոս Ադունը փորձել է Ջավախք տեղանունը նույնացնել ոչ թե ուրարտական Ջաբախա, այլ Դիաուխի (Դայա, Տայք) տեղանվան հետ (Ադունց Լ., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972, հմմտ. Սարգսյան Վ., Ջալախք տեղանվան ծագումը, Ե., 1999, էջ 6):

յան Հիման վրա հանգում է այն հետևություն, որ Զարաթրան Զավախք
 աեզանվան ամենահին տարրերակր է: Հնագույնն ունի հայկական ծա-
 գում: «Զաւախք տեղանունը, գրում է նա, — ծագում է Հայերեն ճա-
 պաղ «փոփած, տարածված, ծավալված» բառից, որը համապատասխա-
 նում է տեղանքի ֆիզիկական առանձնահատկություններին, քանի որ
 Զավախքը գտնվում է ընդարձակ հարթավայրում ...»: ⁴ Տորք Դալայ-
 յանն այդ տեղանվան մեջ փնտրում է օտար, բայց կրկին՝ հնդեվրոպա-
 կան արմատներ: Ըստ նրա՝ այն ծագում է սղաներեն (օսերեն) «ձա-
 րախ» լսով, բարբեր բառարմատից: ⁵ Բառի իմաստային նշանակության
 առնչությամբ հետաքրքիր բացատրություն է տալիս Սարգիս Պետրոս-
 յանը: Նրա կարծիքով Զաւախք տերմինի մեջ Զաւ բաղադրիչն ունի
 «որդի, զավակ» իմաստը, իսկ ախ-ը՝ նշանակում է «ջուր»: Այսինքն՝
 ամբողջ բառն ունեցել է «ջրի դավակներ» իմաստը, առավել ես, որ
 ինչպես Շիրակում, այնպես էլ ջրառատ Զավախքում, մեծ տարածում է
 ունեցել ջրի պաշտամունքը: ⁶ Այս տեսակետներից յուրաքանչյուրը, որ
 դեռ վերջնական ապացուցման կարիք ունի, հետաքրքրական է այն
 առումով, որ տեզանվան մեջ անվիճելիորին տեսնում է հնդեվրոպա-
 կան ակունքներ:

Զավախքի այլ տեղանունների մասին առաջին հիշատակումնե-
 րին հանդիպում ենք Պետինդերյան քարտեզում, որն արտացոլում է
 IV դարի երկրորդ կեսի վիճակը: Հ. Մանանդյանը, ուսումնասիրելով
 Հայաստանի ճանապարհները, գալիս է այն համոզման, որ դրանցից մե-
 կը, որ կապում էր Արտաշատը Սերաստոպոլսի (այժմ՝ Սուրիում) հետ,
 անցնում էր Զավախքի Փոկա (Pagas), Աբուլ (Apulum) և Խոսպիա
 (Caspiae) ⁷ գյուղերով, ապա՝ Ad Metcurium բնակավայրի մոտ անցնելով
 Կուր դետի վրայով (Ձրթչչոտո - Մտկվարի՝ Կուրի վրացերեն անվանու-
 մը), այժմյան Ախալցխա-Ազիզեն-Չեղարի լեռնանցք երթուղով. դուրս

⁴ Սարգսյան Վ., Զաւախք տեղանվան ծագումը, Ե., 1999, էջ 5-41:

⁵ Դալայյան Տ., Սկյութական ցեղերը Շիրակում և հարևան գավառներում, Շիրակի
 պատմամշակութային ժառանգությունը, հանր. 4-րդ նստաշրջանի զեկուցումների
 հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2000, էջ 11-12:

⁶ Պետրոսյան Ս. և ուրիշներ, Ջրերի պաշտամունքի արտացոլումը սեպագրային
 մի քանի տեղանուններում, ԳԳԱ ՀԱԻ Շիրակի հայագիտ. հետազոտ. կենտրոն.
 Գիտական աշխատություններ, Գյումրի, 1998, հ. 1, էջ 80-81:

⁷ Մանանդյան Գ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Բ,
 Ե., 1978, էջ 398 և հ. Զ, Ե., 1985, էջ 112-113:

գալիս Սև ծովի ափերը: Նշանակում է, որ այն պնդումները, թե վերոհիշյալ բնակավայրերի անունները կապված են ոչ Հնդեվրոպական արմատների հետ, իրականում զուրկ են գիտական հիմքից:

Զավախքում դեռևս Բ.ա. II դարում հիշատակվող Հնդեվրոպական Հնադուլյն տեղանուններից է Մունդան, որը ծագում է ծնունդ բառից: Պատահական չէ, որ այս բնակավայրը, որն ընկած էր Կուրի ձորում, երկար ժամանակ եղել է գավառի քաղաքական ու տնտեսական կենտրոնը: Նրան, ըստ վրաց պատմիչ Լեոնտի Մրովելու՝ Հայկիր կոչել են Հայկական ևս մեկ անունով՝ Քաջատուն:⁸

Զավախքի տեղանուններից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վարձիա՝ Հայտնի քարանձավային քաղաքի (այրաքաղաքի) անունը, որը վրացական գրականության մեջ հաճախ ստուգաբանվում է խիստ պարզունակ տարբերակով՝ Հայկական աղբյուրների նյութերի անտեսմամբ:⁹ Այսպես. IV գարի սկզբին՝ Հայոց և վրաց քրիստոնեական դարձի շրջանում Գուգարաց աշխարհը Զավախքի հետ միասին շարունակում էր մնալ Հայկական թագավորության սահմանակալ ուժեղ վարչամիավորներից՝ բղեչխություններից մեկը: Նրա տիրակալ բզեչխը, որին անվանում էին «մյուս բղեչխ», առանձնակի դիրք ու ազդեցություն ուներ Հայոց արքունիքում: Հատկանշական է, որ նա այն 16 մեծամեծների թվում էր, որոնք Տրդատ III Մեծի հրամանով Գրիգորին՝ Հայոց ապագա առաջին կաթողիկոսին ուղեկցել են Կեսարիա՝ այնտեղ վերջինիս ձեռնադրության նպատակով:¹⁰ Իր հերթին բղեչխն ուներ ենթակա վասալներ, որոնց մեջ առանձնանում էին Զավախքի Վարձավունի նախարարները: Վարձավունիները III, IV դդ. պահպանում էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը: «Գահնամակում» նրանք 70 նախարարների մեջ հիշատակվում են 23-րդը: Պատերազմի ժամանակ

⁸ Քրոնոլոգի (չնույնըծծ, Թ. I, տձ., 1955, թ. 44. Զավախքի հարևանությամբ ընկած Արտահանը վրացական աղբյուրներում հիշատակվում է Քաջաց քաղաք (Քաջաց լիճալի). (տես նույն տեղում, էջ 10, 23):

⁹ Վրացիների շրջանում ժողովրդաառասպելական ստուգաբանությամբ Վարձիայի անունը բխեցնում են ջահ (վառ) ես եմ և ձահ (ծիա) հորեղբայր կամ քեռի բառերից, այսինքն՝ «ես քո քեռին եմ» բառակապակցությունից, որ հեռու է գիտական բացատրություն լինելուց:

¹⁰ Ազաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1983, էջ 447:

բնակէր 'ի Զրեակ որ 'ի Շիրակ գաւառի»:¹⁵ Ստեփանոս Օրբելյանի տար-
րերակով՝ 727 թ. պարտության մատնելով արար զորավար Մրվանին,
Ատրապատականում ճանաչված պարսիկ Բաբանը (խուլերամյան շարժ-
ման առաջնորդ Բարեկը – Ա.Մ.) իր Հերթին ավերածություններ է կա-
տարում Բաղասական գավառում, իսկ Հաջորդ տարում Գեղարքունի-
քում կոտորում է 15 Հազ. մարդ, կողոպտում ու քարուքանդ անում
Մարինոցաց կամ Մաքենեցոց վանքը: Նախապես տեղեկանալով գալիք
արհավիրքի մասին՝ վանքի Հոդեորականների մի մասը Հեռանում է
Աղվանք, մյուս մասը՝ Սողոմոն վանահոր առաջնորդութեամբ, տեղա-
փոխվում է Շիրակ և Հաստատվում Սուրբ Զրեակի վտնքում, ուր Սողո-
մոնը դառնում է ճանաչված ճգնափոր:¹⁶

Այս Հաղորդման ուշագիտ քննությունը Համոզում է, որ եթե X
դարի սկզբի Հեղինակ Դրասխանակերտցին թույլ է տալիս միայն տե-
ղագրական բնույթի սխալ, ապա XIII դարի վերջի և XIV դարի սկզբի
պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը՝ իրենից 5-6 Հարյուր տարի առաջվա
վերոհիշյալ գեպքերի կապակցութեամբ ոչ միայն կրկնում է նախորդի
վրիպումը, այլև խճճվում ժամանակագրական բնույթի սխալների մեջ,
որոնք սպրդել են նաև Հետագա ուսումնասիրողների՝ Մ. Օրմանյանի,
Դ. Այիչանի, Ն. Ակինյանի, Հր. Աճառյանի և այլոց ուշագրությունից:
Վերջիններս, Հավաստի Համարելով Շիրակում Զրեակի վանք լինելու
մասին պատմիչների Հաղորդած տեղեկությունը, իրենց Հերթին այդ
ոխալը թողել են գիտական շրջանառութեան մեջ:

Բանն այն է, որ մեքենացի վանականների տեղաշարժի մասին
Հաղորդման մեջ, ավյսդ դեպքում՝ Ստեփանոս Օրբելյանը ճիշտ է նշել
միայն նրանց շարժման ուղղությունը՝ դեպի Հյուսիս-արեւմուտք, դեպի
Շիրակ, որտեղ էլ նա տեղագրել է Զրեակը: Մինչդեռ, Շիրակում Զրեակ
անունով տեղանուն չկա: Բայց այն կա Հյուսիս-արեւմուտքից Շիրակին
ու Առոցքին սահմանակից Զավախք գավառում: Ի դեպ, վերջինս առ
այսօր էլ գոյություն ունի Ախալքալաքի շրջանում Զրեակ կամ Զրես
անունով:

¹⁵ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխար-
հաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Բ. Թոսունյանի, Ե., 1996, էջ
114:

¹⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, Արտատու-
թյունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Ե., 1986, էջ 165-166:

Երկրորդ վրիպումը, որ թույլ է տրված վերոհիշյալ հաղորդման մեջ, վերաբերում է ներկայացված դեպքի ժամանակին: Ա. Արրահամյանը և ուրիշներ նկատել են, որ Ատեփանոս Օրբելյանը IX դարի անցքերը վերադրել է VIII դարին՝ սխալվելով ճիշտ մեկ դար: Նշանակում է, Ջրեսկում հաստատվելու դեպքերը վերաբերում են ոչ թե 728, այլ՝ 828 թվականին: Այսպիսով, առնվազն IX դարից առաջ Ջավախքում եղել է հոգևոր կենտրոն՝ Ջրեսկ անունով: Այդ բնակավայրի, որպես Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևոր կենտրոն լինելու օգտին են վկայում նաև այնտեղ գտնված խաչքարերը: Ուշագրավ է, որ Ջավախքում Հայտնի Հնագույն խաչքարը, որը վերաբերում է 1072 թ., նույնպես գտնված է Ջրեսկի տարածքից:¹⁷

Ջավախքի մասին պահպանված մի հիշատակութուն վերաբերում է VI դարի երկրորդ կեսին և VII դարի սկզբին: Այդ ժամանակ ծագած Հայ-վրացական դավանաբանական վեճերի առնչությամբ Ուխտանես պատմիչը գրում է, որ վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսը, որը 607-608 թթ. վրաց եկեղեցին հաննեց Հայ Առաքելական եկեղեցու ենթակայությանից՝ նախընտրելով քաղկեդոնականությունը, ծնվել էր Ջավախքի Սկուտրի գյուղում. «Սա էր աշխարհաւ և աղղաւ ի Վրաց՝ ի գաւառէ Ջաւախաց՝ ի գեղջէ՝ որ կոչի Սկուտրի»:¹⁸ Որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ Սկուտրին Ջավախքի Կոթելիա գյուղն է: Ըստ այս տեսակետի, որը բավական համոզիչ է թվում, պարզվում է, որ Կոթելիան երկրամասում հիշատակվող Հնագույն բնակավայրերից է:

IX դարի 40-ական թթ. Ջավախքի և նրա Հնագույն ու Հայաստանում գյուղերից մեկի՝ Խոզաբլրի մասին հիշատակում է Ասողիկ պատմիչը: «ՅՄԶ (841- Ա.Մ.) թուականին Խալթ իպն Եզիտ Հայոց ամիրայ, - գրում է նա, - եկն և հանց բազմութեամբ ի Վիրս. և մեռաւ ի Ջաւախս, ի գիւղն որ կոչի Խոզաբիր»:¹⁹ Խոզաբիրը գտնվել է Ջավախքի Հարավում, համանուն լճի ափին, Կարծախ գյուղից ոչ հեռու: Այժմ

¹⁷ Կարապետյան Ա., Ջավախքի խաչքարերը, Ե., 1995, էջ 7:

¹⁸ Ուխտանես, Պատմութիւն բաժանման վրաց ի հայոց. Վաղարշապատ, 1871, էջ 3-4, հմմտ. Չեֆանջև, «Իստորոճ Գաթապոսոսի յարտաքրտոս Լուսնեօսոս, Լուսնեօսոս Թրքիստի յարտաքրտոս տարցմանտա ևճ Գաթապոսոս Գաթապոսոս Երսնա Երեւանի, տ.», 1975, թ. 20.

¹⁹ Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերկան, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106, հմմտ. Քաջունի Ա., Աշխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանյայց, Վենետիկ, 1857, էջ 27:

նույն տեղում պահպանվում են գյուղի ավերակները: «Խոզարիք» անվան առաջին մասը կազմվում է «խոզ» բառարմատի հետ: Երկրորդը կարելի է հասկանալ բեր – բերել, կամ «բիւր», տաս հազար, այսինքն՝ բազմահազար խոզերի վայր: Բայց ամենահավանականը «բուլն» բառն է: Հետևաբար ճիշտ անունը պետք է լիներ Խոզաբուն: Գյուղի տեղանքն իրապես նպաստավոր է եղել խոզաբուծության համար: Խոզաբերի անունը հիշատակվում է նաև ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներում:

Բագրատունյաց դարաշրջանում, տնտեսական կյանքի աշխուժացմանը զուգընթաց, վերականգնվում են հնագույն առևտրական ուղիները: Դրանցից մեկը, որ Դվինից տանում էր Թիֆլիս, անցնում էր Կոտա ղյուղով: Յո.Մարկվարտի կարծիքով այդ երթուղին Կողբով, ապա Շիրակի վրայով հասնում էր Կոտ ղյուղը, այնուհետև ուղղվում Թիֆլիս: Գիտնականը Կոտը համարում է սահմանային կետ Հայաստանի և Վրաստանի միջև, բայց դժվարանում է նշել կոնկրետ տեղը:²⁰ Հ. Մանանդյանը, զարգացնելով Յո.Մարկվարտի միտքը, հիշյալ երթուղու շարունակվող հատվածը տեսնում է Զավախքում. ուր և տեղադրում է Կոտ ղյուղը՝ տրամաբանորեն այն նույնացնելով վերոհիշյալ Կոտելիա (Կոթելիա, Սկուարի) գյուղի հետ:²¹

988 թ. Տայքի Դավիթ կուրապալատը և վրաց Բագրատ թագավորը արխագների դեմ պայքարում օգնության խնդրանքով դիմում են Հայոց Բագրատունյաց թագավոր Սմբատ Բ Տիեզերակալին (977–990): Սմբատն իր եղբոր՝ Գագիկի հետ, Հայոց բանակով, իսկ Կարսի Առաս թագավորն՝ իր թիկնապահ գնդով, շարժվում են դեպի Հյուսիս «... ի գաւառն Զուսիսաց. և բանակին ի գիւղն, որ կոչի Դլիվեկն»:²² Ամենայն հավանականությամբ Դլիվեկ գյուղը ներկայիս Դիլիֆ (Դիլիվ) գյուղն է՝ այժմյան Նինոծմինդայի շրջանում:

Մի գարի վրաց հեղինակ Եփիմոս Երուսաղեմցին հիշատակում է Հաջորդ մնակավայրը՝ Ղրտիլա գյուղը, որտեղ 1046 թ. իր և Հայոց Սոսթենես վարդապետ Մարմաշենցու միջև տեղի է ունեցել Հայ-վրացական բանավեճ: Ուսումնասիրողներից ոմանք Ղրտիլան տեղադրում

²⁰ Markwart J., Das Itinerer von Artaxata nach Armastica. Wien. 1920, S. 55–57.

²¹ Մանանդյան Յ., Երկեր, հ. Բ, էջ 348–349, հ. 2, Ե., 1985, էջ 184:

²² Ստեփանոս Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, էջ 252:

են Զավախքում՝ այն նույնացնելով Իխտիլա գյուղի հետ:²³ Այդ մոտեցումը թվում է բավականաչափ տրամաբանական: Բանն այն է, որ իրոք, Զավախքն այդ ժամանակաշրջանում վերածվել էր ոչ միայն Հայ-վրացական դավանական, այլև, վրացական բնակչութայն ներհոսքի ուժեղացումով պայմանավորված, նաև էթնիկական բուռն տեղաշարժերի թատերաբեմ և կարող էր նրա գյուղերից մեկը իսկապես դառնալ նմանօրինակ բանավեճի վայր:

XI դ. առաջին կեսին վրաց Բաղրատունիները շարունակում են պաշտպանական կառույցների ուսեղծման աշխատանքները Զավախքում և Հյուսիսային Հայաստանի այլ գոյատևներում: Բագրատ Գ-ն կառուցապատում ու ամրացնում է գավառի բնակավայրերից մեկը և կոչում նոր Քաղաք, վրացերեն՝ Ախալքալաք *ახალქალაქ* (սխալի)՝ նոր, *ქალაქი* (քաղաքի)՝ քաղաք: Բագրատ Գ-ն 1044-1047 թթ. Լիպարիտ Օրբելյանի դեմ պատերազմի ժամանակ Թաթարվան դետի և նրա ձախակողմյան Քառասնադրուր վտակի գոյացրած թերակղզու վրա կառուցում է Ախալքալաքի բերդը: Ախալքալաքը փոխարինում է Մունղային:

Ուշագրավ է, որ առաջին Հայացքից վրացանուն թվացող այս տեղանունը հայկական աղբյուրներում հիմնականում շարունակում է հիշատակվել այլ, նաև բացառապես հայկական տարբերակներով: Այսպես. 1064 թ. Հայաստանն ու Վրաստանը ենթարկվում են սելջուկյան հերթական ասպատակութուններին: Այդ թվականին սուլթան Ալփ-Արսլանը, ի թիվս Անդրկովկասի շատ քաղաքների, գրավում է նաև Ախալքալաքը: Այս իրադարձության մասին հատկապես հարուստ ու արժեքավոր տեղեկութուններ են հաղորդում XII-XIV դարերի Հայկական աղբյուրները: Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «...ե. իջեալ բանակեցաւ ի գաւառն, որ կոչի Զաւալիս (Զաւախս- Ա.Մ.) և պատերազմաւ մեծաւ պատեսց զքաղաքն, որ կոչի Ալախ (Ախալ- Ա.Մ.) և ուժգին գորութեամբն առաւ Ալախ քաղաքն. և առ հասարակ զամենայն քաղաքն սրով կոտորեաց՝ զայր և զկին՝ անողորմ և զամենայն քահանայսն և զկրօնաւորսն և զիշխանսն սրախողտող արարեալ. յցաւ ամենայն քաղաքն արեամբ. և անհամար մանկու նս և աղջկու նս տարան ի

²³ Վրաց աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, Կ. Ա. Երևան, 1934, էջ 106:

Պարսիկս ի դերութիւն, և գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ՝ ականց և մարգարտացն որ ոչ էր թիւ»։²⁴

Նույն դեպքի մասին պատմում են Սամուել Անեցիւն և Ստեփանոս Օրբելյանը։ Վերջինս, լինելով ավելի ուշ շրջանի Հեղինակ, ձեռքի տակ ունեցել է Սամուել Անեցու աշխատութիւնը և տառացիորեն կրկնել Ախալքալաքը գրավելու մասին պատմութիւնը, միայն այն տարբերութեամբ, որ այդ իրադարձութիւնը վերագրել է ոչ թե 1065 թ., ինչպես սխալմամբ կարծում է Անեցին, այլ 1064 թվականին։ Անին գրավելուց, նրա ընակչութեանը կոտորելուց ու գերեզմարելուց Հետո Ալի Արսլանը «էստ ե. զԱխալ քաղաք. և ի սոյն ամի Բագարատ զԿիւրիկէ կսղստ և զՇամշուլզէ էստ»։²⁵

Վերոհիշյալի մասին Վարզան պատմիչի գրում է. Ալի-Արսլանը «...եկն դարձեալ Հարիւր Հաղարս, եւ առ զնոր քաղաք, զոր Վիրք Ախալ-քաղաք (ընդգծումն իմն է - Ա. Մ.) ասեն»։²⁶ Վերջին վկայութեան մեջ ուշադրութիւն է հրավիրում այն Հանգամանքը, որ Ախալքալաքի մասին գործածվում է Նոր քաղաք Հայկական ձևը, որին վրացիներն անվտնել են Ախալ քաղաք։ Կարևոր է, որ վերջին դեպքում էլ բառի վրացական յօճոյիս (քաղաքի) ձևի փոխարեն, ինչպես Վարդանը, տյնպես էլ այլ Հեղինակներ բերում են Հայկական քաղաք տարբերակը։ Միջնադարյան Հայ ժամանակագիրներից մեկը ևս գործածում է քաղաք բառը. «դարձեալ եկն Ճի (100000) -աւ առ զԱխլքաղաք (ընդգծումն իմն է - Ա. Մ.) և զ(Ս)ամշոյտլէ (Սամշվիլդե - Ա. Մ.) և զԱնի»։²⁷ Հետեւելով միջնադարյան պատմիչներին՝ Հետագայի Հայտնի պատմա-

²⁴ Սատրեոս Ուռնայեցի, ժամանակագրություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Դ. Բարթիկյանի, Ե., 1991, էջ 158:

²⁵ Ամուլէի քահանայի Անեցոյ Դաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 112, հմմտ. Ստեփաննոսի Օրբելեանի ժամանակագրութիւն, Ե., 1942, էջ 18:

²⁶ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն Տիեզերական, էջ 136: Վարդան պատմիչի այդ վկայությունից հետևում է, որ հայերը քաղաքը կոչել են ոչ թե վրացական ձևով Ախալքալաք, այլ Նոր քաղաք: Փաստորեն նույն միտքը կա նաև Ուռնայեցու մոտ, որը գործածում է միայն Ախալ նոր տեղանունը: Չպետք է մոռանալ, որ Ախալ և քաղաք բառակապակցության մեջ վերջին բառը միայն վրացերեն է. քալաքը նաև հայկական քաղաք բառն է:

²⁷ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, Ե., 1956, էջ 133: Ախալքալաք հայկական ձևով այն հիշատակվում է նաև Սատենադարանի թիվ 1737 ձեռագրում: Դմմտ. Մանր ժամանակագրություններ, էջ 500:

Հայ-վրացական առնչություններին ամենատեղյակ Հեղինակներից էր: Տեղանունների աղավաղումը պետք է համարել կամ ձեռագրի հետագա արտագրողների թույլ տված սխալի կամ հրատարակիչների կողմից ոչ ճիշտ ընթերցանություն հետեանք: Առաջին՝ Ալախ ձևում սխալ արտագրության հետեանքով կամ չ և խ Հնչյունների տեղերն են փոխվել կամ, որ ավելի հավանական է, չ-ն, ինչպես հաճախ, տառադարձվել է խ ի ե գ-ի: Երկրորդ դեպքում՝ Ջալալիս, որ պետք է կարդացվեր Ջավախս, չ-ն, որ չի եղել, հավանաբար ավելացվել է, կամ էլ դ-ի իմաստ է ունեցել (այսինքն՝ բտոր կարող էր լինել նաև Ջավաղիս), իսկ խ-ն սխալմամբ կարդացվել է որպես ի՝ առանց վերջնամասնիկի: Այս թյուրիմացությունը նկատել են ՈւռՀայեցու աշխատության հրատարակիչները ե. որոշ հրատարակություններում գործածել են տեղանունների ճիշտ տարբերակները: Օրինակ՝ ՈւռՀայեցու ժամանակագրության 1898 ե 1973 թվականների հրատարակությունում գրված է ոչ թե Ալախ, այլ՝ Ախալ:³⁰ Այն, որ մեր պնդումները միանգամայն ճիշտ են, վերջնականապես հաստատվում են, երբ ուսումնասիրում ենք ՈւռՀայեցու աշխատության ձեռագրերը, որոնց մի մասում հանդիպում ենք Ախալ ձևին:³¹ XII դարի սկզբին վրաց Դավիթ Երնարարը (1089–1125) և Հայ զինական ուժերը կարողանում են սելջուկ-թուրքերից ազատագրել Հյուսիսային Հայաստանի մեծ մասը, այդ թվում՝ նաև Ջավախքը: Այստեղ՝ Բոթանո (Բեթանո) գյուղում 1123 թ. վրաց թագավորին են ներկայանում Անիի բնակիչները և խնդրում իրենց քաղաքը ևս միացնել քրիստոնյա վրաց պետությանը:³²

Թամար թագուհու պատմիչը գրում է, որ Ջավախքում կուսակալներ էին Սարգիս Երկայնաբազուկ Թմոզվելին (Թմոզվեցին) և Շավա Թորելին (Թորեցի): Առաջինը նստում էր Թմոզվի, Հայկական՝ Թմուկ

³⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 146 և Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, Ե., 1973, էջ 96:

³¹ Չօգուտ այն տեսակետի, որ հայ իրականությունը քաջածանոթ էր Ջավախքին, խոսում են նաև Իբն ալ-Ասիրի հիշատակած «Սիպետշահրը»՝ Մարկվարտի և Սեն-Մարտենի կողմից Ախալքալաքի հետ նույնացնելու վերաբերյալ (Markwart J., նշվ. աշխ., էջ 39–40 և Մանանդյան Յ., երկեր, հ. 9, էջ 60): Պատահական չէ, որ հետագայի աղբյուրներում Ախալքալաքն ու նրա շրջակայքը հիշատակվում են Ալշեհիր Սպիտակ քաղաք ձևով: Այդ տեսակետից ուշագրավ է, որ բնակավայրի անվան «Սիպետշահր» ձևում, բառի արմատներից մեկը սպիտակը, պահպանվել է հայկական տարբերակով:

³² Վրաց աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, հ. 9, Ե., 1955, էջ 42:

կամ Թմկա սոսոուլս, որը գտնվում էր Կուրի ձորում, Մուսնգա ավանից ոչ հեռու, իսկ երկրորդը՝ Զավախքի հյուսիսում՝ Թոր ցյուղում: Այն, որ Զավախքում եղել են երկու կուսակալներ՝ գավառապետի, պատահական չէ: Այդ նշանակում է, որ շարունակում էր պահպանվել գավառի նախկին վարչական բաժանումը: Թորեցիները նույնպես ենթարկվում էին Թմկաբերդի Զաքարյաններին: Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Զավախքում նստող իշխաններին երկրի անունով անվանում էին Զավախուլներ:³³

Պահպանվել է մի փապոաթուղթ, որը ուսերեն թարգմանարար զետեղվել է հայանի Հնագրական հանձնաժողովի հրատարակած «Ակտերի» առաջին հատորում: Ըստ փաստաթղթի հրատարակիչների՝ այն պետք է վերաբերի 1398-1498 թվականներին, այսինքն, դեպքերում՝ XIV-XV դարերին: Փաստաթուղթը Քարթլիի թագավորների շնորհագիրն է՝ գրառոտան՝ եկեղեցուն շնորհված հողերի, այդ թվում Զավախքի, Թոնղբի ու Ամֆցխեի բնակավայրերի թվարկումով: Այս վավերագրի շնորհիվ պարզվում են տվյալ ժամանակաշրջանում մի շարք բնակավայրերի անուններ, որոնց մի մասը հիշատակվում է թերևս առաջին անգամ. Թրիպեթում՝ Կարմիր եկեղեցի (Կղլթլիկա-Ա.Մ.), Բեշկենաշեն (հավանաբար՝ Բաշ Դաշ), Փարվանայի մոտ՝ Փոկա, Ախալքապաքի գավառում՝ Գոկիա (Կոկիա), Ալաստան, Զեմո Գոմի (հավանաբար՝ Վերին Գոմ կամ Գոման), Հոկամ, Կուրի ափին՝ Տոլոշ, Ախալցխայում՝ Մինուբան ցյուղեր և այլն:³⁴

Ինչպես երևում է վերոհիշյալից, հիշատակվում են բազմաթիվ բնակավայրեր, իրողություն, որը հաստատվում է նաև այլ աղբյուրներով և վկայում բարածաշրջանում սոցիալ-տնտեսական կյանքի բարգաւթած վիճակը:

XVI դ. երկրորդ կեսին Զավախքն ընկավ օսմանյան տիրապետության տակ՝ ընդգրկվելով Զլդրի, ապա՝ վերակազմված Ախալցխայի նշախնդի մեջ: Այս նահանգի տեղանունների, վարչատարածքային բաժանման, ժողովրդագրական իրավիճակի և անտեսական կյանքի մասին, անտարակույս, առաջին լուրջ ե. համապատասխան գրավոր աղբյուրը «Գյուրջիպտանի վիայեթի մեծ դավթարն» է:

³³ Ստեփանոս Օրբելյան, Այուդիքի պատմություն, էջ 303:

³⁴ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), т. 1, Тифлис, 1866, с. 1-2.

Ըստ «Մեծ դավթարի», որն արտացոլում է Հիմնականում 1580-ական թվականների վերջից մինչև 1595 թ. ընկած ժամանակահատվածի վիճակը, Չլզրի նահտնդն ունեցել է 9 լիվա-գավատ, որոնցում հաշվվում էր 37 նահիե-գյուղախումբ, ավելի քան 1250 բնակավայր։³⁵

Զավախքի տարածքն Հիմնականում ընդգրկում էր Խներթվիսի, Ախալքսպաքի և մասամբ Չլզրի լիվաները, որոնցում հանդիպում ենք Երկրամասի արդեն վերը հիշատակված և ներկայումս գոյություն ունեցող բնակավայրերի մեծ մասին։ Ինչպես նշվեց, գոյություն ունի այն կարծիքը, թե դրանց զգալի մասն ունի զուտ արաբաթուրքական կամ վրացական ծագում։ Սակայն առաջին դեպքում անհասկանալի է դառնում, երբ բնակավայրերի ճնշող մեծամասնությանը հանդիպում ենք վաղ շրջանում՝ մինչև արաբական ու թուրքական տիրապետությունները։ Նշանակում է՝ տեղանունների մահմեդական ծագում ունենալու վարկածը, բավական հեշտությամբ, հերքվում է։ Նույնիսկ մահմեդականների շրջանում տարածում ունեցող «Աբուլ» հատուկ անունը, ոչ մի կապ չունի Աբուլ լեռան ու համանուն գյուղի անվան հետ, քանի որ Apulum ձևով հիշատակվում է դեռևս Պետինգերյան քարտեպում։ Ինչ վերաբերում է ստանձին դեպքերում որոշ տեղանունների ուղղակի թուրքերենով թարգմանվելու հանգամանքին (օրինակ՝ Չամդուրա, Իբր՝ չամ (փայտի տեսակ) և դուրան՝ հարթավայր), դրսևք ավելի շուտ պսոասական զուգադիպություններ են կամ՝ մտացածին բացատրություններ։ Տվյալ դեպքում կասկած չի մնում, երբ Չամդուրայի անունը նախապես հանդիպում ենք այլ ձևով՝ Չամձվրալա տարբերակով։ Մահմեդական անուններ ունեցող առանձին տեղանունները Հիմնականում ավելի ուշ շրջանի ծնունդ են։ Օրինակ, Խոջաբեկ, Օրոջալար (յար՝ թուրքերենում հոգնակերտ մասնիկ է, որ տվյալ դեպքում կնշանակի Օրոջաներ կամ Օրջաներ), Տավչան թափա (տավչան՝ նապաստակ, թափա՝ բլուր, այսինքն՝ Նապաստակաբլուր) և այլն։

Տեղանունների մի մասի վրացական Հիմքեր ունենալու տեսակետը, անշուշտ, առանձին դեպքերում, հավանական է թվում։ Օրինակ՝ Դիլիսկա (հնարավոր է՝ ճոջո (գիլի, նշանակում է՝ առավոտ) և յահո (կառի՝ դուռ), այսինքն՝ առավոտյան դուռ, Արչալույս) և այլն։ Սա-

³⁵ Զյուրիկո՛Թահո՛ զլլա՛օոցտո՛ թոցո՛ թաճոստո՛, Միլոն 2, տ՛ծ., 1941, թ.թ. 7-21, 332-386, 393-412.

կայն այդպիսի դեպքերը շատ չեն: Իրականությունն այն է, որ տեղանունների դժպի մասը, դժվար է, շատ դեպքերում էլ ուղղակի անհնարին է ստուգաբանել. այսպես՝ Մաջադիա, Գոնդուրա, Տուրցիս, Վաչիան, Խանդո, Բավլա, Խուլղուճա, Կարսիկամ, Կորլս ե այլն: Սակայն խնդրի ուշադիր քննության դեպքում, այնուամենայնիվ, հնարավոր է լինում նկատել որոշակի օրինաչափություններ: Աչքի է դարձում այն հանդամանքը, որ շատ տեղանուններ կրում են բաղմաթիվ լեզուներում, ինչպես և հայերենում, տեղ, երկիր նշանակող «իա», «ստան» վերջավորություններ (Կոկիա, Կոթելիա, Մաջադիա, Խորենիա, Խոսսիա, Ալաստան և այլն): Մյուս մասը կրում է կամ հայկական «չեն» տեղանունակերտ արմատը, կամ ուղղակի ունի հայկական ու հայահունչ անվանում՝ Ափնիս (Կուրի ափին ընկած բնակավայր), Քարծեփ (քար ե ծեփ), Բարալես (Բարիլույս, որ հետո դարձել է Բարալեթ), Խորենիա (Խորոնք, Խորակերա, Խորաչեն), Երնջակ (հեադայում՝ էրինջա), Գոմ (Գոման), Մեռոնիա (մյուռոնի երկիր, ապա՝ Մերենիա), Խողաբուն (խոզերի բուն, այնուհետև՝ Խողափին), Առաքյուլ (առաքյալների վայր, հետագայում՝ Արադյալ), Գավաչեն (հավանաբար՝ Կավաչեն), Տիկաչեն, Զիգրաչեն, Ասպնջակ (Ասպինձա), Գանձ (Գանձա), Ծունդա (Ծունդ, Ծննդածին), Թմուկ (Թմբուկ, Թմոզվի), Մարդաստան (մարգերի երկիր), Բունաչեն (հետագայում աղավաղվելով՝ Բուռնաչեթ) Բուղաչեն (բուղանների շեն) ե այլն: Եվ վերջապես, կան դեպքեր, երբ տեղանուններն ունի հայկական, կեսը՝ վրացական ծագում՝ Սամսար (և՛ձո - սամի, վրացերեն՝ երեք և սար - հայերեն՝ լեռ, այսինքն՝ Եռալեռ): Նկատենք, որ դժվար բացատրելի տեղանունների մի մասն էլ ուղղակի ունի իր զուտ հայկական բացատրությունը: Օրինակ, ըստ ազգագրագետ Սեյլանի Գուճրուրդո տեղանուն հայկական տարբերակը Արևածաղն է:³⁶

Մի քանի խոսք նաև Զավախքի և հայկական լեռնաշխարհի ամենանշանավոր լճերից մեկի՝ Փարվանայի, ինչպես և նրանից բխող Թափարվան գետի անունների մասին: Ինչպես հայտնի է, այս տեղանունները հիշատակվում են վրաց պատմիչ Լեոնտի Մրովելու կողմից՝ Վրաստանի քրիստոնեական դարձի կապակցությամբ: Սուրբ Նունեն՝ վրացական աղբյուրների նիսոն, կրթ ուղևորվում էր Վրաստանի մայրաքաղաք Մցխեթ, Փարվանայի ափին հանդիպել է

³⁶ Սեյլան, Նշմարներ, Ե., 1999, էջ 11:

Հայաստան Հովիվների ու ձկնորսների: Վերջիններս Նինոյին Մցխեթի ճանապարհը հուշել են հետևյալ կերպ. ցույց են տվել լճից բխող գեաը և խորհուրդ տվել նրա հուշով հասնել մինչև վրաց մայրաքաղաք: Ուշագրավ է, որ լճի անունը և՛ վրացական և՛ հայկական աղբյուրներում (Լեոնաի Մրովելի, Ջուանչիր, Սուամատ Դավիթիսոփե, Ղ.Ինճիճյան և այլք) հաճախ հիշատակվում է ոչ թե Փարվանա, այլ Փառավան կամ Փառեւան տարբերակոս: Կա ենթադրություն, որ այն պետք է կապված լինի նշանավոր Վան կամ Վանա լճի անվան հետ, գուցե և՛ փառավոր կամ փառահեղ Վան ստուգաբանությամբ: Ընդ որում, այս անդամվան Փարվանա ձևը Փառավանի սեռական հոլովական տարբերակն է, այսինքն՝ Փարավանայ կամ Փառավանայ: Անշուշտ, նման ստուգաբանությունը դեռ լրացուցիչ փաստարկների կարիք ունի:

Ինչ վերաբերում է Թափարվան գետի տեղանվանը, կարող ենք վստահարար ասել, որ այն ուղղակիորեն կապված է Փարվանայից բխելու, այն է՝ նրանից թափվելու հանգամանքի հետ: Այսինքն՝ գետի անունը եղել է Թափարվան կամ Թափարվանայ՝ Փարվանայից թափվող: Բայց քանի որ երկու բաղաձայն՝ փփ արտասանելը դյուրին չի եղել, ժամանակի ընթացքում, բանավոր խոսքում, հնչյուններից մեկը սղվել է:³⁷

Ինչպես երևում է վերոշարադրյալից՝ Զավախքի տեղանվանարանական խնդիրները դեռևս լուրջ գիտական ստուգաբանության կարիք ունեն: Սակայն մի բան հստակ է, որ վրացական գրականության մեջ առկա այն տեսակետը, թե իբր հայությունը որևէ առնչություն չունի տեղի հնագույն տեղանունների հետ, և որ դրանք չունեն հնդեվրոպական-հայկական արմատներ, ոչ մի քննադատության չի դիմանում: Զավախքում հայանուն տեղանունների առկայությունը մի անգամ ևս գալիս է ապացուցելու, որ հայերն այս տարածաշրջանում ապրել են վաղնջական ժամանակներից և հանդիսացել այնտեղի պատմության ու մշակույթի կրողները:

³⁷ Մեծագույն (հայերեն), Թ. 1, 38, 10, 24, 85, 205, 376. Ղ.Ինճիճյան, նշվ. աշխ., էջ 127:

³⁸ Թերևս շատ տեղանունների զուտ հայանուն լինելու հանգամանքն էր, որ վրացական իշխանություններին մղեց Ջրեսկը Կիրովականի, Գանձան Գանձանիի, Թափարվանը Կաթուղի (Ախալքալաքիսոճալի)-ի վերանվանելուն:

ON THE TOPONYMS OF JAVAKHK.**Summary**

The toponyms contains huge material on history of the historical-geographical region especially for the investigation of its ancient period. The investigations in this sphere give an opportunity to discover the ethnographic picture of the region, the essence of the ethnic bearer of the created history and culture of the region, the goals of the ethnic-religious processes took place during the history and many other problems.

Javakhk is not an exclusion from this point of view. The etymology of many toponyms introduced in chronological order (Javakhk, Tsunda-Tsnaud, Vardzavounick-Vardzounick-Vardzia, Pagas-Poka, Apulum-Aboul, Caspiae-Kliosia, Zresk, Khozahir-Khozapi, New Town – Akhalkalak, Tmouk-Tmkaberd-Tmogvy, Barales-Balalet, Meronia-Merenia, Apnia, Tapparvan-Taparvan, Paravan-Parvana and etc.) makes obvious that the point of view in the Georgian literature denying the relations of the Armenians to the ancient toponyms of the mentioned localities and their Indo-European roots doesn't hold water.

The presence of the toponyms in Javakhk, which are Armenian or have the Armenian origin, proves one more time that the Armenians have lived in this region from the Ancient period and have been the bearers of the history and culture of this localities.

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՅՈԹ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքն ու գործունեությունը հայ ժողովրդի պատմության մեջ հայապահպան մի առաքելությունն էք. որի բարի պտուղները վայելում ենք մինչ օրս:

Գրերի արարումից և պզգի գպրությունից զար. Մաշտոցը մեծագործ էր նաև քրիստոնեություն տարածման ապարեղում: Գողթն գավառում նա ամենից ստաղ դնում է ճանկարգ ու պնխնամ թողած տեղերը», Այու նյաջ աշխարհում աշակերտներ է հավաքում «վայրենի» կողմերից, «Հունաց բաժնազում» այսինքն Հայաստանի բյուզանդական իշխանությունը ենթակա մասում, նրա ջանքերը հաջողություններ են պսակվում: Իսկ Վիրք ու Ազվանք կապարած նրա այցելությունների արդյունքում հարևան այս երկու մողովուրդն էլ, մաշտոցյան հանճարի շնորհիվ, տեր են դառնում այնպիսի հարստության, որպիսին այրուրենն է¹:

Հայոց գրերի ստեղծողն, ի թիվս գրական այս ստեղծագործությունների, հեղինակի է շարականների՝ Ապաշխարության կարգը: Ապաշխարանքը քրիստոնեության առանցքային երկույթներից է, որն արագացում է գտել Մաշտոցի ստեղծագործության մեջ: Դրանք Հարգության տոնին՝ Զատիկին նախորդող քառասուրյա Մեծ Պահքի Ապաշխարության կարգի երգերն են (հետագայում այս տեղի երգերը կոչվել են շարականներ): Մաշտոցի «Ծանախապատում»-ի 23

¹ Մաշտոցի կյանքի և գործունեության մասին տես Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմ. առաջաբանով և ժամոթ. ի ձեռն Մանուկ Աբեղյանի, Եր., 1941, Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, աշխարհաբար թարգմ. ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով և ժամոթ. Մ. Աբեղյանի, Եր., 1962, Արմենիսի խորհրդացույց Պատմություն Գայոց, աշխ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Յարուսինյանի, Տիգրիս, 1913 (վերահրատ. Եր., 1991, լրացումները Ա.Բ. Մարգարյանի) Բ գիրք: ԾԲ, տես նաև Մեսրոպ Մաշտոց, Գողթնների ժողովպիտ. Եր., 1962, Սևակ Գ., Մեսրոպ Մաշտոց, Գայկական գրերի ու մատենագրության սկզբնավորումը, Եր., 1962, Մ. Մկրյան, Գայ հին գրականության պատմություն, Եր., 1976, Մարտիրոսյան Ա., Մաշտոց (պատմաքննական տեսություն), Եր., 1982:

ճառերից 19-րդը, որ վերնագրված է «Յորդորումն ապաշխարութեան խոստովանեսոյ», նույնպես ապաշխարանքին է առնչվում:

Հայոց եկեղեցու յոթ խորհուրդներից երրորդը ապաշխարությունն է, իսկ մյուս վեց խորհուրդներն էլ այս կամ այն կերպ առնչվում են ապաշխարանքին: Ի՞նչ է ապաշխարությունը:

Հր. Աճառյանը «ապաշխարել» բառը բացատրում է՝ Ապաշխար «զղջալ, արած հանցանքի վրա ցաւիլ, մեղքը լսղ»... որից ապաշխարել, ապաշխարող, ապաշխարան: Բառը բացատրվում է որպես ապա (յետոյ) աշխարել, ապաշխարհ, իբր աշխարհից մեկուսացած (Հնդկվրոպ. բառ է սանսկր. *apaksār* - «լուալ, մաքրել», հին հուն. *ε. պարոկ*. «ինքզինքը կերակրից զրկել», պահլ. «ներում, ողորմածություն»²:

Ապաշխարությունը մեծապես կարևորված է Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու յոթ խորհուրդների շարքում, նշանակալի դեր խաղալով Հայ քրիստոնյայի կենսակերպում, իսկ Աբ. Մաշտոցի աշխարհայեցողության *ե. ստեղծագործության* մեջ ապաշխարսկսն մտածելակերպն առանձնահատուկ տեղ է գրավել. քանզի քրիստոնեությունը տակավին նոր էր արմատավորվում ժողովրդի կյանքում, և անհրաժեշտ էր ճիշտ ուղղորդել հավատավոր մարդուն:

Հայոց Եկեղեցին, ինչպես արեւելյան *ե. արեւմտյան* եկեղեցիները, ընդունում է Հետեյալ խորհուրդները. ա) մկրտություն, բ) դրոշմ (կնունք), գ) ապաշխարություն, դ) հաղորդություն, ե) ձեռնադրություն, զ) պսակ ամուսնության, է) կարգ հիվանդաց:

Խորհուրդների 7 թիվը խորհրդանշական է, այն ճշգրտվել է XII դ., թեև այլ արարողություններն էլ կարելի է մերձեցնել խորհուրդներին, օրինակ՝ եկեղեցու օծում, պատկերների և խաչերի օծում, ջրօրհնեք: Յոթ խորհուրդներից մկրտությունը, դրոշմը (կնունքը), հաղորդությունն ու ապաշխարությունն ամեն մի քրիստոնյայի հրամայական պարտականությունն են, ձեռնադրությունն ու պսակի խորհուրդը կամավոր են, իսկ կարգ հիվանդացը պարագաների բերումով է կատարվում³:

Մեր օրերում մկրտությունն ու դրոշմը միասնական ծեսով են արվում, հաղորդության գնում են հիմնականում խորը հավա-

² Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Եր., 1971, էջ 227-228:

³ Դերենիկ Եպիսկոպոս, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ խորհուրդները, Պեյրուօ, 1957, էջ 9-10:

սասցյալները, ապաշխարութեան առավել քչերը (պատմական պայմանների բերումով դրանք դադարել են յուրաքանչյուր քրիստոնյայի հրամայական պարտականութիւն լինելուց): Չեռնադրութիւնը, որ հոգևորականներին վերաբերող խորհուրդ է, պահպանել է ավանդական կարգը: Պսակի խորհուրդը ժողովրդի մեջ արագորեն տարածվում է, և այժմ շատ նորապսակներ եկեղեցում են ընդունում իրենց ամուսնութեան առաջին օրհնութիւնը: Կարգ հիվանդացր նույնպես որոշ տարածում ունի:

Մկրտութիւնը և դրոշմը սերտ կապակցված են: Մկրտութիւնը սկզբնական Ադամական մեղքից սրբվելու և հոգևոր վերածննդի խորհուրդն է: Այն խորհուրդներից առաջինն է, և եթե մարդը մկրտված չէ, մյուս խորհուրդներից ոչ մեկը չի կարելի կատարել: Մկրտողը պետք է քահանայական կարգ ունեցող եկեղեցական լինի: Եթե մկրտվողը չափահաս է, կարիք ունի ապաշխարութեան. մկրտութիւնը կատարվում է եկեղեցու վիմակերտ ավագանում, ջրով (հիվանդութեան դեպքում՝ տանը):

Դրոշմը կամ կնուներ լրումն է մկրտութեան: Սուրբ մյուսոսնով օծվում են մարմնի 13 մասերը՝ ճակատը, աչքերը, ականջները, հոտոտելիքը, բերանը, ձեռքերը, սիրտը, թիկունքը, ոտքերը: Ներկայումս եկեղեցին միացրել է մկրտութիւնն ու դրոշմը, պարզեցնելով ծեսը: Եթե նախկինում չափահաս մկրտվողը պետք է հազուստը լրիվ հաներ ու հագներ գլխից մինչև ոտքերը հասնող շապիկ ու խոշոր տաշտի մեջ նստեր, և քահանան նրա գլխին երեք անգամ ջուր լցնելով, թրջեր ողջ մարմինը, ապա այսօր մկրտվողն իր հագուստով է ընդունում ծեսը, և ջուրն էլ ուղղակի ցողում են վրան (միայն գրկի երեխային են ավագանում թրջում):

Հայոց եկեղեցին մկրտութիւնը կատարում է ջրում երիցս րնկղմելով ջուրը մտնելը մահվան խորհրդանիշն է, ընկղմումը՝ թաղման, իսկ ջրից դուրս գալը՝ հարութեան: Հին մարդը մեռնում է, նորը՝ հարութիւն առնում արդեն մկրտված: Մկրտութիւնը և դրոշմը կրկնելի չեն: Մէկ Տէր կայ, մէկ հաւատք, մէկ մկրտութիւն՝ ասում է Աստվածաշունչը⁴: Մարդ մի անգամ ծնվում է, մի անգամ էլ

⁴ Աստուածաշունչ, Մատեան Գին և Նոր Կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգմ. նախնեաց մերոց, համեմատութեամբ եբր. և յուն. բնագրաց, Կ. Պոլիս, 1895. Թուղթք Պաւղոսի առ Եփեսացիս, Դ 5:

կնքվում (մկրտութիւնը կարելի է կրկնել, եթէ անձը կամ աղանդավոր է եղել և ըստ այդմ մկրտվել, կամ նման այլ Հանգամանքների բերումով Հավատավոր չի եղել)՝:

Ապաշխարութիւնը եկեղեցու այն խորհուրդն է, որով մեղքի թողութիւն է շնորհվում: Մկրտութեան խորհրդակաարման Համար մարդ պետք է, նախ, ազամական մեղքի թողութիւն ստանա, սպա կյանքի ընթացքում գործած մեղքերի թողութիւն: Նախաստեղծ մեղքը, որի Հետևանքով Ազամն ու եվան վտարվեցին Աստծո եղեմական այգուց, յուրաքանչյուր քրիստոնյայի (նույնիսկ մանկահասակ) մեղքն է Համարվում, որը Հենց մկրտութեամբ էլ լվայվում, ջնջվում է: Չափահաս մարդը մկրտութիւնից ու կնուէքից Հետո գործած մեղքերը պետք է քալի ժամանակ առ ժամանակ խոստովանելով ու ապաշխարելով: Ծիշտ է, Հիսուս Քրիստոսը՝ Օծյալ Փրկիչն իր առաքելութեամբ Հենց կոչված էր ջնջելու չարիքը, մարդկութեան մեղքերը քալելու և մարդկանց Հոգիները փրկելու, սակայն յուրաքանչյուր անհատ պետք է անկեղծ զղջումով ու խոստովանութեամբ անձամբ քալի իր մեղքերը, և թողութիւն տվողն էլ օրինավոր եկեղեցական պետք է լինի: Եսայի մարգարեն ասում է՝ Ասա՛ դու նախ ղանօրէնութիւնս քո, զի արդարասցիս ⁵:

Նախկինում խոստովանութիւնը Հրապարակաւ էր, Հաղվադեպ՝ առանձնական: Հիմա առանձնական է, սակայն քչերն են ապաշխարում եկեղեցու ավանդական կարգով: Մյուս կողմից, Հետզհետե ավելանում է Հաղորդութիւն ընդունողների թիվը, թեպետ ոչ միշտ կարգը պահելով (սա ծեսի ավանդույթը կորցրած լինելու արդյունք է և շակելի):

Սուրբ Հաղորդութիւնը այն խորհուրդն է, որով Հավատացյալն ստանում է Քրիստոսի մարմինն ու արյունը՝ սրբադործյալ Հացի ու գինու տեսքով: Վերջին խորհրդավոր ընթրիքի ժամանակ, Հիսուսը Հացն առավ, գոհացավ, օրհնեց ու տվեց աշակերտներին, ասելով՝ Առէ՛ք, կերայք, այս է մարմինն իմ: Հետո գինու բաժակն առավ, գոհացավ, օրհնեց, տվեց նրանց ու ասաց. Արբէ՛ք ի դմանէ ամենեքին,

⁵ Մկրտութեան և դրոշմի խորհուրդների մասին տես Դերեմիկ եպիսկոպոս, էջ 11-24:

⁶ Աստուածաշունչ, Եսայի, ԽԳ 26:

զի այդ է արիւն իմ նորոյ ուխտի, որ ի վերայ բազմաց հեղու ի թողութիւն մեղաց ⁷:

Հաղորդութեան խորհուրդը, որպես Հաղորդակցութունն ու միութունն Հտփատացյալների՝ Աստծո ե միմյանց հետ, ապաշխարութեան պես կարող է բազմիցս կատարվել: Հաղորդվողը (եթէ հիվանդ է) ծոմ է պահում նախորդ օրվա կեսգիշերից: Հաղորդութեան ժամանակ Հավատացյալի բերանը մի կտոր նշխար է դրվում՝ իբրև Քրիստոսի մարմնի մասնիկ, և սկիհից գինի է տրվում՝ իբրև Քրիստոսի սրբուն: Մոմից ղատ, Հաղորդվողը պետք է ապաշխարի ու մաքրվի մեղքերից, ինչն իրագործվում է, եկեղեցական կարգի Համաձայն, չորսամսյա պատարագի «Երախայից պատարագ կամ Պաշտօն ճաշու» կոչված փուլում, որի ընթացքում Հավատացյալների մտքի լուսավորման աշխատանք է տարվում՝ Սուրբ Գրքից ընթերցվածներով ու աղոթքներով ⁸:

Ձեռնագրութունն այն խորհուրդն է, որով Աստծո և նրա եկեղեցու ծառայութեան կոչված անձը նվիրապետական իշխանութուն և կարգ է ստանում: Ձեռնադրումն արվում է ըստ սարկավսպոյութեան, քահանայութեան, վարդապետութեան, եպիսկոպոսութեան և կաթողիկոսութեան կարգերի ⁹:

Պսակ ամուսնութեանը այն խորհուրդն է, որով Սուրբ Հոգու շնորհի պսակադիր եկեղեցականի կողմից փոխանցվում է պսակվող զույգին, և նորապսակներն իրար են միանում ու դառնում մի Հոգի, մի մարմին: Պսակադրութեան ողահին փեսան ու Հարսը գլխներին նարոտ (ներկայիս արարողութուններին թագ) են կրում և կոչվում Թագավոր ու Թագուհի: Պսակադրութեան ժամանակ այրը երգվում է տեք լինել կնոջը, իսկ կինը հնազանդ լինել ամուսնունն որպէս եկեղեցին հնազանդ լինի Քրիստոսի ¹⁰:

Կարգ հիվանդացը այն խորհուրդն է, որով եկեղեցու պաշտոնյան աղոթք է անում հիվանդի վրա, Ավետարան է կարդում, որպեսզի հիվանդը Սուրբ Հոգով կազդուրվի մարմնական և հոգեկան ախտերից: Հիվանդութունը դիտվում է իբրև այս աշխարհում չարի

⁷ Աստուածաշունչ, Մատթեոս, ԻՉ 26-28:

⁸ Ապաշխարութեան և հաղորդութեան մասին տես Գերեմիկ եպիսկոպոս, էջ 25-52:

⁹ Խորհրդակատարման նկարագրությունը տես Գերեմիկ եպիսկոպոս, էջ 53-86:

¹⁰ Աստուածաշունչ, Թուղթք առ Եփեսացիս, Ե 24:

ազդեցութեան հետեանք, որից էլ մարդիկ կամա թե ակամա մեզք ու սխալ են գործում: Այս խորհուրդը նույնպես հիմնված է Քրիստոսի ուսուցումների վրա, որն իր առաքյալներին արտոնեց այսոց ուղծոց հանել եւ բժշկել զամենայն ցաւս եւ զամենայն հիւանդութիւնս ¹¹: Մահամերձ հիվանդի մեղքերին քահանան թողութիւն է տալիս, որ-տեսզի Աստուծո գաղտաստանի ստաջ մարդը ներկայանա ապաշխարած: Հիվանդի վրա կարգացվում է նաեւ նարեկ, հատկապես ՂԱ զլուխը, օրինակ՝

Ի կալման աչացս հայեցուած սրտիս մի՛ ստուերասցի,
Այլ դուարթասցի՛, պայծառասցի՛, վայելչասցի՛,
Ընդ քե՛ղ փայլեսցի, տէր Յիսուս Քրիստոս,
Լուսաւոր վաւամբ անշիջանելեալ ¹²:

Հայաստանյայց եկեղեցու յոթ խորհուրդները հակիրճ ներկայացնելուց հետո, դարձյալ վերադառնալով ապաշխարութեան խորհրդին, նշենք, որ մեղքերի թողութիւնից հետո մեղանչողը Մեղայ Աստուծոյ է ասում, իսկ քահանան՝ Աստուած թողութիւն շնորհեսցէ ամենայն յանցանաց քոց ¹³: Մակայն եթե մեղանչողը ծանր հանցանք է գործել, ապա ապաշխարանքի ժամանակամիջոցը երկարաձգվում է այնքան, մինչև ակնհայտ լինի, որ նա իրոք ապաշխարել է, հանցանքի պատիժը կրել ու հատուցել մեղքի դիմաց:

Այժմ դառնանք Ար. Մաշտոցի ստեղծագործութեանը, նախ «Ապաշխարութեան կանոն»-ին, ապա «Յաճախապատում»-ին:

Մերոպ Մաշտոցի Ապաշխարութեան շարականները, ինչպես արդեն վերը նշվեց, Ջատկվա տոնին նախորդող Մեծ Պահքին են վերաբերում: Դրանք Մեծ Պահքի վեց շաբաթվա շարականներ են (վերջին յոթերորդ շաբաթվա շարականները վերագրվում են Ատհակ Պարթևին): Մաշտոցին վերագրվող շարականներից 44-ը Հարց են,

¹¹ Անդ, Մատթոս, Ժ 1-2, Գաւ Մարկոս, Զ 13, ԺՁ 18-20, Ղուկաս, Ժ 9, 17-20: Պսակ ամուսնութեան և կարգ հիվանդաց խորհուրդների մասին տես Դերենիկ եպիսկոպոս, էջ 87-117:

¹² Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան (աշխ. Պ.Մ. Խաչատրյանի և Ա.Ա. Ղազինյանի), Եր., 1985, բան ՂԱ, էջ 609, 610:

¹³ Դերենիկ եպիսկոպոս, էջ 31:

Հարցերը Հիմնականում օրհնաբանական-ապաշխարական բնույթի են, հարասացությունն ոկսվում է սկզբից «Օրհնեալ ես, աէր Աստուած Հարցն մերոց» բնաբանով: Հարցերում մեղքերի ծանր բուռն տակ շարականագիրը հոգու փրկության ճշմարիտ ուղի է որոնում զղջման, ապաշխարության, աղոթքի և բարձրալին փառաբանելու մեջ, օրինակ՝

Մի մատնեբ բզմեզ իսպառ
Ըստ անօրէնութեան մերում...

Կամ՝

Որ ահաւոր քոյով զօրութեամբ
Յօդս ցօղաւորս փոխեցիր զբոց Հնոցին¹⁵:

Տէր յերկնիցներն անխտիր փառարանական են, մեծավ մասամբ «Օրհնեսցէք զտէր» և «Բարձր արարէք զնա յաւիտեանս» դարձերով: Բարբերանական-ներրողական բնույթով Հանդերձ, դրանցից շատերը, որոնցում Հեղինակը տիրոջն է ապավինում, ապաշխարական ոգով են դրված՝

¹⁴ Ս. Սաշտոցի «Ապաշխարության կանոն»-ի և, առհասարակ, հայոց հոգևոր երգերի շարականների մասին տես Ավետիքյան Գ., Բացատրութիւն շարականաց, Վնտ., 1814, Neve F., L' Arménie chretienne et sa litterature Louvain, 1886, Կոմիտաս, Հայոց եկեղեցու եղանակները.- Արարատ, 1895, նույնը, Հայ գեղջուկ երաժշտություն, Փարիզ, 1938, էջ 59, 60, Խաչկունց Դ., Հայոց կրօնական քանաստեղծութիւնը, Թիֆլիս, 1904, Ter-Mikaelian N., Das armemische Hymnarium. Leipzig. 1905, Эмин М., Шарахан, Богослужебные каноны и песни армянской восточной церкви (пер. с др.-арм), М., 1914, Մելիքյան Սպ., Հունական ազդեցությունը հայ երաժշտության տեսականի վրա, Թիֆլիս, 1914, Աբեղեան Մ., Տաղաչափութիւն, Եր., 1912, Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. Ա, Եր., 1944, Кушнарев X., Вопросы истории и теории монодической музыки, Л., 1958, Տտեան Խ., Ընթացք հայ եկեղեցական երաժշտութեան, Ա, Բ զրքեր, Վնտ., 1958, Աթայան Ռ., Հայկական խազային նուտագրությունը, Եր., 1959, Թահմիզյան Ն., Ներսես Շնորհալին երգահան և երաժիշտ, Եր., 1973, նույնը, Теория музыки в древней Армении, Ер., 1977, Հակոբյան Գր., Շարականների ժանրը հայ միջնադարյան գրականության մեջ (V-XV դդ.), Եր., 1980, Արզարյան Գ., Շարական, Շարակնոց.- Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 8, Եր., 1982, էջ 460-61:

¹⁵ Չայնքաղ շարական, էջմիածին, 1833, էջ 140-41, տես նաև Շարական հոգեւոր երգոցն Սուրբ եւ ուղղափառ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, Յերուսաղէմ, 1936-ՈՅՁԵ:

Տէր, յիշեցի եւ ըզգուժ արարչական սիրոյ քո
Առ արարածս եւ ի քո դըժութիւնդ ասաւինեալ՝
Աղաչեմ, ողորմեա ինձ յառուր այնմիկ,
Քրիստոս, արդար դատաւոր¹⁶:

Շարականագետ Գր. Հակոբյանի կարծիքով՝ Ինչպես
Ողորմեանների, այնպես էլ որոշ Տէր յերկնիցների մեջ ասպաշխարական
տարրը ուժեղանալով դուրս է մղել փառաբանական ոգին և դարձել
խնդրանքների, զղջման և աղաչանքների բանաստեղծութիւն, որտեղ
արդեն երևում է շարականի հեղինակն իր ներքին, խռովահույզ
ապրումներով, ողբով ու հուսով¹⁷:

Ընդ առաւօտս լուիցես ձայնի իմում, տէր՝
Թաղաւոր իմ եւ Աստուած իմ:
Ես դքեղ աղաչեմ, տէր, նայեա յալօթս իմ՝
Թաղաւոր իմ եւ Աստուած իմ¹⁸:

Ողորմեանները գերազանցապես զղջական-տպաշխարական են,
որոնց Մ. Արեղյանը հետևյալ գնահատականն է տվել. Այս կարգի
շարականները սրտահույզ ողբեր են և ամենից դեղեցիկներն են¹⁹:

Ողորմեաններում մեղքը համեմատվում է ծովի, ավաղի, մրրկի,
հողմի հետ, իսկ Հիսուսը հանդես է գալիս որպես բարի նավապետ,
որը պետք է փրկի մեղանշողին.

Մեղք իմ բաղում են յոյժ՝
Ծանր են քան զաւաղ ծովու...
Բայ՛ց, տէր, ըզգոււն ողորմութեան.
Որ ողբալով կարդամ առ քեզ...²⁰

կամ՝

Ծով կենցաղոյս հանապաղ զիս ալեկոծէ,
Մրբկեալ ալի թշնամին ինձ յարուցանէ...²¹

կամ՝

Ի խորս մեղաց ծովու տարաբերեալ ծրփիմ...

¹⁶ Ձայնքաղ շարական, էջ 148:

¹⁷ Հակոբյան, էջ 77:

¹⁸ Ձայնքաղ շարական, էջ 145:

¹⁹ Աբեղյան, էջ 491. Մույնը, Երկեր, հ. 9, էջ 545:

²⁰ Ձայնքաղ շարական, էջ 146:

²¹ Անդ, էջ 128:

Նաւապէտ բարի, փրկեա գիս...²²

եվ կամ՝

Նաւապէտ բարի, լեր անձին իմոյ ապաւէն...

Մերձ եմ յընկղմիլ, օգնեա ինձ, նաւապէտ բարի.

Քանզի ծանրացան ի վերայ իմ բեռինք մեղաց...

Փրկեա ի վտանգէ ըղնաւարեկս ի յալեաց ծովէ՝²³:

*Հոգեկան ու մարմնական ծանր վիճակից ազատվելու համար
չար ուժերից խոցված հեղինակը դիմում է բարձրյալին որպես բժշկի՝*

Վիրաւորեցայ ես յանբրեւոյթ թշնամւոյն,

Բժիշկ Հիւանդաց, փրկեա զիմ զհիւանդութիւնս...՝²⁴:

*Երկնային հայրը մեղսավորի համար նաեւ պեկոծ Հոգին
խաղաղեցնող թագավոր է՝*

Ալեկոծիմ հողմով անօրէնութեան իմոյ.

Թագաւոր իսպաղութեան, օգնեաց ինձ՝²⁵:

*Մաշտոցի հեղինակած Ապաշխարութեան կարգի շարականներն,
ինչպես նշվեց, Մեծ Պահքի 6 շաբաթվա համար են: Իսկ ի՞նչ
հիմունքով էր հաստատվել Քառասնօրյա պահքը: Հիսուս Քրիստոս
քառասուն օր անապատ քաշվեց՝ իր օրերն աղոթքով, ծոմապահու-
թյամբ ու ապաշխարությամբ անցկացնելու, որը նախապատրաստա-
կան շրջան էր իր հրապարակային գործունեութեան, խոկումի մի
շրջան ապագա քարոզչութեան համար: Եվ այդ ընթացքում էր նրա՝
աստանայից փորձվելն ե իր հավատքում անսասան մնալն ու
փորձութեանից հաղթական դուրս գալը:*

*Եկեղեցին Հիսուսի օրինակի հետևողութեամբ քառասնօրյա
պահք հաստատեց հավատացյալներին քառասուն օր մտածումի,
աղոթքի, ինքնաքննութեան ու զղջումի միջոցով ապաշխարութեան
առիթ. տալու նպատակով: Արտակ արքեպ. Մանուկյանը «Հայ
եկեղեցու տօները» աշխատութեանում գրում է. Եկեղեցին նկատի է
ունեցել նաեւ յուրաքանչյուր անհատի մարմնական եւ հոգեկան
աւուրջութեանը, նրա համար հաստաաել պահեցողութեան օրերնքն ու*

²² ԱՄՊ, էջ 118-19:

²³ ԱՄՊ, էջ 128-29:

²⁴ ԱՄՊ, էջ 189:

²⁵ ԱՄՊ, էջ 118:

կանոնը, որպեսզի մարգիկ տարուաց մէջ մի որոշ շրջան պարտադրուած լինեն հրաժարուելու ճարպային ուտելիքներէց ²⁶:

Ասել է թե՛ «ապաշխարել» հասկացութեան «ինքզինքը կերակրից զրկել», «աշխարհից մեկուսանալ», «մաքրվել», «նեյում, ողորմածութիւն խնդրել» և մյուս բոլոր կողմերը պեաք է իրականացվեն Մեծ Պահքի ընթացքում, ինչը և արտացոլված է Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու արարողակարգում ու տոնակարգում: Ի հավելումն պահեցողութեան երգվում են նաև Սր. Մաշտոցի Ապաշխարութեան շարականները:

Ինչ վերաբերում է Աշտոցին վերագրվող «Յաճախապատում»-ի 19-րդ «Յորդորումն ապաշխարութեան խոստովանեալ» ճառին, ապա այն բովանդակ ապաշխարական է. օրինակ՝ Այլ որ սաստիկ ունի դվերս մեղաց... բազում ջանք եւ ջերմեռանդ արտասուօք եւ բեկումն սրտի եւ որոշումն ժամանակաց ըստ յանցանացն ի ներքս բերիցէ առ ի լուծանել ըզգժնդակ ճմեռն խստութեան մեղացն: Զի դարունն հոգեւոր երեւեսցի ի շնչել հարաւոյ ջերմութեան հոգւոյն. եւ ի վերուստ սաստիկ անձրեւով զհոսանս արտասուաց. որ երկիր զբոյսս եւ զծաղիկս բացայայտէ, եւ տունկք զսաղաքթս եւ զստուղս առ ի վայելս թագաւորաց եւ ռամկաց, որովք գուարճանան: Սոյնալէս եւ որ ջերմութեամբ հոգւոյն զհոսանս արտասուաց հեղու եւ լուծանէ զկասկանս ճմեռնային մեղացն, արձակին բոյսք առաքինութեան եւ պտուղք արգարութեան տնկոյն, որով ուրախանան երկնաւորք եւ երկրաւորք ի փառս Աստուծոյ ²⁷:

Հետաքրքիր է, որ XIV-XV. դդ. բանաստեղծ, իմաստասեր-աստվածաբան, երգահան Առաքել Սյունեցի եպիսկոպոսի «Աղամգիրք» քերթվածում Աղամն ու Եվան ապաշխարում են՝ դրախտից արտաքսվելուց հետո 40 (37) օր առանձին ապրելով, թեպետ ողջ ստեղծագործութեան մեջ պատկերված են իբրև մարդկային թուլութիւններով լի հողեղեն էակներ: «Վասն զղման Եւայի» գլխում

²⁶ Արտակ արքեպ. Մանուկեան, Դայ եկեղեցու տօները, Թեհրան, 1969, էջ 83:

²⁷ Սրբոյ Դօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք եւ աղօթք, Վնտ.-Ս. Ղազար, 1838-ՌՄՁԷ (Եջմիածին, 1894, էջ 215): Ճառի մասին տես Սկոյան, էջ 128-30:

ապաշխարանքի սրտաճմլիկ ողբ է անում առաջին կինը, բազմիցս դիտին «վա՛յ» տալով, օրինակ՝

Վա՛յ իմ աչացս, որ ես տեսայ,
Զչարեաց սլլաուուղն և ցանկացայ.
Վա՛յ ականջիս, որ ես լլւայ
Ըղձայն օձին և խարեցայ²⁸։

Առաքել Սյունեցու այս գործը միջնադարյան միակ ստեղծագործությունն է, որում նախաստեղծ մեղքը գործողները ապաշխարում են²⁹, ինչը ևս մեկ անգամ վկայում է, որ Հայերիս՝ որսյևս քրիստոնյա ժողովրդի, աշխարհայեցողության մեջ ադամական մեղքի ապաշխարության զաղափարը ամուր է եղել։

Եվ ամենևին պատահական չէ, որ ի սկզբանէ մեղավորության գաղափարը արտացոլված է նաև «Սասնա Մռեր» դյուցազներգության կրտսեր հերոս Փոքր Մհերի կերպարում, որն իր ե., առհասարակ, մարդկանց մեղքերի ծանրությունից ոտքերով հողի մեջ է խրվում, աշխարհում տիրող չարից հոգնած կանգնելով Վանա ժայռի մոտ, ասում է՝

Կանգնե՛ք, իմ թուր գարկեմ էղ քարին,
Թե կտրեց, ես չեմ մեղավորցեր,
Թե չկտրեց՝ մեզավորցեր եմ.
Թուր որ էղար քար,
Թուր էրկու կողմեն փեղկվավ,
Ինքն, իր ձին դնացին մեջ,
Քար էկավ, իրար կսլավ³⁰։

Նա կմնա Վանա խորշում այնքան, քանի աշխարք չար է, և դուրս կգա Մհերի դռնից ու կվերադառնա մարդկանց, երբ բարին ու բարիքն իշխեն երկրի վրա.

Որ աշխարք ավերվի, մեկ էլ շինվի,
Եբոք ցորեն էղավ քանց մասուր մի.
Ու դարին էղավ քանց ընկուղ մի,
Էն ժամանակ հրաման կա, որ էլնենք էղտեղեն³¹։

²⁸ Առաքել Սիւնեցի, Աղամգիրք, աշխ. Ա. Մադոյանի, Եր., 1989, գլ. ԺԵ, էջ 87:

²⁹ Грехопадение.- Мифы народов мира, т. 1, М., 1980, с. 320:

³⁰ Սասունցի Դավիթ. Հայկական ժողովրդական եպոս, Եր., 1961, էջ 318:

³¹ ԱՕդ, էջ 319-320:

Պատահական չէ նաև, որ մեծն Նարեկացին «Մատեան ողբերգութեան» կոթողային երկում, փրկութեան որոնումների մեջ, Աստծո հետ զրույցի է բռնվում, ապալինելով երկնավորի բազում-ողորմ երկայնամտութեանը, լավագույնս շարունակելով մեծն Մաշտոցի ավանգույթը՝ մեղավոր մարդ մահկանացուի հոգու փրկութեան ձգտումը.

Կեցո՞ զիս, գթած, լուր ինձ, ողորմած,
Մարգարեան, ներող, խնայեա՛, երկայնամիտ,
Պաշտպանեա՛, ապաւէն, բարերարեա՛, հղաւր,
Աղատեա՛, ամենակալ, կենսագործեա՛, նորոգող,
Վերականգնեա՛, ահաւոր, լուսաւորեա՛, երկնային,
Բժշկեա՛, հնարաւոր, քաւեա՛, անքնին,
Պարգեւաւորեա՛, աւստո, շնորհազարդեա՛, աննախանձ,
Հաշտեա՛ց, անախտակիր, ընկա՛լ, անութակալ,
Սրբեա՛ ի պարտեաց, աւրհնեալ ³²:

Մարդկային հոգու փրկութեանը, բժշկմանը, վերականգմանն ու լուսավորմանն արժանանալու համար էր, որ ժողովրդին գիր ու գրականութիւնն պարգևող Մաշտոց այրը Ապաշխարութեան կարգի երգերն ստեղծեց: Եվ այդ փրկութեանն ու աղատմանը նպաստելու միտումով է, որ Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցին խորհուրդներ է կարգել՝ հավատավոր քրիստոնյային ճշմարիտ ուղի ցույց տալու, նրան Արդար դատաստանի առաջ ապաշխարած, մեղքերը քսւված, բարոյապես բարձր ու մաքուր ներկայանալու առաքելութեամբ:

GOHAR VARDUMYAN

THE SEVEN MYSTERIES OF THE ARMENIAN CHURCH AND MESROP MASHTOTS' CREATION

Summary

St. Mashtots, the creator of the Armenian alphabet, was also the author of the repentance spiritual songs – Sharakans.

³² Գրիգոր Նարեկացի, բան Բ, Դ, էջ 252:

Confession, repentance, being connected with original sin, make one of the central ideas of Christianity. Confession is the third among the seven mysteries of the Armenian Church, and the rest six are each somehow connected with repentance.

St. Mashtots created the repentance spiritual songs having the aim to save and cure and enlight the human soul, and the Armenian Church established the confession mystery in order to help a pious Christian to find a faithful way in life and a true path to God.

**ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԸ ԱՂՎԱՆԻՑ ԳՐԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿ:
ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԵՐԵՅ**

Հայտնի իրողությունն է. աղվանից դրերն ստեղծել է Հայ մեծա-
նուն գիտնական Մեսրոպ Մաշտոցը: Դա վկայում են մեր գրեթե այն
բոլոր մատենագիրները, որոնք գրում են Հայոց գրերի գյուտի մասին,
բայց, հասկանալի է, բոլորովին էլ ոչ հավասարաթեք չափով: Առավել
խոսուն են մեծ Հայի աշակերտները՝ նրա կենսագիր Կորյունն ու
Մովսես Խորենացին, ապա ե՛ր Մովսես Կաղանկատվոցին: Այս պատ-
միչներին լրացում է Ստ.Օրբելյանը գրերի գյուտի ե Աղվանքում
լուսավորության տարածման գործում Մաշտոցին աջակից Բենիամին
երեցի վերաբերյալ իր տեղեկություններով¹, որոնք, ի դեպ, հիմնա-
կանում դուրս են մնացել ուսումնասիրողների ուշագրությունից:
Մյուսները, աղբյուր ունենալով առաջիններին, ուղղակի արձանագրել
են փաստը, սոսկ մատնանշելով, որ Մաշտոց վարդապետը Հայոց և
վրաց Հետ մեկտեղ արարել է և աղվանից այբուբենը: ՈՒստի վերջինիս
ստեղծմանն անդրադառնալիս ուսումնասիրողները դիմում են զլիսա-
վորապես Կորյունին ու Խորենացուն, նրանց հաղորդումները վերլու-
ծում, մեկնաբանում:

Կորյունի հաղորդման համաձայն, Արևելյան Հայաստանում Հայ
գրի ստեղծման ու ծավալման աշխատանքներն ավարտելուց Հետո, մեծ
համբավ ու ճանաչում ստացած Մեսրոպ Մաշտոցը մեկնում է Արև-
մտյան Հայաստան այստեղի Հայերին ևս մայրենի դպրությանը հա-
ղորդակից դարձնելու: Մինչ նա զբաղված էր նման նպատակամետ
գործունեությամբ, նրա մոտ է գալիս «աղուան աղգաւ» երեցի կարգ
ունեցող մի Հոգևորական Բենիամին անունով, և խնդրում նրանից
նշանագրեր հորինել նաև աղվաներենի համար: Առաքելաչնորհ տյրր.
քննում, ծանոթանում է աղվաներենի Հնչերանգներին և իրեն հատուկ

¹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, 1941, էջ 68 (գլ., 2), Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն
Հայոց, Երևան, 1991, էջ 329, Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից
աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 117-118:

² Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան
արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 55-56:

կորովով մարմնավորում տատերը: Այս պատմութունը Կորյունի բառերով այսպիսին է. «Յայնմ ժամանակի (երբ Մաշտոցը գտնվում էր Արեւմտյան Հայաստանում-Հ.Ս.), եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց սալուան ազգաւ, Բենիամին անուն. և նորա Հարցեալ և քննեալ զբարբարոս զբանս աղուտներեն շեզուին, առնէր ապա նշանագիրս ըստ վերնապարգեւ. կորովի սովորութեան իւրում և յաջողութեամբ «Քրիստոսի շնորհացն կարդեալ և հաստատեալ կշռէր»³:

Առաջինը, որ բխում է սույն քաղվածքից այն է, որ աղվանից գրերը սկզբնավորվել են Արեւմտյան Հայաստանում: Այստեղ է Մաշտոցին այցելել Բենիամինը, նշանագրերը խնդրել և այստեղ էլ ստացել դրանք:

Ուսումնասիրողները նկատել են այս փաստը, բայց միակերպ չեն արձայանքել: Եթե նրանցից ոմանք լուսլայն ընդունում են դրանց ստեղծված լինելու փաստը Մաշտոցի Աղվանք գալուց առաջ¹, ազա ոմանք կասկածի տակ առնելով պատմիչի հաղորդման իսկությունը, գտնում են, որ ոչ Բենիամինն էր «աղուան ազգաւ» և ոչ էլ նրա խնդրանքով ծնունդ առած գրերը՝ աղվանական, այլ սյն ինչ իր ազգակիցների համար խնդրել ու ստացել էր ոչ աղվան Բենիամինը:

Այդպես կարծելով էլ նրանք փորձում են նախ պարզել Բենիամին երեցի ազգային պատկանելությունը և դրանով որոշել նաև դրի այն տեսակը, որի ստեղծման նպատակով նա եկել էր Մաշտոցի մոտ: Հանգուցալուծումը նրանք սկսում են Կորյունի բնագրում «ուղղումներ» մտցնելով: Հիմք ընդունելով, որ հայ մատենագրության մեջ «աղուան» ու «աղան-ալան» տերմինները հաճախ շփոթվել են միմյանց հետ, նրանք առաջարկում են Բենիամինին վերաբերվող «աղուան ազգաւ» կապակցությունը կարդալ «աղան (ալան-Հ.Ս.) ազգաւ» ե. նոր ընթերցմամբ ձգտում հիմնավորել իրենց անսակեաները: Հարկ ենք համարում նշել, որ Կորյունի բնագրում «ուղղումներ» մտցնելու կողմնակիցները համերաշխ լինելով «աղուան-աղան (ալան)» փոխակերպման հարցում, տարբերվում են, սակայն, իրենց եղրահանգումներում: Ըստ վարկածներից մեկի,

³ Կորյուն, էջ 68:

⁴ Գ.Աճառյան, Հայոց գրերը, 1968, էջ 219, Աս.Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Ե., 1966, էջ 89, Բ.Ուլուբաբյան, Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), Ե., 1981, էջ 35-36:

Բենիամինը ծագումով պան-գոթ էր և նրա միջնորդությամբ Մաշտոցի առաջադրածը գոթական գիրն էր, իսկ ըստ մյուսի՝ նա այան էր, իսկ նրա ստացածը՝ պանականը:

Ն.Ակինյանը, որ առաջին վարկածի հեղինակն է «անբնական» է համարում աղուան երեցի «հետապնդումը Մաշտոցի ետևեն մինչև Հռոմեական Հայաստան, մինչև թերևս և Կ.Պոլիս ի խնդիր նշանագիրներու տղուաներեն լեզուի»⁵, այն դեպքում, երբ նա դա կարող էր անել Մեսրոպ Մաշտոցի Աղվանքում գտնվելու ժամանակ⁶:

Ըստ նրա, եթե Բենիամինը աղվան երեց էր և եկել էր Մաշտոցի մոտ նշանագրեր ունենալու իր ժողովրդի պահանջը բավարարելու նպատակով, ապա ինչու նրա երկրի թագավորն ու եպիսկոպոսը (Եսվաղենն ու Երեմիան- Հ.Ս.) այդ պահանջը զգացին Մաշտոցի Աղվանքից հեռանալուց հետո, երբ նա արդեն Հռոմեական Հայաստանում էր: Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, առաջացավ նշանագրեր ունենալու անհրաժեշտություն, ապա ու՞մ հանձնարարությամբ է Բենիամինը մեկնել Արևմտյան Հայաստան և նման այլ հարցադրումներ⁷: Վերջիններիս ի պատասխան, նա եզրակացնում է, որ պետք է, ուրեմն, «Բենիամին երեցը «աղուան ազգաւ» ոչ աղուան նկատել»⁸, քանի որ «ինչպես կերևի» իրեն, «կամ Կորյունի քով «աղուան» և «աղուաներեն» խանգարում կրած է և կամ «աղուան» անունով ոչ աղվան ժողովուրդ մը կիմանա Կորիւն»⁹: Եվ այստեղ աչքի առաջ ունենալով հայ մատենագրության մեջ հայտնի «աղուտն»-«աղանպան» անվանումների շփոթմունքը, համոզմունք հայտնում, որ «նույն երևույթը նաև Կորիւնի բնագրի մեջ տեղի ունեցած է, նախնական «աղան» և «աղաներեն» սրբագրված է օրինակողներեն «աղուան» և «աղուաներեն»¹⁰: «Ուստի,-հետևություն է անում նա,- Բենիամին երեց էր «աղան յազգէ» և խնդրած էր գիր աղաներեն լեզուի համար»¹¹: Սակայն սա գեռ բոլորը չէ: Պարզվում է, որ

⁵ Ն.Ակինյան, Ս.Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 300:

⁶ Նույն տեղում, էջ 326:

⁷ Նույն տեղում, էջ 326-327:

⁸ Նույն տեղում, էջ 327:

⁹ Նույն տեղում, էջ 328:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 338:

¹¹ Նույն տեղում:

Մխիթարյան միաբանի Համար Բենիամինը սովորական պլաններից չէր, այլ նրանցից, որոնք դեռևս III դարում Հոների Հետ, որպես վերջիններիս վարձկաններ, արշավել են Արևելյան Հռոմեական կայսրություն, ուր և նրանց մի մասը Հաստատվելով խառնվել է կայսրությունում, մասնավորապես, Հռոմեական բանակում լայն տարածում գաած գոթերի Հետ, ժամանակի ընթացքում յուրացնելով նաև նրանց լեզուն¹²: Այսուհետ իբրև թե «այան» և «գոթ» տերմինները դարձել են նույնիմաստ, որն էլ, նրա կարծիքով, արացողված է նաև Կարյունի մոտ: «Աղուան,-գրում է նա, - Կորիւնի գրչին տակ Հոմանիչ է «ադան կամ «պլան» ժողովրդի անվան, որ Համաձուլված գոթերու Հետ կը նկատվին նաև գոթ»¹³: Ահա, Բենիամինը գոթերի Հետ միաձուլված այդ պլաններից էր «ազգով պլան, լեզվով գոթ»¹⁴ և օգտվելով Մաշտոցի մերձակայքում գտնվելու պատեհ առիթից Հռոմեական բանակում բարձր դիրքերի Հասած պլան զորավար Արդաբուրի կամ նրա որդու՝ Ասպարի Հանձնարարությամբ, եկել էր նրա մոտ գոթերի Համար նշանագրեր խնդրելու և ստացել այն¹⁵:

Այսպիսով, ըստ Ն.Ակինյանի, պլան-գոթ Բենիամինի խընդրանքով Հայ վարդապետի ստեղծած գիրը գոթականն էր, ու դրա Հեղինակն էլ ինքը՝ Մեսրոպ Մաշտոցն էր:

Սակայն, ինչպես տեսնում ենք, Ն.Ակինյանի եզրակացությունը Հիմնված է բռնազբոսիկ դատողությունների վրա¹⁶, ուստի և անընդունելի է: Նրա նպատակը Մեսրոպ Մաշտոցին նաև գոթական գրի Հեղինակ ներկայացնելն է¹⁷ ու դրա Համար ձեռնարկելով՝ քննարկվող ուսումնասիրությունը, Կորյունի Հաղորդումը վերաձևել է Հօգուտ իր կանխակալ կարծիքի, փորձել այն Հիմնավորել մի շարք թեական կռվաններով:

¹² Նույն տեղում, էջ 331-332:

¹³ Նույն տեղում, էջ 376:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 338:

¹⁶ Մանրամասն տես նշված աշխատության «Աղուան-գոթական այբուբենի գյուտը» գլուխը, էջ 295-408:

¹⁷ Գոթական գրի հեղինակ ճանաչված է քրիստոնյա գոթերի առաջին եպիսկոպոսը՝ Վուլֆիլա անունով. Եվ Մեսրոպ Մաշտոցին ներկայացնելով որպես այդ գրի հեղինակ, Ն.Ակինյանը փաստորեն վիճարկում է նաև այդ հանրահայտ փաստը (Տես նշվ.աշխ., էջ 358 և հաջ.):

Մխիթարյան միարանի սիւսը ելակետային է: Որոշելով թե աղվանից նշանագրերի գյուտը տեղի է ունեցել բուն Աղվանքում, երբ այստեղ էր եկել Մաշտոցը, նա այգ սիւս Հիմքի վրա էլ կառուցում է իր առարկումները և թյուրիմացությունների տեղիք տալիս: Մինչդեռ անատարկելի է այն փաստը, որ խնդրո առարկա նշանագրերը սկզբնավորվել են Արևմտյան Հայաստանում, իսկ Մեսրոպ Մաշտոցը դրանից հետո է միայն եկել Աղվանք այն էլ ոչ թե նշանագրեր հորինելու (դրանք արդեն կային), այլ դպրոցներ բացելու և լուսավորություն տարածելու համար: Դա է ցույց տալիս Աղվանք գալու ժամանակ գրերի հեղինակի առաջարկությամբ թագավոր Ծավաղենի ու Երեմիա եպիսկոպոսի կողմից մանուկներ հավաքելու, դպրոցներ բացելու և ուսուցում կազմակերպելու մասին Կորյունի հաղորդումը¹⁶, հաղորդում, որին գեռ կանդրադատանք:

«Աղուան-ալան» ընթերցումը ընդունում է և Ա.Մարտիրոսյանը, սակայն ի տարբերություն ն.Ակինյանի, նա գտնում է, որ Բենիամինը «ուղղակի սղան է և ներկայացնում է ալան ժողովրդին» ու «ալաներեն լեզվի համար է գիր խնդրում» Մաշտոցից¹⁹: Այսպիսով, այս վարկածի համաձայն էլ ազգությամբ ալտն Բենիամինի միջնորդությամբ կյանք առած գրերն էլ ալանական են: Իր տեսակետի ապացույցները Ա.Մարտիրոսյանը ես տեսնում է Կորյունի «Վարք»-ում: Ըստ նրա դրանցից են խնդրո առարկա նշանագրերը բուն Աղվանքում ստեղծվելու և դրանից հետո երկրով մեկ ծավալված լուսավորչական գործունեությանը Բենիամինի մասնակցության մասին հեղինակի լուսությունը, մինչև Մաշտոցի Աղվանք դալը երկրի թագավորի ու եպիսկոպոսի անտեղյակությունը արդեն առկա գրերի վերաբերյալ, դրանց ստեղծման համար Բենիամինի այդքան հեռու Արևմտյան Հայաստան հասնելը, երբ նույն խնդրանքով նա կարող էր դիմել հարևան Գողթն գավառում կամ Սյունիքում: Մաշտոցի գտնվելու ժամանակ և այլն: Այս ամենը հիմք են տվել հեղինակին կարծելու նաև, որ Բենիամինի հատվածը չի կապվում գրքի ընդհանուր բովանդակության հետ և դա ևս ներկայացնելու իբրև լրացուցիչ մի

¹⁸ Կորյուն, էջ 70:

¹⁹ Ա.Մարտիրոսյան, Մաշտոց, 1982, էջ 339:

փաստարկ, հօգուտ իր տեսակետի²⁰։ Սակայն Ա.Մարտիրոսյանի նշած «սայացույցները», գտնում ենք անիրական, իսկ առաջ քաշած ահսակետը՝ չհիմնավորված։

Ղիշտ է այն, որ Կորյունը չի ասում, թե աղվանից գիրը առաջացել է բուն Աղվանքում։ Չի ասում, որովհետեւ նա գիտի, որ դա այդպես չէ։ Նրան հայտնի է, աղվանական գրերի ծագման իրական վայրը՝ Արևմտյան Հայաստանը և դա էլ մատնանշել է իր գրքում։ Ուրիշ վայր չկա, ուստի բնական է ու հասկանալի նրա լուռթյունը բուն Աղվանքում գրանց ստեղծված լինելու մասին։

Եթե Աղվանքը լիներ այդ նշանագրերի հայրենիքը այն կնշեր Կորյունը, իսկ եթե չի նշում ապա ավելի է ընդգծում իր ասածի ճշմարտացիությունը։

Կորյունն իսկապես չի խոսում Աղվանքում տարված լուսավորչական աշխատանքներին Բենիամինի մասնակցության մասին։ Բայց Հայ մատենադրությունը, մասնավորապես Հայ ուսուցչապետի գործունեությանն անդրադարձող հեղինակների թիվը չի սահմանափակվում միայն Կորյունով։ Այդ բացը լրացնում են Մովսես Խորենացին, Կաղանկատվացին և, մանավանդ, Ստ.Օրբելյանը։ Այսպես, Մովսես Խորենացին դրում է, որ Մաշտոցը Աղվանք գալով դպրոցներ բացելու և գրանցում ուսուցում կազմակերպելու համար, թագավոր Եսվաղենի ու Երեմիա եպիսկոպոսի օգնությամբ մանուկներ ժողովելուց հետո, Սյունիքից կանչում են «զԲենիամին շնորհաւոր թարգման»-ին²¹, որն, անշուշտ, ինքնանպատակ չէր։ Բենիամինն, ըստ էության օգնելու էր Մաշտոցին՝ երկրում լուսավորություն տարածելու նրա մտադրության իրականացմանը։ Նույնը տրամաբանորեն բխում է և Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդումից²², իսկ Ստ.Օրբելյանը շարադրելով սույն դեպքը, և շեշտելով, որ Բենիամինն ու նրա հետ Սյունիքի եպիսկոպոս Անանիան Աղվանք են գալիս Մեսրոպ Մաշտոցի խնդրանքով, մանրամասնորեն պատմում է այս եռյակի, ապա և միայն Բենիամինի Աղվանքում, ծավալած դպրության տարածման, քարոզչական ու լուսավորչական գործունեության մասին։ «Արարին ի միասին (Մաշտոցը, Անանիան և Բենիամինը - Հ.Ս.)

²⁰ Նույն տեղում, էջ 333-334։

²¹ Մովսես Խորենացի, էջ 329։

²² Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 117։

դիր ազգին այնժ ըստ խեցքեկագոյն լեզուի նոցա: Եւ զմնացեալ կռապաշտութիւն սրբեաց, ե. աստուածային վարդապետութեամբն լուսաւորեաց զաշխարհն կրկին անգամ և եթող զԲենիամին անգ ի վերայ թարգմանութեան և դպրոցաց մանկուոյն ե ինքն Անանիա կամեցաւ անդրէն (Աղվանքից-Ն.Ս.) դառնալ»,-գրում է Սյունյաց պատմիչը ե իր խոսքն հավաստում հավելելով. «զայո ցուցանէ մեզ սուղ ինչ Մովսէս Քերթողահայրն ե զբովանդակն ճշգրիտ՝ աշակերտ նորին Պետրոս՝ եպիսկոպոս Սիւնեաց»²³:

Բենիամինի Հիշատակումները երեք պատմիչների կողմից որպես Մաշտոցի աջակցի և դրանց համադրումը Կորյունի հաղորդման մեջ նույն դերով ներկայացված նույնանուն երեցի հետ ցույց է տալիս, որ բոլոր մատենագիրներն էլ խոսում են միևնույն գործում միևնույն անձի ունեցած դերակատարութեան մասին, որն ամենևին էլ դեպքերի ու անունների դիպվածային զուգադիպութիւն չի կարող լինել: Հետևաբար Կորյունի Բենիամինը նույն ինքը՝ մյուսների կողմից հիշատակված գործիչն է և, ուրեմն, անմիջական ու գործուն մասնակիցը այն բոլոր իրադարձութիւնների, որոնք տեղի էին ունենում Աղվանքում V դ. սկզբներին: Սա է իրականութիւնը, իսկ ուսումնասիրողը հարցին միակողմանի մոտենալով ու Կորյունի մոտ այդ մասին հիշատակումներ չգտնելով, նրա Բենիամինին տարբերակել է մյուսներից ե անտեսելով նրա գործունեութեան թերևս ամենաբեղուն շրջանը, օգտագործել իր տեսակետի համար որպես լիաստարկ:

Չենք կարծում, թե ճիշտ է Ա.Մարտիրոսյանը, երբ գրում է, որ Բենիամինի մեկնումը Արևմտյան Հայաստան եղել է առանց երկրի երկու գլխավոր դեմքերի գիտութեան և «նրանց անհայտ էր, որ Մաշտոցն աղվանից գիր է ստեղծել»²⁴: Ըստ նրա՝ դա երևում է Կորյունի այն պատմութիւնից, թե երբ Մաշտոցը եկավ Աղվանք, թագավորն ու եպիսկոպոսը չգիտեին նրա գալու նպատակը, այլ իմացան նրան հարցնելուց ու բացատրութիւն ստանալուց հետո միայն: «Ապա երբ հարցրին, նա բացատրեց իր գալու նպատակը (Ապա հարցեալ ի նոցանէ, առաջի եղեալ վասն որոյ եկեալն էր)»- բնագրով ու թարգմանաբար վկայակոչում է պատմիչին Ա.Մարտիրոսյանը²⁵: Ճիշտ

²³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 56:

²⁴ Ա.Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 333:

²⁵ Նույն տեղում:

է նկատել նա: Վկայակոչված Հաղորդումից զգացվում է, որ երկրի երկու առաջնորդները իսկապես չդիտեին թե ինչն է Մաշտոցին բերել Աղվանք: ՈՒսաի, կարելի էր հավատալ ուսումնասիրողին ու համաձայնվել նրա հետ, եթե խոսքը լիներ բուն Աղվանքում աղվանից գրբրի ստեղծման շուրջ: Բայց այգպես չէ: Կորյունն այդ մասին ակնարկ անգամ չի անում: Նա չի ասում նաև, թե որ հարցում էր երկրի ղեկավարների անտեղյակությունը և չի էլ բացատրում թե Մաշտոցը ինչու պայմանավորեց իր գայր: Թե մեկը և թե մյուսը մնում է կոահել եպիսկոպոս Երեմիայի՝ հարցուփորձին անմիջապես հաջորդող գործունեությունների, որն էլ ինչ-ինչ տարակուսանքներ կանխելու համար, մեջ ենք բերում առանց կրճատումների: (Մաշտոցը-Հ.Ս.) իջանէր յաշխարհն (Աղուանից - Հ.Ս.) և հասեալ ի թագաւորական տեղիսն՝ տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից որում անուն Երեմիսու կոչէին, և զնոցին թագաւոր որում Արսվաղ էր անուն, ամենայն ազատօք հանդերձ, որոց առեալ հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի: Ապա հարցեալ ի նոցանէ առաջի եդեալ վասն որոյ եկեալն էր²⁶: Եւ նոցա երկոցունց զուգակցելոց եպիսկոպոսին և թագաւորին, յանձն առեալ դպրութեանն Հնազանգելոյ, տային աս հրաման՝ ի գաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց

²⁶ Ռեսուրսները Գ.Աճառյանը, ապա և Բ.Ուլուբաբյանը գտնում են, որ այդ ժամանակ բուն Աղվանքի մայրաքաղաքը Չողոն էր (Տես Գ.Աճառյան, նշվ. աշխ. էջ 219: Բ.Ուլուբաբյան, Դրվագներ ..., էջ 96): Սակայն դա ճիշտ չէ: Ռեսուրսները ժամանակաշրջանում Աղվանքի թագավորանիստ քաղաքը Կապադակն էր, որը մայրաքաղաք էր դարձել մ.թ.ա. 1-ին դարից և իր այդ դերը պահպանել մինչև V դարի կեսերը: Եվ միայն 461թ. Աղվանից մարզպանության կազմավորումից հետո, այն իր տեղը զիջեց Պարտավին: Որ Կորյունի ժամանակաշրջանում Կապադակն էր Աղվանքի մայրաքաղաքը, գիտի նաև Ն.Ալինյանը, սակայն այն տեղադրում է Ռտիք նահանգում (Տես նշվ. աշխ., էջ 309), որը սխալ է: Կապադակն գտնվում էր բուն Աղվանքում՝ այժմյան Ադրբեջանի Դանրապետության Չուխուր Կաբալա կոչվող վայրի ավերակների տեղում: Գ.Ա.Ավազյան, Աղվանից պետության կազմավորումը, Լրաբեր հաս. գիտ. 1996, թիվ 2, էջ 72, նաև 42 ծանոթ. նույն էջում:

²⁷ Կորյուն, էջ 70: Գ.Աճառյանը այս հատվածը ներկայացնում է այնպես կարծես Մաշտոցը նստել ու մեկիկ-մեկիկ բացատրել է իր գալու նպատակը: «Մեսրոպը, գրում է նա, բացատրեց թե իր գալու նպատակն է նորագյուտ աղվանական գիրը տարածել ժողովրդի մեջ և նրանց վարժեցնել գրականության և քրիստոնեական կրթության մեջ» (Տես Գ.Աճառյան, նշվ. աշխ. էջ 219): Մինչդեռ պատմիչի միտքը վերականգնելի է տրամաբանական վերլուծությամբ:

բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել և գումարել ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց, դասս դասս, դպրոցաց և ոռճիկս կարգել ի դարմանս»²⁸: Ինչպես տեսնում ենք Ա.Մարտիրոսյանի կարծիքի համար հիմք ծառայած տողերի շարունակութեան ընդգծված մասը, որն ամբողջութեամբ (կարելի է համարձակորեն ասել) փոխարինում է պահանջվող բացատրութեանը, ցույց է տալիս Մաշտոցի Աղվանք ժամանելու բուն նպատակը: Այն է դպրոցներ բացել, դպրութիւն ու լուսավորութիւն տարածել ու դատելով դրանից անմիջապէս հետո սուրբ գրքերի թարգմանութիւններին (ներկա պարագայում՝ մեկնութիւններին) ուղղված ներմիա եպիսկոպոսի ծավալած գործունեութիւններից²⁹, նաև ժողովրդական լայն գանգվածների համար Աստուծոյ խոսքը մատչելի դարձնել և, վերջին հաշիւով, հրկրում քրիստոնեական հավատն ամրապնդել³⁰: ՈՒրեմն, թագավոր Եսվաղենին ու ներմիա եպիսկոպոսին անհայտ էր ոչ թէ աղվանից գրքերի գոյութեան փաստը, այլ հայ լուսավորչի այս նպատակը, որն էլ իմանալով նրանք մեծ պատրաստակամութեամբ ձեռնամուխ են լինում դրա կենսագործմանը³¹: Լուսավորչական և սրա հետ կապված ուրիշ այլ աշխատանքներ են կաղմել առաջին ու վերջին անգամ Աղվանք ժամանած Մաշտոցի ողջ գործունեութեան հիմքը: Իսկ դա բացառում է աղվանական գիրք բուն Աղվանքում ստեղծված լինելու և հերքում այդպես կարծող ու դրանից հետևութիւններ անող Ա.Մարտիրոսյանի (նաև Ն.Ա.կինյանի), տեսակետը:

Պարզաբանելով Մաշտոցի գործունեութիւնն Աղվանքում, նշենք որ այս երկրի թագավորն ու եպիսկոպոսը չէին կարող չիմանալ թէ Բենիամինի առաքելութեան, և թէ՛ դրա արդյունքների մասին:

²⁸ Կորյուն, էջ 70:

²⁹ «Իսկ իբրև հրամանն այս (մանուկներ հավաքելու և դպրոցներ բացելու մասին-Յ.Մ.) արդեամբք և գործովք յանկ ելաներ, ապա այնուհետև երանելոյն Երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ՝ վաղվադակի աստուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկաներ, որով անդէն յական թօթափել վայրենամիտ և դատարկատուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուվանից մարգարեագետք և առաքելածանօթք և անտարամաժառանգք լինէին և ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւրք անտեղեակք» (Կորյուն, էջ 70):

³⁰ Յ.Սվազյան, Քրիստոնեութեան ընթացքն Աղվանքում նրա պաշտոնական կրոն ճանաչելուց հետո և թագավոր Եսվաղենն ու Երեմիա եպիսկոպոսը, «Էջմիածին», 2005, թիվ Բ. Գ, էջ 128-135:

³¹ Տես ծանոթ. 27:

Սույնի Հաստատման Համար, բավական է հիշեցնել, որ Մաշտոցին օժանդակելու համար Հենց նրանք են Բենիամինին կանչում։ Սյունիքից և դնում Հայ վարդապետի տրամադրութեան տակ։ Գտնում ենք, որ Բենիամինի ընտրութիւնը պատահական չէր և պայմանավորված էր Աղվանքում։ Ժավազվող իրադարձութիւններին նախորդող շրջանում մեղ ծանոթ երեցի ունեցած մասնակցութեան մասին նրանց իմացութեամբ։

Համոզիչ չէ նաև Ա.Մարտիրոսյանի պատճառաբանութիւնը, թե Բենիամինը իր ժողովրդի համար նշանադրեր ստեղծելու բարի նպատակը կարող էր իրականացնել դեռ այն ժամանակ, երբ Մաշտոցը գտնվում էր Աղվանքին ավելի մոտ՝ սահմանակից Գողթնում կամ Սյունիքում և ոչ թե կՀասներ Արևմտյան Հայաստան³²։ Բայց եթե սա փաստարկ է, ապա այն ունի նաև իր հակադարձ կողմը. ալանների ներկայացուցիչն էլ խնդրո առարկա հարցով կարող էր դիմել Մաշտոցին, երբ վերջինս գտնվում էր վերոհիշյալ Հայկական շրջաններում և ոչ թե կմեկնէր Ալանաց աշխարհից ավելի հեռու ընկած երկիր։ Եթե մեկի նման ուղևորութիւնն անսովոր է դիտվում, ապա ինչու մյուսի համար գա պիտի համարվի սովորական։ Բացի դրանից, կարելի է ենթադրել, թե Բենիամինը Հետևել է Մաշտոցին և Հասել նրան միայն վերջին հանգրվանում։

Այս քննարկումներից արդեն ավելորդ է դառնում նաև Կորյունի գրքի ընդհանուր բովանդակութեան Հետ Համապատասխան Հատվածի անհարազատութեան մասին միտքն անգամ, որն Ա.Մարտիրոսյանի թեզերից մեկն է։

Այսպիսով, ճիշտ չեն ուսումնասիրողները, երբ Կորյունի նշված Հաղորդման մեջ սխալներ են տեսնում, դրանք «ուղղում» ըստ իրենց Հայեցակետերի ե առաջ քաշում. նոր, բայց և անճիշտ դրույթներ։ Գայթակղիչ է, իհարկե, ի դեմս մեր անվանի Հայրենակցի տեսնել ոչ միայն Հայ, վրաց և աղվանից, այլև զոթական ու ալանական գրերի Հեղինակի, բայց դա հակասում է պատմական ճշմարտութեանը։

Ժխտելով նշված Հեղինակների կարծիքները Բենիամինի ծագման և նրա խնդրանքով Մաշտոցի կյանք տված այբուբենի տեսակի

³² Ա.Մարտիրոսյան, Աշխատք., էջ 333:

վերաբերյալ, փորձենք, վերջապես, որոշել թե ով էր Բենիամինը և ում համար էր նա գիր խնդրել մեր ամենաշնորհ Հայից:

Ժամանակակից պատմիչ Կորյունը գրում է, որ Բենիամինը «ազգաւ աղուտն» էր և ոչ մի հիմք չունենք նրան չհավատալու, սակայն մի վերապահութեամբ: «Աղվան» սոց կամ ժողովուրդ, որպես այդպիսին չկա: Աղվանքը Հայտնի էր իր բաղմացեղայնութեամբ, որն անհաղթահարելի մնաց մինչև վերջ և այստեղ ապրող բոլոր ցեղերին ու ժողովուրդների առանձին ներկայացուցիչներին հին Հեղինակները երկրի անունով կոչել են «աղվան» («աղվանացիներ»): Ներկա զեպքում էլ գործ ունենք նման մի երևույթի Հետ Բենիամինը պատկանում էր բաղմացեղ Աղվանքի էթնիկական կազմավորումներից մեկին և, լինելով Աղվանից աշխարհից, Կորյունի համար սոցոթյամբ «աղվան» էր, որն էլ գրոշմել է նա իր գրքում:

Կարծիք կա, թե «Կորյունի «աղուան աղղաւ» նշանակում է «աղվանից եկեղեցուն հարող» ինչպես որ ասում են «Հեթանոս աղղաւ», «ազգաւ Քրիստոնեայ», Հետագայում «աղղաւ մուսուլման» և այլն»³³: Բայց այսպիսի ենթադրությունն անընդունելի է: Ազգությունների տարբերակումն ըստ կրոնական պատկանելության նախ ավելի ուշ շրջանի երևույթ է և, Հետո՝ ուսումնասիրվող շրջանում նոր-նոր ձևավորված Աղվանից եկեղեցին, որ զեռես լիակատար ինքնուրույնութուն էլ չուներ և կրում էր Հայոց եկեղեցու ազդեցությունը, հազիվ թե այդքան որոշիչ դեր ունենար կարևորագույն այդ խնդրում:

Հայ մատենագրութեան մեջ Բենիամինի անձին ու գործունեութեանը վերաբերող այնքան տվյալներ կան, որ կարելի է ենթադրությունների փոխարեն իրական պատկերացում կազմել նրա ինքնութեան մասին: Ըստ Կորյունի, նա հոգևորական էր՝ երեց³⁴: Մովսես Խորենացին նրան բնութագրում է որպես «շնորհաւոր թարգման»³⁵, ասել է թե լեզուների գիտակ և թարգմանչական արվեստին հմուտ մարգ: Ուներ քարոզչական-լուսավորչական աշխատանքի փորձ: Առավել մանրամասն են Ստ.Օրբելյանի տեղեկությունները: Դրանց համաձայն Բենիամինը Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ-

³³ Բ Ուլուքաբյան, Դրվագներ ... էջ 99:

³⁴ Կորյուն, էջ 68:

³⁵ Մովսես Խորենացի, էջ 329:

ներից էր, ընդ որում «ընտրւոյսնեցից» և Սյունյաց եպիսկոպոս Անանիայի դասընկերը: Պարզվում է նաև, որ Հայոց ուսուցչապետը նրանց վրա էր Հենվում: Սյունիքում իր վարդապետական քարոզչութեան ժամանակ, իսկ այնպէս հեռանալիս նրանց թողնում որպես ուսուցիչ ու թարգմանիչ: «Իսկ սուրբ այրն Աստուծոյ - գրում է Ստ.Օրբելյանը, - թողեալ անդ յաշխարհին Սիւնեաց թարգման և ուսուցիչ յընտրեալ աշակերտաց իւրոց զԲենիամին և զԱնանիա»³⁶: Եվ նա միակը չէ այս Հարցում: Վարդան վարդապետն էլ է գրում, որ Բենիամինը Մաշտոցի աշակերտներից էր: Նրա Հաղորդմամբ Մաշտոցը «ստեղծու և նոցա գիր, ըստ նոցա լեզուին ձեռք Բենիամինի, որ անտի աշակերտեցաւ նմա»³⁷: Մաշտոցին աշակերտելուց Հետո, դասընկերները Սյունիքում դպրոցներ են բացում և Հայերեն դպրութեան սկիզբը դնում: Ավելին, բացված դպրոցների վերահսկումն ու ղեկավարումը Անանիան վստահում է Բենիամինին: «Ի Հայրապետութեան մեծին Սահակայ, - գրում է Սյունյաց նահանգի պատմիչը, ... ձեռնադրեաց և զԱնանիա աշակերտ Մեսրոբայ, թարգմանիչ և յի ամենայն առաքինութեամբ յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց, նստել ի դա՛՛մ տրապաւտութեան... Իսկ ի բանալ դպրութեանս Հայոց վերին պարգևօքն ի ձեռն սրբոցն Սահակայ և Մեսրոբայ՝ եղ դպրատունս (Անանիա - Հ.Ս.) յաշխարհին Սիւնեաց, և կարգեաց ի վերայ զաշակերտակիցն իւր գԲենիամին»³⁸:

Կարծում ենք, ավելորդ է ասել, որ Սյունիք նահանգում բացված դպրոցներում ուսուցումը տարվում էր Հայերեն և Հետապնդում էր Հայ մանուկներին նորագյուտ տառերին ճանաչ դարձնելու նպատակ: Ասենք այդ մասին նշում է և ինքը՝ պատմիչը: «Եվ շարունակում է նա իր խոսքը, - փութապէս զամենեսեան ուսոյց Հայերէն դպրութեամբ»³⁹: Ուշագրավը, սակայն, այն է, որ Հասարակական-պետական կարևորութիւնը ներկայացնող սույն գործի իրականացումը Անանիայի Հրամանով գրվում է Բենիամինի վրա:

Հետադարձ մի Հայացք գցելով Բենիամինի՝ գործունեութեան վրա, տեսնում ենք, որ նա մինչև աղվանից գրերի ստեղծման ու

³⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 54:

³⁷ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վեմետիկ, 1882, էջ 51:

³⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 55:

³⁹ Նույն տեղում:

դրանից հետո Աղվանքում տեղի ունեցող իրադարձութիւններին մասնակցելը, աւական լուսավորչական-թարգմանչական աշխատանքներ է կատարել Սյունիքում, Հայ մանուկներին ուսուցանել, Հայոց նորագյուտ այրուբներին ճանաչ դարձրել: Ուստի կարող ենք ասել, որ Բենիամինը ես այն նույն ազգից էր, ինչպես իրեն շրջապատող մարդիկ, գործակիցներն ու միակամները, այսինքն՝ Հայ: Դժվար թէ այլազգի մեկը Հայկական միջավայրում այնքան Հարազատորեն կատարեր Հայ դպրութեան սերմանելու ազգանվեր գործը, որ արժանանար ժամանակակիցների վստահութեանը:

Այսպիսով, Բենիամինը ծագումով Հայ էր և, ելնելով նրան տրվող «աղուան ազգաւ» բնորոշումից, Հայ՝ Աղվանից բազմէթնիկ աշխարհից: Լինելով Հայ և Աղվանից աշխարհի մարդ նա տնչուչտ, տիրապետում էր Հայերենին, աղվաներենին իր ցեղային բարբառներով կամ նրանցից մեկով, ու, դատելով այն ժամանակներում անդրկովկասյան երկրների պաշտոնական շրջաններում ընդունւած դասական լեզուների գործածութեանից, գուցե և հունարենին, ասորերենին ու պարսկերենին, որով ե արդարացւում են նրան տրվող «չնորհաւոր թարգման» կամ ուղղակի «թարգմանիչ» մակդիրները: Ահա այս Հատկանիշներով օժտւած Հայ Հիշյալ Բենիամինն էր մեկնել Արեւմտյան Հայաստան՝ Մաշտոցի մոտ և գիր խնդրել նրանից իր Համերկրացիների այսինքն՝ աղվանացիների Համար: Սույն ձեռնարկման մեջ էլ բացառւում է պատահականութեան գործոնը: Օժտւածութեամբ Հանդերձ Բենիամինն ու Մեսրոպ Մաշտոցը վաղեմի ծանոթներ էին՝ ուսուցիչ ու աշակերտ, գործընկերներ, Հանգամանք, որ դյուրացնում էր նպատակի իրականացումը, խրախուսում ու վստահութեան ներշնչում Բենիամինին ու նրա այսօրինակ քայլի կազմակերպիչներին: Հաջողութեանն ապահովելու Համար ուրիշ ավելի Հարմար թեկնածու քան նա էր չէր կարող լինել:

Անդրադառնալով մեր պատմութեան սկզբին, վերհիշենք, որ ընդունելով Բենիամինին, Մաշտոցը Հարցնում, նրա միջոցով ծանոթանում է աղվաներենի Հնչերանգներին ու, ըստ այդմ էլ, Հորինում խնդրո առարկա նշանագրերը: «Եւ,-գրում է Կորյունը,- նոցա Հարցեալ քննեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէնի լեզուի,

աւնէր ապա նշանագրերս»⁴⁰: Եվ ոչ միայն այդքանը: Նրանք նաև կարդալովորում ու Համապատասխան տեսք են տալիս դրանց. «կարդեալ, Հաստատեալ կռռեր», - լրացնում է իր միտքը պատմիչը⁴¹:

Այսպես է ծագում Աղվանից գիրը՝ Արևմտյան Հայաստանում, երկու Հայ Հոգևորականների՝ որ. վարդապետ Մաշտոցի Զանքերով ու երեց Բենիամինի աշխատութեամբ: Աղբյուրները պարունակում են Հաղորդումներ, որոնց Հիման վրա կարելի է դիտարկել Մաշտոցի ու Բենիամինի Համատեղ գործունեութիւնը նաև Հետագայում:

Գրերի գլուտից Հետո, տունդարձի ճանապարհին Բենիամինը Հյուրընկալվում է Սյունիքում՝ Անանիա եպիսկոպոսի մոտ, Հավանարար իր առաքելութեան Հաջողութեան մասին նրան տեղյակ պահելու Համար: Մինչ նա էր Սյունիքում, Աղվանք է գալիս Մեսրոպ Մաշտոցը՝ վերը նշած նպատակով: Այն իրականացնելու Համար Բենիամինը կանչվում է Սյունիքից: Դրացիներին օգնելու Համար Սյունյաց տեր Վասակ իշխանը Բենիամինի Հետ Աղվանք է ուղարկում նաև եպիսկոպոս Անանիային: «Եւ,-դրում է Մովսես Խորենացին,- կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց Մանուկ Վասակ Սիւնեաց տէր ի ձեռն Անանիայի»⁴²: Մովսես Կաղանկավացին էլ է վկայում որ «զԲենիամին թարգման կոչեալ ի Սիւնեաց, զոր Վասակ Մանուկ ի ձեռն Անանիի եպիսկոպոսին արձակեաց»⁴³: Ստ.Օրբելյանի տեղեկատվութեամբ, Անանիան իր թեմում գործերը կարգավորելուց Հետո, «առեալ ընդ ինքեան զԲենիամին՝ գնաց յաշխարհն Աղվանից առ թագաւորն Եսվաղէն, ի խնդրոյ Մեսրոբայ»⁴⁴: Վկայակոչված պատմիչների Համաձայն, երեք գործիչները մեկտեղ ժողովվելով, արարում են աղվանից գիրը: «Որովք ստեղծ զնշանագիրս», - ասում է Մովսես Խորենացին⁴⁵: Մովսես Կաղանկավացին ու Ստ.Օրբելյանն էլ, որոնց Համար աղբյուր է ծառայել Քերթողահայրը, նրանից ավելին չեն ասում. «նքօք ստեղծ

⁴⁰ Կորյուն, էջ 68:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Մովսես Խորենացի, էջ 329:

⁴³ Մովսես Կաղանկավացի, էջ 117:

⁴⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 56:

⁴⁵ Մովսես Խորենացի, էջ 329:

զնշանագիրս»,- գրում է Կաղանկատվացի⁴⁶ և «արարին ի միասին գիր ազգին այնմ», - արձանագրում է Սա.Օրբելյանը⁴⁷:

Այս Հաղորդումներից այն տպավորութունն է ստացվում, թե աղվանից գիրը ստեղծվել է բուն Աղվանքում և դրանում իր մասնակցութունն է ունեցել նաև Անանիտն: Բայց ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը իրականությանը չեն համապատասխանում: Աղվանից գրերի դյուտն արդեն կատարված փաստ էր և ևղելութուն էր դարձել Մաշտոցի ու Բենիամինի կողմից, իսկ Անանիա եպիսկոպոս ոչ մի առնչութուն չի ունեցել գրերի ստեղծմանը: Հակառակ գեղքում Կորյունը, որ նրա կյանքից դրվագներ է պատմում, մասնավորապես նախապես նրա կուսպաշտ լինելու Մաշտոցի քարոզչության շնորհիվ դարձի գալու ու Սյունյաց եպիսկոպոս⁴⁸ դառնալու մասին, չէր ղլտնա և Մաշտոցի ու Բենիամինի կողքին կնշեր նաև իր համար ակնածելի եպիսկոպոսի անունը: Վարդան վարդապետն էլ աղվանից գրի Հեղինակներ է ճանաչում միայն Մաշտոցին ու Բենիամինին⁴⁹, իսկ Հ.Աճառյանը լեզվական քննության ենթարկելով մեզ Հետաքրքրող գրի ստեղծմանը Անանիայի մասնակցության մասին Մովսես Խորենացու Հաղորդումը, նույնպես ժխտում է Սյունյաց եպիսկոպոսի դերը, այդ գործում նրան վերաբերող Ստ.Օրբելյանի տեղեկութունը՝ Համարելով Մովսես Խորենացու տվյալները ճիշտ չհասկանալու և տեղական Հայրենասիրության արդյունք⁵⁰:

Ո՞րեմն, Անանիային վերագրելով աղվանից գրի Հեղինակներից մեկը լինելու պատիվը, պատմիչները ճիշտ չեն արտահայտում նկարագրվող իրադարձութունների իսկական պատկերը: Գրերի գյուտին անմասն լինելով Հանդերձ Անանիայի անվան Հիշատակումները դրանց առնչվող Հարցերում, թույլ են տալիս միանդամայն Համոզիչ

⁴⁶ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 117:

⁴⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 56:

⁴⁸ «Եւ ժողովեալ (Մաշտոց - Գ.Ս.),- գրում է Կորյունը,- մանկունս առ ի նիւթ վարդապետութեանն առաւել զգագանամիտ, զվարենագոյն զճիւղադաբարոյ կողմանցն, եւ այնչափ փոթ ի վերայ ունելով՝ և դայեկաբար սնուցանել և խրատել մինչևի սոցունց իսկ ի վարենեացն եպիսկոպոս տեսուլ եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել որում ամուս կոչ էր Անանիա այր սուրբ և երանելի հայրաբարոյ ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ» (Կորյուն, էջ 60):

⁴⁹ Վարդան, էջ 51:

⁵⁰ Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 224-226:

կերպով, ասելու, որ Աղվանքում Մաշտոցն ու իր օգնականները զբաղվել են ոչ թե նշանագրերի հորինման, այլ նույն գրերի հետ կապված ուրիշ՝ նորագյուտ այբուբենի՝ գործնականում կիրառելու փորձերի ընթացքում։ Հայտնաբերված ինչ-ինչ Հնարավոր թերուլթյուններն ու անհարմար թյունները վերացնելու, շտկելու և տեղական խոսակցական լեզվին հարմարեցնելու աշխատանքներով։ Դա է հնորենացին ընկալել որոշևա աղվանից գրերի ստեղծում։ Բուն Աղվանքում, դրանում մասնակից դարձրել Անանիային և այդպես էլ մատուցել⁵¹։ Այս թյուրիմացուլթյունն էլ կրկնել են նրան Հետեող մեր մյուս երկու մատենագիրները։

Այսպիսով, անառարկելի է, որ Աղվանից գրերի գյուտը տեղի է ունեցել Արևմտյան Հայաստանում։ և նրա Հեղինակը երանելի Մեսրոպ Մաշտոցն է⁵²։ Նրան սույն Հարցում մեծ օգնուլթյուն է ցույց տվել Բենիամին անունով մի Հայ երեց Աղվանից աշխարհից՝ մեկը Մաշտոցի աշակերտներից⁵³։ Նա եկել էր իր ուսուցչի մոտ Հատկապես աղվանից նշանագրեր ստեղծելու խնդրանքով ու ստացել էր այն։ Աղվանից գրերի կարգավորման, երկրում լուսավորուլթյուն ու դպրուլթյուն տարածելու գործում։ Մաշտոցին ու Բենիամինին առանձնահատուկ օժանդակուլթյուն է ցույց տվել Հայաշխարհի մի ուրիշ ներկայացուցիչ՝ Սյունյաց եպիսկոպոս Անանիան, որին իր ծառայուլթյան դիմաց, ի նշան երախտագիտուլթյան, թագավոր Եսվաղենը պարգևատրուլթյուն է ոսկեգունդ գլխով իր թագավորական դրոշով⁵⁴։

⁵¹ Հնարավոր է, որ Մովսես Խորենացին իր տեղեկությամբ նկատի է ունեցել հենց գրերի կարգավորմանն ուղղված աշխատանքները, քանի որ մնացած ամեն մի միջամտություն կարող էր դիտվել որպես դրանց ստեղծում։

⁵² Ներկա շարադրանքի հիմնապատասխան վրա միանգամայն անլուրջ է դառնում Մեսրոպ Մաշտոցին աղվանից այբուբենի սուկ վերականգնող ու բարեփոխող համարելու Ֆ.Սամեղովայի և աղբբջանցի մյուս հեղինակների ջանքերը, ներկայացնելով, թե իբր այդպես համարում է հայկական ավանդուլթյունը։ (Տես Փ.Մամեդովա, Политическая история и историческая география Кавказской Албании, Баку, 1986, էջ 6-7)։ Սակայն անկախ ամեն մի սուրբյեկտիվ կարծիքից ու ցանկությունից Մաշտոցը եղել է և մնում է աղվանից գրերի ստեղծողն ու անուրանալի հեղինակը։

⁵³ Հայ բանասիրական և պատմագիտական գրականության մեջ Մաշտոցի աշակերտներին անուն առ անուն թվարկելիս, չի նշվում Բենիամինի անունը։ Մինչդեռ, ինչպես տեսանք, նա ևս նրա աշակերտներից էր և իրավամբ իր տեղը պետք է զբաղեցնի այդ ցանկում։

⁵⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 56։

Աղվանից գրերի գյուտար Մեսրոպ Մաշտոցի ու նրան շրջապատող խմբի ցտնկուլթյան դրսևորումը չէր: Դա ժամանակաշրջանի հրամայական պահանջն էր և ամբողջացնում էր անդրկովկասյան ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների ու աղվանացիների հակասառայան պայքարի ընդհանուր ճակատը: Անդրկովկասում ամուր հաստատվելու Սասանյան Պարսկաստանի նկրտումներին բախտակից ժողովուրդները հակադրվելու էին նաև հոգևոր արժեքներով, ի մասնավորի, աղդային գրերով և դրանք ծնունդ առան: Համասնգրկովկասյան այս խնդիրը լուծում է հայ մեծ գիտնական Մեսրոպ Մաշտոցը, V դ. սկզբներին մեկը մյուսի ետևից ստեղծելով հայոց, վրաց և աղվանից գրերը:

HENRIK SVAZYAN

MESROP MASHTOTS - THE AUTHOR OF THE ALBANIAN ALPHABET. PRIEST BENIAMIN.

Summary

According to the V century author Koriun's records Mesrop Mashtots invented the Albanian alphabet in Western Armenia. He was helped by the Albanian priest Beniamin, who came to Mashtots especially to ask him for invention of the letters for the Albanians.

Some of the researchers think that Beniamin was not an Albanian and he did not ask Mashtots for the Albanian alphabet. According to one of the versions he was an Alan-Got and asked for the alphabet for the Gots. According to the other version he was just an Alan and asked Mesrop Mashtots to create the Alanian alphabet. But the analysis of the sources dismissed the both versions and proved that Beniamin was from the Albanian land. He was one of Mashtots' pupils and a schoolmate of the bishop of Siunuk Anania.

After the invention of the Armenian alphabet, Beniamin's activities took place in Siunk- in Armenian surroundings. He taught the Armenian children in Armenian, made translations. These all show that he was of the Armenian nationality and, as far as he was from the Albanian land, the historians considered him to be an Albanian as the ancient authors usually called the representatives of different nationalities lived in multinational Albania.

Thus the Albanian alphabet was invented in Western Armenia by the Armenian scientist Mesrop Mashtots. He was greatly assisted by another clergyman Beniamin. These two clergymen were helped, especially to regulate the Albanian alphabet, to spread enlightenment and education, by the other ecclesiastical person – the bishop of Suinik Anania.

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՏԱՐԱԲՈՎԱՆ ԴԱԿ Վ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՐԻՆԻ ԺՈՂՈՎԻ (633թ.) ՄԱՍԻՆ

Միջնադարյան հայ աղբյուրները բազմաբնույթ իրադարձությունների վերաբերյալ հաղորդում են ասարտովանդակ, իսկ երբեմն էլ իրարամերժ վկայություններ: Այս տեսակետից բացառություն չէ նաև Կարինի ժողովի պատմությունը: Ամենից առաջ ժողովի թվադրման հարցը: Աբեհոսը, Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Ստեփանոս Տարոնեցին ընդհանուր ձևով են խոսում ժողովից, չնչելով որևէ տարեթիվ: VII դ. պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանը տալիս է մի թվական, որը չի համապատասխանում պատմական իրողությանը¹: Գրեթե նույն թվականն առկա է նաև Դիրք թղթոց ժողովածուի մեջ պահպանված այսպես կոչված «Սակս Ժողովոց» փաստաթղթում²: Իսկ Ստեփանոս Օրբելյանն, ընդհակառակն, ճշգրիտ նշում է ժողովի տարեթիվը³: Մի փոքր շեղվելով բուն նյութից, նշենք, որ պատմագիտության մեջ ևս տարբեր գիտնականներ տարբեր ձևով են թվադրում ժողովը, ինչպես օր. 622թ. (Ս. Հեֆել), 629 թ. (Մ. Զամչյան, Հ. Գեյցեր, Վ. Բուլտով, Ֆ. Տուռնըրիզ), 631թ. (Է. Բրուքս, Ռ. Գրուսե), 632թ. (Գ. Վիլիամս), 633թ., (Ա. Տեր-Միքելյան, Յու. Կուլյակովսկի, Հ. Զորդան, Ժ. Գարիա): Պատմական իրականությանը համապատասխանում է, անտարակույս, վերջին տարեթիվը:

Համաձայն Աբեհոսի և Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Հերակլիոս կայսրը (610-641) Հայաստան է ուղարկում զորավար Մժեժ Գնունուն, որը հայոց կաթողիկոսին է հաղորդում բյուզանդական

¹ «...գոր արար Չերակլ ի յինն ամի իւրոյ թագաւորութեանն», Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատութեամբ և առաջաբանով Աշոտ Արրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 249:

² «...ապա գկնի ըժ ամի արար ժողով ի Կարնոյ քաղաքի (իմա Չերակլը)...», Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 221: Չերակլիոսի կայսրության հիշյալ տարեթվերին եզր Փառածնակերտցին դեռևս հայոց կաթողիկոս չէր:

³ «...ահա յերրորդ ամի կաթողիկոսութեան սորա (իմա Եզրի) ... հրաման եհան Չերակլ... գնալ ժողովիլ ի Կարնոյ քաղաք...», Աստփաննոսի Օրբելեան Սիւնեաց արքեպիսկոպոսի Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 112:

կայսեր պահանջը. «... երթալ նմա յերկիր սահմանացն Յունաց ե հաղորդել աւրինաւք ընդ կայսեր»¹: Պահանջի չիրագործման դեպքում կայսրը սպառնում էր ստեղծել հակաթուռ կաթողիկոսութիւն: Այս սպառնալիքը հարկադրում է եղր Փտռածնակերտցուն գործել ըստ կայսեր ցանկութեան: Գրեթէ նոր էր հակաթուռ քաղկեդոնական կաթողիկոսութիւնը վերացել Հայաստանում և հայոց կաթողիկոսը, գիտակցելով պառակտման նույնտիպ վտանդ, համաձայնում է կայսեր պահանջին, խնդրելով վերջինից հավատո մի ձեռնարկ: Այն շուտով ուղարկվում է: Ի դեպ, Ստեփանոս Տարոնեցին նշում է, թե Հերակլիոսն ինքն է կաթողիկոսից հավաստ դավանութիւն խնդրում²:

Դավանաբանական այս ձեռնարկում, որը, համաձայն Սեբեոսի, գրված էր անձամբ կայսրի ձեռքով, նզովված էին դանադան հերձակա-ծողներ, «բայց ոչ էր նզովեալ գծողովն Քաղկեդոնի»³: Վերջինիս հիշատակութեան բացակայութիւնը փաստում են նաև Ստեփանոս Տարոնեցին և Հովհաննես Դրասխանտկերտցին⁴: Այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս, թե հայոց կաթողիկոսին տրամադրված դավանաբանական բանաձևը միակամութեան դավանութիւնն էր, որում Քաղկեդոնը լուռութեամբ էր անցնում և որով Հերակլիոսը ջանում էր վերացնել հայկական և բյուզանդական եկեղեցիների միջև առաջացած վիճը:

Ընդհանրապես միջնադարյան բոլոր հայ աղբյուրները վկայում են ժողովի՝ Կարինում գումարվելու պարագան: Միայն Սեբեոսն է հաղորդում, թե «... գնաց կաթողիկոսն յերկիրն Ասորեստանի, ետես զթագաւորն և հաղորդեցաւ...»⁵:

Կարինի ժողովը (633) հայտնի է որպես հայ-բյուզանդական եկեղեցական մի ժողով, ուր մի կողմից մասնակցում են եզր կաթողիկոսը, հայ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և աղատներ, մյուս կողմից՝ Հերակլիոս կայսրը և «յաճախագուլյն իմաստասերքն Յունաց»⁶: Գի-

⁴ Սեբեոսի Պատմութիւն, Աշխատասիրութեամբ Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979, էջ 131:

⁵ Ստեփաննոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս.Պետերբուրգ, 1885, էջ 87:

⁶ Սեբեոս, էջ 132:

⁷ Հմմտ. Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 87, Յովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 77:

⁸ Սեբեոս, էջ 132:

⁹ «Սակս ժողովոց», Գիրք թղթոց, էջ 222:

տուն հույների մասնակցութունը վկայում է նաև Ստեփանոս Օրբելյանը: Դավանական ներութունների մեջ հմուտ ոչ միարնակ հույն վարդապետների ներկայութունը ժողովում անհրաժեշտ էր համոզելու հայերին՝ իրենց վարդապետության մոյորության մեջ: Սակայն, մյուս կողմից, փաստեր կան նաև ժողովին՝ ասորիների մասնակցության մասին: Օրինակ, «Փոս առ Զաքարիայ», Թղթում վկայվում է, թե լացի հայերից ժողովին ներկա էին «... և այլևս բաղումս ի յասորոց»¹⁰: Նույն վկայությանը, հանդիպում ենք նաև Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության մեջ. «...հրաման եհան Հերակլ ընդ աշխարհս Հայոց և Ասորոց դնալ ժողովիլ ի Կարնոյ քաղաք»¹¹: Այսպիսով, Սյունյաց պատմիչը և պատրիարք Փոտը միայն գիտեն ժողովին՝ ասորիների մասնակցության փաստը: Վերջինիս վավերականութունը դեռևս լիովին հաստատված չէ:

Ընդհանրապես հայ աղդալին պատմագրության մեջ (բացառությամբ իհարկե Ստեփանոս Օրբելյանի) չի խոսվում որևէ ժողովի մասին, ինչպես հարկն է: Սերետի երկում կարգում ենք. «գնաց կաթողիկոսն... ետես զթագաւորն և հաղորդեցաւ ընդ նմա»¹²:

Ստեփանոս Տարոնեցին և Հովհաննես Դրասխանակերտցին ևս ընդհանուր ձևով են ներկայացնում Կարինի ժողովի իրադարձութունները: Վերջիններս ևս առավելապես ներկայացվում են որպես կաթողիկոսի և կայսրի միջև կայացած հանդիպում: Սույն աղբյուրներն առավել կանգ են առնում հիշյալ «Հանդիպման» արդյունքների վրա:

Միջնադարյան շատ պատմիչներ փաստում են, որ 633թ. Կարինում տեղի ունեցած իրադարձութունից հետո Եզր կաթողիկոսը, ստանալով «պարզև զաղն Կողբայ... դարձաւ մեծաւ շքով ի տուն իւր»¹³: Նրանք որոշակիորեն նշում են կաթողիկոսի ստացած նյութական պարգևի փաստը: Զխոսելով որևէ ժողովի մասին ինչպես հարկն է, սկսած Հովհաննես Դրասխանակերտցուց, հետագա պատմիչները ևս (Ստեփանոս Տարոնեցի, Վարդան Արեւելցի, Կիրակոս Գանձակեցի) դատապարտում են Եզր կաթողիկոսին և, վերջինիս գլխավորությամբ՝ հայբյուզանդական եկեղեցական միութունը որակում դավաճանութուն:

¹⁰ «Թուղթ Փաւտայ պատրիարքի առ Զաքարիայ կաթողիկոս Հայոց Մեծաց», Православный Палестинский Сборник, т. XI, СПб, 1892, стр. 182.

¹¹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 112:

¹² Սերետս, էջ 132:

¹³ Նույն տեղում:

Կաթողիկոսի արարքն ընկաղվում է ոչ թե մի որոշում, վճիռ՝ կայացած եկեղեցական ժողովի արդյունքում, այլ՝ որպես հետեանք տգիտության ե. խաբեության: Ինչպե՞ս Ստեփանոս Տարոնեցին է նշում. «... իսկ նոքա (իմա՛ հայերը) իւրեւ տգետ գոլով աստուածային գրոց՝ խաբեալ խորամանկութեամբ Յունաց...»¹⁴:

Սակայն, ի տարբերություն այս աղբյուրների, Ստեփանոս Օրրելյանը մանրամասն մեկնում է ժողովի բանակցությունների գործընթացը:

Պետք է նշել, որ 633թ. Կաբինի ժողովը ներկայացնելիս միջնադարյան աղբյուրները դասակարգվում են գլխավորապես իրենց դավանաբանական բնույթին համապատասխան: Հակաքաղկեդոնական մեր պատմիչները վկայում են սոսկ Եղրի հետ Հերակլիոսի Հանդիպման փաստը, անտեսելով ժողովի գումարման կարևորագույն պահը, փաստ, որ հատկապես շեշտում են քաղկեդոնական ուղղվածության աղբյուրները (“Narratio de rebus Armeniae” սկզբնաղբյուրը, «Փոտ առ Զաքարիոյ» Թուղթը, Արսեն Սափարացու «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» երկը): Միջնադարյան Հայ պատմիչները բնականաբար խուսափել են պատմել ժողովից, Եղրի դավանափոխությունը փորձելով վերագրել բյուզանդական կայսրի հետ անձնական Հանդիպման, այդպիսով նվազեցնելով այս խնդրի էությունը և չհսպորդելով վերջինիս ժողովական կարևորություն: Ելնելով այս խնդրի շուրջ աղբյուրների հաղորդած տարաբնույթ վկայություններից, Յու.Կուլակովսկին ենթադրել է, թե հայոց կաթողիկոսը դավանափոխվեց բյուզանդական կայսրի հետ անձնական Հանդիպման հետևանքով (ինչպես Սերբոսն է վկայում) և թե Կաբինի ժողովը տեղի ունեցավ միայն երեք տարի անց (ինչպես Ստեփանոս Օրրելյանն է նշում)¹⁵: Համաձայնողական այս մեկնությունն այնուամենայնիվ, մեր կարծիքով, կարիք ունի լուրջ հիմնավորման:

Իր հերթին «Սակս ժողովոց» գրությունը վկայում է ժողովի գումարման փաստը, սակայն ընդգծում է, թե Եզր Փառածնակերտցին հենց այդ ժողովում ընտրվեց կաթողիկոս. «Եւ զԵզր Հայոց կաթողիկոս հաստատէն»¹⁶, վկայությունն, որն անտրակույս չի համապա-

¹⁴ Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 87:

¹⁵ Ю. Кулаковский, История Византии, т. III (602-717), Киев, 1915, стр. 131.

¹⁶ Գիրք քրքոց, էջ 222:

տասխանում. պատմական իրողությունը, քանի որ եզրը մասնակցեց
Կարինի ժողովին արդեն որպես Հայոց կաթողիկոս:

... Կարինի ժողովը և Հայոց եկեղեցու միությունը բյուզանդական եկեղեցուն, իրագործված ժամանակի կաթողիկոս Եզր Փստաժնակերտցու ղլխավորությամբ, անշուշտ, տեղի ունեցավ առկա քաղաքական կացության հետե.անքով: Արաբական շարունակ սպառնացող վտանգն աչքի առաջ ունենալով, Հայերն անհրաժեշտ համարեցին համագործակցել բյուզանդացիների հետ: Հայոց կաթողիկոսը, միևնույն ժամանակ, ձգտում էր թույլ չտալ հակաթուրք կաթողիկոսության ստեղծում. և կայուն պահել Հայոց կաթողիկոսության միասնականությունը: Այդու կողմից՝ նկատի առնելով բավական համոզիչ այն տեսակետը, ըստ որի Հայոց կաթողիկոսին ներկայացվեց ոչ թե զուտ քաղկեդոնական վարդապետություն, այլ միակամական, ապա միանգամայն բնական էր կաթողիկոսի միաբանությունը բյուզանդական դավանությունը, միաբանություն, որն անտեսում էր Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները:

KARINE MELIKYAN

VARIOUS CONTENTS OF SOURCES ON THE MEETING OF KARIN (633)

Summary

The information reported by the medieval Armenian sources on different facts and events are usually various and sometimes even negative each other. From this point of view, the history of the meeting in Karin in 633 is not an exclusion. The information on that is differently introduced by the medieval historians.

It's important to mention that, according to the way of introduction of the content of events in Karin (633), the medieval sources are classified in connection with their religious character. Antikhalkedonian historians represent it just as a private meeting of the Byzantine Emperor Herakleous with the Katolikos Yezr Paraznakeitsi. They neglected the fact of gathering of a meeting, which is especially mentioned by the sources with the sense of Khalkedonian purpose. The evidences and facts on the date, the previous decisions of the place of meeting, the participants of the meeting and other points are also differ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ «ՏԻԵԶԵՐԱԿԱԼ» ՏԻՏՂՈՍԸ

Հայ պատմագիտության մեջ Բագրատունի արքաների տիտղոսների հարցը հազվագեպ է հատուկ քննության նյութ դարձել: Մասնավորապես, Հայ Բագրատունիների տիտղոսաչարի մեջ մտնող «տիեզերակալ» բաղադրիչի պատմությունը գրեթե ուշադրության չի արժանացել: Պարզարանված չեն այդ տիտղոսի հանգես գալու ժամանակը, նրա ընդունման հանգամանքները, քարոզչական նպատակները և նրա ճակատագիրը:

Հայագիտության մեջ լուելյայն բնդունված է եղել համարել, որ «Տիեզերակալ» պետք է կոչել Սմբատ Բ-ին (977-990)՝ թեև Հետազոտողներին միաժամանակ մի տեսակ շփոթեցրել է այդ պատկառագող տիտղոսի և նշված Բագրատունի արքայի իրական ազդեցության ու ուղղմաբաղաբական վաստակի անհամապատասխանությունը¹: Լեոն, օրինակ, այս կապակցությամբ հետևյալն է գրում. «Սմբատը Հայ թագավորների մեջ միակն է, որ կրում է Տիեզերակալ մեծազորդ տիտղոսը, որ պիտի նշանակեր մեծ աշխարհներ նվաճող: Այս պարզապես մի թյուրիմացություն է, որ առաջ է եկել պատմական աղբյուրներին և երևույթներին ոչ բավականաչափ լուրջ քննական հայայքով վերաբերվելուց: Սմբատը մի շատ համեստ անուն ունի պատմության մեջ, ուր նա կարող է պարծենալ Անիի պարիսպների շինությամբ: Եվ նվաճող անվանել այդպիսի մի խաղաղ շինարար գործչի՝ կնշանակի ծաղրել նրան»²: Ի դեպ անվանի պատմաբանը քաջատեղյակ է եղել «տիեզերակալ» տիտղոսը արձանագրած պատմիչների վկայություններին և ընդհուպ մոտեցել է խնդրի պարզաբանմանը: Սակայն ողջ հարցն այն է, որ մյուս Հետազոտողներին մեղադրելով «պսոո-

¹ Գ.Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ, Երևան, 1948, էջ 548. Բ.Առաքելյան, Բագրատունյաց թագավորությունը X դարի վերջին և XI դարի սկզբներին, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III, Երևան, 1976, էջ 134, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատ. 10, Երևան, 1984, էջ 452:

² Տես, օրինակ, Գ.Հարությունյան, Հայաստանը X-XI դարերում, Ե., 1959, էջ 106:

³ Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 2, գիրք 1-ին, Երկերի ժողովածու, հատ. երկրորդ, Երևան, 1967, էջ 600:

մական աղբյուրներին և երևույթներին ոչ բավականաչափ լուրջ քննական հայացքով վերաբերվելու» մեջ՝ Լեոն հրատարակել է անհարկի պերքնադատությամբ: Նրա կարծիքով, «տիեզերակայ» տիտղոսը «մի սոյոորական հաճոյական խոսք էր, որ մատուցվում էր թագավորին «աշխարհի տեր» ատօրյա առումով»¹ Իրականում այս տիտղոսը միջադպային ճանաչում էր ձեռք բերել և առկա էր Հայ Բագրատունիների տիտղոսաշարում նաև հետագայում, անգամ Հովհաննես-Սմբատի կառավարման տարիներին:

Ուստի չպետք է զարմանալ, որ Հայ պատմագիտութունը բավականին ուշացումով է անդրադարձել «տիեզերակայ» տիտղոսը կրող թագավորների հարցին: Առաջինն Արամ Տեր-Ղևոնդյանն է հատուկ ուշադրութուն դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ Բագրատունի տիրակազներից «տիեզերակայ» տիտղոսն առաջինը կրել է Սմբատ I-ը՝ Ավելի ուշ, հատուկ հոգվածում, գիտնականը ավելի է հիմնավորել այս դիտարկումը և ընդլայնել այն աղբյուրների շարքը, որոնք Բագրատունի այդ գահակալին դիտեն Հենց որպես «տիեզերակայ»²: Բոլորովին այլ առիթով, արդեն Բագրատունիներ-Ջաքարյաններ ազգակցության հարցը քննարկելու կապակցությամբ, տողերիս հեղինակը նոր վկայութուններ է բերել աղբյուրներից՝ հաստատելու համար այն իրողութունը, որ «տիեզերակայ» տիտղոսով առաջին անգամ հանդես է եկել Սմբատ I-ը՝

¹ Լույն տեղում, ծան. 2:

² Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հաղբաւոյ արաբերեն արձանագրութիւնը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ), 1979, N 1, էջ 75: Ավելի վաղ Մ.Օրմանյանը և Լեոն մշել են այն փաստը, որ Սամվել Անեցին «տիեզերակայ» է կոչում Սմբատ Ա-ին, բայց հետազոտողներից առաջինը «տիեզերակայ» բնութագրումը համարել է մականուն (տես Մ.Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Ա, Ս. Էքմիածին, 2001, սյունակ 1170), իսկ երկրորդն այդ իրողութունը մեկնաբանել է որպես հաճոյախոսութեան դրսևորում(տես մախորդ ծանոթագրութիւնը): Լույն կերպ է փաստերը ընկալել մաև Ա.Յովհաննիսյանը, որը «տիեզերակայ» տիտղոսը համարել է նախապես Սմբատ Ա-ին հատկացված «հատկանշում» և առհասարակ հայ Բագրատունիներին մեծարելու համար տրված «մակդիր» (տես Ա.Յովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, գիրք Ա, Երևան, 1957, էջ 126, ծան. 2):

³ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Բագրատունյաց թագավորութեան պետական կարգը, «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հատ. III, էջ 269:

⁴ Յ.Սարգսյան, Ջաքարյանների ծագումը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1994, N 1-2, էջ 159-160:

Փաստերի արձանագրմամբ Հարցը, այնուամենայնիվ, փակված համարել չի կարելի: Անհրաժեշտություն է զգացվում նոր ղիտարկումներով պարզաբանել Սմբատ Ա-ի կողմից Բագրատունիների համար նոր տիտղոս ընդունելու ռազմաքաղաքական հիմքերը և ժամանակը: Բացի այդ, Հարկ կա նաև. Հնարավորության սահմաններում անդրադարձ կատարել Բագրատունի թագավորների իշխանության հիմնավորման ու սրբագործման գաղափարտխոսական միջոցներին, Արշակունիների դարաշրջանից ի վեր հայ իրականության ու քաղաքական մտքի պատմության մեջ կատարված էական տեղաշարժերին և դարաշրջանի նոր մարտահրավերներին արձագանքելու ուղղությամբ հայոց արքունիքի և եկեղեցու գործադրած ջանքերին:

Թագավորական իշխանության հեղինակության բարձրացման խնդիրը, ինչպես երևում է, այժմեական է դարձել Աշոտ Ա-ի թագադրման պահից ի վեր: Մաղաքիա Օրմանյանը ժամանակին իրավասցիորեն ուշադրություն է դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ խալիֆից թագավորական իշխանության նշանակներ ստանալուց և դրանցով Աշոտ Ա-ին «փառաւորելուց» հետո, «Հայերը չգոհացան միայն քաղաքական զգեսաաւորման հանդէսով, այլ եկեղեցական հանդէս այլ աւելցուցին, եւ կաթողիկոսական օրհնութեամբ նուիրագործեցին Հայոց թագաւորութեան վերանորոգումը»⁸: Հիրավի, տիրակալին թագադրելու արաբական արարողությունը այնքան ակնհայտորեն էր տարբերվում հայկական ավանդույթներից ու պատկերացումներից⁹. որ այն տեղական միջավայրի համար ընդունելի դարձնելու նպատակով պետք է որ որոշակի քայլեր ձեռնարկվեին: Միանգամայն տրամաբանական է, որ այս խնդիրը առաջին հերթին ծառայած պետք է լիներ հայոց եկեղեցու առջև: Չմոռանանք, որ Արշակունի արքաները ժամանակին անվերապահորեն ընդունել էին քրիստոնեությունը ելնելով նաև այն նկատառումից, որ նոր կրոնը «թագավորի իշխանությունը հռչակեց սրբազան, աստծո ողորմածությամբ տրված, իսկ թագավորներին՝ աստծո օձյալներ»¹⁰: Առավել ևս, որ վաղնջական

⁸ Ս.Օրմանյան, ԳՂՎ. աշխ., սյունակ 1155:

⁹ L.Jones, The Visual Expression of Bagratuni Rulership: Ceremonial and Portraiture, Revue des Études Arméniennes. t. 28. Paris. 2001-2002, p. 341-398.

¹⁰ Ս.Երեմյան, Չայաստամում քրիստոնեության պաշտոնական ճանաչումը Տրդատ Գ-ի օրոք, «Չայ ժողովրդի պատմություն», հատ.II, Երևան, 1984, էջ 72, հմմտ.

ավանդույթի Համաձայն՝ թագադիր ասպետի իրավունքները պատկանում էին Հենց Բագրատունիներին, Հետեւորար նոր պայմաններում Բագրատունիների ընդգծված մասնակցութեամբ թագադրման Հին արարողակարգը պահպանվել էէր կարող:

Սակայն թագավորի օժման Հանդեսով նրա իշխանութիւնը սրբագործելու, այն սակրսղ՝ աստծո կողմից պահպանվող Հայտարարելու ավանդույթը Հայ իրականութեան մեջ միանգամից չընդունվեց: Սաղաքիա Օրմանյանի Համողիչ դիտարկումները ցույց են տալիս, որ թագավորին օժելու սովորույթը Բագրատունեաց Հայաստանում գործում էր սկսած Սշոտ Գ-ի ժամանակներից¹¹: Համեմատութեան Համար նշենք, որ Արեւելքի ամենաՀզոր քրիստոնեական պետութեանում՝ Բյուզանդական կայսրութեանում, պետական կյանքի ավանդույթների մեջ խզում էունենալու պարագայում անգամ՝ կայսեր իշխանութեանը օժմամբ նվիրագործելու արարողութեանը բավականաչափ ուշ ընդունելութեան գտալ: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի մասնակցութեամբ թագադրութեան Հանգես կատարելու սովորույթը Բյուզանդիայում ընդունելութեան գտալ VII դարի սկզբներից՝ Փոկաս (602-610) և Հերակլիոս Ա(610-641) կայսրերի ժամանակներից: Ընդ որում, թագադրութեան Հանդեսի կատարումը կարեոր նշանակութեան ունեցալ Հերակլիոս Ա-ի ժառանգների իրավունքների ճանաչման ու Հաստատման գործում՝ նպաստելով Հերակլիոսների Հարստութեան Հիմնադրմանը¹²: Բարձրաստիճան Հողեորականութեանը մասնակցում էր թագադրութեան արարողութեանը ինչպես Բյուզանդիայում¹³, այնպես էլ արեւմատեւրոպական երկրներում, մասնավորապես Ֆրանսիայում և Իսպանիայում¹⁴:

Ռ.Մանասերյան, Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997, էջ 185-189:

¹¹ Մ.Օրմանյան, նշվ. աշխ., սյունակ 1293-1294:

¹² Культура Византии. Вторая половина VII-XII в., М., 1989, с. 62, Թեոփանոս Խոստովանող, Թարգմանութեան բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրութեաններ Հրաչ Բարթիկյանի: Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 13, Բյուզանդական աղբյուրներ, Դ, Երևան, 1983, էջ 14, 16. 227, ծան. 109:

¹³ Г. Острогорский, Эволюция византийского обряда коронации.- Сб.: "Византия, южные славяне, Древняя Русь и Западная Европа", М., 1973, стр. 35-40.

¹⁴ G. Dédeyan, Le royaume des Bagratides du Sirak : entre Byzance et le califat (884-1045).- In : Ani. Capitale de l' Arménie en l' an mil. Paris, 2001, p. 82-83 : R. Manasserialan.

Կարելի է ենթադրել, որ Համանման նպատակ է Հետապնդել նաև Հայոց կաթողիկոսին Բագրատունի արքաների թագադրությանը մասնակից դարձնելը: Բագրատունի արքաների թագադրման արտորոյության մեզ Հասած նկարագրությունից երեւում է, որ Հայոց կաթողիկոսը Հանդերձավորում էր արքային ծիրանի պատմուճանով, օծում էր մյուռոնով և վերջում թագադրում¹⁵: Մխիթար Գոշը ես պնդում է, որ «ի թագաւորացուցանելն մի՛ առանց Հրամանի Հայրապետին լիցի»¹⁶:

Թագավորական իշխանությունը առանց ցնցումների փոխանդելու նկատուումը Բագրատունիներին եւս պետք է Հարկադրեր Համապատասխան քայլեր ձեռնարկել: Աշոտ Ա-ի թագավորական իրավունքների ճանաչումը ամեննին էլ չէր նշանակում, որ թագը նրա մահից Հետո առանց որեէ գծվսույության պետք է անցներ ավաղ որդուն՝ ապագա Սմբատ Ա-ին: Որքան էլ թագը ավաղ որդուն ժառանգություն թողնելու ավանդույթները Հայաստանում Հնագույն արմատներ ունենային, այնուամենայնիվ Աշոտ Ա-ի մահվանը Հաջորդող իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ ավաղ որդու իրավունքները կարող են վիճարկվել թեկուղև Բագրատունիների տոհմի ավագ ու ազդեցիկ անդամների կողմից: Ուստի ոյատուհական չեն այն եռանդուն ճիգերը, որ գործադրել է Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ Հիմնավորելու Արչակունիներ-Բաղրատունիներ իրավահաջորդության դրույթը: Այդ գաղափարը նույնիսկ դարձել է նրա պատմական Հայեցակարգի առանցքային դրույթը¹⁷: Երեք դար անց Բագրատունիների իրավունքների գտղափարախոսական Հիմնավորմամբ Հետեղականորեն Հանդես է եկել նաև Մխիթար Անեցին¹⁸:

Ինչպես Հայտնի է, Սմբատ Ա-ն զգալի ղժվարություններ Հաղթահարելու երկամյա ռազմական րախումների գնով միայն կարողացավ Հաստատվել Հայրական դահի վրա: Սակայն նոր թողալորի ե նրա որդի Աշոտ Բ-ի իրավունքների Հիմնավորման Համար արդեն

Les fondements idéologiques de la souveraineté royale en Arménie Bagratide : le roi et Dieu, ճույն տեղում, էջ 125-129:

¹⁵ ՂԱլիշան, Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հատ. Ա, Վեներիկ, 1869, էջ 439-442:

¹⁶ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, Աշխ. եւ. Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 29:

¹⁷ Մ.Դարբինյան-Մելիքյան, Հովհաննես Դրասխանակերտցու պատմական կոնցեպցիան, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1983, N 3, էջ 119-125:

¹⁸ Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Աշխատասիրոյթյամբ Հ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 88-89:

գոյություն ունենալ այնպիսի Համոցիչ Հիմք, ինչպիսին էր նրանց «որդի արքայի» և «թագաուորագուն բողբոջ» լինելը: Հենց այս կետի վրա է շեշտը դնում. նրա ժամանակակից և մերձավոր գործակից Հովհաննես Դրասխանակերտցին¹⁹:

Բայց ե. այնպես Հայոց արքունիքը անհրաժեշտ է Համարել առավել շեշտել Սմբատ Ա-ի բարձր գիրքը շրջանառության մեջ մտցնելով Բագրատունիների Համար նոր «տիեզերակալ» տիտղոսը: Մաղաքիս Օրմանյանի կարծիքով, Սմբատ Ա-ն սկսել է «տիեզերակալ» կոչվել այն ժամանակվանից ի վեր, երբ իրեն է ենթարկել Դվին մայրաքաղաքը և իր իշխանությունը Հաստատել դեպի Հյուսիս ընկած տարածքների նկատմամբ²⁰: Այս տեսակետի Հիմքում ընկած են Սմբատ Ա-ի օրոք Հայոց թագավորության սահմանների ընդարձակության վերաբերյալ Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությունները, որոնց Համաձայն «Ն. այսպէս՝ ձգտեսց աճեցուցանէր զչաւիզ տէրութեան իւրոյ յարեմտից Հիւսիսոյ մինչե ց Կարնոյ քապաք, և անդր ես քան զ Կարնոս՝ քերեալ մինչև սու ափն ծովուն մեծի, և մինչև ց սահմանս Եդերացուց և մինչև ց ստորոտ մեծի լեռինն Կովկասու, զ Գուգարացիս և զ Մանարս մինչև ց դուռն Այանաց, առեալ ևս յինքն և զամրոց դրան պահակի նոցա. և անտի ի Հարաւակողմն կոյս ղ Կուր գետով մինչև ի քաղաքն Տփլիս. և ղ Ուտի գաւառ մինչև ի քաղաքն Հունարակերտ ե մինչև՝ ի Տուս և ի Շամքոր»²¹: Սակայն պատմիչը այստեղ չի անգրագարձել Բագրատունյաց Հայաստանի Հարավային սահմանների Հարցին, մինչդեռ Սմբատ Ա-ի գլխավոր քայլերն այս ուղղությամբ ավելի ուշ են իրականացվել: Բացի այդ, ակնհայտ է, որ IX դարի 90-ական թվականների առաջին կեսը Սմբատ Ա-ի Համար պակաս բարենպաստ էր նաև արտաքին քաղաքական իրադրություն առումով: Արաբական խալիֆայի վերահսկողությունը լիովին վերացված չէր, նա նոր էր միայն Ատրպատականի Ավշին ամիրային Հանձնել Հայաստանից Հարկեր Հավաքելու իրավունքը, և այդ Հանգամանքը Սմբատի Ա-ի ներքին գործերին մշտապես միջամտելու սպառնալիք էր

¹⁹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1996, էջ 146, 286, В.Арутюнова-Фиданян, Византия и Армения в X-XII вв.: зона контакта.- Сб: "Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики", Санкт-Петербург, 2001, стр. 392-393.

²⁰ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., սյունակ 1170:

²¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 164:

ստեղծում: Դժվար է նաև ենթադրել, թե Սմբատ Ա.-ն «տիեզերակալ» կոչվելու քայլին կարող էր դիմել IX դարի 90-ական թվականների երկրորդ կեսին, երբ Հայոց արքան մեկը մյուսին հաջորդող ներքին ու արտաքին անհաջողություններ կրեց: Այսպես, 896 թ. նա պարտութուն կրեց Ահմադ Շայրանի զորքերից, որով միաժամանակ երևան եկավ Սմբատ Ա.-ի Վասպուրականում մինչ այդ իրականացրած քաղաքականության լիակատար սնանկությունը: Սմբատ Ա.-ի հաջորդ ձեռնարկումը՝ Ատրնեբսեհ իշխանին «թագաւոր Վրաց աշխարհին և երկրորդ իւրոյ տէրութեանն»²² հռչակելը, որի նպատակը այդ կերպ իր դիրքերը Հայաստանում ու Վրաստանում ամրապնդելն էր՝ արտաքին քաղաքական նոր փորձությունների նախադուռ դարձավ: Ատրնեբսեհի իրական իշխանությունը տարածվում էր Տայքում ու Կղարջքում²³ և նրա թագավորության սահմաններում ոչ մի կերպ ընդգրկված չէին Վրաստանի այլ մասերը, առավել ևս՝ ամբողջ երկիրը²⁴:

Սմբատ Ա.-ի գործունեության տարեգրության հետազոտությունը համոզում է, որ նրա ձեռնարկումների համար ամենաբարենպաստ ժամանակահատվածը կազմել են 902-908 թվականները, երբ նա ակնբախ ներքին ու արտաքին հաջողությունների հասավ և իրոք տարածաշրջանային տերություն ստեղծելու, միջնադարյան չափանիշներով՝ «տիեզերակալ» հռչակվելու հավանություններ կարող էր ներկայացնել:

Նախ՝ Բաղդադում այդ տարիներին իշխում էր Մուքթուֆի խալիֆը, որը խիստ ցանկանում էր կանխել Ավշինին փոխարինած Յուսուֆի հետագա հզորացումը: Հետևաբար, նա ձգտում էր Սաջյան ամիրայի դեմ հանձինս Սմբատ Ա.-ի հակակշիռ ստեղծել: Մյուս կողմից էլ՝ Յուսուֆը դեռևս ձեռք չէր բերել նույնիսկ եղբոր երբեմնի հզո-

²² Նույն տեղում, էջ 188:

²³ «Վրաստանի պատմության ակնարկներ», հատ. II, Թբիլիսի, 1973, էջ 445-474 (վրացերեն):

²⁴ Հայագիտական աշխատություններում Ատրնեբսեհի տիրույթների տեղորոշման հարցը սովորաբար շրջանցում են (տես. օրինակ, Ս.Օրմանյան, նշվ. աշխ., սյունակ 1189-1190, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 524, Ս.Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. 2, Երևան, 1965, էջ 22-23): Ավելի որոշակի է արտահայտվում Բ.Առաքելյանը: Նրա շարադրանքից կարելի է եզրակացնել, թե Ատրնեբսեհը թագավոր է կարգվել Արևելյան Վրաստանում (տես Բ.Առաքելյան, Երկիրը միավորելու ձգտում և պայքար օտար ներխուժման դեմ, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III, էջ 33):

րությունը և միառժամանակ Հարկադրված էր հրաժարվել Սմբատ Ա-ի դեմ ուղղված բացահայտ քայլերից: Այս առումով հատկանշական են 902 թվականի դեպքերը, երբ Սմբատ Ա-ն, Արծրունիների վճռական սժանդակութամբ, վերականգնեց վերահսկողությունը կայսիկների ամիրայության նկատմամբ: Այսպիսով, Հայոց արքան միառժամանակ Հանդես էր դալիս թի հայկական բոլոր ուժերը միավորողի ու համախմբողի դերում, ինչ չափազանց կարևոր էր կենտրոնական իշխանության աճող հզորությունը ու հեղինակությունը ցուցադրելու տեսանկյունից և թե դրսևորում էր գերագույն սյուզերենի իր իրավունքները նաև օտարազգի իշխողների նկատմամբ: Բնութագրական փաստ է, որ Յուսուֆը ոչ մի փորձ չձեռնարկեց խափանելու Սմբատի Ա-ի ծրագրած քայլերի իրականացումը: Նույնը կարելի է ասել Նախիջևանի ճակատագրին առնչվող անցուղարձերի մասին, երբ Ատրպատականի ամիրան չկարողացավ օգուտ քաղել Արծրունիների ու Այուների դեռևս բացահայտ բախման չվերածված տարածայնություններից: Նախիջևանի Հանձնումը Աշոտ Արծրունուն կատարվեց միայն Սմբատ Սյունու նկատմամբ Բագրատունիների ու Արծրունիների գերակշիռ ուժի ցուցադրմամբ: Վերջապես, Աշոտ Արծրունու վաղաժամ մահը շուրջ 904 թվականին և Նախիջևանի Հանձնումը Սյունիներին ևս մեկ անգամ ապացուցում էր, որ Սմբատ Ա-ն դիմադրության չէր հանդիպում երկրի ներսում ձեռնարկումներ իրականացնելիս:

Եվ այնուամենայնիվ, դժվար չէ նկատել, որ Սմբատի Ա-ի գլխավոր գործողությունները դեռևս ծավալվում էին Հայաստանի շրջանակներում: Հայ Բագրատունիների ազդեցությունը Կենարոնական Վրաստանում ևս տարածելու, Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի Հարավային ստորոտների նկատմամբ իր իրավունքները ամրապնդելու և այդպիսով «տիեզերակալ» հռչակվելու ուղղությամբ վճռական քայլեր Սմբատ Ա-ին ձեռնարկեց մոտավորապես 904 թվականին²⁵ վերսկսելով Աշոտ Ա-ի ծավալած պայքարը Վրաստանի սրտի՝ Քարթլիի համար: Այս ասպարեզում Սմբատ Ա-ի հաջողությունները արձանագրել են թե Հայ հեղինակները²⁶ և թե «Քարթլիի մատյանը» շա-

²⁵ «Վրաստանի պատմության ակնարկներ», հատ. II, էջ 518-519:

²⁶ Գովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 202-204, Անանուս զրուցագիր, էջ 187-193:

րադրող վրաց պատմիչը: Ուշագրավ է, որ Հենց այս դեպքերի կապակցութեամբ, որ վրացի հեղինակը Սմբատ Ա-ին անվանում է «տիեզերակալ»՝ առանց որեէ վերապահութեան, այսպիսով արձանագրելով Հայոց թագավորի միջպետական Հարաբերութեան ներքին ճանաչման արժանացած տիտղոսը՝: Ինչպես Հայտնի է, Սմբատ Ա-ն «թագաւորն Վրաց Աւրնեբսեհ»-ի արակցութեամբ կարողացավ պարտութեան մատնել իր Հակառակորդին՝ «Եգբրսցւոց թագսոր Կոստանգին»-ին և ամրապնդվել Քարթլիում²⁷: Սակայն Կոստանգինին ղերի վերցնելուց Հետո, Սմբատ Ա-ն «ամիսս չորս միայն զնա պահէր յարգելանի»: Ստույգ տեղեկութեաններ ստանալուց Հետո, որ «Եգբրացի»-ները «Հանդերձեալ են զայլ ոմն բռնաւորագոյն քան զԿոստանգին կացուցանել իւրեանց թագաւոր»՝ Հայոց արքան շտապեց ազատ արձակել Կոստանգինին²⁸: Սմբատ Ա-ի այս Հաջողութեանների վկայութեանն են Աթենիի Սիոնի եկեղեցում պահպանված նրա որմնանկարը և շուրջ 904 թվականին կամ կարճ ժամանակ սնց գրի առնված Հայերեն արձանագրութեանները: Դրանցից մեկը Հայտնաբերվել է Համեմատաբար ուշ՝ 1986 թ. և չի ընդգրկվել Աթենիի Սիոնիի Հայերեն վիմագրերը ամփոփող Հետազոտութեաններում: Արձանագրութեան հեղինակ Հրահասոր վկայում է, որ ինքը այցի է եկել Աթենի՝ «ի ս[ո]ւրբ եկեղեցիս, ե ի տ(է) Սմբատ Բագրատունի³⁰»: Այսպիսով, կարելի է արձանագրել, որ Սմբատ Ա-ի քաղաքական ազդեցութեանը Քարթլիում չի սահմանափակվել այն քանի ամիսներով, երբ նա դեռևս չէր Հանձնել այդ երկրամասը «Եգբրաւոց թագաւոր»-ին:

Սմբատ Ա-ին Հիշատակող Հայ պատմիչներից Ամվել Անեցիի երկիցս է նրան «տիեզերակալ» անվանում³¹: Սմբատ Ա-ին «տիեզե-

²⁷ Քարթլիս ցխովրեբա, հատ. I, Թբիլիսի, 1955, էջ 262 (վրացերեն), հմմտ. Յ.Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 159-160, ժամ. 21:

²⁸ Քարթլիս ցխովրեբա, հատ. I, էջ 262: Հմմտ. «Քարթլիս ցխովրեբայի» կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը, Ի լոյս ընծայեաց Իլիա Աբուլաձեճ, Թբիլիսի, 1953, էջ 115:

²⁹ Գովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 202-204, Քարթլիս ցխովրեբա, հատ. I, էջ 262:

³⁰ Z.Alexidzé, Le graffiti récemment découvert dans l'église Sioni d'At'eni. Revue des Études Arméniennes, t XXIII, Paris, 1992, p. 309-313.

³¹ Մամվել Անեցի, Գաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Ա.Տեր-Սիքելեանի,

րակալ» տիտղոսով մեծարելու փասար արձանագրել է նաև Բագրատունիների նկատմամբ առանձնապես համակրանք չտածող Անանուն զրուցագիրը՝ Կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունին: Նրա ներկայացմամբ, Սմբատ Ա-ն լինելով «այր գոռոզ և պատերազմող և առատամիտ»՝ «տիրեաց ամենայն աշխարհին Հայոց և ընդ ձեռամբ հած զՀայք և զՏայք, զՎիրք և զԱղվանք և զՎրաց դաշտ և զՓարխունք և զԱզոբնիս և զԱրևիս և զԲաղս և զաւան Պարտաւայ: Եւ առեալ տիրեաց նմայ զՓայտակարանն, որ է Տփխիս, զՎաղարշապատ և զԴվին և զՎայոց ձոր և զՆախիջվան: Եւ հառ զամրոցն զԵրընջակայ և զԱղաչկերտ և զՎաղարշաւան, որ է Բասէն, զԱպահունիս, զՀարք, զՏարաւն: Եւ շինեաց նայ զամրոցն Խլաթայ, շինեաց և դաւարն և էառ զամենայն աշխարհն Առբերան... Եւ մեծամտեցաւ և անուանեաց զինքն Սրմպաս տիեզերակալ»³²: Ուշադրություն է գրավում նաև այն հանգամանքը, որ պատմիչը Բաղրատունիների համար նոր տիտղոսի ընդունումը բացատրում է նաև Սմբատ Ա-ի՝ Հարավային Հայաստանի մի քանի շրջանների ճակատագիրը տնօրինելու փաստով: Նրա խոսքը վերաբերում է Արձեշ, Բերկրի քաղաքներին և Ծաղկոտն գավառին³³: Այսպիսով, Սմբատ Ա-ն իրոք նշանակալիորեն ամրապնդել էր կենտրոնական իշխանության դիրքերը Հայաստանի սահմաններում և հանդես էր գալիս իր տերությունը Հարավային Կովկասի քաղաքական ստաջատարը զարձնելու նպատակամիտված քայլերով:

Հատուկ ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Հայոց թագավորի ու արքունիքի քարոզչական ջանքերը, որոնք լիարժեք

Վաղարշապատ, 1893, էջ 96, ժան. 1, էջ 98: Սմբատ անունը կրող Բագրատունի արքաներից հենց առաջինին է «տիեզերակալ» ճանաչում ցան Մխիթար Այրիվանցեցին (տես Մխիթար Այրիվանցեցի, Պատմութիւն Հայոց, 1860, էջ 56):

³² Պատմութիւն Անանուն զրուցագրի. Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի, Երևան, 1971, էջ 160-161: Պատմիչի վկայությունները, անշուշտ, հանգամանալից հետազոտության կարիք են զգում և դրանք անվերապահորեն ընդունել չի կարելի: Միաժամանակ կասկած չի հարուցում այն դրույթը, որ նույնքան սխալ կլիներ այդ հաղորդումների արժանահավատությունը հախուռն կերպով մերժելը: Անանուն զրուցագրի տվյալների ստուգության պարզաբանման ու Սմբատ Ա-ի տարածքային ձեռքբերումների թվագրման աշխատանքը կարող է առանձին հոդվածի նյութ դառնալ: Ի դեպ, Սմբատ Ա-ին համանման երանգներով է բնութագրում ցան ուշ շրջանի հեղինակներից Մինաս Համթեցին (Համդեցի), տես Մինաս Համդեցի, Ազգաբանութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1870, էջ 30-31:

³³ Պատմութիւն Անանուն զրուցագրի, էջ 161:

կերպով կարտացոլեին «տիեզերակալ» տիտղոսի ընդունման կոնկրետ ժամանակահատվածը, նրա տարածումն ու արմատավորումը Հայաստանում ու միջազգային ասպարեզում, իրենց միայն հեռավոր արձագանքն են գտել պատմագրական երկերում: Չեն պահպանվել Հայոց արքայի Հղած ու նրա ստացած պաշտոնական ուղերձները, որոնք առավել անխաթար ու համարժեք կերպով կարող էին պատկերացում տալ Բագրատունի երկրորդ գահակալի նոր տիտղոսի մասին: Առայժմ, բացի պատմողական բնույթի աշխատություններում եղած Հիշատակություններից, Հայտնի են ընդամենը երկու սկզբնաղբյուր, որոնք հպանցիկ վկայություն են պահպանել Սմբատ Ա-ի «տիեզերակալ» տիտղոսի վերաբերյալ³⁴:

Սմբատ Ա-ի հետագա ճակատագիրը և Հայաստանի դաժան փորձությունները նրա մահվան հաջորդող տարիներին, թվում է պետք է մոռացություն տալին «տիեզերակալ» տիտղոսը: Ինչպես երեւում է, որոշ ժամանակի ընթացքում հենց այդպես էլ եղել է, առավել ևս որ Աշոտ Երկաթը ընդունել էր «չահնչահ» պատվանունը, որը լիովին համապատասխանում էր երկրում առաջացած իրադրությունը և սուր իրողություններին: «Շահնչահ» տիտղոսի հետագա տարածումը Բագրատունիների նաև այլ տոհմաճյուղերում ու առավել ևս Անիի Բագրատունիների շրջանում նրա ավանդական դառնալը՝ դարձյալ ուներ իր հիմնավորումը՝ Հայաստանը դարձել էր փոքրիկ թագավորությունների երկիր:

«Տիեզերակալ» տիտղոսի վերակենդանացումը Սմբատ Բ-ի կառավարման տարիներին թերևս պետք է բացատրել իրենց դերադահույթունը շեշտելու Բագրատունիների համառ ջանքերով: Սմբատ Ա-ին և Սմբատ Բ-ին «տիեզերակալ» տիտղոսով հիշատակող հեղինակների վկայությունների քննությունը բերում է այն համոզմանը, որ Սմբատ Բ-ին «Տիեզերակալ» կոչող առաջին պատմիչները՝ Մատթեոս Ուռհա-

³⁴ Ա.Յովհաննիսյանը (տես Ա.Յովհաննիսյան, Եջվ. աշխ., էջ 126, ծան. 2) ժամանակին ուշադրություն է հրավիրել այն փաստի վրա, որ Սմբատ Ա-ն որպես «տիեզերակալ» է հիշատակվում Սանահնի Քոթուկում (տես Կ.Ղաֆարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 190), իսկ Ա.Տեր-Ղևոնդյանը (տես Ա.Տեր-Ղևոնդյան, Եջվ. աշխ., էջ 75) մատնացուցել է մի հիշատակարան (տես Գ.Յովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 172):

³⁵ Ա.Տեր-Ղևոնդյան, Եջվ. աշխ., էջ 76-78:

յիցին³⁶ և Վարգան Արեւելցին³⁷ ոչ թե թյուրիմացութեան մեջ են ընկնել և շփոթել Համանուն արքաների պատվանունները, այլ արձանագրել են տնհերքելի փաստը: Սմբաթ Բ-ն «չաՀնչաՀ» լինելուց բացի իրոք եղել է նաև «տիեզերակալ», ինչը միանգամայն օրինաչափ պետք է համարել: Վերջապես, Բագրատունիների համար ավանդական այս դուլյգ տիտղոսներով հանգես են դալիս նաև Գագիկ Ա-ն³⁸ և անգամ Հովհաննես-Սմբատը³⁹, որի իրական ռազմաքաղաքական վաստակը սուսվել ևս կասակածելի պետք է դարձներ այդպիսի հավակնոտութիւնը:

Փաստերը վկայում են, որ «տիեզերակալ» տիտղոսը ևս տարածում է ձեռք բերել: Պանդայեոն քաՀտնայի 965 թ. Հիշատակարանից⁴⁰ երևում է, որ որոշ ժամանակ «տիեզերակալ» տիտղոսը կրել են նաև Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորութիւն ղահակալները⁴¹:

Այսպիսով, «տիեզերակալ» տիտղոսը Հայտնվել է Բագրատունիների տիտղոսացանկում. այդ արքայատոհմի երկրորդ գահակալի կառավարման հավանաբար երկրորդ տասնամյակի սկզբի տարիներին ու պահպանել էր իր պատվավոր տեղը ավելի քան մեկ հարյուրամյակ: Այդ տիտղոսն այնքան ավտնգական էր համարվում. Բագրատունիների համար, որ XIII. գարի սկզբներին այն իրենց տիտղոսաշարի մեջ ընդգրկեցին նաև որոշ ժամանակ Բագրատունիների ժառանգորդ Հայտարարած Ջաբարյանները:

³⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Երևան, 1991, էջ 162:

³⁷ Վարդան Արեւելցի, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 116:

³⁸ Ս.Սաղումյան, Գագիկ Ա թագավորի նորահայտ արձանագրութիւնը, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1989, N 9, էջ 91-92:

³⁹ Դիվան հայ վիճագրութեան, պրակ I, Կազմեց Հ.Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 48:

⁴⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., Աշխատասիրութեամբ Ա.Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 57-58:

⁴¹ Ա.Գովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 132, Վ.Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորութիւնը, Երևան, 1969, էջ 176-177:

“TIEZERAKAL” TITLE OF BAGRATUNY KINGS.

Summary

The history of Bagratuny kings' "Tiezerakal"(universal ruler) title was almost not taken into consideration in the Armenian Historiography.

The date of origin of this title, the circumstances of adoption, the goals of propagation and its further fate is not revealed.

In the Armenian studies it went on without a word to regard Smbat II (977-990) as "Tiezerakal" though the researchers were confused by the discrepancy between this respectable title and Bagratuny king's actual influence and military-strategic achievements.

A.Ter-Ghevondian was the first, who paid a special attention to the fact that Smbat I (890-914) was the first of the Bagratunys' rulers titled "Tiezerakal".

The investigation of the chronicals of Smbat I's activities shows that the "Tiezerakal" title probably appeared in the beginning of the X century. In 902-908 the Armenian king achieved great success in interior and exterior spheres and according to the medieval criterias could create a regional state and nominate himself as "Tiezerakal". The ideological purpose of adoption of the new title was to increase the authority of king's power, to emphasize Smbat I's superiority over the Armenian and foreign subject rulers.

The "Tezerakal" title kept its honorable place in the Bagratunys' title list more than a century and was considered so characteristic for the Bagratunys that in the beginning of the XIII century the Zakarians, who declared themselves successors of the Bagratunys, included it in the list of their titles.

ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ ՏՈՀՄԻ ԾԱԳՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Մինչև VI դ. վերջերը Հայ մատենագիրների երկասիրած գործերում, նախարարական ցանկերում կամ այլ սկզբնաղբյուրում Պահլավունիների իշխանական տոհմի մասին որևէ հիշատակություն չկա: Հայ նախարարների գահակարգն արտացոլող վավերացուցակի՝ Գահնամակի «Ներսեսեան» հորջորջված տարբերակում Պահլավունի տոհմանունը վկայված է այդ վավերաթղթի լոկ մեկ գրչագիր օրինակում: Սնացած բոլոր փոփոխակներում այն հիշատակվում է միայն Պալունիք ձևով¹:

Ավանգատը Պահլավունիները ծագած են Համարվել Կամսարական տոհմից: Ըստ երևույթին դրա Համար հիմք է ծառայել Մովսես Խորենացու մի վկայությունը, որի Համաձայն, Կամսարականները սերում են պարթևական Պահլավի անունով ցեղից և կոչվում «Կարենյան Պահլավի ազգ»: Պամահայրը Գրիգոր Լուսավորչի հորը Անակին նույնպես սերած է Համարում Պահլավի ցեղից (նրա Սուրենյան անվանված տոհմաճյուղից)²: Քանի որ Հայ Արշակունի թագավորները նույնպես ունեին պարթևական ծագում, ուստի ազգանշվում էր եռմիասնական տոհմակցության մի Համակարգ բաղկացած Արշակունիներից, Կամսարականներից և Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից: Նմանօրինակ մեկնակերպն անշուշտ, շոյում էր Պահլավունի տոհմի շառավիղների տոհմական ինքնասիրությունը: Ուշագրավ է, որ մի ձևաղբյուր հիշատակարանում Գրիգոր Մագիստրոսը հիշվում է Արշակունի տոհմանունով³: Ընդ որում իր հորեղբոր՝ Վահրամ զորավարի

¹ Պատմութիւն Ա. Ներսէսի հայրապետի («Սուփերք հայկականք»), Զ. Վեցնտիկ, 1853, էջ 32-38, 127, 138:

² Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Ս.Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, էջ 209-210:

³ Նույն տեղում, էջ 211: Ազաթանգեղոսը Անակին հիշում է «պարթև» վերադիրով, իսկ նրա «բուն աշխարհը» պատմչի հավաստմամբ «Պահլաւն կոչէր» (տես Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Գ. Տէր-Սկրտչեանի և Ս. Կանայեանցի, Տփղիս, 1909, էջ 21-22):

⁴ Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի փեցնա, 1895, էջ 147:

եղերական մահվան (1045թ.) առթիվ Սյունյաց Հովհաննես եպիսկոպոսին հղած նամակում Մագիստրոսը Պահլավունի տոհմը սերած է համարում «ի ցեղէ Արշակունի, շատաւիղ մերոյն Լուսաւորչին», հավելելով նաև, որ հորեղբորը վայել էր թագավոր լինելու փառքը⁵: Նա չի վարանում Պահլավունիների նախնի համարել Գրիգոր Լուսավորչին⁶: Մեկ այլ առիթով հիշելով Գրիգոր Լուսավորչին, նա դարձյալ շեշտում է նրա հետ Պահլավունի տոհմի սոգականութունը, գրելով

Արգ զիս յայս տոհմէ գլխոնմ

Ազգաւ Պսորթն լմ հայրենին⁷:

Գրիգոր Մագիստրոսի ապրած դարաշրջանում, երբ հայոց պետականությունը դարձավ Բյուզանդիայի ամենակուլ ախորժակների զոհը, անհրաժեշտ էր զառնում բարձրացնել Հայաստանում Պահլավունի տոհմի քաղաքական բարձրագույն դերը և քիչ թե շատ պահպանված հայ ազնվական գերդաստանների հեղինակությունը, հնարավորինս հառնել տալ հայոց ոչ վաղ անցյալի փառքն ու պետական ավանդները, այդ հետնախորքի վրա ժողովրդի մեջ սնուցանել քաղաքական և հոգևոր անկախության տրամադրություններ: Սելջուկյան թյուրքական աշխարհավեր արշավանքների և դրանց հետևանքով օրհասի մատնված հայությունը հոգևոր ներուժ և քաղաքական կամք ու միասնություն ներարկելու համար անհրաժեշտ էր, որպեսզի տարասփռված հայությունը անհաղորդ չմնար անցյալի ավանդներին: Դրա անհրաժեշտությունը հատկապես զգալի էր այդ հույժ դաժան ու անհեռանկար դարձած ժամանակներում, երբ թյուրք-սելջուկյան ցեղերի ահազանակուլ հորձանքի առջև ընկրկելով՝ հայ ռազմիկ տարրն ստիպված լքում էր հայրենի եզերքները, որտեղ պղծվում էին ազգային ու հոգևոր սրբությունները, ոտնակոխ էին արվում ժողովրդի պատիվն ու արժանապատվությունը: Դժնդակ իրականությունը պահանջում էր կյանքի կոչել գաղափարական այնպիսի կուսակներ, որոնք պետք է քաղաքական ու հոգևոր ներգորություն սնուցեին ցրված հայությունը, որպեսզի նա չլքվեր, չկորցներ իր ազգային, հոգևոր դիմագիծը, պահպաներ նախնիներից ժառանգած քրիստոսադիր հա-

⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, ի լոյս ընծ. Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 40-41:

⁶ Նույն տեղում, էջ 38:

⁷ Տաղասացութիւնք Գրիգոր Մագիստրոսի, Վեներտիկ, 1868, էջ 73:

վատքը, կենսակերպն ու մտավոր-մշակութային արժեքները: Պահլավունի առհմից սերած մտավորականները քաղաքական Հարածամյա այբրսվսուամների պայմաններում Հաճախ էին դիմում անցյալին, գովերգում իրենց տոհմի փառավոր անցյալը: Ուշագրավ է, որ Ներսես Շնորհալին՝ Պահլավունյաց առհմի ականավոր ներկայացուցիչը՝ Հայտնի ոչ միայն իր աղղաշահ գործերով, այլև տաղերգուի ավյունով, իր «Բան Հաւատոյ» չափածո երկասիրութեան Հիշատակարանում գրում է, որ այն շարագրել է ի Հիշատակ «ծնողաց մերոյ, յաղգէն գոլով Պահլավունոյ Համատոհմից Արշակունւոյ»⁸:

Նույն նպատակին էր միտված Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից Պահլավունիների սերելու ավանդական վարկածը: Դեռևս Ագաթանգեղոս պատմիչը Գրիգոր Լուսավորչի հորն՝ Անակին ոչ միայն դիտում էր իրրև պարթև Արշակունիների տոհմակից, այլև պահլավական կալվածների տեր⁹, իսկ Ներսես Շնորհալին ուղղակի գրում է, որ իր տոհմը «պսակված էր թագով», ե. տիրում էր «աշխարհաց բազմաց», սակայն Հետագայում նրա հալածաճար գավակների Հայրենիքը հոշոտվել է թշնամիների կողմից, Պահլավունիները մատնվել են օրհասական գոյավիճակի: Բանաստեղծը հոգելից խոսքեր է հնչեցնում Պահլավունիների մասին, գրելով.

Ջաշխարհն մեր օտարք կերեսուլ...
Տոհմ որ թագիւ փառաւորեալ,
Անարժանից սուրուկ եղեալ.
Որք աշխարհաց բազմաց տիրեալ՝
Ի քաղցելոց հաց մուրացեսոյ:
Սակայն բնութիւն ազգին սլահեալ,
Որ Պահլաւիկն կոչեցեալ,
Թէ և թաքուն իմն ամփոփեալ,
Յուամիկ աղանց միջի ծածկեալ,
Միայն ինքեանց ներհուն եղեալ,
Որ յայնմ աղգէ գոլով սերեալ.
Որդի զհայր փոխանակեալ
Մինչև առ մեզս հասուցեալ:

⁸ Ներսես Շնորհալի, Վիպասանութիւն, աշխ. Մ. Սկրույյանի, Ե., 1981, էջ 107-108:

⁹ Ագաթանգեղոս, էջ 20:

Ի նախնական հօրէ սկսեսոյ

Ի Պարթևէն լուսաւորեալ...»¹⁰:

Այգպիսով, ստեղծված ահտղտրհուր պայմանները չեն կոտրել տոհմի ոգին, և նա կարողացել է պահպանել Պահլավիկ անունը կրող տոհմի «լինութիւնը», այն տոհմի, որից ինքն է սերել Ե. ղոյատեւել մինչև Շնորհալու ժամանակները:

Պարթև Արշակունիներից Պահլավունիների ծագման ավանգական վարկածը թեւածուժ էր նաև նոր ժամանակներում: Հայ նոր պատմագրութեան ռահվիրա Մ. Չամչեանը նույնպես կարծում է, որ Պահլավունիները սերում են Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից¹¹: Ղ. Ալիշանն իր «Շնորհալի և պարագայ իւր» աշխատութեան մեջ գրում է, որ Պահլավունիները սերել են Սուրենյան կոչված Պահլավ ցեղի շառավիղ Գրիգոր Լուսավորչից, որի տոհմը «հայրենական կոչմամբ բսուեցաւ Պահլաւունիք նաև Պարթևք», իսկ Պահլավ ցեղի Կարենյան տոհմաճյուղից փրկված Կամարը հայոց Տրդատ Գ. թագավորի օրոք ժամանելով Հայաստան, դարձով Կամսարական տոհմի հիմնադիրը: Այս տոհմը երբեմն իր ծագմամբ կոչվեց նաև Պահլավունի: Ղ. Ալիշանը նաև գտնում է, որ այս երկու ճյուղերից կողմնակի մի տոհմաճյուղ հարատեւել է մինչև X դար, երբ վերստին երևան եկան Պահլաւունիները՝ երկու հարյուր տարի թաքնված մնալուց հետո¹²:

Կ. Կոստանյանցը Գրիգոր Մագիստրոսի «Թղթերի» առաջարանում գրում է. «Ինչպէս Կամարականներն հնումն Արշակունեաց Ե Ս. Լուսաւորչին տոհմակից, համադգի և համաղն էին, այնպէս էլ Պահլաւունիք իրենց գիտեն իբրև նոյն ազնուական սերունդի շառավիղ»: Նա համոզված է, որ «Պահլաւունիք նոյն Հին Կամսարականներն են՝ կողմնակի արենակից թէ Արշակունեաց և թէ Ս. Լուսաւորչի տան»¹³:

Պահլավունիների ծագմանն անդրադարձել է նաև Ն. Ակինյանը¹⁴, որի կարծիքով Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից Պահլավունի ազգատոհմի նախնի դիտվող Արտակին տրված «Կամսարեան» վերադիրը համազոր

¹⁰ Ներսես Շնորհալի, Վիպասանութիւն, էջ 587-588:

¹¹ Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Բ, Վեներիկ, 1785, էջ 851, 939:

¹² Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վեներիկ, 1873, էջ 11:

¹³ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Առաջաբան, էջ ԺԲ-ԺԴ:

¹⁴ Ն. Ակինեան, Պահլաւունի և Լամբրոնի Հեթմեանց ազգաբանութիւնը («Հանդէս Ամսօրեայ», 1954, էջ 3-47): Եւրոպայի արտատպված է «Ազգային մատենադարան» շարքի ԾՅԹ հատորում (Վիեննա, 1956):

1: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» մեջ Հիշատակված Կամսարական տոհմանվանը: Նա գրում է, որ «Մովսէս Խորենացւոյ Համաձայն Կարենեան Պահլաւներու Հայկական ճիւղը Դ գարուն իր տանուտէրն ունէր Կամսարր, որուն անունէն տոհմը կոչուեցաւ Կամսարական»¹⁵: Համոզիչ է ն. Ակինյանի այն ենթադրութիւնը, որ իբր 788 թ. Նապուհ Ամատունու և նրա որդի Համամի գլխավորած Հայ գաղթականութեան մեջ եղել են նաև Կամսարականներ, որոնք գաղթել են Բյուզանդիա, իսկ Հարյուր տարի Հետո վերադարձել են Հայաստան և սիրսպիր ընդունելութիւն գտել Աշոտ Ա Բագրատունի թագավորի (885-890) կողմից: Եվ Հրաժարվելով «Կամսարական» տոհմանունից, նրանք իրենց կոչել են Պահլավունի, որը Համագոր էր «Արշակունի» տոհմանվան:

Վերոնշյալ գաղթականութեան մասին վկայված է Ղևոնդ պատմագրի երկասիրութեան մեջ, ուր նշվում է, որ խնդրո առարկա գաղթը տեղի է ունեցել Հարևան ամիայութիւնների Հարուցած բռնութիւնների պատճառով: 774-775 թթ. Հայաստանում բռնկված սողստամբութիւնից Հետո Արբասյան խալիֆաները Հայութեանը թուլացնելու Համար բազմաթիվ արաբական ցեղեր գաղթեցրին Հայաստան, որի կացութիւնը Հուշ ծանրացավ Հարուն ար-Ռաշիդ փալիֆայի (786-809) օրոք: «Ոչ ոք էր, -գրում է Ղևոնդը, -տէր ընչից իւրոց այլ առհասարակ վարէին յաւարի: Եւ բազումք ինքնակամութեամբ թողուին զՏօտս ե գանդեայս, և գնային փախստական վասն ոչ բերելոյ զծանրութիւն աղետիցն»: 12 Հազար գաղթականների թվում պատմագիրը նշում է նաև ուրիշների՝ «ի նախարարաց Հայոց և նոցին Հեծելոց»¹⁶: Ամատունիների ժառանգական Հայրենիքը Արտազ գավառն էր, որտեղ Կամսարականները երբևէ չեն Հիշվում: Ամատունիները որոշ տիրույթներ ունեին նաև Այբարատի Աբագածոտն գավառում¹⁷: Բայց գաղթը տեղի է ունեցել Արտազից, քանի որ, ինչպես նշվեց, գաղթողների մեջ Հիշվում են ոչ միայն Ամատունիները, այլև ուրիշ նախարարներ՝ իրենց ղորադնդերով, որոնք անշուշտ, Համախմբված

¹⁵ Հանդես Ամսօրեայ, 1954, էջ 4:

¹⁶ Պատմութիւն Ղևոնդեայ Սեօի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 168:

¹⁷ Գաղթը Այրարատից կատարված են համարել Ն. Ակինյանը (տես «Հանդես Ամսօրեայ», 1954, էջ 13) և Լ. Խաչիկյանը (տես նրա «Էջեր համշինահայ պատմութիւնից» հոդվածը), («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, N 2, էջ 117-118):

էին գալառի ժառանգական անբերի՝ Ամատունիների շուրջը: Մինչդեռ վերջիններս Այրարատում VIII գարում օծտված չէին իրենց ժառանգական հայրենիքին (Արտազին) բնորոշ իրավազորությամբ:

Գաղթի ժամանակ Բյուզանդիայի Խաղբետ (Հայ. Խաղտիք) գալառ տեղափոխվածները համըննահայերն էին, որոնք ունեին իրենց յուրահատուկ խոսակցական բարբառը, բոլորովին տարբեր արարատյանից: Մինչդեռ Կամսարականների տիրույթները գտնվում էին Շիրակում և Արշարունիքում, որտեղ գործածական էր տեղական բարբառը: Բացի այդ, նշված գալատներին տիրացել էին Բաղրատունիները, որոնց հովանու ներքո այդ շրջանների ընակչությունը գերծ էր մնում օտար հրոսախմբերի շահատակություններից: Միայն Արտազում չէր, որ նեղվում էին հայերը: Գրեթե նույն ժամանակ Աղիովիտ գալառի Գնունի տոհմի ազատները չհանդուրժելով հարեան արարական ցեղերի խժժությունները, Աշոտ Մսակեր Բագրատունուց խնդրեցին պաշտպանել իրենց: Աշոտ Մսակերը Տայք տեղափոխեց Գնունիների «զամենայն ազգն ախիւն իւրեանց»¹⁸:

Ն.Ակինյանը փորձում է իր առաջադրած մեկնակերպը Հիմնավորել նաև Մովսես Խորենացու հաղորդած տվյալներով: Նրա կարծիքով իբր թե 885 թ. Բյուզանդիայից Կամսարականների վերադարձը հիշատակվում է Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ՝ ի դեմս Գագավոն Կամսարականի, որը պատմահոր հավաստմամբ, Հայոց Արշակ Գ թագավորի վախճանվելուց (389 թ.) Հետո լինելով Հայաստանի Հռոմեական բաժնի նախարարների առաջնորդը, նրանց համաձայնությամբ գիմում է Հայաստանի պարսկական մասում թագավորող Խոսրով Արշակունուն՝ նրան ենթակա բաժին վերադառնալու առաջարկով¹⁹: Ն.Ակինյանի այս մեկնակերպն ընդունելու պարագայում ստացվում է, որ 885 թ. Հայաստանը բաժանված էր Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև, հակառակ պատմական այն իրողության, որ վերջինս տակավին 639 թ. արդեն վերացել էր պատմաբանից:

Ն. Ակինյանի նշված աշխատությունն ունի անշուշտ, գիտական անառարկելի արժանիքներ: Հեղինակն առաջին անգամ փորձել է ամբողջացնել Պահլավունյաց տոհմի ազգաբանությունը, տոհմի ժազմանն ու Կամսարականներից նրա շառավիղների վերընձյուղմանն

¹⁸ Վարդան Արևելցի, Հալաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 77:

¹⁹ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, էջ 317-319:

առնչվող եղելութունների համառոտ պատմութիւնը: Հեղինակն իրավամբ անոտույզ է համարում Պահլավունի տոհմի պարթևական ծագման ավանդական տեսակետը²⁰: Հարկավ, նորագույն ուսումնասիրութիւնների լուսի տակ հաստատուում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը սերում էր հայտարար աղնվական գերդաստանից: Հունարեն Ագաթանդեղոսում («Վարք»-ում) վկայված է պատմական այդ իրողութիւնը²¹:

Պահլավունիների ծագմանն առնչվող հարցեր է արծարծել նաև Լ. Խաչերյանը՝ Գրիգոր Մագիստրոսին նվիրված իր աշխատութեան մեջ: Հեղինակն այն վարկածն է առաջադրում, որ իբր թե Մագիստրոսի առհմը եկվոր է, ոչ բնիկ և «օտարական» լինելով հաստատվել է Անիում և կարճ ժամանակամիջոցում, հատկապես զինական հաջող գործողութիւնների ծավալման ընթացքում իր դրսևորած ռազմական րացառիկ ընդունակութիւնների շնորհիվ, մեծ հեղինակութիւն և կշիռ է ձեռք բերել Բագրատունյաց արքունիքում»: Հեղինակը իբրև կովան, նշում է, թե քանի որ Գր. Մագիստրոսի հորեղբայրը կրում էր Արլզարիբ անունը, որն արաբերենում ունի «հայր օտարականի» (կամ պանդուխտի) իմաստ, ուստի դրանից պետք է եզրակացնել, որ նրա տոհմը եկվոր էր, օտար երկրից Հայաստան ժամանած²²:

Արլզարիբ անունը հայոց մեջ գործածվել է սկսած X դարից՝ արաբական ազդեցութեամբ, իբրև անձնանուն, որից սակայն հնարավոր է մակարերել, թե այն կրողն անվերապահորեն եղել է օտարական, դրսեկ: Հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ արաբերենում Արլզարիբ անունն ունի «հայր Ղարիբի» իմաստը, և այն կրել է նա, ով պետք է ունենար Ղարիբ անունով որդի²³: Ըստ այդմ եկվոր, օտարական էր ոչ թե հայրը, այլ որդին, քանի որ վերջինս էր կրում «Ղարիբ» անունը: Ուրեմն հայրը տեղացի էր, ուստի նրա տոհմը չէր կարող օտարական լինել: Անշուշտ, «Ղարիբ» անվան մեջ չպետք է որոնել տոհմի ծագմանն առնչվող կնճիռները լուծելու հնարներ:

²⁰ Ն. Ակիմեան, նշվ. աշխատութիւնը, էջ 4:

²¹ G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange. Vaticano, 1946, p. 23. Գրիգոր Լուսավորիչին վերագրվել է նաև հունա-պարթևական ծագում (տես Մ.Լ. Chaumont, Sur l'origine de Saint Grégoire d'Arménie («Le Muséon», 1989, p. 115-130).

²² Լ. Խաչերեան, Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս (985-1058թթ.), Լուս Անճելըս, 1987, էջ 20:

²³ Գ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Ա, Երևան, 1942, էջ 20:

Իր առաջ քաշած վարկածը հիմնավորելու համար արդո հեղինակը վկայաբերում է նաև Վարդան Արեելցու կողմից Ապուղամրի թոռ Ապիրատին «աննշան» ածականով հիշելու փոստը²⁴: Սակայն նույն պատմագրի հաղորդումից չի երևում թե Ապիրատն «աննշան» գործիչ էր: Վարդան պատմիչը հավաստում է, որ Աշոտ Դ Բագրատունին իր եղբորը՝ Հովհաննես-Սմբատ թագավորին (1020-1040) ձերբակալում և հանձնում է Կեչառուլքի եկեղեցին կառուցող Ապուղամրի թոռ «Մեծ իշխան» Ապիրատ Պաշլավունուն, հանձնարարելով սպանել թաղսպորին: Սակայն Ապիրատը ոչ միայն չի կատարում Աշոտ Դ-ի պահանջը, այլև ի հեճուկս նրա, Հովհաննես Սմբատին տանում և բազմեցնում է Անիի Բագրատունի թագավորների դահլին²⁵: Եթե Ապիրատը կարողացել է Հայոց թագավորի դահլին բազմեցնել Բագրատունի զահակտին, ուրեմն պետք է հետևեցնել, որ նա զգալի կշիռ է ունեցել Հայ վերնախավում, ինչը բացառվում էր նրա օտարական, եկվոր լինելու պարագայում:

Եղած կցկտուր տվյալները թույլ են տալիս կարծել, որ Կամսարականների մի տոհմաճյուղը իրեն կոչել է Պաշլավունի անունով, չմոռանալով անշուշտ, նաև Կամսարական տոհմանունը: Այս առումով ուշագրավ փաստ է, որ XVI դ. բանաստեղծ և պատմագիր Ամենոն Ապարանցին 590-ական թվականների անցքերի առնչությամբ հիշում է Պաշլավունի տոհմատնվտոբ ղորապետի²⁶: VII դարում ապրած Անաստաս վարդապետն այցելել է Երուստղեմ ե կազմել այնտեղ եղած Հայոց վանքերի նկարագրությունը՝ «Վասն վանորչից, որ ի Ս. քաղաքն յԵրուսաղէմ» վերտառությամբ, «ի խնդրոյ իշխանին Համադասպայ Կամսարականի Պաշլաունելոյ»²⁷: Պաշլավունիները Կամսարական անունը պահպանեցին նաև հետագայում: Ուշագրավ է, որ Մատթեոս ՈւռՀայեցին 1115 թ. դեպքերի առնչությամբ մոր կողմից

²⁴ Լ. Խաչերեան, Ոչվ. աշխ., էջ 20:

²⁵ Վարդան, էջ 97:

²⁶ Սիմեոն վարդապետի Ապարանցոյ Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեացն սեռի, Վարդաշապատ, 1870, էջ 76-78:

²⁷ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Խ. Բ. Վենետիկ, 1924, էջ 829:

Պահլավունի Վասիլ իշխանի մասին զրույց է, որ «էր մայրենէօք յագգէ Կամսարական»²⁸ :

Կամսարականներից Պահլավունիների վերրնձյուղման օգտին է վկայում այն փաստը, որ վերջիններս հաստատված էին Անիում, որն ինչպես հայտնի է, Կամսարականների տիրույթների մեջ էր մանուկ: Շիրակում VII դարում Պահլավունի Կամսարականների իշխելու մասին կողմնակի ապացույց է Սերեոս սլատմագրի հետևյալ վկայությունը: 652 թ. Հայաստան արշավելիս Կոստանդ կայսեր դիմավորելու մեկնած հայ նախարարների մեջ էին նաև «Շիրակացիք»²⁹, որոնք հավանաբար, Կամսարականներն էին, ըստ Երևույթին նաև նրանց այն սոհմաճյուղը, որն ինչպես նշվեց, իրեն անվանում էր Պահլավունի: «Շիրակացիք» հավաքական անվանման տակ պատմագիրը նկատի ունի նաև նրանց: Այս վկայությունից կարելի է մակարեբել, որ Պահլավունիները հետևում էին Կամսարականների գլխավոր տոհմաճյուղի բաղադրական ուղեգծին: Վերջիններս մինչև 774-775 թթ. ապստամբությունը շարունակում էին կողմնորոշվել դեպի Բյուզանդիա: 689 թ. Ներսեհ Կամսարականը Հուսահիանոս Բ կայսեր կողմից, (անշուշտ, հաշվի առնելով նրա տոհմի գիրքորոշումը), կարգվեց Հայոց իշխան³⁰: Մոտավորապես 703 թ. Վանանդ գավառում Կամսարական իշխանը դիտովին Չախչախում է արաբական մի ղորաջոկատի³¹: Սակայն Հայերի 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո Կամսարականների դիրքերը խիստ թուլացան: Նրանց մի մասը ստիպված հեռացավ Բյուզանդիա, իսկ Հայրենիքում մնացածները Բագրատունիների հետևողությամբ վերակողմնորոշվեցին դեպի արաբները և սլահպանեցին Արշարունիքում ու Շիրակում ունեցած իրենց հողատիրույթները, համայրելով Բագրատունիների աղատաղորդը: Նրանց հովանու ներքո Կամսարականները դերժ մնացին արաբական իշխանությունների հալածանքներից: Վերջիններիս բարեհաճությունը շահելու նպատակադրումով Կամսարական իշխանները ղորակցում էին Արմինիայի ոստիկանին: Ղևոնդի հավաստմամբ 785 թ. Ներսեհ Կամսարականը

²⁸ Մատթոս Ուռհայեցի, էջ 324:

²⁹ Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխ. Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 165:

³⁰ Ստեփաննոս Տարոնեցույ Ասողական Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 101:

³¹ А. Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977, с. 76.

մասնակցում էր Գերրենտի լեռնանցքում խաղարների դեմ ոստիկանի մզած կոիվներին³²: Սակայն VIII դ. վերջերին Կամսարականներն իրենց տիրույթները վաճառեցին Աշոտ Մսակեր Բագրատունի Հայոց իշխանին (790-826)³³: Իսկ Կամսարականների այն ճյուղը, որն իրեն անվանում էր Պաշլավունի, մնաց Հայրենիքում, ընդունելով Բագրատունիների զերտկայութունը և նրանց հովանու ներքո պահպանեց Շիրակում ունեցած իր տիրույթների մի մասը, այդ թվում նաև Անին: Պաշլավունիները Հավատարմորեն զորակցում են Բագրատունիներին, ծառայելով նրանց զորամիավորումներում:

Գրիգոր Մագիստրոսը Պաշլավունիներից առաջինը հիշում է Արտակ Կամսարյանին³⁴, որն ըստ երևույթին ապրել է IX դարում, քանի որ Արտակի թոռ Գրիգոր Համդե Պաշլավունին (Ապուղամրի որդին) իր կնոջ՝ Շուշանի կողմից 981 թ. Կուշում (Կոշում) թողած արձանագրության մեջ իրրև սպարապետ հիշվում է Ամրատ Բ թագավորի (977-990) և Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսի (973-991) հետ³⁵: Գրիգոր Համդեն վախճանվել է 40 տարեկան հասակում, երբ կողակիցը 30 տարեկան էր³⁶: Գրիգորի մահը թվագրվել է 982-ով³⁷: Ըստ այդմ նա ծնված պետք է լինի 942-ին: Նրա մահը գրվում է նաև 982-987 թթ. միջև ընկած ժամանակամիջոցում՝ «միջին հաշվով 985-ին»³⁸: Այդ թվականն ընդունելու պարագայում Գրիգոր Համդե Պաշլավունու ծնունդը պետք է դնել 942-945 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում, որը սակայն հարկ է ընդունել որոշակի վերապահությամբ, քանի որ Պաշլավունի այդ նշանավոր իշխանի և նրա կնոջ՝ Շուշան տիկնոջ մահվան թվականները որևէ սկզբնաղբյուրում չեն վկայված: Այդուամենայնիվ, անգամ բերված թվականները մոտավոր համարելու

³² Ղևոնդ, էջ 160-161:

³³ Ստեփաննոս Տարոնեցի, էջ 106:

³⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 40: Ն. Ալիմյանը կարծում է, որ Արտակը մինչև Աշոտ Ա-ի թագավորելու ժամանակները գտնվել է Բյուզանդիայում, ապա իր գերդաստանով վերադարձել է «թոյլտուութամբ թագաւորից, կանխաւ հրաժարմամբ իր տոհմական անունէն» (Ն. Ալիմեան, նշվ. հոդվածը, էջ 8): Այս կարծիքը զուրկ է հավաստի հենքից:

³⁵ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 145-146:

³⁶ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 43:

³⁷ Մ. Չամչեան, Պատմութիւն հայոց, Բ, էջ 892, Ղ. Ալիշան, Շնորհալի, էջ 12:

³⁸ Ն. Ալիմեան, նշվ. հոդվածը, էջ 17:

ագարագայում, կարելի է Հավանական Համարել, որ Գրիգոր Համգեի Հայրը՝ Ագուգամբն ապրել է X գարում, երբ Պահլավունիների տիրույթներում գտնվող Անին 961 թ. հռչակվեց Բագրատունյաց թագավորութան մայրաքաղաք: Հենց այդ պահից, անշուշտ, Ապուղամրի լայնահուն գործունեությունը, սկսվեց Պահլավունի տոհմի քաղաքական վերելքի ժամանակաշրջանը: Այդ նշանավոր իշխանի բեղմնավոր գործունեությունը էր պայմանավորված այն փաստը, որ Պահլավունի տոհմը (Հավանաբար, նրա մի ճյուղը) կոչվեց նրա անունով՝ Ապուղամրենք:

Ապուղամրի որդիները, թոռները կրում էին նաև Պահլավունի առհմանունը: Բագրատունիների հետ գործելով Համագաշն, նրանք ծառայում էին Հայրենիքի փառքին ու պետականությունը:

VREZ VARDANYAN

ON THE ORIGIN OF THE PAHLAVOUNYS

Summary

There is no information about the Pahlavounys' kept in the original sources up to the end of the VI century. Traditionally the Pahlavounys considered themselves to be sprang from the Parphlan Arshakounys. The new investigations on the theme refuted this suppositions. The information kept in the sources let us think that starting from the beginning of the VI century one of the Kamsarakans' branches was called Pahlavouny, saving at the same time the family name Kamsarakan. The Pahlavounys settled in the Kamsarakans estate Ani and ruled the gavar of Shlrak.

At the end of the VIII century the main branch of the last Kamsarakans sold its estate to the Bagratounys and emigrated to Byzantia. The Kamsarakans branch, called themselves Pahlavouny, stayed in the native land and under the Bagratounys protection kept the part of their estates in Shirak. The Pahlavounys' political upswing started after 961, when their estate Ani was proclaimed capital city, and the prominent representatives of the family went on to support the Armenian kings Bagratouny, holding high positions in their court (the prince of princes (ishkhanats ishkan), the supreme commander-in-chief (sparapet).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹՂԹԵՐՆ ՀՍՏ ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԵՑՈՒ

Միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր Հոգևոր եւ մշտկուծային գործիչներից էր Հովհաննես Սարկավագ վարդապետը՝ ասավածարան, փիլիսոփա, մատենագիր, տոմարագետ, մանկավարժ, երաժշտագետ, բանաստեղծ: Նրա բազմաբնույթ կյանքը կապված է եղել երկու կենտրոնների՝ Հազարտի վանքի եւ Անի քաղաքի հետ: Հազարատում ուսում է առել, հմտացել գիտություն մեջ, այնուհետեւ եկել է Անի, գլխավորել տեղի վարդապետարանը, գրել իր երկերի մի մասը, որոնք անհրաժեշտ էին ուսումնական գործընթացի համար: Անիում Հովհաննես Սարկավագի գործունեություն մասին վկայվում է նրա կենսագրության մեջ: Կենսագիրը պատկերավոր ոճով գրում է, որ Սարկավագը. «Իբրեւ զիմաստուն մեղու, բարձեալ յանդամս մտաց զծաղիկս յերանդոց գունոց, եւ Հոտոց եւ համոց, բերէր ի քաղաք իւր եւ տեղի սննդեան՝ ի քաղաքամայրս Անի եւ լի առնէր ըզտունն ի փարթամութենէ անտի... Եւրջ ըրակ ըրորեալ զմանկունս, խոնարհաբար եւ ախորժելի սիրով ուսուցանէր զլսրթին եւ զխորին իրս...»:

Կյանքի վերջում Հովհաննես Սարկավագը կրկին վերադարձել է Հազարատ, մահացել ծեր հասակում 1129 թվականին:

Հովհաննես Սարկավագի գլխավորած Անիի դպրոցին անդրադարձող ուսումնասիրողները, որպես կանոն, չեն խորացել դրա հիմնադրման հանգամանքների մեջ, որի պատճառով անտեսվել է այդ շրջանում Անիում կաթողիկոսական Աթոռի վերահաստատման հանգամանքը: Ենթադրվել է, թե Սարկավագը քաղաքում մի մասնավոր դպրոց է ստեղծել, իսկ ոմանք էլ այն պարզապես աշխարհիկ դպրոց են համարել²: Մինչդեռ Հովհաննես Սարկավագի ապրած ժամանակներում Եեղդարյան ամիրանների իշխանության տակ գտնվող Անիում համա-

¹ Ա. Աբրահամյան, Գովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երեւան, 1956, էջ 120-121: Այս եւ հաջորդ ընդգծումները մերն են - Կ.Ս.:

² Ա. Աբրահամյան, Եզվ. աշխ., էջ 25. Կ. Միրումյան, Գովհաննես Սարկավագի աշխարհայացքը, Երեւան, 1984, էջ 29, Թ. Գակոբյան, Անիի պատմություն. գիրք Բ, Երեւան, 1982, էջ 114:

Հայկական նշանակութիւն ունեցող բարձրագուշն դպրոց կարող էր բացվել միայն եկեղեցական բարձր Հովանավորութեան պայմաններում:

11-րդ դարի վերջերին Անիում կարճ ժամանակով վերականգնվեց կաթողիկոսական աթոռը, երբ Գրիգոր Վկայասերի (1066-1105) Համաձայնութեամբ Հաղրատում կաթողիկոս ձեռնադրվեց ու Հանդիսավոր երթով Անի եկավ Բարսեղ Ա Անեցին (1081-1113): Նրա կատարած կարեւոր գործերից մեկը պիտի Համարել Անիում կաթողիկոսարանի վարդապետարանի վերաբացումը, որի ուսուցչապետ դարձավ Հովհաննես Սարկավազը: Վերջինս զբաղվել է ոչ միայն տեղական (Հաղբատ, Անի) այլև Համահայաստանյան խնդիրներով, ինչպիսին է տոմարական բարեփոխման ուղղութեամբ նրա կատարած աշխատանքը: Հայոց տոմարի նախընթաց պատմութիւնը ցույց է տալիս, որ տոմարական խնդիրները, որոնք եկեղեցական տոների կարգավորման անսանկոյունից առաջնային նշանակութիւն ունեին, միշտ էլ լուծվել են Հայոց կաթողիկոսի եւ ժամանակի նշանավոր վարդապետներից մեկի Համագործակցութեամբ: Իրավացի է Մ.Օրմանյանը, երբ Սարկավազի տոմարական բարեփոխման առնչութեամբ գրում է. «անհնար է, որ Բարսեղ որեւէ գործակցութիւն ունեցած չըլլայ»³:

Այսպիսով Հովհաննես Սարկավազն Անիում զբաղվում էր մանկավարժութեամբ, տոմարական Հարցերով, նաեւ գիտական ու գրական գործեր գրելով: Հեղինակը մատենագրական Հսկայական ժառանգութիւն է թողել, որը գեռ չի ուսումնասիրվել ամբողջութեան մեջ: 1956թ. Ա.Աբրահամյանը Հրատարակել է «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրութիւնը» ժողովածուն, ուր տեղ են գտել Սարկավազի պատմագիտական, մաթեմատիկական, տոմարագիտական, փիլիսոփայական եւ գրական որոշ երկեր (գանց են առնվել «կրօնական» գործերը):

Ավելի Հանգամանորեն անդրադառնանք Հովհաննես Սարկավազի պատմագիտական գործերին կամ, ինչպես սովորաբար նշվում է, «կորած պատմութեանը»: Վերը նշված գրքում Ա.Աբրահամյանն առանձին ենթավերնագրով անդրադարձել է Հեղինակի «պատմագիտական աշխատութիւններին»: Նա գրում է. «Հովհաննես Իմաստասերի աշխատութիւններից, ըստ մատենագրական տեղեկութիւնների, արժեքավոր գործ է Հանդիսացել նրա Պատմութիւնը: ...Հովհաննեսի այդ կորած Պատմութիւնը Ալիշանի կարծիքով բաղկացած է եղել երկու մասից.

³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1309:

առաջին մասում շարադրված է եղել սկյուլթացիների պատմությունը՝ սելջուկների հանդես գալը, նրանց արշավանքները, Տուղրիլ բեկի, Մահմուդի, Ալփասլանի պատմությունները եւ այլն, իսկ երկրորդ մասում շարադրված է եղել Մելիքշահի պատմությունը⁴: Այնուհետեւ նա գրում է, որ այդ կարծիքը ճիշտ չէ, քանի որ կարծեցյալ առաջին մասը Սամվել Անեցիին չի գտել, ուստի դա առանձին գործ է եղել. եւ եզրակացնում է՝ «Ինչպես տեսնում ենք... Հովհաննեսի պատմական աշխատություններից մենք ունենք ո՛չ թե մեկ, այլ երկու կորուստ»⁵: Կորած առաջին գրքի մի հատված, ըստ Ա.Աբրահամյանի, անդ է գտել Հաղբատի «Քյոթուկում»: Այստեղ պատմվում է, որ 1110 թ. օգոստոսի 13-ին Հաղբատում միաբանները ենթարկվել են սելջուկների անակնկոյ հարձակմանը, սակայն կարողացել են անվնաս վանքից դուրս բերել իրենց մոտ գտնվող Կյուրիկյան Դավիթ թագավորին⁶: Միանգամից ասենք, որ 1110 թ. դեպքը չէր կարող ընդգրկվել 1072 թվականին մահացած Ալփասլանի թագավորությամբ ավարտվող երկում:

Հովհաննես Սարկավագի սելջուկներին վերաբերող գրությունների մասին առաջինը հայտնում եւ դրանցից մեջբերումներ է կատարում նրա սան Սամվել Անեցին: Նա իր «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտ ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ» վերնագրով ժամանակագրությունը գրել է կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունու (1113-1166) պատվերով: Ժամանակագրությունն ավարտում է 1163 թվականով⁷: Անեցին թեեւ ընդհանրապես գրել է շատ համառոտ, իր խոսքերով՝ «կարճ ի կարճոյ», սակայն պատվիրատուի պահանջը կատարելով (կաթողիկոսն այդ ժամանակ հարաբերությունների մեջ էր Անիի ամիրայի հետ եւ սելջուկների պատմության իմացության կարիքն ուներ) ավելի հանգամանորեն է անդրադարձել սելջուկներին եւ մասնավորապես Մելիքշահին: Վերջինիս մասին պատմիչի հաղորդումներն ուղղակի մեջբերումներ են Հովհաննես Սարկավագի գործերից:

⁴ Ա. Աբրահամյան, Դովհաննես Իմաստասերի..., էջ 34:

⁵ Նույն տեղում, էջ 35:

⁶ Նույն տեղում, էջ 35, 136:

⁷ Կ. Մաթեոսյան, Սամուել Անեցու «Ժամանակագրություն» ավարտման թվականը եւ պատվիրատուն, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, թիվ 1, էջ 156-162, Սամուել Անեցի (կենսագրական լրացումներ), «Եւմիածին», 2003, 2, էջ 47-57:

Սամվել Անեցին իր պատվիրատուին սովորաբար բացատրություններ է տալիս Սարկավագի գրություններից քաղվածքներ ներկայացնելիս: Արաբներից հետո սելջուկների գերիշխանության հաստատման մասին գրում է. «Սկիւթացուցն (սելջուկների - Կ. Մ.) առնուլ ղբռնակայուլթիւն այսպիսի պատճառաւ: Ընթերցաք գրեալ վարդապետին մեծի, որ Սարկաւագ վերակոչի անուանեալ, զի ասէ թէ...»: Հատվածի վերջում ավելացնում է. «Ջայսուսիկ նշանակաւ գրոյ եցոյց մեզ Իմաստասէրն մինչեւ ցՄելիքշահն, զոր յիւրում տեղուջն գրեցից, սորին ձեռնտուութեամբ»: Շարունակելով եւ Մելիքշահի նախնիների անունները տալով՝ Անեցին նշում է, որ ինքը ժամանակին տեսել է Սարկավագի գրությունը նաեւ նրանց մասին, եթե մատյանը գտնի, կվերաշարադրի. «Իսկ հաւրն նորա (Մելիքշահի - Կ. Մ.) ժամանակ՝ գաւրինայխանձն Ալփասլանայ եւ ղնորին հաւրն եւ հաւուց, զոր Տուղլուպէկ եւ Մահմուտ եւ Սարջուկ անունք են նոցա, տեսաք երբեմն գրեալ սորին (Սարկավագի, Կ. Մ.) ձեռաւք, ստոյգ գտակաւ, եթէ հանդիպիմք մատենին եւ մեք շարադրեսցուք եւ թե ոչ, լքցուք...»⁸: Ինչպես երեւում է, Սամվել Անեցին Սարկավագի այդ գրությունը չի գտել:

Ալփասլանի մահվան մասին նշելուց հետո Սամվել Անեցին գրում է. «Աստանօր զխոստացեալ սլարտան հատուցից զմնացուածս բանից, զոր եթող հարկ տեղույն այնորիկ այսու պատշաճեալ ժամանակի: Զի սաէ Իմաստասէրն աստուածային՝ թե «Իբրեւ առնոյր զփառս իշխանութեան րարբաղտն Մելիքշահ...»¹⁰: Շարունակությունն ընդարձակ մեջբերում է Սարկավագի այժմ կորած երկից, ուր հիմնականում փառաբանվում է Մելիքշահը: Հատվածի վերջում պատմիչը նշում է, թե այս ամենն իմաստասերն ասաց Մելիքշահի կյանքի մասին (որը տիրեց 20 տարի), իսկ հետո ինքը կգրի նաեւ նրա մահվան մասին ասածը. «Արդ՝ ասաց զայս զկենաց նորա, որ տիրեաց ամս Ի (20) իսկ զկնի գրեցից զոր ինչ վասն մահուան է ասացեալ»¹¹: Քիչ անց, խոստումը կատարելով՝ պատմիչը գրում է Մելիքշահի մահվան, բայց նաեւ քրիստոնյաների եւ մասնավորապես հայերի նկատմամբ նրա

⁸ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 88բ, հմմտ. Սամուել Անեցի, Գաւաքմուցք ի գրոց պատմագրաց, աշխ. Ա. Տեր-Սիքեյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 97 (այսուհետեւ՝ Անեցի):

⁹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 89բ, Անեցի, էջ 98:

¹⁰ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 98ա, Անեցի, էջ 115:

¹¹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 99ա, Անեցի, էջ 116:

ունեցած բարյացակամ վերարեմոնքի մասին: Անեցին դարձյալ մեջըբերում է կատարում Սարկավագից՝ չմոռանալով մեծարանքով հիշել նրան. «ախորժելի եղեւ բանիւք դրուատիւք վարդապետին սրբոյ գրել եւ խոստանալ դարձեալ գրել արուեստաբան եւ երկայն ճատիւք: Եւ ... այսպէս է դրեալ, թէ ...»¹²:

Ինչպես տեսնում ենք, Սամվել Անեցին կատարել է պատվիրատուի պահանջը եւ հնարավորինս նյութեր քաղել սելջուկների մասին: Համառոտաբան ժամանակագրի երկում այդ հատվածներն այնքան նկատելի են, որ հաջորդ դարի պատմիչ կիրակոս Գանձակեցին իրավացիորեն գրում է. «...մինչեւ ցՄելիքչահ սուլթանն դրեալ էր զպատճառ տիրելոցն նոցա մեծիմաստ վարդապետին, որ Սարկաւագն կոչէր, եւ երկրորդեալ էր Սամուէլ քահանայ...»¹³:

Իսկ ինչու է համառոտաբան Անեցին այսքան ընդարձակ մեջըբերումներ կատարել Սարկավագի սելջուկներին վերաբերող թղթերից: Բանն այն է, որ նրա պատվիրատու Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսը 1120-ական թվականների սկզբներին ընկալելով էր Անիի ամիրա Աբուլսավարի հետ, եւ նրա համաձայնությունն էր ստացել կաթողիկոսական աթոռը Անի փոխադրման համար. «Հայրապետն... տէր Գրիգորիս... ուխտ սիրոյ ունէր առ Ապլսուար, վասն իւր սեփական Աթոռոյս՝ զալ այսրէն նորա յօժար կամակցութեամբ...»¹⁴: Սակայն 1124-ին, երբ տնեցիների կանչով վրաց Դավիթ Շինարար թագավորը գրավեց քաղաքը, կաթողիկոսի ծրագիրը խափանվեց: Հենց այս եւ հետագա ողբերգական դեպքերը նկատի ունենալով Սամվել Անեցին դատապարտում է իր համաքաղաքացիների արարքը:

Անեցին Սարկավագից քաղած եւս մի տեղեկություն ունի՝ 1097թ. խաչակրաց առաջին արշավանքի եւ նրանց նկատմամբ բյուզանդական Ալեքսիոս Ա կայսեր ցուցաբերած թշնամական վերաբերմունքի մասին, որը գրեւոր հետո նշում է. «Եւ այս բանքս դրեալ էր վարդապետին Սարկաւագին»¹⁵:

¹² Սատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 99բ-100ա, Աճեցի, էջ 119:

¹³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երեւան, 1961, էջ. 84:

¹⁴ Աճեցի, էջ 126, 3-րդ մտ. ՄՍ., ձեռ. թիվ 5619, էջ 104բ:

¹⁵ Սատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 101ա, Աճեցի, էջ 120, 3-րդ հանգանակ Սարկավագի մասին Աճեցու հայտնած վերջին տեղեկությունը վերաբերում է վարդապետի մահվանը. «ՇՅԸ (1129) Փոխեցաւ: Ի Քրիստոս մահուամբ մեծ

Այսպիսով, Հովհաննես Սարկավազը Սամվել Անեցու ժամանակադրութեան մեջ առավել շատ հիշատակված հեղինակն է: Չնայած դրան, իր երկի սկզբում Հայ «պատմագիրներին» բարեխղճորեն թվարկելիս Անեցին Սարկավազի անունը չի տալիս (ավելի բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ հիշատակող Մխիթար Անեցին եւս Սարկավազին պատմիչ չի համարում): Մեր կարծիքով, պատճառն այն է, որ Հովհաննես Սարկավազը սելջուկներին վերաբերող ամբողջական պատմագրական երկ չի գրել, այլ առանձին փոքր գրություններ (թղթեր, ճառեր), ինչը երեւում է նաեւ Սամվել Անեցու կատարած մեջբերումներից:

Սակայն ի՞նչն է ստիպել Հովհաննես Սարկավազ վարդապետին գրելու սելջուկների պատմութեան մասին: Նրա մատենագրական ժառանգութեանն անգամ մակերեսորեն ծանոթանալով կարելի է համոզվել, որ հեղինակն ամբողջանվեր մի Հայ Հոգեւորական է, որի հետաքրքրությունները աստվածաբանական, եկեղեցագիտական, տոմարագիտական, դրական են: Եւ հանկարծ նա դրում է պատմություն, այն էլ արյունարբու սելջուկների պատմությունը: Նկատենք, որ այդ ժամանակ Ալփասլանի կողմից 1064-ին Անին գրավելուց ու ավերելուց կես դար էլ չէր անցել, իսկ քաղաքի Մտյր տաճարը դեռ մնում էր սելջուկների ձեռքով մզկիթի վերածված: Այս պայմաններում Հովհաննես Սարկավազին միայն մի բան կարող էր ստիպել թղթին հանձնել սելջուկների (սկիւթացուց) պատմությունը: Դա կարող էր լինել պատվեր, մասնավորապես կաթողիկոսական պատվեր: Իսկ թե ինչու էր Բարսեղ Անեցուն հարկավոր տեղյակ լինել սելջուկների պատմութեանը, ակնբերել է, քանի որ նա պետք է բանակցելու մեկներ Մելիքշահի մոտ: Այդ ուղեւորությունը տեղի ունեցավ 1090 թ., երբ Բարսեղը նախապես Հոգալով ժամանակի դիվանագիտութեան պահանջները համապատասխան ճոխ ընծաներ, Անիից բազմամարդ պատվիրակութեամբ մեկնեց սուլթանի մոտ: Մատթեոս Ուռհայեցին այդ մասին գրում է. «...Հայրապետն Հայոց տէր Բարսեղ... տեսանէր, որ նեղէին զհաւատացեալսն Քրիստոսի... եւ հարկս պահանջէին յեկեղեցեացն Աստուծոյ... եւ յայնժամ կաթողիկոսն... խորհեցաւ գնալ առ բարի եւ քաղցր թագաւորն Պարսից... առ ի ծանուցանել նմա զայս ամենայն. եւ առեալ

վարդապետն Սարկաւագն ի Չաղբատ», Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 105բ, Աճեցի, էջ 129:

ընդ իւր նուէրս սուլտանին... Հանդերձ ազատօք եւ եպիսկոպոսօք եւ քահանայիւք՝ առեալ վարդապետ զհեա իւր եւ զնաց ի Պարսիկս ստաստուածասէր սուլտանն: Եւ տեսեալ սուլտանին գտէր Բարսեղ՝ յոյժ մեծարեաց զնա, եւ կատարեաց զամենայն խնզրուածս նորա. եւ արարեալ զամենայն կամս տէր Բարսղին»¹⁶:

Ոււհայեցու սուլն հիշատակութեանն անդրադառնալով դեռ Մ.Օրմանյանն է ուշադրութիւն դարձրել «վարդապետի» ներկայութեան հանգամանքին¹⁷: Անիից Մելիքշահի մոտ մեկնող կաթողիկոսական պատվիրակութեան մեջ գտնվող վարդապետը, կարող էր լինել հենց քաղաքում բնակվող Հովհաննես Սարկավազը: Հարկ է նշել, որ այս շրջանում (հայ միջնադարում: ընդհանրապես) նշանավոր վարդապետները եզակի անձնավորութիւններ էին, հայտնի ոչ միայն գիտելիքներով, այլեւ լեզուների իմացութեամբ, (երբեմն կոչվում էին «վարդապետ Հայոց» պատվանունով): Եթէ հիշյալ դեպքերի ժամանակակիցը կարդար պատմիչի խոսքերը՝ «առեալ վարդապետ զհետ իւր», ոչ մի կասկած չէր ունենա վարդապետի ով լինելու վերաբերյալ: Ոււհայեցին այստեղ նրա անունը չի տալիս, քանի որ Բարսեղից ու Մելիքշահից բացի ընդհանրապես ուրիշ մեկի անունը չի նշում: Սակայն հատուկ շեշտում է, որ պատվիրակութեան կազմում է եղել նաեւ «վարդապետը», որն այս դեպքում, մեր կարծիքով, Հովհաննես Սարկավազն էր:

Նման ենթադրութեան օգտին է խոսում նաեւ հենց Սարկավազի գրածը Մելիքշահի մասին: Սամվել Անեցու միջնորդմամբ մեզ հասած Սարկավազի գրութեան մեջ Մելիքշահի մասին նշվում է. «էր եւ ազատաբարոյ եւ մեծախորհուրդ, այլ եւ տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորութեան. ըստ որում. հեզութիւն ի քաղցրութիւն բարուցն լծակցեալ առնէր սիրելի ամենեցուն, զոր միայն կոչեցից թագաւոր եւ փարթամ: ...Սիրէր զազգս մեր այնքան, մինչ զի աղաւթս հայցէր եւ աւրհնութիւնս, յորմէ եւ անգ երբեմն չոգաւ հայրասլէտն՝ աւճ թէ

¹⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, աշխարհաբար թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները Յ. Բարթիկյանի, Երեւան, 1991, 256-258:

¹⁷ Մ. Օրմանյան, ԵՂՎ. աշխ., էջ 1537: Հարկ է նշել, որ Օրմանյանին, Ալիշանին եւ միչեւ 1940 թ. աշխատած մյուս հայագետներին հայտնի չի եղել Հովհաննես Սարկավազի վարքը, ուր ԵՂՎած է նրա Անիում գտնվելու, տեղի վարդապետարանը գլխավորելու փաստը:

միայն էր աշակերտեալ Քրիստոսական կրաւնից եւ կարգաց»¹⁸։ Այս տողերը գրված են ականատեսի, մասնակցի անմիջականութեամբ ու դրացականութեամբ։

Կարող է հարց առաջանալ, թե ինչո՞ւ Հովհաննես Սարկավազի վարքում չի նշվում նրա Մելիքազի մոտ գնալու մասին։ Բանն այն է, որ վարքը ոչ թե կենսագրութեան շարադրանք է, այլ «երիցս երանեալ ամեներջանիկ» վարգաստիւն որպէս «մարգարէութեան եւ սքանչելեաց»¹⁹ շնորհ ունեցող սուրբ անձ ներկայացնող գործ, ուր կենսագրական տվյալները հաճախ երկրորդական են, եթե դրանք չեն կապվում կրոնական, հոգեւոր գործերի հետ։ Օրինակ, Հովհաննես Սարկավազի մասին հայտնի է նաեւ Կիրակոս Գանձակեցու վկայութիւնը, թե վրաց Դավիթ Շինարար թագավորը սիրով ու ակնածանքով էր վերաբերվում նրան, հետիոտն ընդառաջ գնում ու գլուխը խոնարհելով օրհնութիւն խնդրում։ «Կարի յոյժ սիրէր զսա թագաւորն Վրաց Դաւիթ... այնքան զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, յոտն յառնէր ընդ առաջ նորա եւ խոնարհեցուցեալ զգլուխն խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւն»²⁰։ Այս մասին, գրեթե նույն խոսքերով պատմում է նաեւ վրացի հեղինակը, ոչ մի կասկած չթողնելով դրա ճշմարտացիութեան վերաբերյալ²¹։ Սակայն այս իրողութեան մասին նույնպէս ոչինչ չի ասվում։ Հովհաննես Սարկավազի վարքում։

Վերագառնալով Սարկավազի պատմական թղթերին, պետք է նշենք, որ Սամվել Անեցին դրանցից չորս մեջբերում է արել, մինչդեռ Ա. Աբրահամյանը «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրութեան» մեջ «Պատմութեան հատվածը Սամուել Անեցուց» վերնագրի տակ միայն

¹⁸ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 98բ, 100բ, Անեցի, էջ 115, 119։ Յետաքրքիր է, որ այստեղ էլ Սարկավազը նշում է հայրապետին, առանց անունը տալու (ինչպէս Ուռհայեցի՝ վարդապետին)։ Ոճի հարց է։

¹⁹ Ա.Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի..., էջ 121, 124։

²⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 114։

²¹ «(Դավիթը) սիրէր... զոմն հռետոր վարդապետ ի Հաղբատ Սարկաւազ անուն. խոստովանէր նմա զյանցանս իւր եւ կորացուցեալ զպատուական գլուխն օրհնէր ի նմանէ եւ նստէր ընդ նմա եւ փարէր զպարանոցաւ նորա...»։ Լ. Մեչիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, Խ. Ա. Երեւան, 1934, էջ 219։ Այս պատմական փաստին այլ տեսանկյունից մայելով Դավիթի վերաբերմունքի մեջ կարելի է տեսնել ոչ միայն հարգանք սրբակյաց վարդապետի, այլեւ մի հեղինակավոր մարդու նկատմամբ, որն առնչվել է աշխարհի մեծամեծերի հետ։

երկու Հատված է բերել²²: Դուրս թողնվածները ծավալով ավելի փոքր, բայց նույնպես կարեւոր են²³: Կարելի է ենթադրել, որ Հովհաննես Սարկավազը Բարսեղ Անեցու պատվերով²⁴ իրեն հասու աղբյուրներից օգտվելով կազմել է սելջուկների վաղ շրջանի պատմութայան մասին մի գրութուն, որը տեսել է Սամվել Անեցին՝ («տեսաք երբեմն դրեալ սորին ձեռաւք, ստոյգ գտակաւ»), բայց իր ժամանակագրութունը կազմելիս չի գտել, որպեսզի օգտվի: Այն հավանորեն գրվել է մինչեւ Մելիքշահի մոտ մեկնելը (1090 թ): Երկրորդ գրութունը ստեղծվել է Մելիքշահի մահից (1092 թ.) հետո, որից օգտվել է Անեցին:

Պատմիչը Սարկավազին հղելով վերջին հիշատակութունը (առաջին խաչակրութայան մասին) դրել է իր ժամանակագրութայան 1097 թ. տակ²⁵: Այժմ դժվար է ասել, թե Անեցին արդյո՞ք նույն թղթից է օգտվել այդ տվյալը քաղելիս, թե՞ եղել է նաեւ պատմական բովանդակությամբ մի այլ թուղթ, որի մեջ ներառված են եղել այս եւ վերը նշված 1110 թ. Հազբատում պառահած («Քյոթուկում» հիշատակված) դեպքի նկարագրութունը:

Հովհաննես Սարկավազի պահպտնված գործերի մի մասի վերնագրերը կամ առաջին տողերը վկայում են, որ դրանք գրվել են տարբեր մարդկանց հարցումներին (խնդրանք-պատվերներին) ի պատասխան²⁶: Հավանաբար նույն կերպ են ստեղծվել պատմական բովանդակությամբ թղթերը:

²² Ա. Աբրահամյան, Գովհաննես Իմաստասերի..., էջ 129-130:

²³ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 88բ, 101ա, Անեցի, էջ, 97, 120:

²⁴ Ուշագրավ է, որ Բարսեղից առաջ Անիում աթոռակալած երկու կաթողիկոսները պատմական երկեր են պատվիրել ժամանակի նշանավոր վարդապետներին՝ Աարգիս Ա Սեւանցին՝ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկին («Պատմութիւն տիեզերական»), Պետրոս Ա Գետադարձը՝ Գովհաննես Կոզեռնին («Պատմութիւն Բագրատունեաց»), իսկ Բարսեղի հաջորդը՝ Գրիգոր Գ Պահլավունին, ինչպես նշվեց, Սամվել Անեցու պատվիրատուն էր:

²⁵ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 100բ-101ա, Անեցի, էջ, 120:

²⁶ Ա. Աբրահամյան, Գովհաննես Իմաստասերի..., էջ 97, 140, 222, 252, 302, 325, 327:

HOVHANNES SARKAVAG'S PAPERS WITH HISTORICAL CONTENT ACCORDING TO SAMVEL ANETSI.

Summary

Vardapet (archimandrite) Hovhannes Sarkavag (dead in 1129) was one of the outstanding spiritual and cultural figures of medieval Armenia. His fruttfull life was bound up with two centres – monastery of Haghbat and Ani city.

The alumnus of the school headed by Hovhannes Sarkavag, Samvel Anetsi brought three thorough citation in his Chronology from Sarkavag's records with historical contents concerning Seljuks' history . The researchers thought that those were parts of a huge historical work but the attentive analysis of Samvel Anetsi's information brings to the conclusion that the above mentioned were short separate records, written by different persons' order. In particular, one of the papers, probably, was written by Katolikos Barsegh I Anetsi's order who visited Seljuk sultan Melikshah in 1090.

Matteos Urfaetsi wrote, without giving the name, that a vardapet, together with the Catholikos, left Ani as a member of the delegation. Quite possible that the mentioned vardapet was Hovhannes Sarkavag as he was the famous vardapet at that time . Besides, in his second paper, written after Melikshah's death (1092), he spoke about Melikshah's appearance and told about latter's meeting with Katolikos as an eye-witness.

ԶԱՔԱՐՅԱՆ ԵՆՐԻ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԸ

XII դ. 90-ական թվականների երկրորդ կեսից մինչև XIII դ. 30-ական թվականների երկրորդ կեսը, որոշ հարկադրական ընդմիջումներով, իրենց հայ Բագրատունիների իրավահաջորդն ու ժառանգորգը համարող և հայ իրականության մեջ այդպիսին դիտվող վրաց Բագրատունիների աջակցությամբ ու հովանավորությամբ Զաքարյան իշխանական տանը հաջողվեց սելջուկյան լծից ազատագրել Հայաստանի կենտրոնական և հյուսիս-արևելյան գավառների մեծ մասը:

Սելջուկյան տիրապետության դեմ կրոնական ու ազգային քողի տակ¹ հայ ժողովրդի մզած ժողովրդաազատագրական պատերազմը պայմանավորված էր թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին գործոններով: Ներքին գործոններն էին սելջուկների պարտագրած ցածր կացութեամբ վրա խարսխված խորթ ու հետամնաց տնտեսական, քաղաքական ու հոգևոր-մշակութային ձևերից ձերբազատվելու հայ ժողովրդի օրինաչափ ձգտումը և նոր տիրույթներ ձեռք բերելու կամ այդպիսիք ունենալու հայ հին ու նոր իշխանական տոհմերի և զինվորականության երազանքը: Արտաքին գործոններն էին Վրաստանի հզորացումը, գրավված հայոց հողերը դրանք ազատագրած հայ ազնվականությանը շնորհելու միջոցով բուն Վրաստանը հայկական սահմանապահ իշխանություններով սելջուկներից անջրպետելու վրաց Բագրատունիների քաղաքականությունը, Հայաստանում հաստատված սելջուկյան պետությունների միջև պայքարն ու դրանց թուլացումը: Պակաս գեր չխաղացին նաև ինչպիսիք արշավանքները, որոնք սելջուկների ուշադրությունը մի զգալի չափով դեպի հարավ էին շեղել:

¹ Ն.Սարգիսյան, Տեղագրութիւնը ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 149, Կ.Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, Ա.Պետերբուրգ, 1913, էջ 42, «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ VI, Երևան, 1977, էջ 22, Կարո Ղաֆադարյան, Հովհաննավազմը և նրա արժանագրութունները, Երևան, 1948, էջ 76 և ուրիշներ:

² Այդ մասին տես՝ Գ.Սարգսյան, Քաղաքական կացությունը Մերձավոր արևելքում և Հայաստանի ազատագրման հեռանկարները (XII-XIIIդդ.), «Պատմա-քաղաքական հանդես», 1989, N 1, էջ 35-49:

Ջաքարյանների գլխավորած ազատամարտերն ուղղված էին ինչպես «Մեծ սելջուկների» տերուության փլատակների վրա ստեղծված խոշոր սյետուխուների՝ Ելտկուզյան աթաբեկության, Շահ Արմենների ամիրայության և Իկոնիայի ու Այուբյան սուլթանությունների, այնպես էլ դրանց ենթակայության տակ գտնվող մանր քաղաքական կազմավորումների դեմ:

Ժողովրդաազատադաական այդ պատերազմը, որին վիճակված չէր հասնել իր տրամաբանական ավարտին, ունեցավ նախապատրաստական շրջան և ընթացավ երեք փուլով: Վրացական պետության բարձր վերնախավը 1176-1191 թթ. համակած ներդասակարգային սուր պայքարի առաջին փուլի (1176-1185) հաղթահարումից հետո վրաց Բաբրատուհինները Ջաքարյանների գործուն մասնակցությամբ կրկին ձեռնամուխ եղան Հայաստանի ազատագրման նախապատրաստությանը: 1180-ական թվականների երկրորդ կեսին Կարսի ու Կաբինի ամիրայությունների և, հատկապես, Ելտկուզյան աթաբեկության դեմ իրազործվեցին մի քանի հաջող ռազմարշավներ³: Դրանք հետամուտ էին հետախուզել ու կողոպտել թշնամական տարածքները, հակառակորդին հնարավորինս թուլացնել ու սարսափ ներշնչել, ինչպես նաև ապահովել արտաքին աշխարհի հետ վրաստանին կապող առևտրական ուղիների անվտանգությունը: Վերջին հանգամանքը կարևորվում է նրանով, որ դրանցով անցնող կարավանները հաճախ էին ենթարկվում Հայաստանի որոշ քաղաքներում ու բերդերում, մասնավորապես Դվինում, Անրբերդում ու Բջինում գործող մահմեդական ավազակախմբերի կողոպտիչ հարձակումներին⁴: Այդ արշավանքները նաև նախանշում էին ապագա ազատամարտերի ուղղույթյունները: Հայկական տարածքների ազատագրմանն ուղղված քայլերն ուժեղացան ներդասակարգային սուր պայքարի ավարտական երկրորդ փուլից (1190-1191) հետո՝ վրաց կենտրոնական իշխանության հարաբերական ամրապնդմանն ու Ջաքարյանների ուժեղացմանը համընթաց, որոնք տեղի էին ունենում սելջուկների թուլացմանը զուգահեռ:

Բնականաբար, Ջաքարյանների գլխավորած ազատագրական պայքարի առաջին փուլում թիրախը լինելու էին կենտրոնական ու

³ К.С.Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. XII, Тбилиси, 1973, с. 194-196; "Памятники эпохи Руставели", Л., 1938, с. 50.

⁴ К.С.Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. XII, с. 206.

Հյուսիսային Հայաստանի մեծ մասին տիրող Ելտկուզյան ավաբեկուծությունը և դրան ենթակա ամիրայությունները, իսկ գլխավոր նշանակեցող՝ Անի-Շիրակը, ինչպես Թամար թագուհու (1184-1207) նախորդների օրոք էր: Ելտկուզյանների երբեմնի Հզոր պետությունը ներքին և արտաքին սուր Հակասությունների պատճառով թուլանում էր⁵: Ավելին, անժառանգ մահացած իղըլ Արսլանից (1186-1191) հետո նրա եղբայր ու նախորդ Մուհամեդ Փահլավանի (1176-1186) չորս որդիների միջև ավարեկության Համար արյունալի պայքար սկսվեց, որը փաստորեն մասնատեց այդ իգետությունը⁶: Օդտվելով դրանից, Հայվրացական զորքերը մի քանի ավերիչ ու ամայացուցիչ արշավանքներ կատարեցին դեպի Ելտկուզյանների տիրապետություն տակ գտնվող տարբեր շրջաններ՝ բերելով Հսկայական քանակությամբ ռազմավար և Հազարավոր գերիներ⁷: Նրանց ռազմություններից գերծ չմնաց նաև Կարինի Սյոգուհյան ամիրայությունը⁸: Այդ արշավանքների նախաձեռնողն ու զլխավորողը Հիմնականում Ջաբարյաններն էին, Հանձինս Ջաբարե ամիրսուլասայարի, նրա եղբայր Իվանե մախուրթոսուկուցեսի և նրանց Հորեղբորորդիներ Բյուզ Ջաբարե Վահրամյանի ու Սարգիս Թմոզվեցու, որոնք օժտված էին խիզախությամբ և զորավարական անուրանալի տաղանդով⁹:

Ջրավարավելով Հետախուզական-ավարառուական արշավանքներով, Ջաբարյանները փորձեցին դրանցից անցնել ազատամարտերի, ոչ պատահաբար սկսելով Արագածսանի գրավումից: Ելտկուզյանների ենթակա Շադադյաններին պատկանող այդ գավառը Դվին-Արարատյան դաշտի և Անի-Շիրակի նկատմամբ ունեցած գերիշխող դիրքի ու առեստրական ճանապարհների Հանգուցակետ լինելու պատճառով ռազմավարական բացառիկ նշանակություն ունեցավ: Այլ կերպ ասած.

⁵ Э.М.Буниятов, Государство агабеков Азербайджана (1136-1125 годы), Баку, 1978, с. 74-95.

⁶ Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, Ахбар ад Даулат ас селджукийа, М., 1980, с.155-157.

⁷ К.С.Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т.ХІІ, с. 204-206; "Памятники эпохи Руставели", с. 50.

⁸ К.С.Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т.ХІІ, с. 205:

⁹ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 138, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 162-163, "Памятники эпохи Руставели", с. 48.

չըջակտ Հայկական տարածքների ու բնակավայրերի ազատագրման բտնայի էր և 1191թ. նվաճվեց Ջաքարե ամիրսպասալարի կողմից¹⁰: Սակայն, քանի որ Ջաքարյաններին չհաջողվեց տիրանալ Արա-
գածոտնի սյաչտպանական համակարգի Հիմնական օղակ գծվարա-
մաաոււյյ Անրերգ ամրոցին, նրանք շուտով Հարկադրված էին ժամա-
նակավորսողես լքել այդ գավաաուր:

Ելտկուղյան աթաբեկությանը վճուական ճակատամարտում ջախջախելով էլ՝ ավելի թոււյացնելու և դրանով իսկ տյդ պետության տիրապետության տակ դտնվույ Հայկական Հողերի ազատագրումը դյոււրին դարձնելու նպաստակով վրայ արքունիքն օգտագործեց Խզրլ Արսյտնից հետո աթաբեկ դարձած Արու Բաքրի (1191-1210) դեմ պայքարող եղբայրներից Ամիր Ամիրան Ումարին ու Եյուկուզյանների երդվյալ թշնամի իր ենթակային՝ շիրվանշահ Աղսարթան 1-ին (1160-1196)¹¹: Դաշնակիցների միացյալ զորքերի և Արու Բաքրի բանակի միջև ճակատամարտը կայացավ 1195 թ. հոււնիսի 1-ին, Շամքորի մեր-
ձակայքում: Չնայած Հայ-վրացական բանակի Հիմնական ուժերի ուշ մարտաղաշտ մտնելու հետեւանքով ունեցած նախնական Հաջո-
ղությանը, Արու Բաքրի զորքը գլխովին ջախջախվեց: Նրա մնացորդները վախսան, իսկ ինքը հազիվ փրկվեց գերվելուց¹²: Այս ճակատամարտում ես Ջաքարյան Հորեղբորորդիներն իրենց փայլուն դրսեւորեցին: Շամքորի ճակատամարար վրացական պետության և Ելտկուղյանների միջև մզված երկարատե պայքարում կշեռքի նժարը թեքեց Հօգուտ առաջինի, իսկ վերջինս հաստատուն բունեց թոււյացման ու անկման ուղին: Քիչ սնց Հայ-վրացական զորքերին անցած Գան-
ձակում Թամար թագուհու երկրորդ պատմիչի ուղղակի վկայությամբ Ջաքարե ու Իվանե Ջաքարյանները Գանձակը ենթակայության պայմանով ի պահպանություն հտնձնեցին Ամիր Ամիրան Ումարին¹³: Առանց Ջաքարյան եղբայրների անունները նշելու նույնն է հազոր-

¹⁰ Ա.Ն.Շահինյան, Կոչի կոթողը և նրա արձանագրությունը, «Պատմա-բանա-
սիրական հանդես», 1968, N 2, էջ 200-201:

¹¹ К.С.Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. XII, с. 208-
210, ал-Хусийны, с. 157-158.

¹² К.С.Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. XII, с. 210-
212; "Памятники эпохи Руставели", с. 50-53; ал-Хусийны, с. 157-158. ալ-Յու-
սայնին ճակատամարտը Բայլականի մոտ է նշում:

¹³ "Памятники эпохи Руставели", с. 53.

դում նաև այ-Հուսայնին¹⁴: Մինչդեռ, Թամար Թագուհու առաջին պատմիչն այս իրադարձությունը այլ կերպ է ներկայացնում, ինչը հեռու է իրականությունից¹⁵: Դրանից հետո, երբ Հայ-վրացական զորքերը Հսկայական ավարով հետ դարձան, իսկ Ամիր Ամիրան Ումարն ըստ երևույթին բռնի շուտով 22 օր անց վախճանվեց, Նախճավան փախած Աբու Բաքրը քաղաքացիների օգնությամբ վերստին տիրացավ Գանձակին և քաղաքի գործերը կարգի բերելով վերադարձավ Նախճավան: Այդ քաղաքը վերագրավելու Հայ-վրացական զորքերի նոր փորձն ապարդյուն անցավ և նրանք տալով 300 գոհ, ստիպված էին բավարարվել Գանձակի շրջակայքը կողոպտելով ու ավերելով: Ապա նրանք արշավեցին Նախճավանի վրա, որտեղից Աբու Բաքրը փախավ Թավրիզ, որի տիրուհին իր կին Ջահիդա Խաթունն էր: Թավրիզցիները փրկագնվեցին որոշակի գումարով, որից հետո Հայ-վրացական զորքերը Թավրիզի շրջակայքը կողոպտելով հետ դարձան¹⁶: Նախքան այդ, Իվանես Ջաքարյանն արշավեց Գեղարքունիք, որտեղ հընթացս փոքրաթիվ ուժերով դարանակալ Հարձակմամբ Ջախջախեց Գանձակից Սուրմարի վերադարձող էմիր Բալբանի բանակը¹⁷:

Օգտվելով ներքին ու արտաքին բարենպաստ իրավիճակից, Հայ-վրացական զորքերը Ջաքարյանների գլխավորությամբ ձեռնամուխ եղան Հայաստանի ազատագրման առաջին փուլին: Այն, ինչպես նշվեց, ուղղված էր Ելտկուզյան աթաբեկության ու նրա ենթակայների դեմ և ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1196-1203 թթ. կայացած ազատամարտերը: Երբեմնի հզոր այդ պետությունը հոգեվարքի խորացող նշաններ էր դրսևորում, որոնք ավելի էին ընդդժվում նրա նախավերջին աթաբեկ Աբու Բաքրի անկարողությանը, բարոյալքվածությունը ու հարբեցողությունը: Նա բնավ չէր զբաղվում պետական, այդ թվում անգամ բանակի խնդիրներով, ինչը զինվորական վերնախավի վրա հենվող տիրակալի համար աններելի վրիպում էր: Երբ հպատակները նրան էին դիմում Հայ-վրացական զորքերի աճող ճնշմանը հակադրելու խնդրանքով, «նա իրեն այնպես էր պահում,

¹⁴ ал-Хусийны, с. 159-160.

¹⁵ К.С.Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. XII, с. 212, 214-215.

¹⁶ ал-Хусайны, с. 160.

¹⁷ К.С.Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. XII, с. 212, 214-215.

կարծես այդ բոլորն իրեն չէր վերաբերում»¹⁸: Բանը Հասել էր նրան, որ նա իր անմիջական ենթականերին հրամայել էր իրեն ոչինչ չհաղորդել Հայ-վրացական զորքերի գործողությունների մասին¹⁹: Հայ-վրացական զորքերը «սեսնեյով, որ ոչ ոք չի պատրաստվում իրենց դիմսուրել, ավելի շատ համարձակ դարձան, տարածվեցին երկրով մեկ»²⁰: Ելտկուղյան ավթաբեկության նման անմխիթար կացությունը և դրանից նրան որեւէ օգնության բացակայությունը է բացատրվում Ջաբարյանների գլխավորած Հայ-վրացական բանակի կողմից Ելտկուղյաններին ու նրանց ենթականերին պատկանող Հայկական գավառների մեծ մասի համեմատաբար դյուրին գրավումը:

Սկզբնաղբյուրներում Ջաբարյանների գլխավորած ազատամարտերի մասին եղած նյութերի բազմատումը թույլ է տալիս եթե ոչ սպառնիչ, ապա գոնե բավարար պատկերացում կաղմելու դրանց ընթացքի, ժամանակագրության ու աշխարհագրություն մասին: Ելտկուղյան ավթաբեկության հետ 1190-ական թվականների առաջին կեսին Ջաբարյանների ունեցած տիրությունների (Լոռի=Ձորակերտ, Ջավախք, Կսյան, Կայծոն, Գագ բերդեր՝ իրենց շրջակայքով) սահմանակցությունը պարտադրում էր աղատամարտերը սկսել դրանց կից Հայկական գավառներից, ինչը կնպաստեր նաև ապահով թիկունք ունենալուն: Գա Հստակ երևում է ինչպես Հայկական, այնպես էլ Հատկապես վրացական սկզբնաղբյուրներից: Այսպես, օրինակ, Թամար թագուհու երկրորդ պատմիչն ընդգծում է, որ Թամարը գրավել էր «Ձորակերտից...մինչև Արտքս, Գադից մինչև Գանձակ և Ջավախքից ընդհուպ մինչև Սպեր» ընկած տարածքը²¹: Նույն պատմիչը նաև նկատում է, որ բուն Վրաստանի համար «սահմանագլուխ էին ծառայում Ձորակերտն ու Տաշիրը, որտեղից Ջաբարիան ու Իվանեն սկզբից սկսեցին իրրև առյուծներ պայքարել վերևի մարզերում ու ներքևիններում, ինչպես և բոլոր այլ տեղերում»²²: Որ այս պատմիչը ցույց է տալիս Ջաբարյանների աղատամարտերի առաջին փուլի ոչ միայն մեկնա-

¹⁸ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ.11, Երևան, 1981, էջ 281, հմմտ. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», Երևան, 1965, էջ 227:

¹⁹ ал-Хусайны, с. 161.

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ "Памятники эпохи Руставели", с. 63.

²² Նույն տեղում, էջ 256:

կետերը, այլև ուղղությունները, լրացվում և հաստատվում է Թամար թագուհու առաջին պատմիչի վկայություններով: Անդրազառնալով Թամարի առաջին ամուսին Գեորգի Ռուսի ղլխավորած 1191 թ. ապստամբությունը ճնշելուց հետո դրան մեծապես նպաստած Ջաքարյան հորեղբորդիներին թագուհու շնորհումներին, նա հայանում է, որ վրաց դահտկալը Իվանեին նվիրեց Կայանն ու Կայծոնը Գեղարքունիքի հետ, նրա հորեղբորդի Բուզ Ջաքարեին՝ Գաղը և Քուրդ Վաճառ (Գեբեդ) դետից մինչև Գանձակ ընկած տարածքը, իսկ նրա եղբայր Սարգսին՝ Ջավախքում գտնվող Թմոզվին²³: Քիչ անց նա հավելում է, որ Իվանեի եղբայր Ջաքարեին էր պատկանում Լոռին, որին թագուհին ավելացրեց Ռուսթավը²⁴: Քանգի, ինչպես ստորև կտեսնենք, Գեղարքունիքը և Գագից մինչև Գանձակ ձղվող տարածքները Ջաքարյանները միայն հետո ազատագրեցին, ապա պարզ է, որ վրաց պատմիչը հետին թվով վավերացրել է այդ հողերը Ջաքարյաններին պատկանելը, միաժամանակ տալով նյութականների դեմ նրանց ազատամարտերի առաջին փուլի երեք ուղղություններից երկուսը՝ Կայան, Կայծոն → Գեղարքունիք, Գաղ → Գանձակ: Կայան → Գեղարքունիք ուղղության մասին է վկայում նաև Այրիվանքում Իվանեի թողած արձանագրությունը՝ Կայանից ու Կայծոնից մինչև Բարգուշատ, Ականա ու Նախճավան ընկած տարածքը գրավելու մասին, քանի որ դա կարող էր կատարվել միայն Գեղարքունիքը գրավելուց հետո²⁵: Գեորգի Լաշայի (1207-1222) ժամանակակից վրաց Անանուն պատմիչը գրում է, որ Ջաքարյան եղբայրները «գրավեցին Գվինը... Գեղարքունիքը (Գելաքունին), Բջնին (Բջնիսի), Ամբերգն ու Բարկուշատը, Անիի վերին [մասը] մինչ ինո[գ]ափրիդի կամուրջը»²⁶: Լոռին (=Ձորակերտ) Ջաքարյաններին պատկանելը, Թամար թագուհու երկրորդ պատմիչի վերը բերված առաջին վկայությունը և սկզբում Անրեբրգն ազատագրելը մատնանշում են Ջաքարյաններին

²³ К.С.Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. XII, с. 202.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 203:

²⁵ Գարեգին Յովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պոռոշյանք հայոց պատմության մեջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 299:

²⁶ Մելիքսեթ Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Խ.Ք. Երևան, 1936, էջ 43:

ազատամարտերի առաջին փուլի երրորդ ուղղութիւնը
 Լոռի(-Զորակերտ) → Տաշիր → Անբերդ → Արագածոտն → Շիրակ:
 Արագածոտնի ազատադրմանն օրինաչափորեն պետք է նախորդեր
 դրա և Լոռու միջև ընկած Տաշիրի գրավումը: Եվ, իրոք, Կիրակոս
 Գանձակեցին անթվական անդրադառնալով Ջաքարյանների գլխա-
 վորած ազատամարտերին, Սևանա լճի շուրջ ընկած գավառներից Հետո
 երկրորդը նշում է Տաշիրի ազատագրումը²⁷: Հետեւաբար, Ջաքար-
 յանների թողած սրճանագրութիւններում Անբերդն իբրև ազատա-
 գրված ստաշին բնակավայր դիտվելը²⁸ բացատրվում է ինչպես այդ
 դժվարամատուց. ամրոցի ըստառիկ կարևորութեամբ, այնպես էլ
 նախքան այդ Հիշատակման արժանի որևէ այլ ամրոց չգրավելով կամ
 էլ, Հակտակ դեպքում, գրա համար զգալի ջանքեր չգործադրելով:
 Հետեւաբար, Ջաքարյանները Շամքորի ճակատամարտից Հետո՝ 1195 /
 1196 թ., Տաշիրն ազատագրելով միայն 1196 թ. տիրացան Արագա-
 ծոտնին, այդ թվում Անբերդին²⁹, իբրև Անի-Շիրակի և Դվին-
 Արարատյան դաշտի գրավման բնալու:

Եթե սկզբնաղբյուրներում Հայ-վրացական զորքերի կողմից
 Անիի նախորդ երեք (1124, 1161, 1174) գրավումների շուրջ սկզբնաղ-
 բյուրներում բավականին հարուստ տեղեկութիւններ են պահպանվել,
 ապա նույնը չենք կարող ասել Ջաքարյանների կողմից Հայոց քաղա-
 քամայրի ազատագրման չորրորդ՝ հաջողված փորձի մասին: Դա
 փաստում է, որ այն ընթացել է շատ արագ ու առանց բարդութիւն-
 ների: Դեռ 1186 թ. տնեցիների կողմից խղրլ Արսլանին պատկանող և
 մահմեդական ավաղակաորջի վերածված Ծառուքար ամրոցի գրավումն
 ու այդտեղի արական սեռի բնակչութեան անխնա և աներկյուղ

²⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 163:

²⁸ Կարո Դաֆադարյան, Գաղափար, Երևան, 1963, էջ 169, «Դիվան հայ վիճագրու-
 քան», պրակ VI, Երևան, 1977, էջ 22:

²⁹ Վարդան վարդապետ, էջ 138, «Մանր ժամանակագրութիւններ. XIII-XVIIIդդ.»,
 հ. I, Երևան, 1951, էջ 36, հ. II, Երևան, 1935, էջ 136: Կոշում Պետրոս Ականատեսի
 խաչքարի արձանագրութեան քննութեամբ Ա.Շահինյանը 1196-ը սրբագրել է
 1195-ով: Սակայն, ինչպես ցույց է տվել Պ.Սուրադյանը, դա տոմարական սխալ
 հաշվարկի հետևանք է (Պ.Ս.Սուրադյան, Գայաստանի վրացերեն արձա-
 նագրութիւնները, Երևան, 1977, էջ 106):

սպանդը³⁰ վկայում էին, որ նրանք ոչ միայն չէին վախենում հատուցումից, այլև պատրաստ էին զորավիգ լինել Անին ազատագրելու եկած Հայ-վրացական զորքերին, ելնելով նույն այն դրդապատճառներից, որոնք առկա էին քաղաքի գրավման նախորդ երեք դեպքերում:

Ոչ պակաս կարևոր է և այն, որ Ջաքարյաններն Անիին վերջնականապես տիրացան 1198թ., նրա Շադագյան վերջին իրավատեր էմիր Սուլթանի (1174-1198) մահից անմիջապես հետո: Դա հստակ երևում է Հիջրայի 595 (1198/1199) թ. Անիում նրա թոզոծ վերջին արձանագրության³¹ և Հոռոմոսի վանքում 1199 թ. Հտկոր երեցի դրած Հիշատակարանի³² հաղորդումների համադրումից: Բացի այդ, ի տարբերություն Անիի ազատագրման նախորդ երեք դեպքերի, քաղաքի ամիրայազուրկ սելջուկյան տարրը ի ղորու չէր ոչ փոքրիչատե կազմակերպված ղիմագրել և ոչ էլ վերը նշված պատճառներով ապավինել դրսի, առաջին հերթին իրենց սյուզերեն ելակուզյանների օգնությանը: Սելջուկյան լուրջ բռունցքի դեմ ճակատելու պարսզայում Ջաքարյանները դժվար թե կարողանային դյուրին հաջողության հասնել ինչպես այս դեպքում, այնպես էլ հետադայում: Հետևաբար, փոքր բացառություններով, նրանց նվաճումների միայն անվանական թվարկմամբ սկզբնաղբյուրների սահմանափակվելը բխում է հենց այս իրողությունից:

Անդրադառնալով Անիի ազատագրման հետ կապված անցքերին, Թ.Հակոբյանը ելնելով Ծիրակը 1191 թ. ազատագրվելու մասին Վարդան վարդապետի պնդումից³³, ենթադրել է, որ Ջաքարյաններն այդ թվականին Ծիրակին տիրելով 8-9 տարի քաղաքի տգատադումը չեն ձեռնարկել, քանզի այն վաղ թե ուշ հանձնվելու էր³⁴: Սակայն 1191 թ. Ջաքարյանների կողմից Արադածոտը գրավելուց հետո այն ստիպողաբար լքելը և 1196 թ. կրկին գրավելը բացառում է նման ենթադրության հավանականությունը: Հետևաբար, պատմիչը կամ պարզա-

³⁰ Վարդան վարդապետ, էջ 133, Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Երևան, 1983, էջ 109-110:

³¹ V.Minorsky. Studies in Caucasian History, London, 1953, p. 100:

³² Լ.Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Արքոց Յակոբեանց, հ.7, Երուսաղեմ, 1990, էջ 605:

³³ Վարդան վարդապետ, էջ 138:

³⁴ Թ.Խ.Հակոբյան, Անիի պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1982, էջ 128:

պես վրիպել է, կամ էլ նրա պնդումը հավանաբար 1191 թ. Արագածոտնի ժամանակավոր նվաճումից հետո այնտեղից Շիրակ հայ-վրացական զորքերի ներխուժման աղճատված արձագանքն է:

Թե Անբերդ-Արագածոտնից հետո Ջաքարյանները ե՞րբ ձեռնամուխ եղան հաջորդ քայլին՝ Անի-Շիրակի ազատագրմանը, ստույգ հայտնի չէ: Բարեբախտաբար, դրա գոնե մոտավոր ճշտմանը նպաստելու է դայիս Հառիճու՝ 1201 թ. Ջաքարեի թողած արձանագրությունը՝ այդ վանքը գանձագին անելու և «ի սմա ամրոց և կաթողիկես» կառուցելու մասին³¹: Այս արձանագրությունը և Հառիճու՝ 1196 թվակիր երկու արձանագրություններում Ջաքարյանների հիշատակությունը չհղոյնությունը Կ.Մաթեոսյանին հիմք են տվել ենթադրելու, որ Ջաքարեն Հառիճը կարող էր գնել 1196 թ. վերջին կամ 1197 թ., քանի որ ամրոցի և եկեղեցու կառուցման համար մի քանի տարի կպահանջվեր³²: Դա ընդունելի է, քանի որ նման մեծածավալ շինությունների կանգնեցումը տարիների գործ էր ե., բացի այդ, Ջաքարյաններն Արագածոտնից հետո պետք է անմիջապես անցնեին Անի-Շիրակի ազատագրմանը: Հառիճի վանքի տեղադրությունը մատնանշում է, որ Ջաքարյաններն Անի-Շիրակի ազատագրումը սկսել են նրա հյուսիս-արևելյան հատվածից: Ընդ որում, նրանք հետագա առաջխաղացման ապահովություն նպատակով նախ ամրոց են կառուցել, ապա իրենց վստահ զոսպով՝ նաև եկեղեցի: Այնուհետև նրանք աստիճանաբար խորացել են Անի-Շիրակում: Ջաքարյանների կողմից Անիի ազատագրման ավանդական թվական է ընդունված 1199-ը, հիմք ունենալով Վարդան վարդապետի և որոշ այլ սկզբնաղբյուրների վկայությունները³³: Մինչդեռ, Հոռոմոսի վանքի ու Տայլարի եկեղեցու 1198 թվակիր և տառացիորեն նույն ավարտամասն ունեցող արձանագրությունները³⁴ և Հակոբ երեցի վերոհիշյալ հիշատակարանը ստիպում են վերանայել այդ թվականը: Էմիր Սուլթանի ու Հոռոմոսի արձանագրությունների թվադրությունների և Հակոբ

³⁵ Կարեն Մաթևոսյան, Հառիճի վանքը ԺԳ դարի սկզբին, «Էջմիածին», 1998, N Ա, էջ 117:

³⁶ Սույն տեղում:

³⁷ Վարդան վարդապետ, էջ 138, «Մանր ժամանակագրություններ», հ.1, էջ 37, հ.11, էջ 136 և ուրիշներ:

³⁸ Ն.Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 149, Կոստանյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

երեցի Հիշատակարանի ժամանակագրական տվյալների Համադրությամբ Կ.Մաթեոսյանը եզրակացրել է, որ Զաքարե ու Իվանե Զաքարյաններն Անիում Հաստատվել են 1198 թ. նոյեմբերի 3-ից 1199 թ. Հունվարի 31-ը ընկած միջակայքում, ինչը չի բացառում քաղաքը 1199-ին նվաճվելը³⁹: Սակայն, հենց նույն ամսում, այսինքն՝ 1199 թ. Հունվարին, թե՛ Անին ու Շիրակը գրավելու և թե՛ այդ մասին երկու տարբեր Հուշարձաններում (Հոռոմոս, Տայյար) Հիշատակություններ ի Հայտ դալու անհավանական Հավանականությունը ստիպում են պնդելու, որ քաղաքն ազատագրվել է 1198 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի ընթացքում, ինչպես վերը նշվեց, անկասկած, Շաղսոյան վերջին կմիր Սուլթանի վախճանվելուց անմիջապես հետո: Ի դեպ, Կ.Մաթեոսյանը ես Հետադաշտում Հառիճի վանքին նվիրված վերոհիշյալ Հոդվածում Հպանցիկ նկատել է, որ «Անին Զաքարյաններին անցավ 1198 թ. վերջին»⁴⁰: Այսպիսով, Հառիճի, Հոռոմոսի ու Տայյարի արձանագրությունների և Հակոբ երեցի Հիշատակարանի Հաղորդումները թույլ են տալիս վստահաբար պնդելու, որ Անի-Շիրակին Զաքարյանները տիրացել են 1196/1197-1198 թթ. ընթացքում:

Կայան, Կայծոն → Գեղարքունիք ուղղությամբ Զաքարյանների ազատամարտերի տարեգրությունն ու աշխարհագրությունը Հստակ չէ, քանի որ գրչագիր սկզբնաղբյուրները նշում են միայն Բջնիի գրավման թվականը և բավարարվում նվաճված տարածքների լոկ մի մասի անվանումները Հայտնելով: Այդ բացը մասնակի լրացնում են վիճակն սկզբնաղբյուրները: Թե՛ ժառույթի 1196/1199 թվակիր վրացերեն արձանագրության մեջ Իվանե Զաքարյանը թվարկելով իր նվաճումների ծայրակետերը, մասնավորապես նշում է, որ գրավել է նաև Նոր Բերդից մինչև Կեչառուաց երկիրը (Կեչառույք) ընկած տարածքը⁴¹: Դրանից հետևում է, որ նա նախ ազատագրել է Կայան գավառի իր տիրույթներին արևելքից սահմանակից Նոր Բերդի Կյուրիկյան իշխանությունն ու դրա կենտրոն Համանուն բերդը, ապա շարժվելով դեպի Հարավ-արևմուտք՝ գրավել Սեանտ լճի արևմտա-

³⁹ Կ.Մ.Մաթեոսյան, Անիում Զաքարյանների հաստատման ժամանակն ըստ նորահայտ հիշատակարանի, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, N 1, էջ 282-283:

⁴⁰ «Էջմիածին», 1998, N Ա, էջ 117:

⁴¹ Պ.Մ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 119: Այս արձանագրության թվագրումը կարոտ է սրբագրման:

կողմում: ընկած շրջանն ու Հասիկ Կեչառուլքի սահմանը: Այդտեղից Ջաքարյանները շարժվել են դեպի Հարավ և առավելագույնը 1200 թ. գրավել Ազաա գետի հովիտն Այրիվանքով, ինչը երեւում է վերջինում այդ թվականին Ջաքարեի ու Իվանեի մի կարգադրությունը պարունակող արձանագրությունից⁴²: Անկասկած, այս ժամանակ է գրավել նաև Դառնին, ինչի մասին անթվական հիշատակում է Ստեփաննոս Օրբելյանը⁴³, որով Կոտայքի ազատագրումն ամբողջացել է: Հենց այս ընթացքում է աղատագրվել նաև Սևանա լճի շուրջ ընկած գավառներից Գեղարքունիքը, որի մասին, դարձյալ անթվական, հիշատակում է Կիրակոս Գանձակեցին⁴⁴: Ինչպես կարելի է եզրակացնել Հայրսավանքի 1211 թվակիր մի արձանագրությունից, Գեղարքունիքի ազատագրման ժամանակ մեծ դեր է խաղացել Ջաքարյանների զորավարներից Բուբաք իշխանը⁴⁵: Արևմուտքից Արագածոտնի, իսկ արևելքից Սևանա լճից արևմտակողմ ընկած Հատվածի, Գեղարքունիքի ու Կոտայքի աղատագրմամբ Ջաքարյանները Հասան Վայոց ձորի սահմաններին, իսկ Բջնին ու Կեչառուլքը Հայտնվեցին անկլավային պիճակում: Դա Ջաքարյաններին թույլտվեց 1201 թ. գրավել Բջնին,⁴⁶ բնականարար, նաև Կեչառուլքը, որին պետք է Հետևեր կենսականորեն անհրաժեշտ Դվին - Արարատյան դաշտի ազատագրումը:

Սակայն, նախքան այդ նպատակով քայլեր ձեռնարկելը վրացական թագավորությունը ստիպված էր բախվել անհամեմատ Հզոր Հակառակորդի Հայաստանի Հյուսիս-արևմտյան գավառներին տիրող Իկոնիայի սուլթանության հետ: Չնայած այդ պետությունը Ղլիճ Արսլան II-ից (1156-1188) Հետո ներքին սուր Հակասությունների շրջան ապրեց, 1192 թ. դա՛հ բարձրացած Ղիտս ադ-Դին Քեյ խոսրով II-ին (1192-1196) Հաջողվեց երկիրը Հանդարտեցնել և պետությունը Համախմբել ամուր կենտրոնական իշխանության շուրջ: Իկոնիայի սուլթանությունը գնալով Հզորացավ և զգալիորեն ընդարձակվեց⁴⁷:

⁴² Փարեզին Յովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 186:

⁴³ Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքայիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 391:

⁴⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 163: Յմնտ. Լ.Սելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ.Բ., էջ 43:

⁴⁵ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ IV, Երևան, 1973, էջ 69:

⁴⁶ Վարդան վարդապետ, էջ 138:

⁴⁷ «Հայոց նոր վկաները. 1155-1843 թթ.», Վաղարշապատ, 1903, էջ 75:

Մի կողմից այս պետութեան ծավալապաշտական նկրտումները, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հյուսիս-արևմտյան ղտվառներն ու ղրանց Հարակից տարածքներն իրեն միացնելու վրացական թաղավորութեան ձգտումն անխուսափելիորեն հանգեցնելու էին այդ երկու զորեղացող երկրների բախմանը: Նախահարձակ եղավ սուլթան Ռուքն աղ-Դին Սուլեյմանշահ II-ը (1196-1204/1205)՝ Քեյ Խոսրով II-ի եղբայրն ու Հաջորդը: Օգտվելով Կարինի Սալգուխյանների ամիրայութեան թուլացումից, նա 1201 թ. նենգարար գրավեց Կարինը, այն հանձնելով եղբորը՝ Մուղիս աղ-Դին Տուղբիլ-շահին⁴⁸: Այնուհետև նա դեսպանի միջոցով թամար թագուհուց պահանջեց Հպատակութիւն, Հակստակ դեպքում սպառնալով վրացական թագավորութիւն ներխուժելով⁴⁹: Ռուքն սղ-Դինին մերժելով և վրացական թաղավորութեան տարածք նրա բանակի ներխուժումը կանխելու միտումով, Հայ-վրացական բանակը թամարի ամուսին Դավիթ Սոսլանի և Զաքարե ամիր-սպասալարի գլխավորութեամբ Զավախքից շարժվեց Բսանում գտնվող Բոլորբերդ կոչվող վայրը, որտեղ բանակել էր Ռուքն աղ-Դինի Հսկայական զորքը⁵⁰: Այդտեղ 1202 թ. կայացած՝ կատաղի ճակատամարտում Հայ-վրացական զորքերը Զաքարյանների ակտիվ մասնակցութեամբ⁵¹ գլխովին ջախջախեցին Ռուքն աղ-Դինի, ըստ թամար թագուհու առաջին պատմիչի չափազանցված վկայութեան, 400 Հազարանոց բանակը⁵², տիրանալով մեծաքանակ ավարի ու բազմաթիվ գերինների⁵³: Սուլթանը փրկվեց փախուստով: Հայ-վրացական զորքերն ազատագրեցին Բարձր Հայքի արևելյան շրջանները՝ մինչև Բասեն, սակայն գրանցում ամրապնդվել չկարողանալով շուտով ստիպված էին

⁴⁸ "Памятники эпохи Руставели", с. 62. «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար», Երևան, 1984, էջ 35, 44-45:

⁴⁹ "Памятники эпохи Руставели", с. 62-63, К. С. Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. XII, с. 222, «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար», էջ 44:

⁵⁰ "Памятники эпохи Руставели", с. 65, К. С. Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. XII, с. 223.

⁵¹ Ա. Գ. Աբրահամյան, Ռուքն-էղ-Դինի ջախջախումը «Տեղեկագիր» ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի, 1941, N 5-6, էջ 77-83:

⁵² К. С. Кекелидзе, Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. XII, с. 223-224.

⁵³ Նույն տեղում, էջ 222:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 222-225, "Памятники эпохи Руставели", с. 65-67:

Հետ քաշվել⁵⁵։ Այգու Հանդերձ, Իվոնիայի սուլթանությունն առժամանակ Հարկադրված էր հրաժարվել վրացական թագավորությունն անմիջականորեն սպառնալուց, ինչը Ջաքարյաններին Հնարավորություն տվեց իրենց ազաամարաբերը շարունակել այլ ուղղություններով։

Դվինի ազատագրման ժամանակագրությունն ու ընթացքը սկզբնաղբյուրներում համեմատաբար լավ են ներկայացված։ Երբ Ջաքարյանների գլխավորած Հայ-վրացական ղորքերը հասնում են Դվինի ամիբայություն սահմաններին և սկսում հաճախակի ոտնձգություններով անհանգստացնել տեղի մահմեդական բնակիչներին, վերջիններս Նախճավանում գտնվող Աբու Բաբրին բազմիցս տեղեկացնում են այդ մասին և օգնություն խնդրում, բայց «կարծես խուլ ժայռի դիմաց էին գոռում»⁵⁶։ Դվինը պաշարվելուց հետո նրա մահմեդական քաղաքացիները դարձյալ իրենց աթաբեկին են գիմում, սակայն վերջինս չնայած իր էմիրների հորդորներին ու քաղաքի գրավման վատ հետևանքների մասին նստազգուշացումներին, կրկին մերժում է հպատակներին զորավիգ լինել⁵⁷։ Ավելին, Դվինի գրավումից հետո վախենալով, որ Հայ-վրացական բանակը նաև Նախճավան կշարժվի, Աբու Բաբրը Հոգալով լոկ իր սնձի անվտանգությունը, գլխապատառ փախչում է Թավրիզ։ Դվինը երկարատև համառ դիմադրությունից հետո գրավվեց։ Թերևս նաև դա էր պատճառը, որ նրա մահմեդական բնակչությունը ենթարկվեց կողոպուտի, սպանդի ու գերեվարություն։ Սակայն, հետագայում, Ջաքարյանները Դվինում մնացած մահմեդականների նկատմամբ մեղմ վերաբերմունք դրսևորեցին⁵⁸։ Վրացական սկզբնաղբյուրներից Դվինի գրավումը փաստել է միայն Դեորգի Լաչայի ժամանակակից վրաց Անանուն պատմիչը։ Նա այն թվագրել է Թամարի դահակալության իններորդ տարով, ինչը քննության չի դիմանում⁵⁹։ Ըստ Վարդան վարդապետի, Դվինը գրավվել է հայոց 652 թվականին, իսկ արևելյան աղբյուրների համաձայն՝ Հիշրի 599

⁵⁵ «Չայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Երևան, 1976, էջ 536:

⁵⁶ «Օտար աղբյուրները Չայաստանի և հայերի մասին», հ.11, էջ 281:

⁵⁷ «Արաբական աղբյուրները Չայաստանի և հարևան երկրների մասին», էջ 227, «Օտար աղբյուրները Չայաստանի և հայերի մասին», հ.11, էջ 282:

⁵⁸ «Օտար աղբյուրները Չայաստանի և հայերի մասին», հ.11, էջ 282:

⁵⁹ Մելիքսեթ Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Չայաստանի և հայերի մասին, հ.Բ, էջ 43:

թվականին⁶⁰: Քանի որ Հայոց 652 թվականը Համապատասխանում է 1203 թ. Հունվարի 30-ից 1204 թ. Հունվարի 25-ն ընկած ժամանակահատվածին, իսկ Հիջրի 590 թվականն ընդգրկում է 1202 թ. սեպտեմբերի 20-ից 1203 թ. սեպտեմբերի 9-ը ներառող տարին, Դվինը գրավվել է 1203 թ. Հունվարի 30-ից 1203 թ. սեպտեմբերի 9-ը ընկած միջակայքում: Նկատի ունենալով ձմռանն ու վաղ գարնանը ուղեմական գործողությունների աննշան Հավտնականությունը և Դվինի պաշարման երկարատևությունը, պնդելի է, որ այն գրավվել է 1203 թ. մայիս-օգոստոս ընկած շրջանում: Դվինին զուգահեռ ազատագրվեց ամբողջ Արարատյան դաշտը:

Զաքարյանների Գագ → Շամքոր ուղղությունը ազատամարտերն Հորեղբորդիների հովանավորությունը ու իր եղբայր Սարգիս Թմոզվեցու և Սարգիս Ախալցիխելու աջակցությունը դիտարկում էր Բյուզ Ջաքարեն: Այս ազատամարտերի մասին առավել ընդարձակ պատմում է Կիրակոս Դանձակեցին, սակայն առանց ժամանակագրության⁶¹: Դրանց հաջողությունը նպաստում էր այն, որ ի վանե Զաքարյանը նույն այդ ժամանակ ազատագրում էր Սևանա լճի Հյուսիսակողմում ընկած սակավաբնակ տարածքները: Այդ ուղղությունը ազատամարտերը ևս բնականաբար կարող էին սկսվել Շամքորի ճակատամարտից հետո միայն: Սկզբնական շրջանում գրանց չգոյություն կամ դանդաղ ընթացքի մասին է խոսում այն Հանգամանքը, որ Տավուշ բերդն իր գավառով ազատագրվեց միայն 1203 թ.⁶²: Բյուզ Ջաքարենի գլխավորած ազատամարտերի հետագա արագ ընթացքի մասին է վկայում այն, որ նա նախքան Հիջրի 601 թ. (25 օգոստոսի 1204 - 17 օգոստոսի 1205) Ատրպատականից Խլաթ կատարած արշավանքի ժամանակ զոհվելը⁶³ Հասցրել էր ոչ միայն ազատագրել Երգեվանք, Տերունական, Քարհերձ բերդերն իրենց գավառներով, այլև «գՇամքոր քաղաք ի նեղ էարկ»⁶⁴: Դա նշանակում է, որ նա ղրավել էր

⁶⁰ Վարդան վարդապետ, էջ 138, «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ.11, էջ 281, «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», էջ 227:

⁶¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 163:

⁶² «Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ.», հ. I, էջ 399, ժան. 29:

⁶³ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ.11, էջ 284:

⁶⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 163, Կարո Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 220:

Գաղից մինչև Շամքոր և Սևանա ու Արեգունու լեռների Հյուսիսային փեղերից մինչև Կուր ընկած Հայկական գավառները:

Այսպիսով, Զաքարյաններն իրենց ազատամարտերի 1195/1196-1203 թթ. ընդգրկող առաջին փուլում, որն ուղղված էր խիստ թուլացած Նյուխուրի վանքի և Սևանա լճի շրջակայքում ընկած գավառները, Կոտայքը, Դվին-Արարատյան դաշտը, Գեղարքունիքը, Գաղից մինչև Շամքոր և Սևանա լճից մինչև Կուր ձգվող տարածքն ու Բարձր Հայքի արևելյան շրջանները: Դրա շնորհիվ բացառությամբ կրկին Իկոնիայի սուլթանությանն անցած Բարձր Հայքի արևելյան շրջանների, այդ գավառների Հայութունը թոթափելով սելջուկյան բռնապարտ լուծը, բռնեց բնականոն զարգացման ուղին:

ARTASHES SHAHNAZARYAN

THE FIRST STAGE OF THE ZAKARIANS' BATTLES FOR LIBERATION

Summary

In the period from the second part of the 90-th of the XII century to the 30-th of the XIII century the Zakarians' princes who regarded themselves as the Bagratounys' legal followers and heirs with the help and protection of the Georgian Bagratounys were succeed in liberation of the majority of the central and the northern-eastern gavars of Armenia from the seljuk yoke. That national war for liberation had a preparatory period and passed in three stages.

In 1195/1196-1203 during the first stage of the battles for freedom directed against the weakened atabekoutioun of Elitkouzian and its subjects emirates (emiroutiouns), as well as the sultanate (soultanoutioun) of Ikonian, Tashir, Ambert-Aragatsotn, the gavars of the Sevan lake's region, Kotyk, the Dvin-Ararat plain, Gegharkounik, the territories from Gag up to Shamkor and the northern part of Gegama mountains upto Kour, the eastern regions of the Bardzr Haik were liberated. Thanks to that the Armenians of these gavars, except the eastern regions of Bardzr Haik captured again by the sultanate of Ikonian, being liberated from the seljuk joke took the direction of development.

ՊԱՏՐՈՆ ՏԵՐՄԻՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ:

Միջնադարյան Հայ աղբյուրներում Հայ ավագանին Հայտնի է տարբեր տիտղոսներով ու պատվանուններով: Դրանցից մեկը պատրոն տիտղոսն է: Այն թեև ուսումնասիրողների մանրախուզող քննութայանը չի արժանացել, այդուհանդերձ նրա իմաստային մեկ կամ երկու նշանակութունները բացահայտվել են: Փորձեր են արվել պարզարանելու նաև բառի ծագումը և Հայաստան ներթափանցելու ժամանակաշրջանը: Ուսումնասիրողներն անդրադարձել են պատրոն տերմինի տարբեր նշանակութուններին, իսկ XIII դ. համար մասնավորել այդ տերմինով հորջորջվողներին իրրե վանքերի հովանավորների ու գերագույն իշխանության կրողներին: Ընդամին նշվել է ստորակաների կողմից իրենց պատրոնների արևչատության համար տարբեր արժեքներ նվիրաբերելու, ընդհուպ՝ եկեղեցիներ կառուցելու սովորույթը: Պատրոնական հարաբերութունների շրջանակներում են դիտվել ոչ միայն Ջաքարյաններն ու նրանց հպատակները, այլ նաև ավատական այլ տոհմերը¹:

Պատրոնական կապերի համալիր ուսումնասիրությունը թողնելով Հետագային, անդրադարձ է կատարվել 1298 թ. Անիում գրված ձեռագրի հիշատակարանում տվյալ տերմինի սոսկ այն նշանակութուններին, որոնք ուղղակի և անուղղակի արտացոլվել են այդ հիշատակարանի մեջ²:

Այսպիսով, թեև պատրոն տերմինը որոշ չափով արժարժվել է Հետազոտողների կողմից, սակայն այն մնում է ոչ ամբողջովին լուսարանված: Սույն հոդվածում փորձում ենք կազմել այդ տիտղոսին արժանացածների մեծ մասի ցանկը, անդրադառնալ նրանց դործա-

¹ Խ.Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հ I, Ե., 1939, էջ 242-245:

² Գ.Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 37:

³ Անդ:

⁴ К.Юзбашян, Анийская рукопись 1298г., Բանբեր Երկամի համալսարանի, 1971, N 2, Ը.84.

ուսլթներին, տերմինի ընդգրկման տարածքային ու ժամանակագրական սահմաններին և հարակից այլ հարցերի:

Պատրոնի եզակի գործածություններ հանդիպում են Հայերեն ձևագրերի Հիշատակարաններում, իսկ առավել ընդգրկուն՝ վիմագիր արձանագրություններում:

Պատրոն բառը ծագում է լատիներեն patronus-ից և նշանակում է հովանավոր, պաշտպան⁵: Այն անցել է հունարենին և կիրառություն գտել բյուզանդական «Բասիլիկ» կոչված օրենսգրքերից մեկում, որը գործածական էր նաև XI դ.: Եղբույթն արտացոլվել է 1059 թ. Տայքում հաստատված բյուզանդացի կալվածատեր Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակում, որի մեջ ունի ստրկատեր նշանակությունը⁶:

X դ. Բյուզանդացի կայսր ու մատենագիր Կոստանդին Ծիրանածինը (905-959) իր պապի՝ Վասիլ Մակեդոնացու կենսագրության մեջ պատրոնը կիրառում է տիրոջ սովորական նշանակությամբ⁷:

Հայ աղբյուրներում պատրոնի վաղ Հիշատակությունը կապվում է Կեչառիսի ս. Գրիգոր եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին Հյասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոսի անունով փորագրված շինարարական արձանագրության հետ, որտեղ վերջինս հայտնում է Հայոց ՆՁԲ թ. իր, իր պատրոնի և իր որդիների բարեխոսության համար տաճար կառուցելու մասին:

Արձանագրության բովանդակությունը հետեյալն է.

ՆՁԲ թ. ՀԱ(ՅՈՑ) Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵ

ԱՆ ԳԱԳԿԱ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԷՏՈՒԹԵԱՆ Տ (ԵԱՌ) Ն

⁵ И.Х.Дворецкий, Латино-русский словарь, М., 1976. с.732.

Թագավորական դարաշրջանում (VIII-VI դդ.) հռոմեական հասարակարգի տոհմերի անդամները դառնում էին պատրոններ՝ իրենց հովանավորության տակ առնում առանձին անձանց, որոնք պարտավորվում էին հավատարիմ ու հնազանդ կլիեմտներ լինել: Կլիեմտները կրում էին իրենց հովանավորների տոհմային անունները: Նրանք պատրոնից ստանում էին հող, ծառայում նրա տանը, նրան ուղեկցում ռազմական արշավանքների ժամանակ, ապահովում գերությունից փրկագնելու վճարը և այլն (տես История древнего мира, т.1, М., 1983, с. 427).

⁶ Դ.Բարթիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր. «Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ» հ.1, Ե., 2002, էջ 82, ծանր. 90:

⁷ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, Կոստանդին Ծիրանածին, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Ե., 1970, էջ 72:

ՍԱՐԳՍԻ, ԵՍ ԳՐԻԴՈՐ ՄԱԳԻՏՈՒՍ, ՈՐԴԻ ՀԱՍԱՆ
Ա, ՇԻՆԷՑԻ ԶԷԿԷՂԷՑԻՄ ԻՆՁ Ի ԲԱՐԷԽՈՍՈՒԹ(ԻԻ)Ն ԵՒ Ի
Մ ՊԱՏՐՈՆԻՆ ԵՒ ԻՄ ՈՐԴԵՍՑՆ. ՈՐՔ ԸՆԹԷՌ ՆՈՅՔ Զ
ԻՍ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԷՑԷՔ Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ս ԱՂԱԶԵՄ⁸:

Հայոց ՆԶԲ թ. Համապատասխանում է փրկչականի 1033 թ. և Հայտնի է, որ այդ թիվը կապ չունի Գտղիկ Լ-ի (990-1020) ու Սարգիս Սևանցի I (992-1019) կաթողիկոսի դաճակալության տարիների հետ: Ղ.Ալիշանը, նրան հետևելով նաև Գ.Հովսեփյանն ու Ն.Ակիբյանը, արձանագրության ՆԶԲ թվաշարքը համարել են սխալ և առաջարկել այն կարգալ ՆԾԲ, այսինքն 1003 թ. որն, իրոք, համընկնում է վերոնշյալ գործիչների իշխանության ժամանակաշրջանին⁹:

Ն.Ադոնցը Գ.Հովսեփյանի «Հոգևոր կեդրոնները և Գլաճորի բարձր գպրոցը» ուսումնասիրության կտակակցությամբ գրած իր գրախոսականում այդ արձանագրությունը վտվերական չի համարում: Արձանագրության անվավեր լինելու ազոնցյան փաստարկներից մեկն էլ նրանում առկա պատրոն եզրն է, որը նա դիտում է հետագայի, այսինքն՝ Զաքարյան շրջանից հետո գրված¹⁰:

ՈՒսումնասիրողներից ոմանք վերը նշված Հասանի որդի Մագիստրոս Գրիգորին նույնացնում են Գրիգոր Ապիրատյան իշխանի հետ, որը զգալի հետք է թողել Հայաստանի քաղաքական պատմության մեջ¹¹: Մատթեոս ՈՒուհայեցու և Վարդան պատմիչի հավաստումով նա քաջ, հզոր ու բովանգակ Հայաստանում հռչակված էր, Հայտնի էր Հայոց մեծ իշխան հորջորջամով. ուներ 12 հազար հեծելազոր: Գրիգոր Ապիրատյանն ակտիվորեն մասնակցեց Բագրատունի Հովհաննես Մմբատի (1020-1041) և Աշոտ IV-ի (1020-1041) միջև ծավալված գաճակալական պայքարին: Նա սպանվեց 1021 թ. Դվինի

⁸ Գ.Յովսեփեան, Խաղբակեանք, էջ 312:

⁹ Ղ.Ալիշան, Այրարատ, Վեներիկ, 1890, էջ 259, Գ.Յովսեփեան, Խաղբակեանք, էջ 159, Ն.Ակիբեան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 374:

¹⁰ Գ.Յովսեփեան, Խաղբակեանք, էջ 464:

¹¹ Գ.Յովսեփեան, Խաղբակեանք, էջ 160, Ն.Ակիբեան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 374, Գ.Սարգսյան, Գրիգոր Ապիրատ Գասանյան. հիմնադիր Կեչառիսի վանքի (Վիմագրական նոր վկայություն), «Հին Հայաստանի մշակույթը», 12, Ե., 2002, էջ 111, Կ.Մաթևոսյան, Հագարամյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից «Եջմիածին», 2004, ք.Ա, էջ 78:

Շաղտոյան ամիրա Արու-լ-Ասվարի (ըստ ՈՒՌՀայեցու՝ Ապուսուար) կողմից¹²:

Բայց անկախ Գրիգոր Ապիրատյանին վերադրվող վիճազրի վավերականութունից կամ էլ Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոսին Գրիգոր Ապիրատյանի հետ նույնացնելու վարկածից, այլ աղբյուրները ես հասաստում եմ, որ պատրոն տերմինը գործածական էր Բագրատունի ինքնակալների օրոք:

Այդ է վկայում Բյուրականի աաճարի հարավային պատի վիճազիրը:

ՆՂԳ (1044) ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՍ ՂԱՅՈՅ ԱՅՍ ԻՄ ԳԻՐԻ Է ԶԱՔԱՐԷ: ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻ, ՈՐԴՈՅ ՎԱՀՐԱՄԱ, ՈՐ ԱԶԳԱԻ ՊԱԽՂԱԻ, ՈՐ ԵՏՈՒ ԶԲԻԻՐԱԿԱՆԻ ԶԹԱՍՏԱԿՆ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ՝ ԻՄ ՊԱՏՐՈՆԻՆ ՀՈԳՈՅՆ...¹³: Մասնագիտական գրականության մեջ թաստակը րացատրվում է տարբեր իմաստներով՝ արհեստներից, կուղպակներից, վաճառականներից, կամ էլ դյուղերից գանձվող հարկ¹⁴: Արձանագրությունից հասկացվում է, որ ըյուրակտնցիների փոխարեն նշված հարկը Բագրատունիների պետությանն է վճարել իշխանաց իշխան Զուքարե Պահլավունին, որի պատրոնը Նահանջահն էր: ՈՒ թեև Բագրատունի արքաները Աշոտ II-ից (914-928) սկսած կոչվել են «շահանշահ», ամենայն հավանականությամբ այստեղ խոսքը Հայոց արքա Հովհաննես-Ամրատի մասին է: Այդ են հաստատում Ապլղարի մարզպանի Անիի ս.Փրկիչ եկեղեցու ՆԶԳ (1035) և ՆԶԵ (1036) թթ. արձանագրությունները¹⁵: Նույն եկեղեցու ՆԶԵ թ. մեկ ուրիշ արձանագրով Հայոց կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձը մի շարք բարձրագույն տիտղոսների շարքում նրան հիշատակում է նաև «Հայոց և վրաց շահանշահ»¹⁶:

¹² Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 10-11, Մեծիմ Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 131:

¹³ Ե.Տեր-Մինասյան, Ամբերդաձորի հնությունները և արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1961, ք.Ե, էջ 48:

¹⁴ Р.Бартияня, «Эникион» в Византии и столице армянских Багратидов Ани эпоху византийского владычества (1045-1064 гг.), Դայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. II, Ե., 2002, էջ 147-158, Ս.Ավագյան, «Տաճուտություն» տերմինը Անիի XI դ. արձանագրության մեջ, Վիճագրական պրպտումներ, Ե., 1986, էջ 26-45:

¹⁵ Դիվան հայ վիճագրության, պրակ I, Անի քաղաք, Ե., 1965, էջ 46, 45:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 48:

Վերոբերյալից կարող ենք եզրակացնել, որ Բագրատունյաց դարաշրջանում պատրոն տիտղոսը ցույց էր տալիս վասալա-սյուզերենական հարաբերությունների մի առանձնահատուկ համակարգ, որի կազմում ընդգրկվել էին հայոց արքաները և նրանց անմիջական հպատակները: Տվյալ դեպքում հայոց թագավորի վասալը իշխանաց իշխան Ջաքարե Պահլավունին էր՝ Վահրամ Պահլավունու որդին: Այդ պաշտոնը պետութայն ուղղամարչական համակարգի հիմնական օղակներից էր և պատմական որոշակի փուլում Պահլավունիների տոհմի մենաշնորհն էր դարձել: Մեր օրինակում, թեկուզ եղակի, պատրոնի և նրա հովանավորյալի կապերն, ինչպես տեսնում ենք, արտահայտվեց ստորակայի կողմից պատրոնի օգտին կատարվող հարկատվությամբ:

Բագրատունիների թագավորութայն անկումից, Բյուզանդիայի կարճատև տիրապետությունից և սելջուկյան ավերիչ արշավանքներից հետո, հայ ավագանու կազմում տեղի ունեցան էական տեղաշարժեր: Տոհմիկ ազնվականութայն զգալի մասը կամ ոչնչացավ թշնամիների դեմ մղված անհավասար կռիվներում կամ զրկվեց իր տիրույթներից կամ էլ հարկադրված էր լքել հայրենիքը:

XI դ. վերջերին օտարի լծից ազատագրելու համար ստեղծված նպաստավոր պայմանները հաղթանակի հույսեր էին ներշնչում իրենց գոյությունը այս կամ այն ձևով դեռևս պտհպանած իշխանական տոհմերից մի քանիսին:

Միաժամանակ ուժերի վերագասավորում էր կատարվում հայ ավագանու կառուցվածքում: Ասպարեզից հեռացածների շարքերը համալրում էին նորելուկ ավատատերերը, ովքեր ոչ միայն յուրացնում էին նախկինների տիրույթները, այլև վճռականությամբ լեցուն էին թշնամու զավթած տարածքները վերագրավելու համար: Այս առումով ավատական տոհմերից առավել կենսունակը եղան Ջաքարյան իշխանները: Կարճ ժամանակամիջոցում նրանք ոչ միայն համախմբեցին երկրի մարտունակ ուժերն ու ղեկավարեցին հաղթական կռիվները, այլև դարձան ողջ երկրի կյանքին ուղղություն տվողներ:

Ջաքարյան տոհմի անդամները, դառնալով Բագրատունի թաղավորների քաղաքական դժի ժառանգորդներ, յուրացրին ոչ միայն նրանց թագավոր, շահանշահ, տիեզերակալ և ուրիշ տիտղոսներ այլև պատրոն հորջորջումը: Նրանք նույնիսկ չէին խորշում իրենց տոհմական արմատները փնտրել նախորդ արքայատոհմում:

Սանահինի գրատան նախագավիթում պատրոն նրջիսի տապա-
նագրի վրա քրոջ հետ շեշտվում են նրա եղբայրները՝ պատրոններ
Ջաքարեն ու Իվանեն¹⁷: Ջաքարեն և Իվանեն արգեն մեծ պատրոններ
են հիշատակվում Կայան բերդի ս.Աստվածածին եկեղեցու (ՈԶԲ) 1233
թ. իրենց քեռորդու՝ Հաղբատի առաջնորդ տեր Յոհանէսի կողմից¹⁸:

Հիշատակված երկու վավերագրերից թեև պարզ չեն դառնում
պատրոն տիպոսը կրող Ջաքարեի և Իվանեի գործառույթները, բայց
տեր Յոհանէսի արձանագրության շարունակությունից տեղեկանում
ենք, որ Իվանեն, նրա որդի Ավագը ու Ջաքարեի որդի Շահանշահը
եղել են Հաղբատի ս. Նշան եկեղեցու և Կայան բերդի կառուցումն ար-
տոնողներ:

1210 թ. Ջաքարե Ջաքարյանը Հաղբատի ուխին նվիրում է Աշոց-
քում եղած Հալալաչեն ու Վաչխն գյուղերը: Բայց որովհետև սրանք
հեռու են եղել Հաղբատից, Ջաքարեն փոխել է Շոթոռկա որդի Դավթին
պատկանած Հաղբ գյուղի հետ և այն նվիրել ս. Նշանին¹⁹: 1222 թ. այս
նույն Դավթի, որ հիշատակվում է իշխան տիտղոսով, գնում և Սա-
նահինին է նվիրում «զՈռնակ, Գոմուց կէսն և շինական մի ի Հալա-
լաչինի, մշակն, լմնածուխ ...», ուրիշ արժեքներ և իր ու իր հարազատ-
ների համար ստանում արարողություններ²⁰: Արձանագրություննե-
րում նշված Հաղբը Հաղբատն է, իսկ Ոռնակը Սանահինի և Հաղբատի
միջև գյուղ է եղել, որոնք պատկանել են Դավթի Շոթոռկա որդուն²¹:

Ջաքարե Ջաքարյանը 1214 թ. ազատագրելով Խժկոնքը՝ ս. Սար-
գիս եկեղեցում թողնում է նվիրատվական արձանագրություն, որտեղ
իր նվիրաբերումները կատարում է «առաջնորդութբ Դաւթի որդոյ
Շոթրուկայարդ ...»²²: Այս արձանագրությունը ցույց է տալիս, որ
Դավթի տիրույթներ պիտի ունեցած լինե՞ր նաև Խժկոնքում կամ
Տեկորի շրջանում²³: Վերջապես Խժկոնքի վանքի 1214 թ. արձա-

¹⁷ Կ.Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1957, էջ 171:

¹⁸ Կ.Ղաֆադարյան, Հաղբատ, Ե., 1963, էջ 250-251:

¹⁹ Կ.Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 168-169:

²⁰ Կ.Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը, էջ 108:

²¹ Գ.Հովսեփյան, Իգնատիոս մանրանկարիչ և Շոթոռկաց տոհմը «Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության», Կ.Ս., Ե., 1983, էջ 247:

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում:

նագրությունը ոչ միայն պարզում է, թե ով է Դավիթը՝ Շոթոռկա որդին, այլև տեղեկացնում նրա ղավակների մասին...

ԵՍ ԴԱԻԻԹ ՈՐԴԻ ԴՐԻԳՈՐՈՅ Ձ
ԱԻՐԱՎԱՐ ԱՄԻՐ ՍՊԱՍԱԼԱՐԻՆ ԶԱՔ
ԱՐԻԱԻ ՏԵՍԻ ԶՊԱՅԾԱՌՈՒԹԻ ՍԲ
ՈՒԽՏԻՍ ԽԾԿԱԻՆԻՑ ԵՍ ԵՒ ՈՐԴԻՔ ԻՄ
ՀԱՐԱԶԱՏՔ ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ԳԱՅԼՍ ՇԷՐ
ՊԱՐԻՔ ...²⁴

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ Դավիթը Ջաքարև Ջաքարյանի գորավարներից էր, Գրիգորի որդին նա Աանտհինի մեծ ժամատան պատի տակ իր հոր գերեզմանին կանգնեցրել է խաչքար, որտեղ իրեն կոչել է իշխանաց իշխան²⁵:

Դավթի տիտղոսների ցանկն ընդլայնվում է 1236 թ. Իդնատիոս գրչի՝ Բոնավորի պատվերով դրած ավետարանի հիշատակարանից: Ձեռագրի ստացողը խնդրում է հիշել ոչ միայն իրեն, այլև՝ իրեն սնուցողին «բարեպաշտ իշխանաց իշխանն ղպատրոն Գաւիթ Շոթոռկանց, եւ զորդիսն իւր քաջ եւ զանուանի պատրոնաց պատրոն Գրիգոր, եւ զորդիսն իւր...»²⁶: Այսպիսով, իշխան, իշխանաց իշխան Գրիգորի որդի Դավիթը այս աղբյուրում արդեն հանդես է գալիս պատրոն, իսկ նրա որդին՝ պատրոնաց պատրոն տիտղոսով: Գրիգորի քաջ և անվանի բնութագրերը ինչպես նաև պատրոնաց պատրոն տիտղոսը վկայում են նրա՝ նշանավոր զինվորական լինելու մասին:

Ինչպես տեսանք, աղբյուրների ցուցումները Հնարավորություն են ընձեռում Շոթոռկանց տոհմի մի քանի անդամների վերաբերյալ գաղափար կազմելու, բայց թե երբ և ումից են նրանք ստացել այդ տոհմանունը, պարզ չի դառնում տվյալներ չունենալու պատճառով:

²⁴ Գ.Յովսեփյան, Իզնատիոս մանրանկարիչ, էջ 248: Կ.Ղաֆաղարյանը չի ընդունում հիշյալ Դավթի և Խծկոնքի եկեղեցու արձանագրության Շոթոռկա որդի Դավթի նույնացումը պատճառաբանելով, որ վերջինս կուսակրոն հոգևորական է (Կ.Ղաֆաղարյան, Սանահինի վանքը, էջ 141): Բայց Խծկոնքի արձանագրության մեջ Ջաքարեն հայտնում է, որ վանքի վանահայրը Յովհաննեսն է եղել իսկ Շոթոռկայի որդի Դավթի՝ վանքի առաջնորդ լինելու մասին արձանագրությունն այնքան էլ պարզ պատկերացում չի տալիս:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Ե., 1984, էջ 193:

Նշված ավեաարանի Հիշատակարանում Բռնավորը ևս շեշտված է պատրոն տիտղոսով: Նա այդ ձևագիրը նվիրել է Խժկոնքին, որին ըստ 1240 թ. արձանագրութայն հատկացրել էր Մրենում գնված այդիններից մեկը: Այստեղ Հիշատակվում է միայն Դավթի որդի Գրիգորի անունը: Հավանական է գիտվում, որ նրա հայրն արդեն վախճանված էր²⁷: Բերված փաստերը մեր առջև ուրվագծում են պատրոնական կապերի տարաստիճան մի շղթա, որի վերին օղակում Ջաքարե Ջաքարյանն էր, իսկ նրանից հետո՝ նույն տիտղոսով հայտնի ստորականները: Եվ ինչպես որ Ջաքարեն էր տիրույթներ նվիրաբերում իր Հոգևոր Հաստատություններին, նույն կերպ էին վարվում նրա հպատակ պատրոնները:

Ջաքարյանների ենթակա պատրոններից էր Ջաքարեի և Իվանեի մորեկբոր՝ ամիր Սարգսի որդին՝ Խառասը: Նա Շահանշահի և նրա որդու Ջաքարեի դաստիարակությամբ էր զբաղվում և Ջաքարեի տան մասխուրթուխուցէսն էր, այսինքն՝ արքունիքի գործակալը²⁸: Կարծիք կա, որ նա այս պաշտոնը ստանձնել է Բուրայի մահից հետո²⁹: Վիմագրական վկայությունների համաձայն ամիր Սարգսի ժառանգները Հովանավորել են Բագնայրը, նրան նվիրել հասութաբեր կալվածքներ:

Անիի Առաքելոց եկեղեցու ՈԿԹ (1220) թ. արձանագրությամբ քաղաքի Հոգևոր առաջնորդ տեր Սարգիսը ամիր Երկավթի համաձայնությամբ հարկային արտոնություն է սահմանում աթաբեկ Իվանեի, ամիրսպասալար Շահանշահ Սարգսի և Ավագի երկարակեցության ու Ջաքարե Ջաքարյան մեծ սպարապետի Հիշատակի համար, որոնց թուրին մեծարում է աստվածասեր ու բարեպաշտ պատրոններ պատվանունով³⁰:

Ջաքարյանների Հիշյալ ներկայացուցիչները, միասնաբար կամ իրենց ուրիշ տոհմակիցների հետ, նույն տիտղոսով Հանդես են գալիս այլ արձանագրություններում:

Կեչառիսի եկեղեցու վիմագրի համաձայն Վասակ Խաղբակյանը տաճարը կառուցել է իր պատրոններ Իվանեի, Շահանշահի, Իվանեի

²⁷ Գ. Գովսեփյան, Իզմատիոս մանրանկարիչ, էջ 250:

²⁸ Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք, էջ 7:

²⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Ե., 1976, էջ 618:

³⁰ Դիվան I, էջ 16-17:

կնոջ՝ Խոչաքի, նրանց որդու՝ Ավագի, իր կնոջ, որդիների և եղբայրների երկարակեցուծյան համար³¹։

Մարմաշենի կաթողիկեն 1225 թ. Իվանե աթարեկի և մանդաաոր-թախուցես Շահանշահի հրամանով վերանորոգել են Վահրամ Պահլավունու թոռները՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոսն ու նրա եղբայր Ղարիբը։ Իվանեն ու Շահանշահը նրանց կողմից ևս դիտվել են պատրոններ³²։

Վերոհիշյալ տրձանագրություններում Զաքարյանները պատրոններ են Հաղբատի ստաջնորդի, Մարմաշենի Պահլավունիների, Կեչառիսի Պուռչանների, Անիի Հոգևոր և աշխարհիկ իշխանավորների համար։ Մարմաշենի արձանագրությունը կարևորվում է նաև այն բանով, որ Պահլավունիները, ինչպես Բագրատունյաց դարաշրջանում, այնպես էլ այժմ, շարունակում են ենթարկվել երկրի քաղաքական իշխանության ղեկավարներին, թեև նրանց իշխանության մեջ ի հայտ է եկել նոր երանդ Հոգևոր իշխանությունը։

Ինչպես նշվեց, Նրջսի տապանադրում Զաքարե և Իվանե Զաքարյան եղբայրների հետ պատրոն է հիշատակվել նաև նրանց քույրը։ Նրա վերաբերյալ հատուկենտ տվյալներ են պահպանվել նաև այլ վիճագրերում։ Նոր Գետիկի Աստվածածին եկեղեցում անթվակիր արձանագրության հեղինակ Ադիդն իրեն համարում է Նրջսի պաշտոնյա³³, իսկ Իգահատի 1223 թ. վիճագրում Նրջիսը հիշատակվում է թագուհի, որը Մամքանի հետ սնուցել է այս արձանագրության հեղինակ Գրիգորին³⁴։ Մեկ այլ վկայությամբ՝ Նրջիսը կրել է նաև պարոն տիտղոսը³⁵։ Այնուհետև Դսեղի «Բարձրաքաշ»-ի սպասավորները երկուական պատարագ են հատկացրել Նրջսին ու Աղուտին՝ դրանց դիմաց նվիրատուներ Համիկից ու Ստգունից ստանալով «Զորաւուանցոյ» գյուղի կեսը³⁶։ Ենթադրվում է, թե նա ամուսնացել էր Դսեղի Մամիկոնյան տոհմից մեկի հետ, բայց մնացել

³¹ Գ.Յովսէփեան, Խաղբակեանք, էջ 302-303։

³² И. Орбели, Надписи Мармашена, изв. трудов, Е., 1963, с. 443.

³³ Դիվան հայ վիճագրության, պրակ VI, Ե., 1977, էջ 83։

³⁴ Վիճական տարեգիր, Ս.Պետերբուրգ, 1913, էջ 67։

³⁵ Նույն տեղում, էջ 145։

³⁶ Գ.Սարգսյան, «Բարձրաքաշ» վանքը և նրա վիճագրությունը, «Էջմիածին», 1951, Թ-Ժ, էջ 42։

էր անժառանգ¹⁷: Վերջապես իր տապանագրում Նրջիսը բնութագրվում է ճգնավոր:

Արդ, ինչ եզրակացութեան կարելի է հանգեցնել Նրջիսի վերաբերյալ. արդյո՞ք նա աշխարհիկ կյանքից հրաժարված մենակյաց էր, ինչպես կարելի է դասել նրա ճգնավոր բնութագրից, թե որոշակի տիրույթների վրա ավատական իրավունքից օգտվող անձ: Եթե Նրջիս թագուհի տիտղոսը կարող ենք գիտել Նրջիսի «սնուցեալ» Գրիգորի կողմից նրա անձի նկատմամբ դրսևորած հարգանքի ու մեծարանքի արտահայտութիւնն³, ապա Նրջիսի պատրոնն ե պարոն տիտղոսները խոսում են նրա ավատատեր լինելու օգտին: Վերջին տեսակետն ամրապնդվում է նաև նրա պաշտոնյայի՝ Ազիզի գոյութեան հավելյալ փաստով: Հետևաբար, ամենեին պարտադիր չէ վիճաբար պաշտոնյա բառին տալ աղախին բացատրութիւնը, ինչպես որ վարվում են արձանագրութեան հրատարակողներ Լ.Ջամփոլադյանն ու Ս.Ավագյանը: Եթե ելնենք ազախին բառի նշանակութիւնից, ապա ոչ միայն պաշտոնյա Ազիզի գործունեութեան ոլորտն է նեղանում, այլև նրա սեռային պատկանելութիւնն է կասկածելի դառնում:

Նրջիսի ճգնավոր լինելու հանգամանքը թերևս կապվի նրա կյանքի այն շրջանի հետ, երբ հետևելով քրոջը՝ Խորիշահին, նա ընտրեց ճգնակեցութիւնը: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, այդ նպատակով մեկնեց Երուսաղեմ:

Կեչառիսի ժամատան Հյուսիսային պատին ներսից արձանագրվել է Հայրաձայնի ՈՄԵ (1206) թ. վիճագիրը: Նրա հեղինակը տեղեկացնում է իր պատրոն Բուպալից Առինջքում հող գնելու, այգի հիմնելու և Կեչառիսի ուխտին նվիրելու մասին³²:

Հիշյալ գործիչը սկզբնաղբյուրներում հայտնի է տարբեր տիտղոսներով ու անվան զանազան տառադարձումներով՝ Բուբա, Բուբայս, Բուպակ և այլն: Սրանով են թերևս բացատրվում հետազոտողների կողմից նրա մասին երբեմն արաահայտած խառնաշփոթ ու անորոշ դատողութիւնները: Բուբայն մերթ դիտվել է անծանոթ, մերթ շփոթ-

¹⁷ Գ.Յուսէփեան, Խաղբակեանք, էջ 8:

¹⁸ Նրջիսի թագուհի տիտղոսը Հ.Մարգարյանը կապում է Ջաքարյանների կողմից Բագրատունիների տոհմից իրենց սերված համարելու գաղափարի հետ (Հ.Մարգարյան, Ջաքարյանների ծագումը, ՊԲՀ, 1994, ք. 1-2, էջ 158):

¹⁹ Գ.Յուսէփեան, Խաղբակեանք, էջ 34:

վել է իր անվանակից մեկ ուրիշի հետ և փաստորեն նրա գործունեությունն իր բոլոր կողմերով չի ներկայացվել: Այժմ առավել ընդունելի է նրա Բուրայ անվանաձևը:

Վերջին ասորիներին ճշգրտվել կամ լրացվել են Բուրայի կյանքի որոշ մանրամասներ, նոր լույս է սփռվել նրա գործունեության ցարդ մոլթ մնացած դրվագներին⁴⁰:

Պատրոն Բուրայի վերաբերյալ ավյաղներ ենք քաղում Գեղարքունիքի Հայրսավանքի եկեղեցու 1211 թ. արձանագրությունից, որի մեջ Բուրայն ներկայանում է մեծ սպարապետ և Գեղարքունիքի տեր, իսկ արձանագրության նվիրատվական հստովածում նշվում է նրա կողմից դարձյալ Առինջքում դտնվող Ոսկերակ այգին և Նորսչենիկի երկու աչքանի ջրաղացը եկեղեցուն նվիրելու մասին⁴¹:

Բուրայի մեկ այլ նվիրագիր թվադրված է 1211-ով և վերաբերում է Սանահինին Առինջքում եղած Մամախսթունի այգու նվիրատվությանը⁴²:

Նրա նվիրատվություններից մեկ ուրիշը բացահայտում է Սա.Օրբելյանը: Ներկա լինելով Նորավանքի եկեղեցու նավակատիքին, Բուրայն իր սեփական տիրույթներից վանքին է ընծայում «...գագարակն Աղբերիս իւրով սահմանօքն, ջրարբի և անջրդի վայրօք, մեծ ձորովն, որ Թմաձոր կոչի, և Գնջիաց սահմանովն մինչ ի Գանձակայն որ Հայրեացն տափ կոչի...»⁴³:

Այսպիսով, հիշյալ օտարումները ցույց են տալիս, որ Բուրայն ժամանակաշրջանի աչքի ընկնող ավատատերերից էր, որի տիրույթներն ընկած էին Կոտայքում, Վայոց ձորում ու հատկապես Գեղարքունիքում: Հատկանշական է, որ Բուրայն առանձին շեշտվում է որպես Գեղարքունիքի տեր, այսինքն՝ նրա իշխանությունը տարածվում էր ամբողջ գավառի վրա: Հարց է ծագում. ինչ հիմունքով էր նա իշխանություն ստացել այդ գավառում: Պատասխանը պետք է փնտրել

⁴⁰ Բուրայի մասին տես Ն.Ադոնցի մատնանշված գրախոսությունը, Լ.Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII-XIV դդ., Ե., 1964, էջ 67-68, Պ.Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Ե., 1977, էջ 122-131, Ա.Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների բառաքնություն, Ե., 1978, էջ 50-52:

⁴¹ Դիվան հայ վիճագրության, պրակ IV, Ե., 1973, էջ 69:

⁴² Կ.Ղաֆարյան, Սանահնի վանքը, էջ 129-130:

⁴³ Ստ.Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 357:

նրա կրած մեկ այլ մեծ սպարապետ տիտղոսում, որովհետև Բուբայի գործունեության այդ և ամենահիմնական բնագավառը ռազմական գործն էր: Ժամանակակիցները բարձր են գնահատել Բուբայի զորավարական ունակությունները՝ նրան արժանացնելով այդ տիտղոսին: Բուբայն ճանաչում կարող էր ստանալ և տիրույթներ ձեռք բերել միայն այն դեպքում, եթե մասնակցեր Ջաբարյան եղբայրների կողմից նստածեղծ երկրի ազատագրությանը և իր հրամանատարությանը գործող ուժերով պահանջներ հաղթանակը: Հիրավի, Բուբայն նշում է իր սեփական տիրույթները ձեռք բերելու ուղին ու այդ մասին դրում. «...և ընծայեցի ի Հալալ Հայրենեաց իմոց զոր իմ բազկատս առեալ Հի յայլազգեաց և իմ արեամբս թափեալ, ե իմ պարոնայքն մեծ սիդելով այլ ինձ էին որոշեալ...»¹⁴: Ասվածից բացի Բուբայը կարևոր պաշտոններ էր գրավում Իվանե Ջաբարյանի իշխանության մեջ: Նա աթաբեկի իշխանության գործակալն ու հրամանատարն էր, Հեջուբների (իշխանության վարիչ կամ վերակացու) ավազը: Փաստորեն Բուբայը Իվանե Ջաբարյանից հետո երկրորդն էր նրա իշխանության աստիճանակարգում: Հավելենք, որ Առինջըում Հայաբժանին հող վաճառելը Հայտանաշում է Բուբայի գործունեության մեկ ուրիշ կողմը՝ առևտուրը:

Հայտնի իրողությունն է, որ միջնադարյան իշխանական տոհմերի ղրբքը որոշ դեպքերում պոյմանավորված էր այլ տոհմերի հետ նրանց հաստատած խնամիական կապերով: Այս առումով ուշադրության արժանի է Բուբայի կողմից Լիպարիտ Օրբելյանին փեսայացնելը,¹⁵ մի իրողություն, որը էական գեր է խաղացել նաև Լիպարիտի իշխանության ընդլայնման ու ամրապնդման գործում:

Բուբայի մահվան մոտավոր ժամանակաշրջանն են համարվում 1230-ական թթ.: Նրա մարմինն ամփոփվել է Թեթառուլքի՝ Իվանե աթաբեկի կառուցած եկեղեցում: Տապանաքարը կրում է «Մեծն Բուբայի հոգուն ողորմի աստված» վրացերեն արձանագրությունը¹⁶:

Վերն ականարկվեց Վասակ Խաղբակյանի կողմից Կեչսուխի եկեղեցու կառուցման մասին: Վասակը Խաղբակյան կամ Պոռչյան տոհմի այն ականավոր գործիչն էր, ով քիչ ներդրում չունեցավ

¹⁴ Ստ.Օրբելյան, էջ 357:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 353:

¹⁶ Պ.Սուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 123:

սելջուկյան գերիշխանությունից երկրի ազատագրութեան գործում: XIII Գ. Լին տասնամյակում նրա հրամանատարութեամբ իշխանական զորագնդերը համառ ու անզիջում մարտեր էին մղում սելջուկ թուրքերից Վայոց ձորը, ինչպես հավանական է գիտվել նաև Բջնին, Դվինը ազատագրելու համար⁴⁷: Իբրև վարձատրություն նշված մարտերին ցուցաբերած ակտիվ մասնակցութեան ու վասալական հավատարմութեան, վրաց թագավոր Գեորգի Լաշսոն և իվանե աթաբեկը ճանաչեցին Վասակ Խազրակյանի իշխանությունը Վայոց ձորում⁴⁸: Նա տիրույթներ ուներ Շահապուլնիքի, Կոտայքի և Վարաժնունիքի որոշ մասերում⁴⁹: Վայոց ձորի Արատես վանքի եկեղեցու Ոկթ (1210)թ. արձանագրութեան համաձայն Վասակ Խազրակյանն իրեն համարում է «կողմնապահ ի Գառնոյ մինչե ի Բարգուշատ», միաժամանակ շեշտում Վայոց ձորի ամրոցները գրավելու մասին⁵⁰:

1287 թ. Գնգեվանքում գրված ավետարանի հիշատակարանում Վասակ Խազրակյանի թոռ Պապաքը հիշատակվում է Վայոց ձորի իշխան, իսկ ոմն Դավիթը՝ այգ մենաստանի պատրոն: Այս վկայութեանից Գ.Հովսեփյանը պատրոն Դավիթին համարում է Գնգեվանքի Պոռչյանների իշխանութեանը ենթակա իշխանական տոհմի ներկայացուցիչ⁵¹:

Կեչառիսի ս.Նշանի դռան ճակատաքարի անթվական արձանագրութեան համաձայն Երևանի Վարդ պատրոնը ս.Գրիգորին է նվիրում իր հայրենի Չմշկա կոչված այգին: Արձանագրութեան մեջ հիշատակվում է հայր Պետրոսի անունը⁵²: Գ.Հովսեփյանն այս վիճաբարի գրութեան ժամանակ է ճանաչում 1161-1166 թթ., հետևաբար, ըստ նրա, հայր Պետրոսի օրոք է գրվել նաև Երևանի Վարդ պատրոնի արձանագրութեանը⁵³:

⁴⁷ Գ.Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, Գ, Ե., 1977, էջ 164:

⁴⁸ Ստ.Օրբելեան, էջ 397:

⁴⁹ Լույս տեղում:

⁵⁰ Դիվան հայ վիճաբության, պրակ III, Ե., 1967, էջ 123:

⁵¹ Գ.Յովսեփեան, Խազրակեանք, էջ 72-73:

⁵² Լույս տեղում, էջ 31:

⁵³ Լույս տեղում, էջ 162:

Պ.Մուրադյանը Հայր Պետրոսի արձանագրությունը համարում է ավելի ուշ շրջանի՝ XIII դ. վերջի կամ XIV-ի սկզբի գրություն⁵⁴։ Վարդի տատրոն տիտղոսը ցույց է տալիս, որ նրա իշխանությունը տարածվում էր ամբողջ Երևանի վրա։

Կեչատիսի ս.Նշանի արձանագրություններից մեկը ծանուցում է պատրոն Վաչեի մասին։ Նա 1223 թ. նորոգել է այդ եկեղեցին⁵⁵։ Գ.Հովսեփյանը հիշյալ Վաչեին չի նույնացնում Վաչուտյան Հայտնի տոհմի հիմնադիրի հետ, այլ համարում Երևանում բնակվող մի տոհմի ներկայացուցիչ⁵⁶։ Այս ենթադրությունն անհավանական է և չի հաստատվում, որևէ սկզբնաղբյուրով։

Վաչե Վաչուտյանը ևս այն ղորավարներից էր, ով ակտիվորեն մասնակցեց երկրի աղստագրության համար Զաքարյան եղբայրների նստածնունած մարտերին։ Այդ ծառայությունների դիմաց Զաքարե Զաքարյանը նրան շնորհեց Արադածոտնը։ Այսպիսով, Վաչե Վաչուտյանի իշխանությունը վասալական կախվածության մեջ էր Զաքարեի իշխանությունից։ Ինչպես որ Վաչեն էր իրեն համարում Զաքարեի հպատակը նույն կերպ նա ևս ուներ իր հպատակները, որոնց մասին թիկուղ աղոտ, բայց տեղեկություններ այնուամենայնիվ ունենք։ Անրեբդի արձանագրությամբ Գրիգոր և Գուրգեն եղբայրները հիշվում են նրա «հրամանակատարք», իսկ Հովհաննավանքում ոմն Սարգիսը «ծառայական»։

Իվանեի և Զաքարեի հպատակներից վկայություն ունենք Արտավազի մասին, որը ըստ Հաղարծինի վանքի գավթի անթվական արձանագրության, իր միջոցները հատկացրել է եկեղեցու շինությանը⁵⁷։ Մեկ ուրիշ վիմագրում Արտավազն իրեն համարում է Իվանեի և Զաքարիայի «հաւատարիմ եւ սիրուացեալ» ու տեղեկացնում իր կնոջ հետ եկեղեցու շինութեան ու կահավորմանը նպաստելու մասին⁵⁸։ Արտավազն արդեն մեզ հետաքրքրող պատրոն ձևով վկայվում է նոր Գետիկի ս. Գրիգոր եկեղեցու արձանագրության մեջ։ Այս-

⁵⁴ Պ.Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 129-130։

⁵⁵ Գ.Յովսեփեան, Խաղբակեանք, էջ 314։

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 167։

⁵⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, էջ 31։

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 31։

տեղ նա ներկայացվում է այդ ուխտի միարան ու կնոջ Հետ ոտանու մ արարողություններ⁵⁹։

Այսպիսով, Արտավազը որպես Իվանի ու Ջտքարի Հպատակ ես որոշակի տիրույթների սեփականատեր էր։ Նա միաժամանակ Հովանավորել է Հոգևոր այդ երկու Հաստատությունները և արժանացել պատրոն տիտղոսին։

XIII դ. երկրորդ կեսից ժառանգարար պատրոն տիտղոսը կրող Ջաքարյանների փոխարեն Անիում Հանդես են դալիս Հասարակական նոր խավերի՝ առևտրա-վաշխառուական կապիտալի ներկայացուցիչները, որոնք մեծարվում են նաև այդ տիտղոսով։ Նրանք իրենց ձեռքերում կուտակած Հարստության շնորհիվ տեր են դառնում ոչ միայն նյութական արժեքների, այլև տեղական վարչության Համակարգում ստանձնում են կարևոր պաշտոններ։

Նրանցից Հիշատակության արժանի են Առտքելոց եկեղեցու 1263 թ. վիմագրում նշված պատրոններ Սահիպ Դիվանը, Սահմազինը և Քարիմազինը, որոնց ենթակա Հարկոհանները դիջել են քաղաքի երիցանուց գանձվող բաժ կոչված Հարկը⁶⁰։ Այս Հարկահանները Հարազատ մնալով իլխանության մեջ լայնորեն տարածված սովորությանը, ստանձնել էին քաղաքի Հարկային կապալառությունը ու այդ ճանապարհով կուտակել մեծ չափերի Հասնող եկամուտ։ Կարեոր է ընդգծել, որ ի տարբերություն վերը Հիշված 1263 թ. վիմագրի, 1276 թ. մեկ ուրիշ արձանագրություն, Անիում միայն Սահիպ Դիվանին է դիտում գերագույն իշխանություն ունեցող⁶¹։ Հետևաբար կարծիք է Հայտնվել, թե «Անիի գնումից որոշ ժամանակ անց քաղաքի սեփականատիրական իրավունքն անցել է միայն Սահիպ Դիվանին»⁶²։ Այս միտքը Հակասում է Առաքելոց եկեղեցու արձանագրություններից մեկին, որտեղ 1277 թ. քաղաքի պատրոն է նշված Փախրադինը⁶³։

Անիի երեք պատրոնների վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում ամփոփված տարաբնույթ նյութերն արժանացել են Հ.Ժամկոչյանի և

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 98։

⁶⁰ Դիվան I, էջ 24։

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 22։

⁶² Գ.Ժամկոչյան, Անի քաղաքի XIII դ. երկու արձանագրությունների մասին, Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. 47, պրակ 2, Ե., 1955, էջ 107-108։

⁶³ Դիվան I, էջ 15։

Այ. Հովհաննիսյանի ուշադրութեանը, որոնց եզրահանգումները Հիմնականում Համընկնում են⁶⁴:

Շամսադդին Մուհամեդ Զուլեյնին սերում էր Իրանի Զուլեյն քաղաքի խոջայական տնից և Հասել էր իլխանութեան բարձրագույն պաշտոնին՝ անօրինելով նրա Ֆինանսա-տնտեսական ու վարչական դործերը: Պետական կյանքի կարևորագույն լծակներից մեկը արքունի դրասենյակն իր ձեռքում կենտրոնացնելով, Շամսադդինը ստացավ Սահիպ Դիվան մականունը, որ բառացի նշանակում է արքունի գրասենյակի պետ: Չարաշահելով իր պաշտոնական գիրքը, Սահիպ Դիվանը պետական միջոցները ծառայացրեց սեփական շահերին և կարճ ժամանակամիջոցում անբավ Հարսուտեթյան տեր դարձավ: Նրա կալվածքներից ստացվող տարեկան եկամուտը Հավաստը էր իլխանութեան տարեկան եկամտի 20-ից 22 %-ին⁶⁵:

Նա 1269 թ. կնուսթյան առավ Իվանե Զաքարյանի Ավագ որդու միակ ժառանգին՝ ինչպես և դրանով տիրեց ավագյան ավատներին: Բայց մինչ այդ էլ, այսինքն՝ 1261-1263 թթ., Սահիպ Դիվանը Սահմաղիին և Քարիմադդինի Հետ տեր էր դարձել Անիին⁶⁶: Նշվածներից զատ Սահիպ Դիվանը այլ միջոցներով զավթումներով ու գնումներով տիրացավ նորանոր կալվածքների: Նա նստեց Կարսում, ախալցխացիներից զավթեց շրջակա տարածքները, ամուսնացավ վերջիններիցս մեկի աղջկա Հետ⁶⁷: 1284 թ. իլխան Արղունի (1284-1291) Հրամանով Սահիպ դիվանը մահապատժի ենթարկվեց:

Սահիպ Դիվանի պատկերը պատմական Հավաստիութեամբ, միաժամանակ սեղմ, բայց տարողունակ ուրվագծով ներկայացրել է Ֆրիկն իր Հայտնի քառատողում:

Սահիպ Դիվանին ասենք, որ մրլքեց զերկիր նա բոլոր,

Հանցեզ սիասաթ ունէր, որ չունէր ոչ ոք թագաւոր:

Զինչ որ խանորայք կային յափն ունէր զինչ ըզմի խնձոր,

⁶⁴ Գ. ժամկոչյան, Աճի քաղաքի XIII դ. երկու արձանագրությունների մասին, էջ 89-112, Ա. Գովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Ե., 1957, էջ 208-217:

⁶⁵ Գ. ժամկոչյան, Աճի քաղաքի երկու արձանագրությունների մասին, էջ 95:

⁶⁶ Սամվել Անեցու շարունակողը հիշատակում է Շահանշահի որդիների կողմից 1267 թ. Անին վաճառելու մասին (Սամուելի քահանայի Անեցույ հաւաքմունք ի զրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 161):

⁶⁷ Վրաց ժամանակագրություն, Ե., 1971, էջ 142:

Ֆայաքն երբ ի սիրտ ելաւ, նայ, արար զինքն երկու կըտոր⁶³:

Անիի պատրոններից էր պարոն Աննոպ Սահմադին Ավետեաց որդին: Նա 1261 թ. Արտաշիր Զաքարյանից՝ Շահանշահի որդուց գնում է Մրենը, որտեղ 40 հազար զուկատ ծախսելով կառուցում է իր ապարանքը: Միաժամանակ տեղացիներից ձեռք է բերում նրանց այդիները: Նա 1264 թ. գնել էր Երեանը և այն գտնելով իր ժառանգական տիրույթը: Ասհմադինը շեշտում է, թե Երեանը դնել է «ելզանին ուժովն»⁶¹, այսինքն՝ նրա համաձայնութեամբ: Այս կարգի գործարքներն իրավական ուժ կտրող էին ունենալ միայն պետութեան վարիչների վավերացումով, իսկ այդ ժամանակ մոնղոլական տեբուլթյան դեկը իլխան Հուլավուլի ձեռքում էր:

Ասհմադինը որպէս Մրենի սեփականատեր զիջում է նրա բնակիչներից գանձվող որոշ հարկեր: Մրենից ու Երեանից բացի Ասհմադինի տիրույթների մեջ էին մտնում նաև Օշականը և Արջոաւիճը⁷⁰: Այսպիսով, Սահմադինը այն «նոր մարդկանցից» էր, ով առևտրի ու վաճառութեան միջոցով հսկայական եկամուտներ էր կուտակել և այդ ճանապարհով իշխանութեան հասել: Արանից բացի ենթադրաբար նրան է վերագրվել 1288 թ. ուլղուր վանականի գործակցութեամբ Արդուն իլխանի անունից Հոռմի պապի Հետ բանակցութուններ վարելը⁷¹: Աշ.Հովհաննիսյանի այս խնդրական ու վիճելի կարծիքը հիմնվել է Ն.Մառի աշխատութեան վրա, որով Ասհմադինը նույնացվում է պապի Հետ բանակցած «արկաուն» – «արքայուն» Սարադինի Հետ: Այլուստ ևս Հայտնի է Հոռմի պապի Հետ բանակցած Sabadin Arkaun-ը բայց, այս կապակցութեամբ Հայտնի է Տիրայր արքեպիսկոպոսի կարծիքը. «Այդ անուան եւ եզրի Հետքերն են գտնւում նաեւ մոնղոլական տիրապետութեան շրջանի չին վաւերագրերի մէջ, որով հասկանում էին կրօնական մի համայնք⁷² (ընդգծումը Հեղինակինն է):

⁶⁶ Ֆրիկ, Դիւան, ի լոյս ընծայեց Տիրայր արքեպիսկոպոս, Նիւ Եորք 1952, էջ 374-375:

⁶⁹ Կ.Ղաֆադարյան, Երևան, միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրութիւնները, Ե., 1975, էջ 137:

⁷⁰ И.Орбели, Надписи Мрена, «Հայագիտական հետազոտութիւններ» պրակ Ա, Ե., 1974, էջ 38-39, 41-42, վիմական տարեգիր, էջ 129-130:

⁷¹ Ա.Յովհաննիսյան, Դրվագներ, էջ 220:

⁷² Ֆրիկ, Դիւան, էջ 598:

Անիի 1263 թ. վիճաբույժ պատրոն տիաղոսով հորջորջված երրորդ անձը Քարիմադինն է: Բայց այս անունով պվյալ ժամանակաշրջանում հայանի են երկու անձինք, մեկը Սարգսի որդի Ռ.բան Քարիմադինն է, իսկ մյուսը՝ պարոն Ռիմեկի որդին: Առաջինը հայտնի է իր եղբոր՝ Պապքան Վախրադինի հետ՝ Անիի մերձակա Կարմիր վանքի 1271 թ. արձանագրությունից: Նրանք գնում են վանքի տարածքը, կառուցում տաճար, նրան հատկացնում հասութաբեր կալվածքներ⁷³:

1274 թ. նույն եղբայրները գնում են Հոռոմոսի վանքի կեսը, որին ես նվիրաբերում եմ շարժական ու անշարժ գույք⁷⁴: Անիի պեղումներից հայտնաբերված արձանագրությունը վկայում է նրանց կողմից եկեղեցիներից մեկի զանգակատան կառուցման մասին⁷⁵: Անկասկած է, որ Ուքան Քարիմադինը նույնպես քաղաքի խոշոր առևտրականներից էր:

Քարիմադին անունով մեկ ուրիշը, ինչպես նշվեց, մեծահարուստ առևտրական Ռիմեկի որդին էր: Մանազկերտում ծնված է. Կարինում մեծ հարստություն կուտակած Ռիմեկը 1242 թ. մոնղոլների կողմից Կարինը գրավելուց հետո հարկադրված էր գաղթել Թիֆլիս, որտեղ իր առատաձեռն նվիրատվությունների միջոցով աղղեցիկ գիրք գրավեց և արժանացավ մոնղոլ ու վրացի իշխանավորների մեծարանքին⁷⁶: Վրաստանի մայրաքաղաքում նա աչքի ընկավ նաև ս. Գևորգ եկեղեցու կառուցումով: Ռիմեկը հայտնի է պատրոն տիաղոսով⁷⁷: Այս տիտղոսը ժառանգական է դարձել Ռիմեկյանների համար:

Գանձասարի տաճարի գավիթին արձանագրված է Ռիմեկի կնոջ՝ Մամախաթունի ե. Ռիմեկի հոր՝ Ծարի (Ճար) 1268 թ. արձանագրությունը:

⁷³ Գ.Հովսեփյան, Վախտանգ որդի Ռիմեկայ և նորա տոհմը, «Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության», հ. Ա. Ե., 1983, էջ 232, Վիճական տարեգիր, էջ 112-113:

⁷⁴ Վիճական տարեգիր, էջ 117:

⁷⁵ Ղիվան I, էջ 65:

⁷⁶ Ռիմեկին անրադարձել է Գ.Հովսեփյանն իր Վաղթանգ որդի Ռիմեկայ ուսումնասիրության մեջ:

⁷⁷ Ղիվան հայ վիճագրության, պրակ VI, էջ 71, Գ.Հովսեփյան, Վախթանգ որդի Ռիմեկայ, էջ 220:

ԱՆՈՒԱՄԲԸ ԱՅ. ԵԱ ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆ ԵՒ ՊԱՏՐՈՆ
ԾԱՐԱ [Մ] ԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍԲ. ՈՒԽՏԻՍ ԳԱՆՁԱԱՐԱ

ԶԱՄԷՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ՊԱՏԱՐԱԳ ՊԱՏՐՈՆ ՈՒՄԵԿԻՆ ... ՀԵԱԼՈՒՄ Հ
օրհնութեան և անեծքի բանաձևը ու արձանագրելու թվականը՝:
Արձանագրութեան Հ.Օրրելու ընդօրինակութեան մեջ կարգում ենք.
«Ես Մամախաթուն և պատրոնն իմ ձար... և սոքա տուին ... պատրոն
ՈՒՄԵԿԻՆ»:
Այս տողերից Գ.Հովսեփյանը եզրակացրել է, որ
Մամախաթունն «պատրոնն իմ» ասելով նկատի ունի իր սկեսրայրին⁷⁸:
Բ.ՈՒՂՈՐԲԱՐՅԱՆԸ ՀԵԱԼԵՆՈՎ Գ.Հովսեփյանին՝ պատրոնն բառի մեջ
տեսնում է իմաստներով միմյանցից միանգամայն հեռու, մի դեպ-
քում՝ կեսրայր, մյուսում՝ իշխան Հռչակալոր⁸⁰ բառերը: Այս տեսակետն
ընդունելի էի, որովհետև Գանձասարի խնդրո առարկա արձա-
նագրութեան մեջ Ծարի պատրոնութեանը որևէ ձևով չի առնչվում
Մամախաթունին:

Ենթադրվում է, որ ՈՒՄԵԿԸ 1242-1250 թթ. Զաքարյան Ավագից
40 Հազար ղուկատով գնել է Նոր Գետիկի վունքն իր գյուղերով և այլ
տիրույթներով: Այնտեղ նա հիմնել է առանձին իշխանություն,
դարձել վանքի պատրոնը⁸¹: Այս երկու Քարիմագիններից որն է Անիի
1263 թ. վիճաբանում հիշատակվածը, ՈՒՄԵԿԻՆ⁸², թե՞ Սարգսի որդին,
Հարցը մնում է չպարզաբանված:

Անիի Առաքելոց եկեղեցու 1277 թ. արձանագրով քաղաքի արքե-
պիսկոպոս տեր Գրիգորը պատրոնն Փխրագինի և քահանաների
Համաձայնությունով սահմանում է ապահարզանի դեպքում ամուսին-
ներից յուրաքանչյուրին հասնող ունեցվածքի բաժինը⁸²: Այո Փախ-
բագինն անշուշտ կապ ունի Առաքելոց եկեղեցու անթվական այն
արձանագրութեան մեջ հիշատակված Փախրագինի հետ, որի իշխա-
նությունը բնութագրվել է մելիքություն տերմինով⁸³:

⁷⁸ Դիվան հայ վիճագրության, պրակ V, Ե., 1982, էջ 50:

⁷⁹ Գ.Հովսեփյան, Վախտանգ որդի Ումեկայ, էջ 222-223:

⁸⁰ Բ.Ուղուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դդ. Ե., 1975, էջ 225:

⁸¹ Ս.Ավագյան, Նորահայտ վիճական արձանագրություն Ումեկյան տոհմի մասին,
«Վիճագրական պրակտումներ», էջ 94-111:

⁸² Դիվան I, էջ 15:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 21:

Անիի Ավագ դռան անթվական վիմագիրը հայտնում է քաղաքը խասինջու դառնայու իրողությունը⁸⁴: Հ.Մանանգյանը այս արձանագրությունը կապում է Արու-Սեյդ Բահադուր խանի իշխանության (1316-1335) հետ, երբ Անին դարձել էր խասինջու, այսինքն՝ մոնղոլ խանի արքունական սեփականությունը: Դրանով քաղաքը խլվել էր Զաքարյանների ձեռքից⁸⁵:

Արձանագրության շարունակության մեջ նշվում են քաղաքի պատրոնների՝ Գրիգոր աղայի և Հովհաննեսի անունները որոնք վերաշինել են Անին, ղիջել մի շարք հարկեր: Հետաքրքիր է, որ այս պատրոններին երկրորդ անգամ հիշատակելով, հեղինակը պատրոնի փոխարեն նրանց կոչում է պարոն: Հետևաբար, տվյալ համատեքստում պատրոն-պարոնի իմաստների համընկնումն ակնհայտ է: Գրիգորն ունի հավելադիր մեկ ուրիշ կոչում՝ աղա: Եվ Գրիգորի և Հովհաննեսի իշխանությունը արձանագրությունը դիտում է տերություն:

Ավագ դռան արձանագրությունը վերը նշված 1263 թ. վիմագրի հետ համեմատելիս աչքի է զարնում այն իրողությունը, որ ըստ առաջինի հարկային արտոնությունները տրվել էին քաղաքի պատրոնների կողմից, իսկ ըստ երկրորդի՝ հարկահան պաշտոնյաների:

Զաքարյան տոհմի պատրոնների ցանկը լրացնում են եղբայրներ Շահանշահը (Շահանշահ Բ), Աղբուղան և Վահրամը: Առաջին երկուսը հիշատակվում են Հոփսիսի տաճարի ԶԽԵ (1296) թ. արտոնագրում, որով մի խումբ իրավասու անձինք չեղյալ են հայտարարում Հոփսիսի վանքից ստացվող բամբակի հարկն ու հարկահավաք պաշտոնյայի հասույթը⁸⁶:

Առաքելոց եկեղեցու ԶԿԹ (1320) թ. արտոնագրով, Շահանշահ Բ-ի կինը՝ Խուանդղան, Անիում այդ տարին վախճանված իր ամուսնու հոգու փրկության համար ղիջում է մեծ և փոքր դռնադիր կոչված անասնատուրքը: Խուանդղայի արձանագրության մեջ շեշտված է Շահանշահի պատրոն տիտղոսը⁸⁷:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 1:

⁸⁵ Հ.Մանանգյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, էջ 328, Հ.Ժամկոչյան, Անի քաղաքի XIII դ. երկու արձանագրությունների մասին, էջ 109:

⁸⁶ Վիմական տարեգիր, էջ 138, Ս.Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաբանություն, Ե., 1978, էջ 154:

⁸⁷ Դիվան I, էջ 27:

1342 թ. Աթաբեկ Վարհամի հրամանով նորոգվում է սր. Փրկչի գմբեթը: Նորոգումն իր պատրոնի հրամանով կատարում է Գրիգորի որդի Առիլը⁸⁸:

Այսպիսով, պատրոններն իրականացրել են ամենատարբեր բնույթի գործառույթներ: Պատրոնից բացի սկզբնաղբյուրներում նրանք կոչվել են նաև իշխան, իշխանաց իշխան, պարոն, մելիք, ամիր, աղա ախտղոսներով:

GNEL GRIGORYAN

THE TERM "PATRON" IN MEDIEVAL ARMENIAN ORIGINAL SOURCES

Summary

Some of the Armenian noblemen are mentioned with Latin term "patron", in the written original sources.

At the first the Bagratouny monarchs were called patrons by their vassals. After the fall of the Armenian statehood (XI century) the term was inherited by the Zakarians-the followers of the political course of the Bagratounys. They were the representatives of new nobility.

At the Zakarians' times different systems of patronian relations were formed. The representatives of aristocrats drawn in them fulfilled the administrative functions and as a rule served in the armies of different regions of the country passed under their control.

The church patronate was a separate system in the patronate relations. Thus the representatives of different sections of nobility took under their patronage the ecclesiastical institutions and do different kinds of charity.

From the XIII century well-to-do merchants and usurers were also included in the patronian relations. They started to fulfill the administrative functions.

For some aristocratic families the title "patron" was hereditary.

---

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 44:

ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՍԿԶԲԵԱՂԲՅՈՒՐ

Հայոց միջնադարյան գրավոր սկզբնաղբյուրների շարքում ուրույն և նշանակալի տեղ ունեն մեր եկեղեցու կողմից սրբացված կամ սրբակենցաղ անձանց կյանքին, գործունեությունը ձևաված երկերը, որոնք Հայտնի են վարքեր և վկայաբանություններ վերտառություններով:

Այդ ստեղծագործությունները հիմնականում դասվելով միջնադարյան գրականության ժանրին՝ Հաճախ պատմագիտական, ի մասնավորի՝ աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն: Սույն իրողությունը հատկապես ակնբախ է մեր պատմության այն ժամանակահատվածների համար, երբ բացակայում կամ սակավ են պատմագրական սկզբնաղբյուրները:

Վարքերի և վկայաբանությունների «հերոսները» Հայ պատմագրության մեջ տարբեր «կարգավիճակներ» են ունեցել: Եթե Վարքերում, ըստ ամենայնի, ներկայացված են առավել Հայտնի, ժողովրդի համընդհանուր սիրույն ու գնահատանքին արժանացած գործիչները՝ Մեսրոպ Մաշտոց, Սահակ Պարթև, Ստեփանոս Սյունեցի, Ներսես Շնորհալի և այլք, ապա Վկայաբանությունները նվիրվել են քրիստոնյա Հավատի համար նահատակված Հայ, երբեմն նաև օտարազգի դավանափոխ եղած, Հաճախ ոչ այնքան Հայտնի անձանց, որոնց սրբացնելու թերևս միակ պատճառը Հենց նահատակվելու Հանգամանքն է եղել: Ներկայացվող Հողվածի հիմնական ատաղձը Վկայաբանությունների՝ որպես պատմաաշխարհագրական սկզբնաղբյուրների դիտարկումն է:

Քանի որ սույն Հայեցակետով այսօրինակ բոլոր ստեղծագործությունների քննարկումը կհանգեցներ շարագրանքի բովանդակային ու ժամանակային շրջանակների խիստ ընդարձակման, ուստի ստորև փորձ է արվում վկայաբանական մեկ հուշարձանի օրինակով ներկայացնել խնդրո առարկան:

Այլադավանների սրից ու կտտանքներից, հանուն քրիստոնեական Հավատի նահատակվել են նաև մահմեդականներ, որոնք ըն-

դունելով քրիստոնեութուն Հետապնդվել ու հպածվել են իրենց ազգականների կողմից: Մեր Հոգևոր Հայրերը ձգտելով պրոպագանդի քրիստոնեական հավատի դավանանքի ճշմարտացիութունը և նրանց հիշատակը համարելով մեծարման և հարգանքի առավել արժանի, քան ազգակից քրիստոնյաներինը¹, այլազգի նահատակներին դասել են Հայոց սրբերի շարքը, տոնացույցում սահմանել հատուկ օրեր: Ի հավելումն այս ամենի ստեղծվել են նրանց սրբակենցաղ վարքը, կյանքն ու նահատակության պատմութունը բովանդակող վկայաբանական երկեր, ներբողներ, որոնք իրենց պատշաճ տեղն են գրավել Հայոց ծիսական գրքերում: Տոնացույց, Ճառընտիր, Հայսմավուրք և այլն:

Հայ վկայաբանական գրականության մեջ իր կարևոր և արժանի տեղն է գրավում ազգությամբ պարսիկ Բուպաբը (վերսնվանված Հովսեփ) Դվնեցու կամ Նորաշենցու վկայաբանութունը:

Ապագա սրբի նահատակութունից (1170 թ.) հազիվ տասնհինգ տարի անց, առայժմ անհայտ հեղինակի՝ կողմից ստեղծվում է «Պատմութիւն նորոզ վկային Յովսէփու վարուցն ու նտհատակութեանն վկայութիւն» երկասիրութունը, որն ընդգրկվել է «Ճառընտիր» ժողովածուում: Այստեղ մանրամասն շարադրված է Հովսեփի նահատակության պատմութունը: Այս պատմության համառոտ տարբերակը զետեղված է Հայսմավուրքում: (Հունիսի 19-ին նշվող եկեղեցական տոն), և կրում է «Վկայաբանութիւն Արքոյն Յովսեփոս. Նոր Վկայի Քսի Այ մերոյ» վերտառութունը:

Վկայաբանության «Ճառընտիր»-ի *ե.* «Յայսմաուրք»-ի տեքստերի համադրումը ցույց է տալիս, որ դրանք, չնայած բովանդակային որոշ ընդհանրութունների (վերաբերում է նույն անձին), տարբեր հեղինակների գործ են, այսինքն երկրորդը առաջինի պարզ

¹ Памятники армянской агиографии, вып. 1. Перевод с древнеармянского, вступительные статьи и примечания. К.С. Тер-Давтян, Ереван, 1973, с. 252.

² 12-րդ դարի վերջերում, վկայաբանությունից զատ, ոմն Դավթի հեղինակությամբ, գրվում է մի ներբող, որի սկիզբն ու ավարտը հրատարակել է Ղևոնդ Ալիշանը (Այրարատ, էջ 358): Հովսեփ Դվնեցու վկայաբանության գիտական հրատարակիչ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը հնարավոր է համարում, որ վերը հիշված Դավթի կարող էր լինել նաև վկայաբանության հեղինակը (Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ, Ս. էջմիածին, 1998, էջ 61): Անվանի հայագետը «Ճառընտիր»-ի ձեռագրի հիշատակարանի մանրակրկիտ վերլուծության և տոմարական հաշվումների շնորհիվ պարզել է, որ այն գրվել է 1185-1188թթ. միջև (Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Ա, Երևան, 1979, էջ 324):

Համառոտում չէ:

Քննարկվելիք խնդրի կապակցությամբ Հարկ է պարզել, թե Հովսեփի «Պատմութիւն»-ը և «Վկայաբանութիւն»-ը երբ են մուտք գործել «Ճառընտիր» և «Յայսմաւուրք»:

«Ճառընտիր» ձեռագիր ժողովածուն գրվել կամ ընդօրինակվել է 1185-1188 թթ.¹, այսինքն Հովսեփի նահատակությունից 15-18 տարի հետո, Մարկոս և Մխիթար գրիչների կողմից (Մարկոսը նաև պատվիրատուն էր): Այստեղ Հարց է առաջանում. ենթադրյալ Դավթի կողմից ստեղծված վկայաբանությունը գրվել է «Ճառընտիր»-ում. ներառելու համար, թե՞ մինչ այդ այն արդեն գոյություն ուներ, և Մարկոսն ու Մխիթարը միայն ներմուծել են: Ցավոք, մենք չենք կարող հստակ նշել Վկայաբանությունների ստեղծման ձևն ու բուն պատճառը՝ որպես ինքնուրույն ստեղծագործություն, նվիրված նահատակի կյանքին ու գործին, թե այն գրվել է հատկապես «Ճառընտիր» կամ այլ տոնացույցային ժողովածուներում. ընդգրկելու նպատակով: Այս Հարցերի պարզաբանումից է կախված նաև Վկայաբանության ճշգրիտ թվագրումը: Առաջինի դեպքում կարող ենք ենթադրել, որ Վկայաբանությունը կարող էր գրվել 1170-1185 թթ., այսինքն ավելի վաղ, քան «Ճառընտիր»-ի ընդօրինակման ժամանակը, իսկ 1185-1188 թթ. ներմուծվել է ժողովածուի մեջ: Երկրորդ վարկածը պակաս հավանական է թվում, այլ կերպ այդ հանգամանքը ինչոք ձևով կնշվեր ձեռագրի բավական ընդարձակ և հանգամանալից հիշատակարանում:

Թվում է թե առաջին վարկածի՝ օգտին է խոսում այն իրողությունը, որ «Ճառընտիր»-ում ընդգրկված վարքերն ու վկայաբանությունները հիմնականում տարբեր հեղինակների գրչի արգասիք են:

Առավել չխորանալով վերն արժարժված խնդիրների մեջ՝ փաստենք հետևյալը. Հովսեփի «վարուց եւ նահատակութեան» պատմությունը շարադրվել և ընդգրկվել է «Ճառընտիր» ժողովածուում. XII դարի 80-ական թվականներին ե. Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հրատարակած

³ Թեև այս «Ճառընտիր»-ի հիշատակարանում թվականը նշված չէ, սակայն դրա վերջին հրատարակության մեջ ձեռագիրը գետնից բերված է 1195 թվականի տակ, առանց ներկայացնելու այդ թվագրման հիմնավորումը (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-Ժ դարեր, Աշխ. Ա.Ս.Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 283-286):

⁴ Ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ Դավթի ստեղծագործությունը վերնագրված է եղել «Պատմություն», իսկ «Յայսմաւուրք»-ում տեղ գտած համառոտ տեքստը՝ «Վկայաբանութիւն»:

րակած բնագիրը կարելի է դիտել որպես սկզբնականը, սուսվել հավաստին, հանգամանալիցը, ընդարձակը և ամբողջականը:

Հարկ է անդրադառնալ «Յայսմաուրք» ժողովածուում գետեղված Հովսեփի պատմության համառոտ տարբերակին:

Հայոց եկեղեցու արարողակարգում Հայսմավուրքները տեղ են գտել X դ. վերջերին, երբ Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցին 991-992 թթ. «ի միոյ հոռոմ Տօնացոյցէ» թարգմանեց այն⁵: Սակայն այս արտորդագիրքը տարածում և ընդունելություն չգտավ. քանի որ «նշված նահատակների ու սրբերի բացարձակ գերակշիռ մասը անձանոթ պետք է եղած լիներ հայերին. միակ ծանոթ սուրբը, որ հիշվում է՝ Գրիգոր Լուսավորիչն է, Հռիփսիմե և Գայանե կույսերի հետ միասին»⁶:

Առաջին, «հայացված» Հայսմավուրքները կազմվում և շրջանառության մեջ են դրվում XIII դ. կեսերից: Դրանք հայ մատենագրության մեջ հայտնի են չորս խմբագրություններով՝ Տեր Իսրայելի (1249 թ.), Կիրակոս Արևելցու (կազմվել է 1252 թ.), Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի (1293-1307 թթ.), Գրիգոր Մերենց Խլաթեցու (XIV-XV դդ.):

Արդ, երբ է Հովսեփի համառոտ պատմությունը կամ վկայաբանությունը ներառվել Հայսմավուրքում: Մ.Ավդալբեկյանը մատենագիտական քննություն անցրել է, որ Տեր Իսրայելը Հայսմավուրքը կազմելիս «ոչ մի նոր նյութ չի հորինել. նա խմբագրել և ի մի է բերել եղածը»⁷, իսկ նյութերը նա քաղել է Գրիգոր Վկայասերի (1066-1105 թթ.) Տոնամակից:

Կիրակոս Արևելցու խմբագրած Հայսմավուրքը, ի տարբերություն նախորդի, որոշակիորեն լրացված է նոր նյութերով: Մ.Ավդալբեկյանը նկատել է, որ նա 1253 թ. կազմած Հայսմավուրքում ավելացրել է 112 նոր նյութ, իսկ 1269 թ. կազմած ժողովածուում՝ 170⁸: Այսինքն, Կիրակոսի ձեռքի տակ կարող էր լինել Հովսեփի վկայաբանությունը (Պատմութիւնը) կամ: Ներքողը, որը և համառոտելով գետեղել է Հայսմավուրքում: Ասվածից հետևում է երկու հանգամանք. Հովսեփի կյանքի և նահատակության պատմությունը համառոտված

⁵ Մայիս Ավդալբեկյան, Յայսմաուրք ժողովածուները, Երևան, 1982, էջ 40:

⁶ Երևան տեղում:

⁷ Երևան տեղում, էջ 66:

⁸ Երևան տեղում, էջ 70:

ձևով Հայսմավուրը է ընդգրկվել միայն XIII դ. կեսերին, իսկ որպես աղբյուր, հավանաբար, ծառայել է «Ճառընտիր» ժողովածուն:

Այժմ անդրադառնանք Հովսեփի պատմութեան ճառընտիրյան և Հայսմավուրքյան տեքստերին, ի մասնավորի՝ նրա կյանքի պատմութեանը:

Հովսեփի կենսագրութեան սկիզբը «Պատմութեան» հեղինակը ներկայացնում է հետևյալ ձևով. «Այր ոմն Սևուշ կոչեցեալ, աղգաւ պարսիկ, հատուածեալ յաղղէ իւրմէ, բնակէ ի գիւղ մի Նորաշէնք կոչեցեալ, որ է ի Թուրքար դաշտ, ի սահմանս Կոտայից նահանգի, մերձ առ դետն Հուրաստան, ընդ իշխանութեամբ Խոսրովակերտ քաղաքին, որ այժմ կոչի Դուին»⁹:

9. *Տեր-Սկրտչյան*, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ, էջ 63-64: Չնայած այսքան շատ տեղորոշիչների առկայության, կարծում ենք՝ դժվար է հաստատապես նշել Նորաշենք բնակավայրի ճիշտ տեղագրությունը: Մատենագրության մեջ Հովսեփի ծննդավայրը նշված է քանիցս: «Յայսմաւուրք»-ում գրված է. «Սուրբ Յովսէփ Ոոր վկայն քսի էր ի դըւին քաղաքի հայոց - բնական տաճիկ ի հօրէն և ի մօրէն: Եւ բնակէր ի նոյն գաւառն ղըւնա. ի գիւղն որ կոչի Նորաշէնք» (Յայսմաւուրք, 1706, էջ 816): 1834թ. հրատարակված Հայսմավուրքում Յովսեփը «որդի էր առն պարսկի, ի սահմանացն Դվնայ քաղաքի հայոց» (Յայսմաւուրք, Կ.Պոլիս, 1834, էջ 261): Վարդան Արեւելցին, անդրադառնալով Հովսեփի դին Հավուց-թառում թաղելուն, ավելացնում է. «որ էր պարսիկ ազգաւ, ի սահմանացն դունայ, ի գեղէն որ Նորաշէնք կոչի» (Հավաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 132): Գ. Տեր-Սկրտչյանը, չընդունելով Ղ. Ալիշանի կարծիքը, որ Նորաշենք գտնվել է Դվինի մոտերքում, գրում է. «Այժմս հաստատ որոշվում է, որ այդ Կոտայից Նորաշենն է, այժմյան Թազա-քյանդը» (Գ. Տեր-Սկրտչյան, Հայագիտական հետազոտություններ, գիրք Բ, էջ 62): Արդյո՞ք բնակավայրի այս տեղագրումը բխում է Հովսեփի «Պատմութեան» հաղորդումից: «Թուրքար» դաշտի անվանումը այլուստ հայտնի չէ, և այսօր դժվար է այն տեղորոշել: «Ի սահմանս Կոտայից նահանգի», այսինքն Կոտայք և Ոստան գավառների սահմանին (այս սահմանագիծը Ազատ գետն է): Գ.Տեր-Սկրտչյանի նշած գյուղը բավական հեռու է Կոտայքի և արևելյան, և արևմտյան սահմանագծից: «Մերձ առ գետն Հուրաստան». հեղինակը նկատի ունի Հրազդան գետը, որը Կոտայքի Նորաշենից հեռու է 6-7 կմ, և դժվար է այդ հեռավորությունը բնորոշել «մերձ» բառով, անշուշտ եթե հեղինակը նկատի չունի իրենից 50 և ավելի կմ հեռավորության մտքով տեղավայրը:

Խնդրո՞ւ առարկայի առիթով ուշադրության է արժանի «ընդ իշխանութեամբ Խոսրովակերտ քաղաքին, որ այժմ կոչի Դուին» բառակապակցությունը: Նկատի ունենալով «Պատմութեան» շարադրման ժամանակը՝ XII դարի 70-80-ական թվականներ, կարող ենք հավաստել, որ այստեղ ամրագրված են այդ ժամանակաշրջանի վարչաքաղաքական իրողությունները: «Իշխանութեամբ» բառը, հավանաբար, պետք է ընկալել Դվինին մոտ, նրան ենթակա, հարկատու,

Սեուշն ունենում է մի քանի որդի, որոնցից իր վարք ու բարքով և Հետաքրքրություններով աչքի էր ընկնում Բուպաքըրը կամ Արուրաքըրը: Վերջինիս չափահաս դառնալուց Հետո, Հայրը «տա գնա ի վարժանս, դի ուսցի զուսումն դենին (կրոն, Հավաստ - Գ.Ա.) իւրենց»¹⁰: Որոշ ժամանակ ուսանելուց Հետո պատանին «տեսանէր զգործս զազրութեան և այլանդակութեան և դարչեալ ի նոցանէ»¹¹ (իր կրոնակիցներից, ուսուցիչներից - Գ.Ա.), փախչում է տուն: Հետագայում պատանու մոտ ցանկություն է առաջանում առնչվել քրիստոնեական Հավատին, ինչին նպաստում են Նորաշենի քրիստոնյաները, մասնավորապես նրանցից մեկի տանը սպասավորող «բարեպաշտ» Սարգիսը: Արդեն Հասուն Բուպաքըրը, որն իր մտքում Հաստատուն որոշում էր կայացրել դավանափոխ լինել և գիտակցելով, որ ապրելով ծնողների մոտ, անհնար է իր իղձն իրագործել, «ի մտի եղեալ գնալ Հեռանալ յաշխարհ Հեռաւոր, պանդխտանալ անդ և պաշտել զՀաւատս ճշմարիտս»¹²: Նրա առաջին Հանգրվանը լինում է «յաշխարհն Վասպուրական, ի Տոսպ գաւառ ի գիւղն Առեստոյ»¹³: Այնտեղից անցնում է «ի դաշտն Բաղենից (Բոսեն - Գ.Ա.), որ է մերձ

քաղաքը որպես կենտրոն դիտված առավել լայն վարչական տարածքում գտնվելը:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի տեղորոշած բնակավայրը առավել հայտնի է Նորգյուղ (Մեսրոպ Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունիքի ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 278), Նորգյուղ, Նորագյուղ, Թագագյուղ, Դաշտավանք (Թ.Խ. Գակոբյան, Ստ.Տ.Մելիք-Քաշխյան, Գ.Խ.Քարսեղյան, Գայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1998, հ. 4, էջ 26) անվանումներով: Ցավոք, մեծամուն հայագետը չի նշում, թե որ փաստերի հիման վրա է «հաստատ որոշվում» Գովսեփի ծննդավայրի տեղը, թերևս Կոտայք գավառի և Գրագղան գետի հիշատակությունները: Սակայն, ինչպես վերևում բերված փաստարկներն են վկայում, Գ. Տեր-Մկրտչյանի այս տեղորոշումը այնքան էլ միանշանակ չէ:

¹⁰ Գայոց նոր վկաները (1155-1843 թթ.), Աշխատութեամբ 3. Մանանդեանի եւ Գ.Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 47:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում, էջ 48:

¹³ Առեստ կամ Առեստական գյուղաքաղաքը գտնվել է Վասպուրականի ոչ թե Տոսպ, այլ Առբերան գավառում, վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին, Բերկրի քաղաքի մոտ: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է V դարից (ԳԳՇՏԲ, հ. 1, էջ 325):

յանաորիկ դղեակն որ կոչի Ամուկ»¹⁴: Բասենում նրան է Հասնում Հայրը և Հտմոդելով ու Թախանձելով որդուն վերադարձնում է տուն: Նրան մահճմեղականութեան դիրկը վերադարձնելու Հոր, եղբայրների և մահճմեղական կրոնավորների Հորդորները Հանդիպում են երիտասարդի խորխտ ու անզիջում կեցվածքին: «Յայնժամ Հայր իւր ե. եղբարքն բրածէծս առնէին զնա ե. րուզում բանս նախատանաց խօսէին»¹⁵ և ասում էին, որ իր անձն ու տնեցիներին կորստյան կմասնի:

Տեսնելով այս անելանելի վիճակը՝ Բուպաքրի մերձավոր քրիստոնյաները խորհուրդ են տալիս առերևույթ ընդունել ընտանիքի պահանջը: Լսելով Բուպաքրի մեղայականը՝ նրանք ազատ են արձակում նրան:

Օգտվելով առիթից՝ երիտասարդը «եղեալ գաղտագողի գնաց ի գաւառն Մագաղայ»¹⁶, որ է Բջնի, ի վանս Իշխանի¹⁷, որ է ի մէջ երկուց լերանց զայս Բարձրագունից՝ պարփակեալ անտառախիտ ծառօք, առ այր ոմն միանձնացեալ՝ որ առաւել փայլէր յաշխարհիս մերում, մաքուր վարիւք, ճգնաւորական Հանդիսիւ, քահանայական շնորհիւ զարգարեալ, Սարգիս կոչեցեալ, խրատ իմն գտանել ի նմանէ, եթէ որպես վարեսցէ զկեանս իւր և կամ ուր երթեալ դադարեսցէ¹⁸»: Բուպաքրի Հետագա ուղին նրան Հասցնում է «ի գաւառն Սևորգեայ»¹⁹,

¹⁴ Նույն տեղում: Անկասկած «դղեակն» Ամուկը Վասպուրական աշխարհի Առերան գավառում, Վանից հյուսիս գտնվող Ամյուկ հոջակավոր բերդն է:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 50:

¹⁶ Գ. Տեր-Մկրտչյանը, հենվելով այս վկայության վրա, գտնում է, որ Բջնին հաստատապես մտել է Մագազ գավառի մեջ, ինչը փոքր-ինչ տարակուսելի է, քանի որ ոչ մի այլ աղբյուր այդ իրողությունը չի փաստում:

¹⁷ Իշխանավանքը կամ հետին անվամբ՝ Չորուտի վանք, գտնվում է Կոտայքի մարզի Արզական գյուղից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևելք, ճանապարհի աջ կողմում, անտառախիտ սարավանքի վրա (վանքի տեղադրության ճշտման, արձանագրությունների մասին տես մեր «Չորուտ-Իշխանավանք. նորահայտ արձանագրություններ, «Լրաբեր» հաս. գիտ, 1993, N 2, էջ 114-125, հոդվածը»):

¹⁸ Հայոց նոր վկաները, էջ 50:

¹⁹ Տեղանունների բառարանում գավառը նշված է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգում (ՀՀԵՏԲ, հ. 4, էջ 584), սակայն Սևորդյաց գավառի և այդտեղ հիշված մատենագրական վկայությունները ցույց են տալիս, որ Սևորդյաց գավառը պետք է փնտրել Հաղբատի և Սանահնի վանքերի շրջակայքում: Կարծում ենք, որ նույն բառարանի «Սևորդյաց ծոր» (ծոր և բնակատեղի) բառահոդվածը, համաձայն որի այն գտնվում է Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Չորավոր գավառում (ՀՀ նախկին Թումանյանի շրջանի Սանահին գյուղի արևմտյան կողմում, Դեբետ գետի հով-

ի գերադրական և ի Հոչակաւոր ուխտսն ի Հաղրաա և ի Սանահին»։ Այստեղ է «կնքվում» նրա Հովսեփ անունը։ Հաղրատ-Սանահնում նա երկու տարի «յոյժ տառապանօք և նեղութեամբ անցուցաներ ղանցաւոր կենցաղս, ոչ ունելով թոշակ մարմնականս և Հանդերձս»²⁰։ Տեղի Հայ Հոգևորականութիւնն ու րնակչութիւնը անդթարար են վերաբերվում Հովսեփին։ Վկայաբանության Հեղինակը մեջբերում է նրանց խոսքը՝ «Միթէ պարծանք մեր են դարձ ձեր (մահմեդականների - Գ.Ս.) յայս կրօնս»²¹։ Նոր Հավատի նկատմամբ Հովսեփի ջերմեռանդ Հավատարմութիւնը օգնում է նրան տոկալ ե. լուռութունը տանել բոլոր Հոգևոր և մարմնավոր գրկանքները։

Հետագա դեգերումները նրան տանում են «ի վանս Մակարու, որ է նույն գաւառ Սևորդեսոյ»²²։ Այնուհետև Հովսեփին տեսնում ենք Շիրակում՝ «ի վանս Հստիճոյ»։ Եվ նորից վերադարձ Այբարատ աշխարհ «ի Սաղմոսավանս, որ է յոտն Սրագած ի Խորածոր ընդ որ Քասաղ դետ Հոսի, խոռոջացեալ ահսպնածայն թնդմամբ, մերձ առ մեծ բլուրն Շրիշեայ»²³։ Այստեղ նույնպես նա Հանգիստ չի գտնում. «քանզի բանսարկուն չար ե. անդր ևս Հաստնէր յարուցանել Հալածանս նմա»²⁴։ Հովսեփի այս տարաբախտ վիճակը նկատի ունենալով՝ Վկայաբանության Հեղինակը նրան Համեմատում է նույնպես ամենուր Հալածյալ Վահան Գողթնեցու հետ՝ «սա երկրորդ Վահան երեւցաւ յաւուր մեր»²⁵։ Այստեղ նույնպես գալար չառնելով՝ Հովսեփին իջնում է «ի մենաստանն մեծ՝ Յոհաննու կոչեցեալ վանս»²⁶։

Հայաստանյան այս անպտուղ դեգերումներից և շրջապատի անողոք ու դաժան վերաբերմունքից Հուսահատված՝ նա «զմտաւ ածէր՝ երթալ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. տեսանել զտեղի ծննդեանն Քրիստոսի և զխաչելութեանն և ղյարութեանն և զայլ ևս սրբութեանցն, և

տում) հնարավորություն է տալիս առավել ճիշտ տեղորոշելու նշյալ գավառը (ՀՀԵՏԲ, հ. 4, էջ 584)։

²⁰ Հայոց նոր վկայները, էջ 50։

²¹ Նույն տեղում, էջ 51։

²² Նույն տեղում։

²³ Նույն տեղում, էջ 51-52։

²⁴ Նույն տեղում։

²⁵ Նույն տեղում։

²⁶ Նույն տեղում։

մխիթարիւ և յուսաւորիւ»²⁷:

Երուսաղեմի ճանապարհին նա «երթեալ նախ ի լեառն Սուկաւեթ²⁸, գտուբբ նահաաակսն Ե. ճգնաւորսն զայնոսիկ բարեխոս ինքեան...»²⁹:

Հեաագա շարադրանքում չի փաստված Հովսեփի՝ Երուսաղեմում լինելը, սակայն «Ապա երթեալ զփափաք ցանկութեան իւրոյ լնոյր» նախադասութիւնից պարզ է դառնում, որ նա իրականացրել է իր երազանքը:

Եթե Հայածական Հովսեփի դեգեբումները սրանով ավարտվում են, սպա Հավաստափոխութեան Համար Հետապնդումները, չարչարանքներն ու նվաստացումները նոր թափով ու եռանդով շարունակվում են Հայրենի Նորաշեն վերադառնալուց հետո: Տանը եզրայրներն ու մայրը (Հայրն արդեն մահացել էր) Հովսեփին սեփական Հավատին վերադարձնելու Հերթական ապարդշուն փորձից հետո Համոզում են նրան Հեռանալ տնից իրենց փորձանքի մեջ չգցելու Համար, ասելով «գնա յանապատ տեղիս և կեաց անդ նովին Հաւատովդ, և մեք Հոգասցուք գպէտս քո մարմնականս»³⁰: Այդ Հորդորին անսայու Համար նրանք կանչում են ոմն Սարգիս քահանայի:

Ոչ մի պարտադրանք, Հորդոր այլեւ անկարող գտնվեցին Հովսեփին «ճշմարիտ» ուղի վերադարձնելու և նրա եղբայրը «երկուցեալ (վսիսենալով - Գ.Ս.) աղդ առնէ վերակացուի գեղջն», որը բանտարկում է նրան այդ մասին տեղեկացնելով «գլխաւորի գեղջն»³¹, որ էր ի Դուին

²⁷ Սույն տեղում:

²⁸ Այս լեռը գտնվում է Գայկական պար լեռնաշղթայի արևելյան հատվածում, Բասեն և Կորդուք գավառների սահմանին: Գայտնի է նաև Սուկավ, Ջրաբաշխ և այլ անուններով (ԳՅՇՏԲ, հ. 4, էջ 707): Այն հիշատակվում է Ա. Սուքիասյանների վկայաբանության մեջ, որպես բնակության վայր և ճգնավայր: Վկայաբանության մեջ լեռան տեղը նշված է Բագրևանդ գավառում, Բագավան գյուղի և Նպատ սարի մոտ (Սովետրք Գայկականք, հտ. 19, Վենետիկ, 1854, էջ 33):

²⁹ Գայոց նոր վկաները, էջ 52:

³⁰ Սույն տեղում:

³¹ Շարադրանքի այս հատվածում ուշադրության են արժանի «վերակացուի գեղջն» և «գլխաւորի գեղջն» արտահայտությունները: Կարծում ենք, որ առաջինը վերաբերում է Նորաշենի գյուղապետին կամ գեղջավագին, իսկ երկրորդը՝ Սրբահանը, թերևս, մի քանի գյուղերի վերակացուն էր կամ իշխանության ներկայացուցիչը: Եիշտ է, «որ էր ի Դուին քաղաքի» արտահայտությունը հնար չի տալիս որոշակիացնելու Սրբահանի կարգավիճակը, քանի որ պարզ չէ, թե Դվինը

քաղաքի, որում անուն Սրջահան կոչեն»։ Վերջինս շտապ ժամանում է Նորաշեն. «նստեալ ի տան քրիստովնէի, կոչէ զնա առ ինքն»։ Նրանց «երկխոսությունն ավարտին Սրջահանը սուսեր մերկացուցեալ կամեցեալ սպանանել զնա³²», սակայն դյուղացիները աղաչանք-պաղատանքով առժամանակ փրկում են Հովսեփին։

Հաջորդ օրը Սրջահանը Հովսեփի պարանոցին օղակ ղցելով տանում է Դվին։ Ճանապարհին Նորսպալիթ ղյուղում նրանց հտնդիման դուրս են դալիս գյուղացիները, խնդրում ու համողում են փրկագնով ազատ արձակել Հովսեփին, ինչին Սրջահանը «յանձն առնոյր»։ Հասնելով Դվին նրան ութ օր բռնատարկում են։ Վճարելով փրկագնի կեսը՝ նորագավիթցիներին հաջողվում է բանտարկյաղին ազատել։ Ժողովրդից փրկագնի մյուս կեսը հավաքելիս Հովսեփին ընդվզում է և վերադառնում բանա։

Այդ ժամանակ Դվին է դալիս «ամիրապետն մեծ Աթաբակ կոչեցեալ³³ և բնակէ մերձ ի նա (Դվինին - Դ.Ա.), ի տեղի մի նորու³⁴

նրա նստոցն էր, թե՞ այդ ժամանակ գտնվում էր Դվինում։ Թվում է, թե առաջին տարբերակն ավելի հավանական է։

³² Հայոց նոր վկաները, էջ 54։

³³ Խոսքը Գանձակի սելջուկյան ամիրապետ Ելտկուզ Աթաբեկին (Շենս ադ-դին Ելտկուզ) (1136-1172) է վերաբերում։

³⁴ Այս վկայությունը ուշագրավ մտորումների տեղիք է տալիս։ Թվում է, թե Ելտկուզի նստոց-ապարանքը պետք է լիներ ամիրայության կենտրոն Դվինում, սակայն պարզվում է՝ Դվինից ոչ հեռու գոյություն է ունեցել պալատ կամ երկրորդ նստավայր, որտեղ ամիրապետը հանգրվանել է։

Շաղդադյան ամիրայության հիմնադիր Մուհամմադ իբն Շաղդադը X դարի կեսերին իր նստավայրը դարձրեց Դվինը «և այնտեղ հաստատվեց իր ընտանիքի, տոհմի և հետևորդների մի փոքր խմբի հետ» (Արամ Տեր-Ղևոնդյան, Մուհամմադ-Բախշի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շաղդադյանների մասին, Բանբեր Մատենադարանի, N 6, 1962, էջ 476)։ Նույն աղբյուրում կարևոր վկայություն է պահպանվել մի կառույցի մասին, որը, կարծում ենք, ամմիջական կապ կարող է ունենալ վկայաբանության վերոհիշյալ հաղորդման հետ (Ելտկուզ աթաբեկի նստավայրը - Գ.Ս.)։ Ատրպատականի ամիրայի և հայ-լեզգիական զորքերի հետ (ըստ նշած աղբյուրի - Գ.Ս.)։ Արաքս և Մեծամոր գետերի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթելուց հետո Մուհամմադ իբն Շաղդադը վերադառնալով Դվին՝ «օգնություն խնդրեց բնակչությունից, ստեղծելու քաղաքի մոտիկ մի այնպիսի վայր, որտեղ իր մարդիկ կապաստանեին իրենց երեխաներով, որովհետև նա անհանգիստ էր լեզգիների կողմից (հարձակումից)։ Նրան օգնեց քաղաքի ժողովուրդը, և նա նրանց օգնությամբ կառուցեց մի ամրոց, որն անվանեց Տալլ Հասիլ և այնտեղ տեղափոխեց իր ընտանիքը։ Սա գտնվում է Դվին քաղաքից ձայնընկեցի հեռավորության վրա» (Ույն տեղում)։ Ա.Տեր-Ղևոնդյանը

կոչեցեալ ամբոխասատտ բազմութեամբ, և խաժամուժ ժողովօք»³⁵։ Այստեղ են բերում Հովսեփին, որը շարունակում է դրսևորել Հավատավոր քրիստոնյային վայել աննկուն կամք չանսպով Հավատափոխութեան բոլոր պարտադրանքներին։ Այս ամենն ավարտվում է Հովսեփի եղբրական մահով։

Որոշ ժամանակ անց «այր ոմն Սարգիս կոչեցեալ որդի Զաւաիի», որը նույնպես քրիստոնեութիւն ընդունած պարսիկ էր, մի փիչքը ծածուկ Հովսեփի դին տեղափոխում է «յուխտն Հոջակաւոր ի Հաւուց թառ»³⁶։ Ադա Հանգուցանէ զնա ի տեղի մի բարձրաւանդակ որ

գտնում է, որ Մուհամմադ իբն Շաղղադի այս նորաշեն ապարանքը գտնվել է Բուզանդի հիշատակած Տիկնունի ամրոցի տեղանքում (նույն տեղում, տողատակ 17, նրա մեկնությամբ՝ «Եթե (Տալլ-Չասլին - Գ.Ս.) կարդանք Տալ Զասլի, կնշանակի մրջյունի բլուր»)։

³⁵ Չայոց նոր վկաները, էջ 55։

³⁶ Այս փաստին անդրադարձել է Վարդան Արևելցին. «Յորում ժամանակի և մխիթարութիւն քրիստոնէից՝ գեղեցիկ պտուղն հասուն և քաղցրաճաշակ պատանին Յովսէփ՝ վկայեաց չարչարանօք յամսեանն յահեկի ի քսանն, և քաղեցաւ ի Չաւութառ, որ էր պարսիկ ազգաւ, ի սահմանացն Դունայ, ի գեղջն որ Նորաշէնք կոչի» (Չաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վեճետիկ 1862, էջ 132)։ Թովմա Մեծոփեցին խոսելով իր ուսուցչի՝ Յովհաննես վարդապետ Մեծոփեցու հուղարկավորության մասին, նշում է, որ նրա դին «տարեալ եղաք ի մեծահանդէս ուխտն Չաւուց թառ՝ գերեզմանակից նոր վկային Յովսէփայ», մեկ այլ տեղում՝ «եղաք գնա (Յովհաննես Մեծոփեցուն - Գ.Ս.) ի հանգստարանի նոր վկային Յովսէփայ նահատակին եւ եղիա վարդապետին՝ ի մեծահանդէս ուխտն Չայոց-թառ» (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն. աշխ. Լ. Խաչիկյանի, Ե., 1999, էջ 83, 96)։

Ի դեպ, Վարդան Արևելցու «Պատմութեան» հրատարակիչը, որն ըստ տարբեր հայագետ ուսումնասիրողների՝ մեծավաստակ Դևոնդ Ալիշանն է, հիշյալ հաղորդման ծանոթության մեջ նշում է, որ Յովսեփի վարքի կամ վկայաբանության հեղինակը Ներսես Շնորհալին է՝ «Յովսէփո՛ Նոր վկայ կոչի, գորոյ զվարս գրեաց Շնորհալին՝ երբեմն ասպնջական նորին և խրախուսիչ» (Չաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, էջ 132, ծանոթ. 1)։ Այն իրողությունը, որ Յովսեփը Երուսաղէմ գնալիս այցելել է Դռոնկլա և հյուրընկալվել Ներսես Դ Կլայեցի բանաստեղծ կաթողիկոսին (1166-1173), բացակայում է Վկայաբանության ընդարձակ՝ ճառընտիրյան օրինակում, սակայն փաստված է համառոտում՝ Չայսմավուրքում։ Սակայն այստեղ խոսվում է կաթողիկոսի կողմից նրան ընդունելու, օրհնելու և, եթե նա հանուն հավատի նահատակվի՝ նրան սրբերի դասին կարգելու խոստման մասին։ Կարծում ենք, որ Ալիշանը ի մասնավորի չխորանալով այդ ստեղծագործության հեղինակի անձի պարզաբանման թնջուկի մեջ և հենվելով Չայսմավուրքի հաղորդման վրա՝ նման կարծիք է հայտնել։ Եվ վերջապես, եթե ճիշտ համարենք Գ.Տեր-Մկրտչյանի հաշվարկները, որ Վկայա-

նաչողն կոչեն, յարևմտից կողմանէ Հանդէպ գեղաքաղաքին Դստնու., ի պահպանութիւն գաւառին այնմիկ: Եւ զդուռն սրբոյն թողեալ զեկեղեցւոջն...»¹⁷:

Հավուց թառի վանական համալիրում կամ մերձակայքում նաչող անվանումով տեղավայր հայանի չէ: Համակառուցի կենտրոնական, պարսպաներս հատվածում, զավթին արևելքից կից պահպանվել են քառակուսի հատակագծով կառուցի պատեր: Այն իր ճարտարապետական հորինվածքով եկեղեցի չէ, որպիսի կարծիք նախկինում հայտնվել է: Հավանական ենք համարում դրա դամբարանային կառույց լինելը:

Դատելով այս կառույցին կից շինությունների տեղադրությունից և դրանց ժամանակագրությունից, այն պետք է կառուցված լիներ 13-րդ դարի երկրորդ կեսում, ոչ ուշ քան 14-րդ դարի առաջին տասնամյակը: Ըստ այգմ չենք բացառում, որ Հովսեփը թաղվել է այս կառույցի տեղում, իսկ դամբարանը շինվել է հետագայում, հավանաբար, վանքի առաջնորդ, «աստվածապատիվ և մեծանուն վարդապետ», Լուսիս եկեղեցական ժողովի մասնակից Եղիայի մահվանից հետո:

Հավուց թառը որպես նշանավոր անձանց հանգստարան, հավանաբար, լայն ճանաչում է ունեցել: Թովմա Մեծոփեցին դրում է, որ, երբ իր մեծահամբավ ուսուցիչ Հովհաննես վարդապետ Մեծոփեցին, Աղթամարի Դավիթ կաթողիկոսի հաղածանքներից խուսափելով աշակերտների հետ գալիս է Այրարատ աշխարհ, որտեղ և 1410 թ. մահանում է (հավանաբար Գեղարդում), իրենք ուսուցչապետի դին «տարեալ եղաք ի մեծահանդէս ուխտն Հավուց թառ գերեզմանակից նոր վկային Յովսեփայ եւ Եղիա վարդապետի նոցա»:¹⁸ Նույն փաստը պատմիչն արձանագրում է քիչ տնց. «եւ զնա ի հանգստարանի նոր վկային Հովսեփայ նահատակին եւ Եղիա վարդապետին»:¹⁹

Թովմայի հաղորդումները հնար են տալիս ենթադրելու, որ նշված հանգուցյալները՝ Հովսեփը, Եղիան և Հովհաննես վարդապետը թաղվել են դամբարանային կառույցում, որպիսին, մեր վարկածով,

---

բանությունը գրվել է 1185-1188թթ., ապա լիովին բացառվում է Շնորհալու գործոնը, քանի որ նա արդեն 1173թ. մահացել էր:

¹⁷ Հայոց նոր վկայները, էջ 60:

¹⁸ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, էջ 83:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 96:

EVIDENCES AS HISTORICAL - GEOGRAPHICAL ORIGINAL SOURCE

Summary

The testifying works, which belong to the genre of medieval literature and describe the lives and activities of persons who fell a prey to Christian faith, have special and important place among the original sources of the Armenian history.

Besides the religious and literary significance these works usually report exact introduction about the "hero", historical-political realities, various events, facts, geographic environment of their days..

This publication is devoted to one of the samples of the Armenian martyrological (vkaianakan) literature and informed about Hovsep Dvnetsi or Norashentsi, who being the Iranian by nationality adopted Christianity. The Testifying work was written in the 80-tll of the XII century, soon after Hovsep's killing in 1170.

Two variants of the Martyrology (Vkaianutiun), the Extended (which saved in the coliection "Charentir") and Brief (m Haismavourk), are analysing in the work. The time of including of these two variants into the collections is also discussed.

Hovsep's life and activities, the history of his persecution and wanderings are briefly introduced in the work. Besides the attention is concentrated on the historical events, figures, known and unknown place-names given in the literary work. There is a valuable information about the nationalities of the population of Dvin and Norashen, their mode of life, customs and traditions, the policy of the foreign rulers. There is also information about geography of Hovsep's wandering – Airarat, Vaspourakan, Shirak, Tavoush and dozens of famous monasteries as Haghbat, Sanain, Haridj, Hovhanavank. Havouts Tar and etc..

The routs of Hovsep's wanderings are shown on the map applied at the end.

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐԵՐ ՄՈՄԻԿԻ ՏՈՀՄԻ ՄԱՍԻՆ

Մոմիկ վարդպետը միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի խոշորագույն դեմքերից է, մի արվեստագետ, որի բնատուր տաղանդը և հիմնավոր կրթությունը Գլաձորի Համալսարանում Հավասարապես արտահայտվել են թե՛ մանրանկարչության ու գրչության, թե՛ քանդակագործության ու ճարտարապետության մեջ: Նրա գործունեության բոլոր բնագավառները տարիներ ի վեր եղել են մասնագետ-ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում: Մոմիկի՝ վերաբերյալ մատենագրական վկայություններ չեն պահպանվել, սակայն դրանք առկա են մի քանի ձեռագրերի հիշատակարաններում ու վիմական արձանագրություններում, որոնց տվյալները հիմք են տվել Հավաստելու, որ մեծ արվեստագետն ապրել և ստեղծագործել է Վայոց ձորում:

Մոմիկի անվան ամենավաղ վկայությունը 1283թ. է: Համաձայն Աղբերց վանքում Մաթեոս գրչի ընդօրինակած «Ժողովածու»-ի հիշատակարաններից մեկի՝ ձեռագրի խորանները նկարադարգել է Մոմիկը և մակագրել. «զՄոմիկ նկարիչ խորանիս յիշեցեք, ազաչեմ»:

Տասը տարի անց՝ 1292թ. նորավանքում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում Մոմիկը ներկայանում է իրրև գրիչ և մանրանկարիչ «...և ըստ ժամանակիս պաաշաճի Հարկել զոմն եզբայր սիրելի Մոմիկ անուն, բազմիմաստ և Հանճարեզ յարուեստ գրչի և նկարագրութեան»:¹ Ավետարանը դրվել է Հովհաննես կուսակրոն քահանայի Հանճարարությունը, որը Մոմիկին պատվիրում է «դրոշմել ի

¹ Մոմիկի անվան հետ կապված «վարդպետ» տերմինը քննարկել է Գարեգին Գոփսեփյանը. Տես *Գ. Գոփսեփյան*, Մոմիկ «սարկավագ» (գրիչ, նկարիչ և արձանագործ-1297-1332), Նյուքեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Ե., 1987, էջ 220-224:

² Գայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա.Մաթևոսյանը, Ե., 1984, էջ 553:

³ Նույն տեղում, էջ 678:

քարտիսի զգիծ և զնկար»:⁴ Նույն ձեռագրի մեկ այլ էջում Մոմիկը (բնորոշված «Թարմատար և անարիս ի սարկաւազս») աղերսում է ընթերցողներին հիշել իր «բազմերախտ» ուսուցչին՝ Հովասափ կուսակրոն քահանային:⁵

1302թ. Հովհաննես գրչի կողմից ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «Աղաչեմ... յիշել զանիմաստ նկարողս Մոմիկ և սխալանացն անմեղազիր լինել, զի թէսպետ անհմուտ էի, այլ ժամանակս ձմեռ էր ե. տունս նսեմ...»:⁶

Հայկական մանրանկարչության Գլաճորի դպրոցի ուսումնասիրող Ա. Ավետիսյանը մանրամասն ներկայացնելով 1283թ. «Կեռան թագուհու Ավետարանը» ե. այն համեմատելով Մոմիկի մյուս գործերի հետ, գտնում է, որ կիլիկյան այս ձեռագրի հեղինակը Մոմիկն է:⁷

Մոմիկի անվան հետ է կապվում Գլաճորի մանրանկարչության դպրոցի հիմնադրումը:⁸ Ուշագրավ է նրա՝ 1331թ. հիշատակարանը՝ իր առողջական վիճակի մասին. «Ես Մոմիկ գրիչ, յաչաց վատեալ... զոսկենկարսն ոչ կաբացի ի գլուխ հանել, աւագ եւ եղուկ իմոյ տկարութեանս, զի իմով ձեռամբ ոչ եղեւ: Յուսովն որ առ Յիսուս, զկնի սակաւ ամաց լոյս աչաց իմոց գարձաւ առ իս ... եւ զյիշատակարանս արարի»:⁹

Մոմիկի ստեղծագործության մեկ այլ կարևոր ընդհանուր քանդակագործությունն է: XIII-XIV դդ. Սյունյաց մետրոպոլիտների նստավայր, Օրբելյան իշխանական տան Հոգևոր խոշորագույն կենտրոն Նորավանքում են գտնվել նրա կերտած երեք դեղաքանդակ

⁴ Նույն տեղում, էջ 677:

⁵ Նույն տեղում, էջ 679:

⁶ ԺՂ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. կազմեց Լ. Խաչիկյան, Ե., 1950, էջ 9:

⁷ Ա. Ավետիսյան, Հայկական մանրանկարչության Գլաճորի դպրոցը, Ե., 1971, էջ 75-79: Ձեռագրի Կիլիկիայում գրվելը համոզեցրել է իրարամերժ հետևությունների: Կարծիք է հայտնվել, որ Մոմիկը կիլիկեցի է, կամ նա «գնացել է Կիլիկյան Հայաստան կատարելագործվելու, տեղի նկարչական դպրոցներին և սրանց վարպետների արվեստին ծանոթանալու համար»: Տես՝ նույն տեղում, էջ 50-51:

⁸ А. Аветисян, О художнике Момике, «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1956, 2.

⁹ Կ. Մաթևոսյան, Մոմիկ գրիչ, մանրանկարիչ, ճարտարապետ, քանդակագործ, Ե., 1999, էջ 1:

խաջքարերը: Առաջինը կանգնած է եղել վանքի գավթում: Կերտվել է Հովհաննես Օրբելի մետրոպոլիտի պատվերով՝ իր հոգևոր հայր Ստեփանոսի հոգու փրկության համար: Խաջքարի արձանագրությունն ավտրտվում է «ՄՈՄԻԿ ՎԱՐԴՊԵՏ» մակագրությամբ: Թեև թվականը չի պահպանվել (կարդացվում է միայն Հարյուրավորը՝ 2), սակայն պարզ է, որ կոթողը կանգնեցվել է պատմիչ, մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի մահվանից՝ 1303թ. հետո:՝ Մոմիկի կերտած հաջորդ խաջքարը, որը կոթողային արվեստի կատարյալ գլուխգործոց է, կանգնեցվել է 1308թ. էլիկում իշխանի տիկնոջ՝ մեծ իշխանուհի Թամթա Խաթունի պատվերով, իր սկեսրայրի՝ Տարսայիճի հոգու փրկության և որդիների՝ Բուրթելի և Բուղասայի արևշատության համար: Կոթողի հիշատակագիրն ավարտվում է «ՄՈՄԻԿ ՎԱՐԴՊԵՏ ՅԻՇԵՑԷՔ» բանաձևով:՝¹¹

Երբորդ խաջքարը կանգնած է եղել Նորավանքի Սմբատ Օրբելյանի դամբարանի մուտքի մոտ: Կոթողի պատվանդանին փորագրված հինգ տողից հիշատակագիրը վկայում է, որ այն «ԿԱՆԳՆԵԱԼ ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԷՐ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ ԹԱՄԹԱ ԽԱԹՈՒՆԻ ԲԱՐԵՆԱՒՍՈՒԹԻՒՆ ԳԼԽԻ ԻՒՐ ՄԵԾԱՓԱՌ ԻՇԽԱՆԻՆ ԷԼԻԿՈՒՄԻՆ, ՎԱՍՆ ԵՐԿԱՐ ԿԵՆԱՑ ԶԱՒԱԿԱՑ ԻՒՐՈՑ ԲՈՒՐԹԷԼԻՆ, ԲՈՒՂՏԱՅԻՆ»:՝¹² Եթե նկատի ունենանք, որ իշխանն ու իր տիկինը մտհացել են համապատասխանաբար 1300 և 1312թթ., իսկ նրանց որդիներից Բուղասան՝ 1318 (Բուրթել մեծը ապրել է շատ ավելի երկար), ապա պարզ կդառնա, որ խաջքարը կանգնեցվել է 1312-1318թթ. միջև: Խաջքարն այժմ գտնվում է Եղեգնաձորի թանգարանում: Մյուս երկուսը՝ էջմիածնի վեհարանում են:

Մոմիկը ճարտարապետն է 1321թ. Արենիում կառուցված Ս.Աստվածածին եկեղեցու: Նրան է վերագրվում նաև տաճարի բարավորի Աստվածամոր և առագաստների չորս ավետարանիչների քանդակները:՝¹³ Ճարտարապետության պատմարան Ս.Մնացականյանը Մոմիկին է վերագրում նաև Տաթևի Ս.Գրիգոր և Եղեգիսի Ջորաց եկեղեցիները:

¹⁰ Դիվան հայ վիճագրության, պր. III, կազմեց Ս.Բարխուդարյան, Ե., 1967, էջ 228:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 243:

¹² Դիվան, III, էջ 243:

¹³ Ս.Մնացականյան, Վարպետաց վարպետներ, Մանուել, Տրդատ, Մոմիկ, Ե., 1982, էջ 155-156:

Մոմիկ ճարտարապետի վերջին հայտնի գործը Նորավանքի Բուրթելաշեն եկեղեցին է, որի շինարարութեան ավարտը համընկնում է մեծ վարպետի մահվան տարեթվին: Հայտնաբերվել է նրա հիշատակին կանգնեցված խաչքարը հետևյալ արձանագրութիւմը. «ՅԻՇԵԱ ՔՍ ԱԾ ԶՄՈՄԿԱ ՀՈԳԻՆ ԵՒ ՈՂՈՐՄԵՍ :ԹՎ ԶԶԲ»:»¹⁴ Այս թվագրութիւնը հիմք է տվել մի շարք ուսումնասիրողների, տաճարի շինարարութեան ավարտը և քանդակները վերագրելու Մոմիկի աշակերտներին:¹⁵ Սակայն Ս.Բարխուդարյանը իր նախորդ աշխատանքներից մեկում թվականը իրավացիորեն վերծանել է ԶԶԸ¹⁶, որը համընկնում է Բուրթելաշեն եկեղեցու առաջին հարկի մուտքի շրջանակին խոշոր ծաղկազիր տառերով փորագրված թվականին՝ ԹՎ ԶԶԸ (1339թ.):

Մոմիկի ստեղծագործութիւնների ուսումնասիրութեանը գուղահեռ, մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նաև նրա կենսագրութեան և տոհմագրութեան խնդիրները: Այդ կապակցութեամբ ուշագրավ վկայութիւններ է պարունակում Ռինդ գյուղի մերձակայքի Վերին Ուլգյուր գյուղատեղում, ավերակ եկեղեցու դերեղմանաւանք 1955թ. հայտնաբերված խաչքարի արձանագրութիւնը Մոմիկի անվան հիշատակութեամբ: Արձանագրութիւնը եզօված է Ե ղԺվար վերծանելի: Այն փորագրված է խաչաքանդակի կողերին և վերին մասում տարբեր տառաձևերով

**ԵՍ ԱՍԿԱՆԴԱՐ, ՄՈՄԿԱ ՈՐԴԻ ԶԽԱԶՏՈՒԶ ԴԱՐԶՈՒՑԻ
ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՔՍ ԶՈՐ ԿՈՐԴՈՅ ՇԻՆԵՑԻ, ԵՏՈՒ ... ՄԼՔՇԱՅ
....ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԻՄ ՈՐԴԻՔՆ ՈՒՏԵՆ, ՄԱՍ ՇԱՏՈՆԻԿԱ
ՄԱՍՆ ԱՅ ՑԻՇԵԱ ՔՍ ԱԾ ԶԱՍԿԱՆԴԱՐ:**¹⁷

¹⁴ Դիվան, III, էջ 339:

¹⁵ Ս.Մնացականյան, Վարպետաց վարպետներ, էջ 173: Բ.Քուրդյան, ԺԴ դարի մանրանկարիչ Մոմիկի մասին, ՊԲՀ, 1969, 2: Ա.Մնացականյան, Նամակ խմբագրութեանը, ՊԲՀ, 1969, 4: Այս քննութիւնը առնվազն անհասկանալի է, քանի որ դեռևս 1963թ. Բ.Քուրդյանի հոդվածի առթիվ գրված բաց նամակում Ս.Մնացականյանը գրել է, որ Մոմիկը մահացել է Բուրթելաշենի ավարտի տարում:

¹⁶ Ս.Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963, էջ 63:

¹⁷ Դիվան, III, էջ 39:

Ս.Բարխուդարյանը նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մոմիկի որգին իր հայրենի Հողի մի մասը նվիրատվութիւն է արել («կտակի իմաստով արձանագրութիւն է փորագրել»), իրավամբ գտնում է, որ այս գյուղատեղը Մոմիկի ծննդավայրն է ու հայրենի գյուղը:¹⁸

Սեծ Հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Հիշյալ բնակավայրի արեւելյան մասում գտնվող Ներքին Ուլգյուր գյուղատեղում նորերս հայտնարեբրված արձանագրութիւնները, որոնք գալիս են լրացնելու Մոմիկի տոհմագրութեան Հետ կապված տվյալները: Ներքին Ուլգյուր գյուղատեղին գտնվում է Վայոց ձորի մարզի Աղավնածոր գյուղից մոտ 5կմ հյուսիս-արեւմուտք: Բնակավայրը, որի շինութիւնների մնացորդները տեղա էին XIX դարում,¹⁹ տարիներ առաջ ամբողջովին ոչնչացվել է մելիորատիվ աշխատանքների ժամանակ: Տեղում պահպանվել էր ըստպատի սրբատաշ քարերով կառուցված, թսպակապ փոքրիկ մի եկեղեցի, որը համաձայն պատերին փորագրված արձանագրութիւնների կոչվել է Ս.Աստվածածին (նկ. 1): Կառուցի հարավային կողմում կանգուն են 1009 և 1199թթ. կրող խաչքարի վերածված երկու վիշապաքարեր, որոնք քանիցս քննարկվել են մասնագիտական գրականութեան մեջ:²⁰

Նկ. 1

¹⁸ Ս.Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, էջ 85:

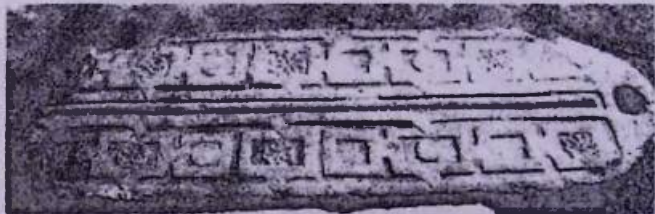
¹⁹ Քաջբերունի, Ճանապարհորդական ցկատողություններ, Ե., 2003, էջ 127-128:

²⁰ Ա. Շահինյան, Վայոց Ձորի վիշապ-կոթողները, ՊԲՀ, 1976, 1, էջ 286-289, Ռ. Мурадян, Обращение в хачкары вышапы — стелы из Егегнадзора, Художественные памятники и проблемы культуры Востока, Л., 1985, с. 20-26.

2004 թ. Վայոց ձորի մարզպետ Սամվել Սարգսյանի նախաձեռնությամբ և իր եղբոր՝ Մուրադ Սարգսյանի բարերարություններով իրականացվել են Ս.Առտվածածնի նորոգման և բակի բարեկարգման աշխատանքները, որոնց շնորհիվ ի Հայտ են եկել Մոմիկ վարդպետի տոհմին վերաբերող հիշատակագրեր: Եկեղեցու բակը մաքրելու ժամանակ նրա արևելյան, արևմտյան և հարավային մասերում բացվել են մի քանի տասնյակ հարթ, տապանաքարեր: Եկեղեցու արևմտյան կողմի անարձանագիր տապանաքարերը հետաքրքրություն են ներկայացնում իրենց ճոխ հարդարանքով (նկ. 2-3): Դրանք, ակներևաբար, պատկանել են ոչ շարքային մարզկանց, քանզի նման հարդարանքը ոչ միայն մեծ հմտություն, այլև ջանքեր ու ժամանակ պահանջող աշխատուար գործ էր:

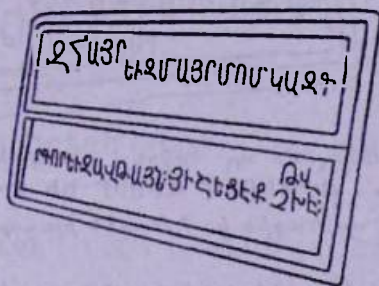
Նկ. 2

Նկ. 3

Արձանագրված երկմաս տապանաքարերից մեկի վրա փորագրված է երկու տողից հետևյալ հիշատակագիրը.

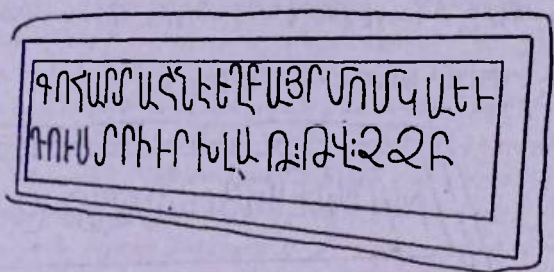
ՋՀԱՅՐ ԵՒ ՋՄԱՅՐ ՄՈՄԿԱ ՋԳ/Ր(Ի)ԳՈՐ ԵՒ ՋԱՎԹԱՅՆ ՅԻՇԵՑԷՔ/ :ԹՎ : ՉԽԷ: (նկ. 4)

Ինչպես տեսնում ենք արձանագրության մեջ հիշատակված են մեծ վարպետի ծնողները՝ Գրիգորը և Ավթան, որոնք կնքել են իրենց մահկանացուն 1298թ.:

Հաջորդ տապանաքարին երկու տողով փորագրված է.

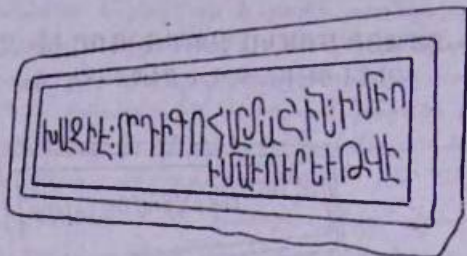
ԳՈՀԱՐՏԱՇՆ Է ԵՂԲԱՅՐ ՄՈՄԿԱ ԵՒ / ԴՈՒՍՏՐ ԻՒՐ ԽԼԱԹ :ԹՎ:ՉՉԲ: (նկ. 5)

Այստեղ հիշատակվում են Մոմիկի եղբայր Գոհարտաշը և իր գուևստր Խլաթը, որոնք մահացել են 1333թ.:

Այս տապանաքարին կից է մեկ ուրիշը, որը պատկանում է Մոմիկի եղբոր որդուն: Հիշատակագիրը երկու տողից է.

ԽԱԶԻ Է : ՈՐԴԻ ԳՈՂԱՐՏԱՇԻՆ : Ի ՄԻՈՒՄ ԱԻՈՒՐ ԵՒ ԹՎԻ :
(նկ.6)

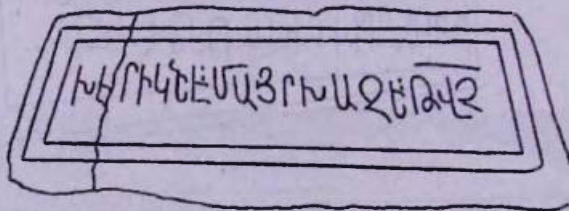

Նկատի ունենալով, որ հրկու տապանաքարերը կից են և արձանագրության «Ի ՄԻՈՒՄ ԱԻՈՒՐ ԵՒ ԹՎԻ» բանաձևը, դադիս ենք Հետևություն, որ հնազին կամ հնազեն իր հոր և քրոջ Հետ մահացել է նույն ժամանակ:

Արձանագրություններից երեում է, որ Սոմիկի Հարազատների Հետ երկու անգամ գժրախտություն է պատահել: Նախ նույն 1298թ. մահացել են Հայրն ու մայրը, տպա միևնույն 1333-ին, վարդապետի եղբայրն իր երկու զավակների Հետ: Կարելի է ենթադրել, թերևս, որ նշված թվականներին տեղի են ունեցել աարերային աղետ, Համաճարակ կամ այլ արհավիրք:

Ա.Աստվածածին եկեղեցու Հարավային կողմում գտնվող տապանաքարերից մեկին փորագրված է մեկ տողից Հիշատակագրություն.

ԽԷՐԻԿԻՆ Է : ՄԱՅՐ ԽԱԶԵ : ԹՎ Զ (նկ. 7)

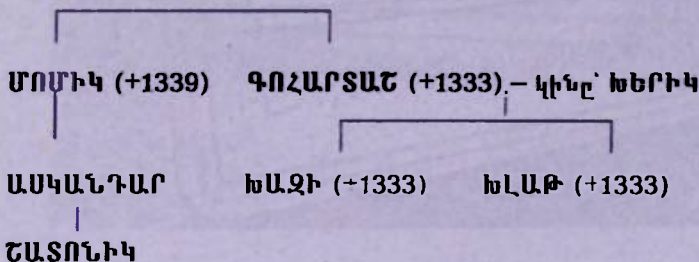

Արձանագրությունը հաղորդում է Գոհարտաշի տիկնոջ՝ Խերիկի անունը: Հիշատակագրի թվականը թերի է: Գրիչը բաց է թողել տասնավորը և միավորը: Այլուպես ստացվում է, որ Խերիկը մահացել է

1251-ին, այսինքն ամուսնու մահվանից 82 տարի առաջ, ինչն անշուշտ բացատրված է:

Ույզյուր Հնավայրում Հայտնաբերված մոմիկյանների տապանադրերը Համադրելով ավելի վաղ հրատարակված տվյալների հետ կարող ենք կազմել նրանց տոհմաձառը

ԳՐԻԳՈՐ (+1298) — ԿԻՆԸ՝ ԱՎԹԱ (+1298)

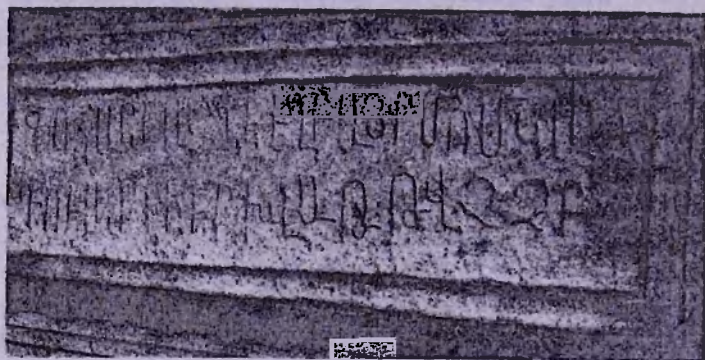

Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում Հայտնաբերվել են Հուշակոթողների վրա փորագրված այլ արձանագրություններ ես: Ինչպես ասեսում ենք, այստեղ են թաղված Մոմիկ վարդապետի ծնողները, եղբայրն ու նրա ընտանիքի անգամները: Մինչդեռ իր՝ Մոմիկի ընաանիքի անդամների տապանաքարերը չկան: Ինչ վերաբերում է Մոմիկին, նա, ամենայն հավանականությամբ, թաղված է նորավանքում: Քանի որ Մոմիկն աշխարհական էր, ուներ որդիներ և թոռներ, որոնցից երկուսը հիշատակվում են Վերին Ուլգյուրի խաչքարի արձանագրության մեջ, ենթադրում ենք, որ նրա դերդաստանի անգամները կարող են թաղված լինել այս բնակավայրի Ս.Ստեփանոս եկեղեցու մոտ, որն այսօր ավերակ է, մասամբ լցված հողով: Վերին Ուլգյուրի բնակատեղիում և գերեզմանատներում ամենուրեք կոթողներ են՝ մեծ մասը արձանագրություններով: Այս Հուշարձանի պեղումները ի Հայտ կբերեն վիմագրական նոր նյութեր, և կարող են լույս սփռել Մոմիկ վարդապետի գերդաստանի մեղ անհայտ անգամների վերաբերյալ տվյալները լրացնելու, ճշտելու խնդրում:

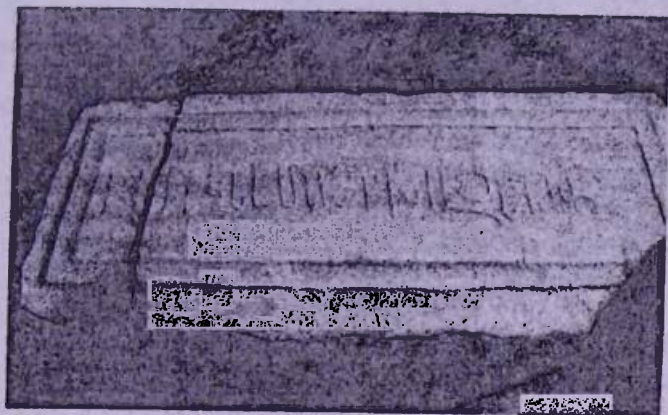
Նկ. 4.

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

**THE NEW DISCOVERED SOURCES ON MOMIK'S
FAMILY**

Summary

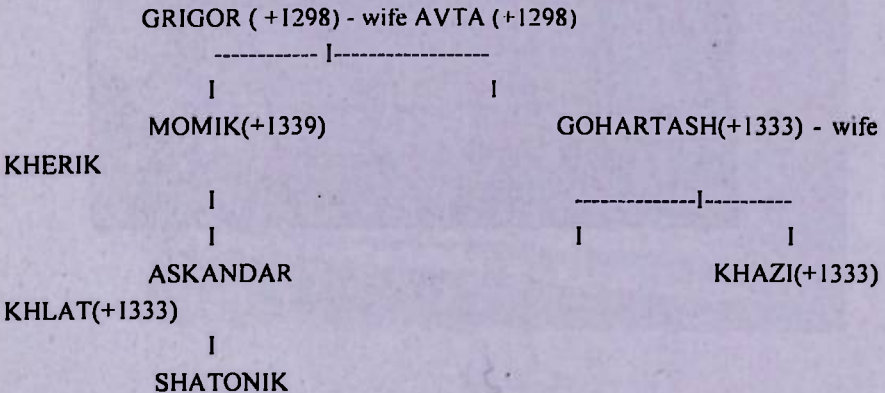
One of the outstanding persons of medieval Armenia Vardapet Momik's natural gift was equally introduced in miniature, writing, sculpture and architecture. The great artist lived and created in Vaiots Dzor in XIII-XIV century.

The establishment of the miniature school in Gladzor is connected with Momik's name. He sculptured cross-stones, was the architect of many churches such as St.Astvatsatsin in Areni, Bourtelashen in Noravank, St. Grigor in Tatev and Zarats in Yegheggis .

The details of Momik's biography and pedigree are also of great interest. Interesting information is kept in the villages Verin Oulgiour and Nerkm Oulgiour in Vaiots Dzor.

In 2004 writings on Momik's family were discovered. Dozens of gravestones were found with the names of the great master's parents Grigor and Avtan, brother and the other members of his family.

Comparing the Momikian's gravestones discovered in Oulgiour with the information published before, we can introduce their pedigree.

ԽԱՉՔԱՐԸ ԵՎ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ

Ի շարս մի շարք այլ գործառույթների, խաչքարն իրագործում էր և հիշատակի պահպանումը, ինչը մի կողմից ածանցյալն էլ հոգիների փրկության մասին քրիստոնեական ընդհանրական գաղափարի, իսկ մյուս կողմից էլ սնվում էր մաՀը Հաղթահարելու ժողովրդական պատկերացումներով: Ներկա քննության նպատակն է ոչ միայն մանրամասնել խաչքարի հիշատակային գործառույթը, այլև ներկայացնել հիշատակի միջնադարյան ընկալումն ընդհանրապես:

Հիշատակի գործառույթը խաչքարն իրագործում էր չորս հիմնարար համայիրների քարակոթողի, խաչի, գրի և պատկերի միջոցով: Նկատենք, որ խաչքարը նշելուցուցելու իր գործառույթն իրականացնում էր ոչ միայն իր վրա կրող խաչանշանով, այլև իր քարեղեն էությամբ: Խաչի քրիստոսաբանական ընկալումը որևէ կերպ չէր կարևորում քարի պահը:¹ Եկեղեցական-վանական միջավայրում մշակված խաչքարային կանոնիկ արձանագրությունն էլ որպես կանոն անտեսում է խաչի քարեղեն միջավայրը: Նրանում խաչը Հանդես է գալիս որպես նյութական հիմքից վերացարկված մի սրբություն, որը կոչվում է «սուրբ նշան» կամ «սուրբ իւաչ», բայց ոչ քարակերտ, քարի վրա փորագրված, քարի հետ կապ ունեցող սրբություն:

Սակայն քարաժայռի բնական և արհեստական բազմաթիվ այլ նյութերի համեմատ ավելի տեսանելի, առանձնացող, ամուր լինելու և այսու երկար պահպանվելու առանձնահատկություններն ու դրանց մասին եղած առասպելական-լեգենդային պատկերացումներն արդեն բավական էին, որ խաչքարն ընկալվեր որպես հավերժությանը միտված հենց իր քարային-կոթողային էությամբ: Երևի այս և նման հիմնադադափարներն էլ պայմանավորել են Հայաստանի նման լեռնային երկրում առանձին կանգնած կամ բնական միջավայրից ինչ-որ բնութագրով (չափով, տեսքով, դույնով, բնական կամ մշակութային ինչ-որ երևույթի նմանությամբ) առանձնացող ժայռի, լեռան և ի

¹ Մանրամասն տես Պետրոսյան Բ., Գովհաննես Օծնեցի և խաչքարային մշակույթի ծնավորումը - Սուրբ Գովհան Օծնեցի հայրապետը և իր ժամանակը, Ա. Էդմիսթին, 2004, էջ 126-127:

վերջո՝ ուղղակի քարի պաշտամունքը:՝ Ուշագրավ է, որ Գրիգոր Լուսավորիչն իր քարոզութեան ընթացքում, կոչ անելով արքային և շրջապատին հրաժարվել հեթանոսական պաշտամունքներից, դրանց շարքում առաջին տեղը, որպես կանոն, հատկացնում է քարապաշտութեանը, իսկ երկրորդ տեղը՝ փայտապաշտութեանը. «ե ի բաց թողէք այսուհետեւ գպղծութեան պաշտամունսգ, զքարեղէն և զփայտեղէն, զարծաթեղէն և զոսկեղէն պղնձաձոյլ պատկերացող, զի սուտ են եսնոտի»:³ «Միայն թէ յակամայ տգիտութենէ մեղացդ, ի քարապաշտ ի փայտապաշտութենէդ սրբեպ լիջիք»:⁴

Նման ընկալման դեպքում է, որ Հայաստանում քրիստոնեութեան տարածման արշալույսին սկզբունքային նշանակություն են ձեռք բերում ոչ այնքան մինչքրիստոնեական կոթոգներ ի կոնկրետ քանդակն ու զարդը, որքան որ քար-ժայռին վերադրվող առասպելական ուժը, կերպավորումն ու խորհուրդը: Թվում է, հենց դա էր ավելի առաջնային մոտեցումը, ե հենց դա կարող էր հիմք հանդիսանալ, որ քարակոթողի վրա տեղադրված նոր հավատի խորհրդանշաններն ուշադրութեան արժանանան կոթողի մեջ դորութեան տեսնող և կոթողն ընդհանրապես երկրպագութեան արժանի դիտող համայնքի կողմից: Պատահական չէ, որ քրիստոնեութեան գերագույն խորհրդանշանը իսաչը, ապա և իսաչային հորինվածքները տեղ գտան ոչ միայն նորաստեղծ քրիստոնեական կառույցների վրա, այլև մի շարք աչքի ընկնող թե՛ բնական և թե՛ մշակութայինացված քարակոթողների վրա (բնական քարաժայռեր ե առանձին կանգնած ժայռաբեկորներ, մենհիր, վիշապ կոթող, ֆսզոս, ուրարտական կոթող, արտաշիսյան սահմանաքար ե այլն): Կոթողի պաշտամունքի հիմքերից մեկն, այսպիսով, այն բնական-քարային միջավայրն էր, սրտեղ ձեավորվել ու զարգանում էր հայ մշակույթը: Բայց մյուս գումարելին էլ այդ միջավայրում ստեղծված այն հին, առասպելական աշխարհընկալումն էր, որ լեռներին, քարափներին ու ժայռերին վերադրում էր սրբադան

² Խաչքարերի կապակցությամբ այս հանգամանքին առաջինն ուշադրություն է դարձրել Ա. Մանուկյանը, սակայն նրա փաստարկները հիմնականում կրում են ավելի խոհա-փիլիսոփայական բնույթ, տես Խաչքար Տեքստը Լ. Ազարյանի և Ա. Մանուկյանի - Հայ ճարտարապետության հուշարձանները, թիվ 2, Միլան, 1977, էջ 71-72:

³ Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 120-121:

⁴ Ազաթանգեղոս, էջ 123, տես նաև էջ 128,

ծագում ու սրբազան գործառույթ:՝ Լեռները Հանդես են գալիս որպես Հերոսներ ու աստվածներ ծնող մայրեր և կամ էլ նրանց վերջնական Հանդրվաններ: Ի մասնավորի, ժայռից ծնված էին Համարվում ինչպիսիք, ապա և նրա հեռավորումը՝ Հայկական ՄՀերը:՝ Ըստ ուրարտական ստեղծագործությունների աստվածները, նախ և առաջ ինչպիսիք, ապրում են յեռան մեջ: Ուրարտական տաճարների հիմնական սրբութունը, ինչպես կարելի է դատել պեղումներով Հայտնաբերված մի շարք տաճարներով, լեռնանման աշտարակն էր կամ աշտարակաձև խուցը, որը, ինչպես Միջտղեքում, ընկալվում էր որպես աստվածային բնակարան: Պատահական չէ, որ ուրարտական որոշ տաճարային Համալիրներ կառուցվում էին ժայռերի մեջ, և ժայռերի մեջ էր իրականացվում թաղման հիմնական ձևերից մեկը: Ուրարտական սրճանագրութուններում հաճախ տաճարային Համալիրները կոչվում են այս կամ այն աստծո (առաջին Հերթին ինչպիսիք) «դարպասներ»: Ծիսական առումով այս դարպասը կամ դուռը ոչ թե հավատացյալի Համար մուտք էր, այլ աստծո Համար ելք. այսինքն, ժայռի միջից էր պատկերացվում աստծո ելքը (ծիսականորեն՝ ծնունդը): Ուշագրավ է, որ Վանի ժայռում իրական դռանը փոխարինում է նրա քանդակապատկերը: Այն շեշտում է աստծո սկզբունքային փակվածութունը և նրա հետ հաղորդակցվելու հնարավորության բացառիկութունը: Այս երևույթը քիչ դեր է խաղացել Հայերի՝ ժայռի մեջ ապրող և ժայռից դուրս եկող աստծո մասին պատկերացումների ձևավորման մեջ: Վանի ժայռում էր ներփակվել Հայկական էպոսի Հերոս Փոքր ՄՀերը՝ հենց այն տեղում, ուր ուրարտական ժամանակներում ինչպիսիք դուռն էր, և որը միջնադարում կոչվում էր ՄՀերի դուռ: Համաձայն Հնավանդ մի առասպելի, որ մեջ է բերում Մովսես ինչպիսիք, Մասիսի գագաթին են ծնվում Հայ դյուցազունները:՝ Այս պատկերացումների հետ է աղերսվում և Պուտարքոսի պատմութունն այն մասին, թե Արաքս գետի ափին գտնվող Դիորփոս լեռը, որ բառացի նշանակում է Մթին (Համեմատիր Մասիսի վիհի հետ),

⁵ Մանրամասն այդ մասին տե՛ս Petrosyan H. The Sacred Mountain - In: Armenian Folk Arts, Culture and Identity. Bloomington and Indianapolis. 2001. p. 33-37.

⁶ Дьяконов И. М. К вопросу о символе Халди - В кн.: Древний Восток, 4, Ереван, 1983, с. 190-193.

⁷ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 75-76:

սկզբնապես եղել է ժայռից ու Միհրի սերմից սերված մի հերոս, որ հակադրվելով Արեսին, պարաօվել է ու նրա կողմից վերածվել լեռան: Ըստ Խորենացու հաղորդած մի այլ առասպելի Մասիսի անձավներից մեկում է բանտարկվել Արտավազդը: Արտավազդի երկու հավատարիմ շները կրծելով ջանում են արձակել նրա շղթաները: Եվ քանի որ նա ազատվելով՝ կկործանի աշխարհը («Ջրուցեն զսմանէ պառաւունք, եթե... ջանայ ելանել ե առնել վախճան աշխարհի»), դարբինները պարբերաբար կռաններով հարվածում են սալին, որից շղթաները նորից ամրանում են⁸: Հատկանշական է, որ Մհերն էլ Արտավազդի պես սպասում է, որ կղա մի օր և ինքն այդտեղից դուրս կղա:

Այսպիսով, կարելի է հավանական համարել, որ հերոսների լեռ-ժայռից ծնվելու և, ի վերջո, ժայռեղեն կացարանը վերադառնալու, ե դրա միջոցով փրկություն կամ անմահություն ստանալու կամ ակնկալելու հույսերի մասին ժողովրդի մեջ տարածված միատիկ այս պատմությունները նույնպես կարող էին հիմք հանդիսանալ, որ քարակոթողը դիավեր որպես իր հետ կապված անձինք և դեպքերը ցուցող և նրանց հիշատակը պահպանող լավագույն միջոց:

Խաչքարային մշակույթում հիշատակը սլաշելու գործառույթը կազմում էր իրաչի փրկագործական գործառույթի մասը: Ինչպես աշխատել ենք ցույց տալ մի այլ առիթով, խաչքարային հորինվածքում խաչը նախ և առաջ ընկալվում էր որպես համրնգհանուր միջնորդ հավատացյալի և աստծո միջև⁹ Խաչի փրկագործական գործառույթն սկսվում է նրանով, որ այն հանդես է գալիս որպես ննջեցյալների պահպան: Գրիգոր Տաթևացին գրում է, որ խաչը «զամենայն գերեզման կնքեալ պահէ»¹⁰ Քանաքեռում 1265թ Պետեանի կողմից կանգնեցրած հայտնի որմնափակ խաչքարի (նկ. 1) արձանագրությունը

⁸ Ադոնց Ն., Սի հին պաշտամունքի հետքերը Հայաստանում - Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 371:

⁹ Խորենացի, էջ 192:

¹⁰ Պետրոսյան Հ., Խաչքարերի ծագումը, գործառույթը, իմաստաբանությունը. դոկտորական ատենախոսություն, Երևան, 2004, էջ 309-311:

¹¹ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 539: Սրա տակ, անշուշտ, հասկացվում էր գերեզմանի խորհրդանշական կնքումը տյառնագրման միջոցով: Գերեզմանի կնքման ծեսի մասին հայ եկեղեցում տե՛ս Շմիդտ Ա. Բ., Հայոց թաղման ծեսը մահացածների պաշտամունքի հին քրիստոնեական հավատալիքների շրջանակում, Գանձասար. 2, 1996, էջ 89-90:

Հայանում է, որ «սահմանեցաք դտեղիս Հանկրստարան մեզ եւ խաչս դերեղմանաց մերոց պահապան»:¹²

Սակայն պտհպանելուն ղուգահեռ խաչը նաև Հավատացյալի ինքնության նշանն է՝ եւ այն էլ ուզողված վերջին օրերին: Կանգնեցվելով գերեզմանի վրա՝ այն ոչ միայն պիտի մինչև վերջին օրերն անխաթար պահեր գերեզմանը, այլև երկրորդ գալուստին պիտի իրենով մատնանշեր այն Հանգուցյալին, ում նվիրված էր և ուղեկցեր նրան դեպի Արևելքից ծագող իրական խաչը: Սաղմոսավանքի մի որմնափակ խաչքարի (նկ. 2) արձանագրությունում կարդում ենք. «Ես Դանիէլ քահանա կակնեցի ղխաչս ի փրկութիւն» Հոգո իմո եւ ծնողաց իմոց եւ աղգականաց, որ անկել կան առ ոտս սորա՝ ակն ունելով գալրատեն սորա (ընդգծումը մերն է - Ն. Պ.): Որք երկրպագեք, յիշեսջիք զմեզ եւ զՀոգեւոր պատանեկն իմ զԳրիգոր յիշեսջիք ի ՔԱ: Եւ էր թու[ական]: 27: (1255թ.)»:¹³ Հանգչել խաչի ոտի տակ և սպասել խաչի գալստյանը - սա թերես խաչի փրկագործության ընկալման ամենադիպուկ ձևակերպումներից մեկն է:¹⁴ Իսկ Կարմրաշենի 990թ. մի

¹² Ղաֆաղարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Ե., 1975, էջ 207:

¹³ Արձանագրության առաջին հրատարակությունը տե՛ս Եղիազարյան Դ., Սաղմոսավանք, Էջմիածին, 1961, 2, էջ 45: Ուշագրավ է, որ այս արձանագրությունը՝ շեղումներով հանդերձ, 20 տարի անց նույն ամսագրում նույն վերտառությամբ հողվածում հրատարակել է և Վ. Պետրոսյանցը, որը ծանոթ չլինելով առաջին հրատարակությանը, նույնպես նշել է, թե արձանագրությունը հրատարակվում է առաջին անգամ (Պետրոսյանց Վ., Սաղմոսավանք, Էջմիածին, 1981, Դ, էջ 58):

¹⁴ Սաղմոսավանքի մի այլ որմնափակ խաչքարի արձանագրություն էլ, թվագրված 1309թ., հայտնում է. «Քի յուսովն ես Թադեոս քահանայ կանկնեցի գխաչս ի փրկութիւն» հոգո իմո եւ ծնողաց իմոց, որ կան առ ոտս սորա...» (ընդգծումը մերն է - Յ. Պ.): Գոռոմոսի 12-13-րդ դարերի մի արձանագրություն հայտնում է. «Զարութեամբն Աստուծոյ եւ Շերանիկս գաւրացայ ի գինւորութեան եւ արդ անկեալ կամ ի վանքս առաջի սուրբ խաչին Քրիստոսի (ընդգծումը մերն է - Յ. Պ.), զի ողորմեցի ինձ Քրիստոս Աստուած.» (Ալիշան Ղ., Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 24): Նույն միտքն առկա է և Տուտեղորդու խաչքարի արձանագրության մեջ. «արդ, անկեալդն իմ առ ոտս քո՝ նշանդ Այ (ընդգծումը մերն է - Յ. Պ.), եւ աղաչեմ անբարբառ շրթամբք, զի ի մեծի երևման քո լիցիս բարեխաւս անարժան ծառախս Քի» (Ղաֆաղարյան Կ., Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 180, ուր

խաչքարի արձանագրութեան Համաձայն ահա թե ինչ է ակնկալում իր կանգնեցրած խաչից (խաչքարից) Գեորգի որդի Գրիգորիկը «... կանգնեցի նշան սուրբ խաչիս զավակաց արեւշատութեան, որ աուուրս ահեղ գալստեան որդոյն Այ առեալ զսա զանսար լոյսո ընդ առաջ՝

տեսանել զփառս ԲԱԻ»:¹⁵ Համարյա նույնն է Հավաստում և Գետակիցք վանքի XIII դ. խաչքարային մի արձանագրութիւն Համաձայն որի Հավատացյալը Քրիստոսին ընդառաջ է գնում խաչը ձեռին՝ Հուսալով վերջինիս միջնորդութիւնը. «... եւ առի զխաչս գնացի առաջ Արարչին թերեւս ող/ոյրմեսցի ինձ բար[ե]խաւ.ս[ու]թ[եամ]ր սրբո[յ] նշա[ն]իս[ն]...»:¹⁶ Համանման մի Հաստատում էլ գտնուում ենք

Վարդենիսի XVI դ. մի խաչքարի արձանագրութեան մեջ. «ԱՅ . ողորմի քաջ Զաւհրապին. այս է նշան Ար արարչին, ճրագ. Հոգոյն քաջ Զաւհրապին...»:¹⁷ Այսպիսով, խաչն ընկալվում էր նաև որպես Հանգուցյալներին (կամ նրանց Հոգիները) դեպի փրկութիւնն առաջնորդող զամպար կամ ճրագ մի խոսքով լույս:¹⁸ Հատկապես ուշագրավ է Գրիգորիկի այն Հավաստումը, թե երկրորդ դպրոցստի

հետազոտողը «անկեալն ինձ» հատվածը ներկայացրել է որպես «անկեալ դնիմ»): Հավելենք, որ այստեղ էլ խաչի գալուստը կարևորվում է որպես ինքնուրույն մի երևույթ՝ բնութագրելով այն որպես «մեծ երևում»: Իսկ համաձայն Ապարանքի 1194թ. արձանագրության, խաչը հավատացյալներին առաջնորդող գործառույթ է ունեցել և անցյալում. «քանզի սա եղև ցուպ եւ վարուցիչ եւ զաւազան հաստատութեան անկելոցս մարդկութեանս եւ կործանելոցս ի մեղս»:

¹⁵ Դիվան հայ վիճագրության (այսուհետ՝ ԴԳՎ), պր. 3. Վայոց Ձոր. Եղեգնածորի և Ազգաբեկովի շրջաններ /Կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1967, էջ 41-42:

¹⁶ Քարտաշյան Հ., Գետակիցք վանքը - Հուշարձան, Բ, Ե., 1993, էջ 106, որտեղ մեջբերման վերջին բառը ներկայացված է «նշ[անն]» ձևով: Մենք առաջարկում ենք այն կարդալ «նշ[անն]», քանի որ Արարչի առջև որպես միջնորդ հանդես է գալիս խաչը և ոչ ընդհակառակը:

¹⁷ ԴԳՎ, պր. 4. Գեղարքունիք, Կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1973, էջ 365:

¹⁸ Իմաստաբանորեն սրա հետ թերևս համեմատելի է Դավիթ Անհաղթի պնդումը, որ խաչը սանդուղք է դեպի երկինք և առաջնորդող դեպի երկնային քաղաքը (Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1932 էջ 19): Հմմտ. նաև Տաթևացու բնորոշումը. «Եւ որպէս սանտուխն է առաջին, միջին և վերջին աստիճան. նոյնպէս և խաչն ունի պատուանդան, և թև ի մէջն և գլուխ ի վերայ: Եւ որպէս սանտիսովն՝ նոյնպէս և խաչին վերացեալ բարձրանամք յերկինս. որպէս ինքն տերն ասեր. «ես յորժամ բարձրացայ յերկրէ, զամենեսեան ծագեցից առ իս» (Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, էջ 546):

ահեղ օրերին իր որդիները խաչը տրտի (իրենց ձեռքը) վերցնեն ինչպես դամպտր: Խաչի, որպես (երկնային) դրախտն առաջնորդողի հիմաստարանությունը հիմնավորված ենք տեսնում Քրիստոսի Հետ խաչված երկու ավազակների մասին միջնադարում տարածված ավանդազրույցում, որն իր արտահայտությունն է գտել և խաչի ներբողներում:¹⁹ Այսպես, Թեոդորոս Քոթենավորը խաչի մասին ի մասնավորի գրում է «Քե խայտառակեցաւ օձ աւաղակն և բացաւ դրախտ մարդ սասզակին: Քե բացաւ սրովբէափակ աղխեալ դուռն դրախտին: ...Քե թռուցեալ ընթանան Համարձակապէս աղեալ Հոգիքն զՔրիստոս: Քե բացաւ դուռն յարութեան ննջեցելոց սրբոց»:²⁰ Համարյա նույնը կրկնում է Ե. Սահակ Զորափորեցիին խաչին նվիրված իր շարականում, գրելով. «Անապական սուրբ զխաչն օբհնեսցուք, որ եղեւ առաջնորդ աւազակին, և Հօրինեաց մեղ ճանապարհ, որ ձեւացոյց մեզ սովաւ. մտանել ընդ դուռն անեղաշէն գրսխտին տեառն: Բանալի արքայութեան տուաւ Հոդածին մարդոյն...»¹ կամ էլ Զաքարիա Զագեցիին «դու (այսինքն խաչը Հ. Պ.) զԱստուած Բանն բառնալով բացեր զսրովբեափակ գուռն դրախտին, զհրեղէնն ամփոփելով ճանապարհ արարեր ի ձեռն աւաղակին ազգի մարդկան առ բաղձալի փայտն կենաց»:² Խիստ կարևոր է, որ թե՛ Սահակը և թե՛ Զաքարիան ավազակի խաչի միջոցով դրախտ մտնելը Համարում են նախադեպ և շեշտում, որ դրանով իսկ դրախտի ճանապարհը սկզբունքորեն բաց դարձավ ողջ մարդկություն համար: Եթե դրախտի տակ մենք Հասկանանք երկնային դրախտը ժամանակների վերջում, ապա Հավատացյալի ձեռքում բռնած խաչը մի յուրատեսակ տարբերանշան ու լուսային ուղեցույց է խաչի երկրորդ գալստյանը: Սրա ամենավառ պատկերազրական արտահայտությունը տալիս է Քանաքեռի արդեն հիշատակված խաչքարը, որի քիվի Հորինվածքն ամենայն

¹⁹ Զրույցի հիմքում, ըստ էության, ընկած է Ղուկասի ավետարանի այն պատմությունը, ըստ որի աստվածավախ ավազակը դիմելով Դիսուսին խնդրում է հիշել իրեն երկրորդ գալստյանը, ի պատասխան որի Դիսուսն ասում է, թե հենց այդ օրը նա իր հետ դրախտում կլինի (Ղուկ., ԻԳ, 42-43):

²⁰ Երանելունյ թեոդորոսի ճգնաւոր միայնակեցի և վարդապետի Ներքողեան ի սուրբ խաչն աստուածընկալ և ի տնօրինութիւն տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի - Առփիաննու Իմաստասիրի Աւմնեցոյ Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1833, էջ 195:

²¹ Շարական հոգեւոր երգոց, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 562-563:

²² Զաքարիա կաթողիկոս Զագեցի, ճառք, Վենետիկ, 1995, էջ 504:

Հավանականությամբ ներկայացնում է երկնային այգին ժամանակների վերջում (նկ. 3), ուր Պեականն ու նրա որդիներից մեկը Հայտնվել են Հենց խաչերը ձեռքերին (և շնորհիվ նրանց): Ինչպես աեսանք, Գրիգորիկի արձանագրության դեպքում, Որդու դայսայան աՀեղ օրը սուրբ նշանը դառնալու է մի դամպար և առաջնորդելու է իր զավակներին դեպի փառքն աստվածային այսինքն, ապահովելու է նրանց Հոգիների փրկությունը: Ուշագրավ է, որ այս խաչքարի Հորինվածքում խաչահատումը շեշտված է երեք Համակենտրոն շրջաններով, ընդգծելով խաչի լուսային-դամպարային կերպարը: Ամենայն Հավանականությամբ, լուսային դպուստի նման պատկերացումները նպաստել են նաև, որ խաչաաակի վարդյակն էլ ավելի Հարստացվի արևային-աստղային պատկերագրության տարրերով (նկ. 4): Այս առնչությամբ ուշադրություն դարձնենք Խամշիվանքի 1631 թ. Հայտնի թխավոր խաչքարի արևելահայաց երեսի Հորինվածքին, որտեղ խաչահատումն առնված է գիգզագաերիզ զարդով Հարդարված լայն օղ-շրջանի մեջ (նկ. 5):²³ Կարող ենք ենթադրել, որ մեր Հորինվածքն էլ այս միտումն արտահայտում է ոչ միայն տեղադրությամբ, այլև խաչի լուսային-արևային խորհրդաբանության ընդգծումով, որն, ինչպես տեսանք, իր կատարյալ դրսևորումն է ունենալու Հենց Երկրորդ գալստյանը: Խաչը պատկերված է բարձր աստիճանաձև պատվանդանի վրա, ինչը հիմք է տալիս ենթադրել, որ այս Հորինվածքի Համար որպես նախատիպ է ծառայել առանձին կանգնած, խաչահատումն օղի մեջ առնված թխավոր խաչը: Խաչի և շրջանի Համադրումը, վաղ-միջնադարյան զանազան խաչերի և խաչային Հորինվածքների բնորոշ կողմերից մեկն էր: Նրանց լուսային-արևային պատկերագրությունը պայմանավորել էր, որ այդ խաչերի թխերը ստանան շառավղաձև լայնացում: Նան Հորինվածքի վերստին երևան գալը XVII դ., անշուշտ, վկայում է ավանդույթի Հարատեություն մասին:²⁴

²³ Ուշագրավ է, որ հայկական մի շարք եկեղեցիներում՝ նկատի ունենալով խաչի գալստյան արևելյան ուղղությունը՝ արևելյան ճակատը հարդարվում էր խաչային-դրախտային պատկերագրությամբ (նկ. 6), տես Պետրոսյան Յ., «Չայաստան - դրախտ կորուսյալ»։ հայ ինքնության մի կերպարի ձևավորման ակունքները - Ինքնության հարցեր, Ե., 2002, էջ 162-163:

²⁴ Չայտնի է, որ խաչի և օղ-շրջանի համադրությունը իռլանդական ծավալային խաչերի ամենաբնորոշ հատկություններից մեկն է: Դրանց հետազոտող Պիտեր Չարբիստը խաչի և շրջանի համադրումը համարում է տիեզերքի խորհրդակիչ:

Լսաչի, որպես յուրային-ոտար տարբերակողի և սրբազան ուղեկցորդի նման ընկալումների բացահայտումը Հնարավոր է դարձնում խաչքարային Հորինվածքում Հաճախ պատկերվող խաչակիր ձեռքերն էլ ընդունել որպես Հենց ննջեցյալների խորհրդանշան, որոնք նմանով ալիուի դիմավորեն իսկականը: Այն լավագույնս նորից արտահայտված ենք դանում Բանաբևուի խաչքարի Հորինվածքում, երբ մի դեպքում ներկայացվում է խաչի դիմավորումը ի դեմս խաչակիր ձեռքերի և մյուս դեպքում Հավատացյալների Հայտնվելը երկնային այդում այդ նույն խաչ(եր)ի զորությամբ: Ինչպես նշել ենք, որոշ խաչքարերում աղոթյալները (Հիմնականում Հանգուցյալները) պատկերվում են աջ ձեռքում խաչ բռնած դիրքով, ինչը Համարյա պարտադիր տարրի է վերածված Ջուղայի խաչքարերում: Եթե նկատի ունենանք նաև խաչի վերը մեջբերած լուսային-կրակային բնութագրումները, սպա կարող ենք փաստել, որ Ջուղայի Հանգուցյալների ձեռքերում մոմե խաչերը նույնպես միտված էին ցուցել ժամանակների վերջի իրական-լուսային խաչը: Այսպիսով, խաչի ՀամընգՀանուր միջնորդությունն արտահայտվում էր նրանով, որ այն Հսկում է գերեզմանները, պահպանում ննջեցյալներին մինչև Երկրորդ գալուստը, բացում է գերեզմանները, Հանգուցյալներին առաջնորդում է դեպի Արդար դաս: (Կամ էլ դրախտ կամ վերին Երուսաղեմ)՝ սրբազան գործառույթների մի շարք, որի վերջնական նպատակը մարդու անուն ու դուրծը (այսինքն՝ Հիշատակը) ժամանակների վերջ Հասցնելն է:

XII դ. սկսած՝ մի շարք խաչքարերի քիվեր պսակվում են վերջին ժամանակները կամ Արդար դատաստանը պատկերող Հորինվածքներով,

---

ուրեմն այս համադրությունը շեշտում է խաչելության տիեզերական նշանակությունը (Harbison P. Irish High Crosses With The Figure Sculptures Explained. Drogheda, 1994, p. 12): Նկատենք, որ իռլանդական խաչերի արևելյան երեսին պատկերվում է Վերջին դատաստանը՝ այսինքն նորից շեշտվում է արևելյան երեսի փրկագործական հեռանկարը:

²⁵ Ինչպես նշել ենք, որոշ խաչքարերում աղոթյալները (հիմնականում հանգուցյալները) պատկերվում են սովորաբար աջ ձեռքում խաչ բռնած դիրքով, ինչը համարյա պարտադիր տարրի է վերածված Ջուղայի խաչքարերում: Եթե նկատի ունենանք մաս խաչի՝ վերը մեջբերած լուսային-կրակային բնութագրումները, ապա կարող ենք փաստել, որ Ջուղայի հանգուցյալների ձեռքերում մոմե խաչերը նույնպես միտված էին ցուցել ժամանակների վերջի իրական-լուսային խաչը:

որոնք Հաճախ լրացվում են խնդրարկու սրբերի և մահկանացուների Հոտնկայս կերպարներով: Եվ եթե սրբերը ե խաչը Հանդես են դալիս որպես միջնորդներ, ապա մահկանացուները, թողություն Հայցելով Հանդերձ, սպասում են իրենց վճռին: Համաձայն պաշտոնական քրիստոնեություն՝ Արդար դատաստանի ժամանակ չորեքկերպյան գահին բաղմած Աստծո առջև պիտի բացվեն դրքերը ե ներկայացվեն մարդկային գործերը, իսկ Աստված էլ պիտի բացի իր գիրքը՝ «կյանքի մատյանը» և մարդիկ պիտի դատվեն ըստ այդ գրվածքների (Հմմտ. Դանիէլ, է, 9, 10: Յայտն., Ի, 11-15): Մեր քանդակներում «կյանքի գիրքը» (կամ մատյանը) խորհրդանշված է Ամենակալի ձախ ձեռքում բռնած միակ գրքով: Բայց նկատենք, որ ավետարանիչների կենդանակերպ խորհրդանշաններն էլ ունեն բռնած մեկական գիրք, որոնք Համապատասխան ավետարաններն են, ուրեմն՝ Արդար դատաստանի ողջ կառույցն իր Հիմքում ունի ավետարանական ուսմունքը:

Որ Հիշատակն ուներ ակնհայտ կատարածարանակսն ուղղվածություն ցույց են տալիս ե խաչքարային արձանագրությունների «յիշատակ առ Քս», «յիշեցէք յաղաթս» տիպի բառակապակցությունները, այսինքն Հիշատակն ուղղված է վերջին օրերին կամ ԱՀեղ դատաստանին: Նույնը կարելի է ասել ե բարեխոսություն մասին: Խաչը պիտի բարեխոս լինի ոչ թե մարդկանց առջև, այլ Քրիստոսի՝ («բարեխաւս է առ Քս»), և նույնիսկ օգնությունը, որպես կանոն, ակնկալվում է ոչ թե ընթացիկ կյանքում, այլ ժամանակների վերջում («լէր օգնական յահեղ աւուրն անգրաուական»):²⁶ Այսինքն, եթե մի փոքր վերանանք բառային կաղապարներից, ապա կարելի է տեսնել ուղղագիծ միանպատակությունը՝ Հիշել, որպեսդի անունը Հասցվի վերջին օրերին, բարեխոսել (աղոթքներում, երկրպագելիս, պատարագներում և այլն)՝ Հայցելով ողորմություն վերջին օրերին:²⁷

²⁶ Համեմատիր, օրինակ՝ Բաղարայի (Արցախ) մի խաչքարի արձանագրության տեքստի հետ. «Աբ նշան տէրունական, դու Անդրիասիս լեր աւզնական յաիեղ աւուրն անգրաւական: Թ. :ՈՂԵ: (1246թ.)», բանաստեղծական մի կաղապար, որ լայնորեն տարածված էր:

²⁷ Ահա նման մի ուղղակի ցուցում էլ, որ հանդիպում ենք Հաղպատի մի խաչքարի արձանագրությունում. «Քս ողորմի Վաչէի յիւրում գալստեան :ՈԾ: (1201թ.)» (Ղաֆաղարյան Կ., Հաղբատ. ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական

«կանգնեցի ղնշան Աբ Երրորդութեանն վասն իմ Հոգոյս փրկութեան, թերեւս ողորմութիւն գտից ի յապագահն ի տիեզերակալ Հրապարակին, ուր բանքն ըսպատին եւ գործքն թագաւորեն...», - կարդում ենք 1041թ. Յաղաց Քարում խաչքարերի կանգնեցման առթիվ Հայր Վարդիկի թողած արձանագրութեան մեջ:²⁷

Թե ինչպես պիտի Հայտնվեն մարդկանց գործերը Աստծո առջև, Հետաքրքիր տվյալներ կարելի է քաղել ժողովրդական ընդհանուր-սուլթյունից: Ըստ Հայ ավանդական մի շարք պատկերացումների

արձանագրությունները, Ե., 1963. էջ 214), այսինքն՝ խաչքարը կանգնեցվել է հայցելու Քրիստոսի ողորմությունը նրա երկրորդ գալստյանը: Նկատենք նաև, որ հիշատակը պահելը խաչքարի մեծաշնորհը չէր. այս գործառույթը հայ միջնադարում հավասարապես վերագրվում էր թե՛ խաչին, թե՛ արձանագրությանը, թե՛ գրքին, թե՛ աղոթքին. ահա այդ մասին մի խոսույն վկայություն, վավերացված Դովհաննավանքի արձանագրություններից մեկում.

«Թվ :ՊԳԶ: (1427թ.): Ենորիոք սբ երրորդութեն, ես պիտակ վ[ար]դ[ապետ]տս

Սիմեոն ընծանցի իմ նորընծա Այսմաուրքս սբ Կարապետիս վ[ա]յս[ն] փրկու թեն

հոգոյ իմոյ եւ քավու թեն յանցանաց իմոց: Որ քանի իմ գիրքս կա՝ հանապազ

գայս կարդան ի յատենիս, և որք կարդան զգիրքս եւ զարձանս եւ երկրպագեն սբ

նշանիս, զմեզ յիշեն ի Քս, յոյսն իմ՝ ի սբ յաղաթս իւրեանց» (Ղաֆաղարյան Կ.,

Դովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1948, էջ 79-80, նկ. 31):

Արձանագրությունից անմիջապես վերև խաչային հորինվածք է քանդակված, և

հենց դա նկատի ունի Աիմեոնը, երբ խոսում է սուրբ խաչին երկրպագելու մասին:

Դառնալով «յոյսն իմ՝ ի սբ յաղաթս իւրեանց» արտահայտությանը, նկատենք,

որ դրա նման ջերմեռանդությամբ կարևորումը ելնում էր այն ընդհանրական

ընկալումից, որ մահացածներն այլևս չեն կարող դիմել աստծուն և նրանց

փոխարեն դա պիտի անեն ողջերը: Աս հասկապես կարևորվում էր վաղաժամ

մահացածների դեպքում, քանի որ նրանք ավելի քիչ երկրային ժամանակ ունեին

աստծուն դիմելու համար: Նույն Դովհաննավանքի XII դ. վերջի խաչքարային մի

արձանագրության մեջ Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների քույր Նանան այսպես է

կարևորում վաղաժամ մահացած իր հոգեորդուն հիշելը. «Արդ, ով մանկունք Նոր

Աիօնի՝ սիրով ցաւակցութեամբ յիշեսչիք զտարածամ փոխեցեալն՝

զամենաշնորհն զՄարգարէ, զի պայծառ և զուարթ երեսօք տեսցէ զՔրիստոսս»

(Ջաքարեա Սարկաւազի Պատմագրութիւն, հ. Գ, Վաղարշապատ, 1870. էջ 23),

այսինքն՝ ինչքան շատ են տվյալ անձի առ Աստված դիմումներն ու

հիշատակումները, այնքան նա վերջին օրերին զվարթերես կկանգնի Քրիստոսի

առջև:

²⁸ ՊԳԿ, պր. 3, էջ 151:

մարդկային գործունեութեանն այս կյանքում ուշի-ուշով հետևում են աստվածային զգոնութիւնը մարմնավորող հրեշտակները, որոնք լրացնում են Արդար գատառտանին ներկայացվելիք մատյանները: Յուրաքանչյուր մարդու հետևում են երկու հրեշտակներ, որոնցից բարին կյանքի մատյանում գրտնցում է մարդու բարի գործերը, իսկ չարը՝ մահվան մատյանում գրանցում է չար գործերը:²⁹ Բայց կյանքի մատյանը կտրող է լրտցնել նաև ինքը Հավատացյալը, նրա մերձավորներն ու Հարադատները արձանագրելով բարի գործերը, անվան գիրը և պատկերը: Ըստ էութեան միջնադարում լայն տարածում գտած Հարթ, ուղղանկյուն տապանաքարերը, իրենցից ներկայացնում էին կյանքի մատյանի նմանակումներ (նկ. 7), որտեղ գրված էր Հանգուցյալի անունը, երբեմն էլ ուրվագծով «նկարված» էր նրա պատկերը, զբաղմունքը մատնանշող իրերը և այլն: Նման դեր էր Հատկացվում ձեռագիր հիշատակարաններին, տաճարներին, կրօնական կենտրոններին նվիրվող կարասիին ու զարդերին, մի խոսքով՝ ցանկացած «սրբազան» կառուցյի, մակերեսի, իրի, որի վրա կարելի էր թողնել անվան դիրը և (կամ) պատկերը: Միջնադարյան և նույնիսկ ոչ վաղ անցյալի հայ ավանդական աշխարհընկայման Համակարգում անունն անջատված չէր անհատից: Անունը ոչ միայն առանձնացնում էր կրողին ուրիշներից, այլև նրան տալիս էր որոշակի բնութագիր և կերպավորում: Նախարարական տոհմերում անվան կրկնումը ի դրու էր ապահովել իշխանութեան օրինական փոխանցումը (Մովսես Խորենացին նման անվանակոչութիւնն անվանում է «ըստ յուսոյ կոչեցեալ» թոռանը պապի անունը դնելով, հույս էին տածում, որ նա կկրկնի պապի ճակատագիրը):³⁰ Ծանր ժամանակներում Դեղ, Խոցադեղ, Միրադեղ, Հագարդեղ, Մխիթար, Շաքար, Լույս և նման անունները պիտի Համանման կերպավորում ե գործունեութիւն սպահովեին դրանց կրողների համար: Կարծում էին, որ անվամբ կարելի էր կանխել

²⁹ Աբեղյան Մ., Հայ ժողովրդական հավատքը - Աբեղյան Մ., Երկեր, Ե. 1975, հ. Է, էջ 21-22: «Կյանքի մատյանը» միջնադարյան պոեզիայի ամենատարածված մետաֆորաներից մեկն էր, բավարարվենք Գրիգոր Նարեկացու «Մատյանից» մի փոքր մեքերումով.

«Եւ անուանս գիր՝ ի կենաց մատենէն եղծեալ,
Եւ կշտամբանք ընդ երանութեան՝ անդ արձանացեալ» (Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան, Ե., 1985, էջ 333):

³⁰ Խորենացի, էջ 69, 187:

անգամ մահը (Համեմատիր օրինակ՝ ոչ վաղ անցյալում մահամեղական անուներին օգտագործումը Հայ ընտանիքներում, ուր նորածինները սովորաբար մեռնում էին): Այնպես որ, տապանաքարի կամ խաչքարի վրա անունը Համարյա թե Հավասարազոր էր այն կրողին: Եթե այս կամ այն պաճառով Հարկ էր լինում արձանագրությունը խիստ Համառոտել, ապա անպայման թողնվում էր անվան գիրը: Ուստի ե. Հասկանալի է դառնում նախ և առաջ Հենց անունը փորագրելու ճգտումը: Հասկանալի է դառնում և այն տագնապը, որ ապրում էին կրթյալները անունը ջնջելու սպառնալիքը պատկերացնելիս անգամ. «Աղաչեմ մի գործել գչարդ այդ մեծ: Ապա եթե արժան է դրելոյ, գրեսցէ զիւրն անուն յայլում տեղուղ, ե գառաջնոյն մի՛ ջնջեսցէ անուն և կամ գիր: Եւ որ յայս յանդգնի և ջնջէ, ինքն ջնջի ի կենաց գրոյն՝ թէ ոք և իցէ»:³¹ «Զեռս երթա, դառնա ի Հոգ. գիրս մ՛նա յիշատակող», - այսպես է բնորոշել գրի գորությունը միջնագարյան գրիչը:³² Հիշատակը վերացարկված, սենտիմենտալ երանգներով Հասկացություն էլ է, ինչպես այն Հաճախ ընկալվում է մեր օրերում: Հիշատակն ունի կոնկրետ «սրբազնացված» գործառույթ, դրա տակ Հասկացվում է անցածի Համարյա լիակատար վերականգնումը: Անցածի լիակատար վերականգնում Հատուկ ծեսերի և արարողությունների ժամանակ, բայց Հատկապես վերջին օրերին: Այս ամենն այն աշխարհընկալումն ու Հենքն էր, որի պայմաններում կանգնեցվում էին խաչքարերը:

Փաստորեն խաչքարն իր տափակ-ուղղանկյուն (այսինքն գիրք կամ գրքի էջ հիշեցնող) տեսքով, իր արձանագրությամբ (որը նման է գրքի հիշատակարանի), մահկանացուների պատկերաքանդակներով և, կոթողայնությունամբ,³³ նաև մի «կյանքի մատյան» էր ուղղված վերջին օրերին: Խաչքարային որոշ արձանագրություններ ուղղակի նմանվում են կենսընթացի մասին յուրօրինակ Հաշվետվության, ահա դրանցից

³¹ Ախրմելեան Ա., Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երուսաղեմի սրբոյ Յակոբեանց վանքի, Վենետիկ, 1948, էջ 334:

³² Աբրահամյան Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973, էջ 311:

³³ Ժայռակոթողի հավանական երկարակեցությունը արդեն իսկ բավարար հիմք էր նրա վրա անվան գիրը թողնելու համար: Ուշագրավ է, որ ԱՄՆի մի շարք պարիսպների և բուրգերի կառուցմանն աջակցելու պայմանով մարդիկ իրավունք էին ստանում նրանց վրա փորագրել իրենց անունները՝ երբեմն խաչերի կամ խաչքարերի ուղեկցությամբ, երբեմն էլ, ինչը որ խիստ կարևոր է տվյալ դեպքում, և առանց դրանց (նման արձանագրությունների մի շարք օրինակներ տես ԴՅԿ, պր. 1. ԱՄՆ քաղաք, Կազմեց Հ. Օրբելի, Ե., 1966 էջ 2-7):

մեկը, փորագրված Կուրթանի (Լոռի) մոտի մի խաչքարի վրա: «Ի թվականութե[անս] Հայոց ի: Ո՛ւԼ: (1229թ.). ես Ումեկս շինեցի զմտտուռն եւ կանգնեցի զխաչս եւ Հաստատեցի զրեմս եւ բերի զԹուրս ի յիմ Հալալ վստտականց վ[աս]ն յիշատակ Հաւր իմ Մխիթարայ, որ Պապ կոչի, Խաւուրթի կնոջ իմ, որ կոչի Տիրամայր: Որք կարդայք եւ երկրպագեք յիշեցէք ի Աբ յաղաւթս ձէր»:³⁴ Ուշադրության է արժանի կրկնանունների կամ մականունների հիշատակումը: Նույնը տեսնում ենք և Կոշիկ անապատի մի խաչքարի վրա. «Թի[ւն] .ՉԻԲ: (1273թ.). ես Վարդան կանգնեցի զխաչս ի փրկութի[ւն] Հոգո իմո. մականունն իմ Շեկ: Որք երկրպագէք յիշեց[էք]»:³⁵ Անվան ճշտության հանդեպ նման սրտացավ վերաբերմունքը, մեկ ուրիշի անվան հետ շփոթելու վախը արտահայտությունն է շատ ավելի խորքային վախի. չլինի հանկարծ Արդար դատաստանի օրերին շփոթվեն անձն ու գործը:

Սուրբ նշանը «րաց» էր իրեն դիմող ցանկացած Հավատացյալի Համար: Խաչքար կանգնեցնողն ինքն էր ձգտում «անհատական կոթողի» նման Հասարակայնացմանը (ինչպես որ գրիչն էր խնդրում միշտ բաց պահել գիրքը). նորից հիշենք խաչքարային արձանագրությունների վերջնահատվածը, որը խնդրում է. «որք երկիրպագանէք» կամ «որք ընթեռնոյք» հիշեք և նրանց, ովքեր հիշատակված են խաչքարային արձանագրությունում: Այսինքն, արձանագրությունը ոչ միայն երկրպագության է հրավիրում ցանկացած Հավատացյալի, այն նաև խնդրում-պտտվիրում է, որ Քրիստոսին ուղղված աղոթքներում հիշեն և նրանց, ում Համար կանգնեցվել են խաչքարերը:³⁶ Կարդալ խաչքարային արձանագրությունը նշանակում էր արտաբերել և նրա

³⁴ Եսահիանյան Ա., Հայաստանի կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի խաչքարերը, Ե., 1984, էջ 53-54:

³⁵ ԴՅՎ, պր. 5. Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1982, էջ 30: Նույն գերեզմանոցում կա 1299թ. մի այլ խաչքար, որտեղ հիշատակվում է Վարդան ամուսնով մի այլ անձնավորություն (Անդ, էջ 26):

³⁶ Ընդհանրապես հանգուցյալներին հիշելը համարվում էր ողջերի հիմնական «պարտավորություններից» մեկը: Ահա թե ինչպես է արտահայտվում այդ մասին Արշարունեաց Անանիա եպիսկոպոսը 1013թ. իր մի արձանագրության մեջ. «արդ դուք աւրբ հարք եւ եղբարք որք յաջորդէք զկնի մեր. յիշատակի արժանիս արարեք զմեզ սուրբ պատարագանս և աղաթից հանդիսիւ, եւ որք յիշեք յիշեալ լիցիք ի մեծ ատենին առաջի Քրիստոսի եւ որք զկնի ձեր զան զմեզ հիշիցեն, զոր եւ իմ անխափան եմ պահեալ զառաջնոցն յիշատակն», Ալիշան Ղ., Շիրակ, էջ 33:

անուներ, ում նվիրված է խաչքարը: Բայց դա այգպես էր ոչ միայն խաչքարի դեպքում: Կիրակոս Գանձակեցին իր «Հայոց պատմութեան» ներածականում այսպես է ընդհանրում իր շարադրանքի նպատակը. «դի յիցի մեզ արձան դերեղմանի, որ ոչ ըստ նմանութեան Արիստոտմեան քարին, այլ կենդանի, դի յիշեսցի ի սմա անուն Կիրակոսի»:»³⁷ Բանը նրանումն է, որ Գանձակեցին իր գրքի ներածականը սկսել է «Կիրակոս» արձանագրությունով՝ այսինքն ցանկացած ընթերցող կարդալով այդ գիրքը, նույնիսկ իր կամքից անկախ տալու է Կիրակոսի անունը: Կենդանի՝ տվյալ դեպքում նշանակում է ընթերցվող: Եվ մենք կարող ենք հավաստել, որ խաչքարի քարեղեն միջավայրը հիշատակը պահպանելու ավելի մեծ հեռանկար էր ձեռք բերում, երբ հավելվում էր արձանագրությունը, ուր առաջնային տեղ է գրավում հենց անունը:

Գեռ ավելին, քարի վրա փորագրությունը շատ ավելի «անջնջելի» էր թվում, քան գրքինը, այն աստիճան անանցանելի և ազդեցիկ, ինչպես որ ոսկե գիրը: Ահա թե ինչպես է բնորոշում խաչքարի վրա թողնված գիրը խաչքարային մի արձանագրություն.

«Կսմովն Այ. ես անարժան Արրահամ կա[ն]կնեցի ԱԲ նշանս րարէխաստութի հոգոյ իմ. գրէաք ոսկով, արծ[աթ]ով վերայ արկաթոյ. առ կարդացեք՝ գնացեալս աղաւթ[ս յիշեցէք]:»³⁸

Այսպիսով, հիշատակի պահպանումը խաչքարն իրագործում էր նաև իր արձանագրական տեքստի կամ գրի օգնությամբ:

Հիշատակը պահելու գործում անվան գրին հավասար գործընկերներ և մահկանացուներին ներկայացնող պատկերը, որը XII-XIII դդ. հաճախ հանդիպում է Արցախի խաչքարերի վրա³⁹ (իսկ XV-XVII դդ.

³⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Ե., 1961, էջ 10: Դավթի որդի Արիստոտմը որպէս հիշատակ իրեն կոթողներ էր կանգնեցնում ասելով, թե ինքը որդի չունի, որ պահի իր հիշատակը (Թագ., ԺԸ, 18): Քարակոթողի հիշատակը պահելու գործառնություն, այսպիսով, ակնհայտ է և այս դեպքում: Նկատենք, որ հայ միջնադարում զավակ չունենալու դեպքում խաչքար կանգնեցնելու սովորույթը բավականին տարածված էր: Ականաբերդի մի խաչքարի արձանագրություն հայտնում է. «Թ[իւն] :ՉԻԲ: (1273թ.). ես Թագոհ, անդուստր, անորդի, կանգնեցի խաչս վասն փրկութեա[ն] հոգոյ իմոյ»:

³⁸ ԴՅՎ, պր. 4, էջ 383:

³⁹ XII-XIII դդ. մահկանացուների պատկերաքանդակներ են հանդիպում Հայաստանի և այլ տարածքներում՝ Նորավանք, Կողբ, Կողես, Քանաքեռ, Իմիրզեկ, Ուրծ, Մամասի վանք և այլն:

նակ Առաջադրում, մասամբ էլ՝ Գեղարքունիքում և Վայոց ձորում) և ժողովրդական պատկերացումների մի յուրօրինակ ու Հարուստ բնագավառ է: Այստեղ Հաճախ պատկերվում են ոչ թե սոսկ կերպարներ, այլ նաև թեմաներ կամ տեսարաններ, որոնք սովորաբար ընդհանուր եզր չունեն պաշտոնական քրիստոնեության հետ, չնայած տեղադրված են խաչի հարևանությամբ և ուղեկցվում են վերջին օրվանն ուղղված կանոնիկ արձանագրություններով:⁴⁰ Քանդակները ներկայացնում են ուազմիկների, իշխանների և արհեստավորների, կանանց և երեխաների: Կարելի է առանձնացնել կռվի և խնջույքի, սգի, «ընտանեկան դիմանկարի» թեմաները: Բոլոր դեպքերում ինչպես ցույց ենք տվել,⁴¹ Հանգուցյալը Հանդես է գալիս իդեալական կերպավորումով և իդեալական միջավայրում, ե Հավակնում է վերջին օրերին էլ արժանանալ նման բախտի: Առանձին խումբ են կազմում աղոթողների քանդակները, սովորաբար հոտնկայս, բայց հաճախ էլ ծնրադրած ձեռքերը դեպի խաչը կամ առկա սրբազան կերպար պարզած: Նման տեսքով, որպես կանոն, Հանդես են գալիս Հանգուցյալները, երբեմն էլ նաև խաչքարի պատվիրատուները:⁴² Ընդորում, այստեղ իրար հետ համադրվում են մահը հաղթահարելու ժողովրդական ե. քրիստոնեական ընկալումները, մի դեպքում Հանգուցյալը Հանդես է գալիս խնջույքի նստած կամ կռվի պատրաստ հերոս, իսկ մի այլ դեպքում ծնրադիր խնդրարկու: Այսինքն, մահը խնջույքի կամ կռվի օգնությամբ հաղթահարելու ժողովրդական ընկալումը համադրվում էր խնդրարկությամբ հոգու փրկություն ստանալու քրիստոնեական գաղափարի հետ: Հավատն Արդար դատաստանի հանդեպ էր բացառում և հավատը խնջույքի կամ կռվի միջոցով մահը հաղթահարելու նկատմամբ: Հանգամանք, որն էլ պայմանավորել է զուտ ժողովրդական թեմաների պատկերումը խաչքարերի վրա:

⁴⁰ Արձանագրությունները թեև որոշ դեպքերում օգնում են պարզել, թե ովքեր են պատկերված, սակայն բուն հորինվածքների իմաստի մասին որևէ տեղեկություն չեն պարունակում:

⁴¹ Պետրոսյան Չ., Բռնակոթի հայտնի տապանքարի հորինվածքի մեկնության շուրջ, Հանդես ամսօրեայ, 2000, էջ 429-456: Լույսի՝ Անանիա Շիրակացու «Խրախճանականքը» և միջնադարյան խնջույքը, Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը, Ե., 2000, էջ 356-361: Петросян Г. К интерпретации группы сюжетных рельефов на хачкарах Арцаха, ИФЖ, 1997, N 2, с. 164-171.

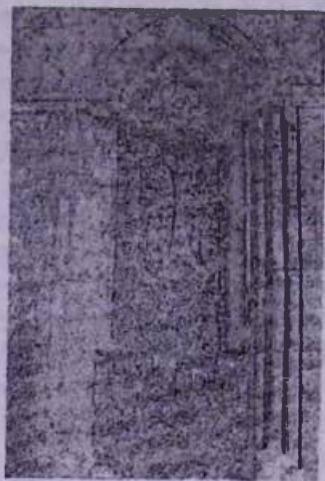
⁴² Մնացականյան Ա. Խ., Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը 9-14-րդ դարերում, Ե., 1976, էջ 164:

Սակայն ներկա քննության համար ավելի կարևոր է այն հանգամանքը, որ այդ կերպարները նույնպես ուղղված են ապագային և նպատակ ունեն ժամանակների վերջում համանման կերպավորում ապահովել իրենց տերերի համար: Այսինքն, նորից ակնհայտ է հիշատակը պահպանելու գործառույթը, բայց արդեն պատկերների և պատկերագրական թեմաների օգնությամբ:

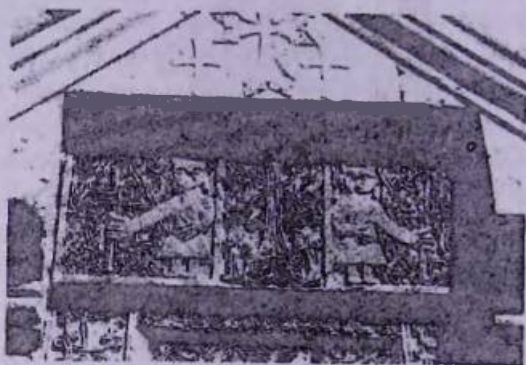
Այսպիսով, խաչքարը հանդես է դալիս որպես ապագային ուղղված մի գործուն համալիր, որը համադրում է քարակոթողի մշտականության-հսկվածության պատրանք հաղորդելու ավանդույթը, խաչի միջնորդ ու փրկագործական գործությունը ժամանակների վերջում, դրի ու պատկերի հիշատակարանային-ներկայացնելու կարողությունները՝ բազմակողմանիորեն արտացոլելով հիշատակի միջնադարյան ընկալումը և դրանով իսկ հայտնի չափով նպաստելով այդ ընկալման բացահայտմանը:

Նկ. 1 Պետևանի խաչքարը, 1265թ., Քանաքեռ:

Նկ. 2 Դանիելի որմնափակ խաչքարը, 1255թ., Սաղմոսավանք:

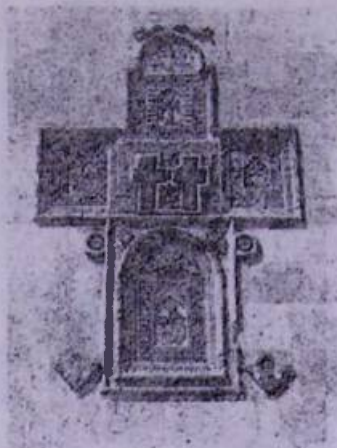
Նկ.3 Հավատացյալներն աստվածային այգուժ, Պետեանի խաչքարի քիվը, 1265թ., Քանաքեռ:

Նկ. 4 Վեցաթև աստղով հարդարված վարդյակ, խաչքար,
XII-XIII դդ., Առինջ:

Նկ. 5 Թևևավոր խաչքար, 1639թ., Խամշի վանք, այժմ էջմիածնում:

Նկ. 6 Խաչային-այգային հորինվածք օձ-վիշապներով հանդերձ,
XVII դ., Քանաքեռի սբ. Հակոբ եկեղեցի:

Նկ. 7 Հարթ տապանաքար, 1653թ., Վարդենիկ:

Նկ. 8 Հեծյալ օսգմիկ, Խաչքար, XII դ. վերջ, Հանդաբերդի վանք:

HAMLET PETROSSYAN

THE CROSS-STONE AND THE MEDIEVAL PERCEPTION OF MEMORY

Summary

The article is dedicated to the analysing of the specific phenomena of preserving memory through cross-stone-one of the most famous symbols of the Armenians. The article shows that the medieval perception of memory was nourished by the Christian idea of saving the souls from the one hand and from the other hand by the peoples imaginations of overcoming the death. The detailed analysis of sources, writings and pictures introduces that the cross-stone fulfills phenomena of memory through four complexes- stone, cross, letters and pictures. The cross-stone is introducing as an active complex directed to the future, which includes

- a) the tradition of cross-stone to report the desire for eternity,
- b) the cross-stone ability of a mediator and a wonder-working remedy “at the end of the times”
- c) the ability of letters and pictures to introduce memory.

**ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿԻՂԻԿԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՁ**

Կիլիկիայում՝ ձևավորված Հայոց պետականության բնույթի, էթնո-քաղաքական կազմակերպման, Հայ ժողովրդի պատմության մեջ խաղացած դերի հետ կապված որոշ խնդիրներ չնայած իրենց կարևորությանը պատմագիտության մեջ առանձնակի ուշադրության չեն արժանացել:

ԺԱ դարի առաջին կեսի Հայ-բյուզանդական դրամատիկ առճակատման արդյունքում կործանվեց Անիի Բաղրատունյաց թագավորությունը: Չնայած այն հանգամանքին, որ Մեծ Հայքի որոշ շրջաններում գեռևս գոյատևում էին մի շարք Հայկական պետական կազմավորումներ, սակայն նրանք ունեին հատվածական, այլ ոչ թի համահայկական բնույթ, ուստի Անիի Բաղրատունյաց թագավորության անկումը Հայ Հասարակական-քաղաքական միտքը պնակատեց որպես Հայոց պետականության կորուստ. «Այլ մերն դադարեաց թագաւորական գաւազանն, զի թէ՛ պէտ գոյր ուրուք տէրութիւն, որպէս Կիւրիկէին, որ ի Լօւէ քաղաք, և որ շուրջ զնովաւ, զի ե սա յազգէ Բաղրատունեաց էր. ե միւս ևս Գտգիկ թագաւոր Վանանգայ և Կարուց, որ գնաց առ յոյնս, սակայն գլխաւորն դադարեաց յաւուրս Գագկայ...»¹: Հայ ժողովուրդը նորից կանգնեց քաղաքական ծանր երկընտրանքի առաջ. կամ պետք է համակերպվեր իրավիճակի հետ կամ փորձեր վերականգնել Հայոց պետականությունը: Բարերախտարար Հայ Հասարակությունը ձեռնամուխ եղավ խնդրի լուծմանը ե. Անիի Բաղրատունյաց թագավորության անկումից շատ չանցած Կիլիկիայում ստեղծեց Հայկական նոր պետականությունը:

Կիլիկիայում Հայոց պետականության հաստատումը ոչ թի պատահական, այլ Հայ Հասարակության քաղաքական զարգացման օրինաչափ երևույթ էր: Նրա ծնունդը, որպես պատմական անհրաժեշտություն պամանավորված էր որոշակի իրողություններով, քանզի

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխ. Կ.Ս.Սելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 93:

նման կառույց չի առաջանում միայն առանձին անհատի ցանկությամբ ու պատվախնդրությամբ:

Խնդրո առարկա Հիմնահարցի Հետ աղերսվող որոշ երևույթներ պարզարանելու նկատառումով նախ փորձենք լուսաբանել Կիլիկիայի էթնո-քաղաքական միջավայրի վերակառուցման պրոցեսը: Այն, որ հայերը վաղուց ի վեր հաստատվել էին Կիլիկիայում պետականության կայացման հնարավոր, սակայն բավարար պայման չէր, քանզի խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ էին նաև այլ նախադրյալներ:

ա) Հայոց պետականության գաղափարը պետք է բավարար կենսունակ լիներ, որպեսզի իր շուրջը համախմբեր Կիլիկիայում հաստատված հայ բնակչության հիմնական հատվածին:

բ) Պետականության վերականգնման համար անհրաժեշտ էր քաղաքական ուժերի համախմբվածություն և ակտիվություն, քանզի խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում նրանք էին հանդիսանում այդ գաղափարի հիմնական կրողները:

Յուրաքանչյուր ժողովուրդ միշտ աշխատում է լինել քաղաքական հանրության լիիրավ անդամ, այլ խոսքով ունենա իր պետականությունը: Անիի Բագրատունյաց թագավորության կործանումից հետո նման խնդիր կանգնեց հայ հասարակության առաջ: Սելջուկ-թյուրքական արշավանքները, ապա Մանադկերտի ճակատամարտում (1071) Բյուզանդիայի կրած ծանր պարտությունը նոր էջ բացեցին հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Այն, որ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հայոց պետականության վերականգնման գաղափարը սկսեց շրջանառվել նաև Կիլիկիայում, Կապադովկիայում, Ասորիքում, Հյուսիսային Միջագետքում պատահական չէր, քանզի:

ա) Վերոհիշյալ տարածաշրջաններում վաղուց ի վեր հաստատվել էին մեծ թվով հայեր, որոնք կարողացել էին ձևավորել այնպիսի միջավայրեր, որոնց մի մասում հետագայում հանգրվանելու էին հայոց պետականության սոցիալական կառույցները:

բ) Բյուզանդիայի վարած քաղաքականության և սելջուկ-թյուրքական արշավանքների պատճառով վերոհիշյալ տարածաշրջաններ տեղափոխվեցին հայ քաղաքական ընտրախավի մի ստվար հատված, որոնք շուտով ձեռնամուխ եղան միջավայրի քաղաքական վերակառուցման գործընթացին:

գ) Նոր տարածքներում Հայ բնակչութիւնը, սովորաբար կազմակերպւում էր որպէս առանձին էթնո-մշակութային խումբ: Փաստորեն Հայկական էթնիկական ընդհանրութիւնը, անկախ տարարնակեցման ձևերից, տարրալուծվեց նոր միջավայրում, ուստի իրենց Հանդըրվանը գտան նաև պետականութեան էթնո-մշակութային կառուցները:

դ) Մանաղկերտի ճակատամարտում կրած պարտութիւնից Հետո Բյուզանդիան Հրաժարվեց Փոքր Ասիայի Հիմնական տարածքներից, ուստի մինչև սելջուկ-թյուրքերի Հաստատվելը այստեղ ստեղծվել էր քաղաքական դատարկութիւն, որը և փորձեցին դադեցնել Հայերը: Փաստորեն Մեծ Հայքում Հայկական պետականութեան վերսկանգնմանը խանգարում էր ոչ միայն սելջուկ-թյուրքերի նորահաստատ տիրապետութիւնը, այլև այն, որ պետականութեան ավանդները կրող նախարարական տների Հեռանալու պատճառով քաղաքական միջավայրը դատարկվել էր. «Եւ յայնժամ ելեալ Գագիկ յերեսաց արքային մեծաւ փառաւորութեամբ, և գայր զայրացմամբ և ընդ որ անցանէր խայտառակել տայր զփառաւոր կանայս և զդստերս նոցա, և զգանձս նոցա յափշտակէր. քանզի եղ ի մտի բնաւ ոչ մտանել ի կոստանդինուպօլիս, և ոչ գնալ ի կոչն Յունաց: Այլ խորհեցաւ գնալ առ Ալբասլան սուլտանն Պարսից և տիրանալ աթոռոյ թագաւորութեան իւրոյ, որպէս և կոչեալ էր զնա բազում անգամ, և նա վասն քրիստոսական Հաւատոյն լինէր արգելեալ...»²:

Սելջուկ-թյուրքական, ապա խաչակրաց արշավանքները որոշակի ուղղումներ մտցրեցին Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականութեան մեջ: Փոքր Ասիայի արևելյան սահմանները պաշտպանելու նպատակով Բյուզանդիան սկսեց տիտղոսներ և տարածաշրջանում Համապատասխան տիրույթներ շնորհել Հայ նախարարներին և նրանց ընդգրկել կայսրութեան սոցիալ-քաղաքական և ռազմական կառավարման աստիճանակարգութեան մեջ: Այս քաղաքականութիւնը պատահական չէր և Հանգրվանում էր որոշակի իրողութիւնների վրա.

ա) Նախ Հայ նախարարների Հետ տարածաշրջան էին տեղափոխվում նաև նրանց զինական ուժերը, որոնք իրենց ռազմական կազմակերպվածութեամբ ու պատրաստվածութեամբ չէին զիջում

² Սմբատայ Սպարապետի, Տարեգիրք, Վեճեոտիկ, 1956, էջ 65-66:

կայսրության բանակներին ու լծվում էին սահմանների պաշտպանությանը:

բ) Տարածաշրջանում ապրում էին մեծ թվով հայեր, որոնց պաշտպանութունը ևս մտնում էր հայ նախարարների ռազմական պարավորությունների գործառույթների մեջ: Սա հայ նախարարներին շահագրգռելու և համախմբված պահելու միջոց էր: Մյուս կողմից այստեղ հաստատված հայ բնակչութունը ևս կամա թե ակամա մասնակցում էր կայսրության արևելյան սահմանների պաշտպանությանը:

Կիլիկիայում հայկական պետականութունն վերականգնելու ղազափարը իր ծնունդով ամենից առաջ պարտական է Գազիկ Բ Բաբարտունի թագավորին: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքից դուրս պետականության ստեղծումը տարբեր փուլերից բաղկացած գործընթաց էր. «Յորժամ յաղախնածին զաւրացն սրոյ, և ի պարսկական իսկամիտ նենգութենէ սպառեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց ի տանէն Արևելից, և բարձաւ բազուկ տէրութեան նոցին ի կողմանցն հիւսիսոյ, յայնժամ սահեալք իշխանք Հայոց և որք ընդ իշխանութեամբ նոցին, զետեղեալ պանդխտեցան ի ստորին կողմանս Գամբաց և Պոնտոսի, որք և անգանաւր նեղեալք և նահանջեալք ի նենգածէտ յազգէն Յունաց, խոյս տուեալ եկին ի սահմանս Կեսարեայ Կապադովկացոց, որոյ տիրետլ քաջութեամբ արքայն մեծ Գազիկ...»³: Այստեղից կարելի է մի շարք եզրակացություններ անել.

ա) «...իշխանք Հայոց և որք ընդ իշխանութեամբ նոցին...» հատվածը պարզորոշ վկայում է, որ տարածաշրջանում հաստատվել էին նաև պետականության գաղափարը կրող քաղաքական ուժեր ու նրանց կողմնակիցներ, որոնք համախմբվել էին թագավորական տիրող ուժը կրող Գազիկ Բ շուրջը:

բ) Հայկական պետականության վերականգնմանը ձեռնամուխ եղած քաղաքական ուժերը լավ հասկանում էին, որ խնդրի լուծումը ամենից առաջ շրջանառվում է հայ-բյուզանդական հարաբերություններում: Սա շատ կարևոր գաղափար էր և նախանշում էր, որ պետականութունը ստեղծվելու է ռազմաքաղաքական առճակատման ճանապարհով, ուստի գործընթացից հեռու պահեց քաղաքական այն

³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա.Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 582-583:

ուժերին, որոնք չէին ցանկանում բախվել Բյուզանդիայի հետ, իսկ այդպիսիք քիչ չէին: Այս իրողությունը պետականություն ստեղծման սկզբնական շրջանում քաղաքական ուժերի տարանջատման և այլ բևեռներում համախմբելու գաղափարական դեր էր ստանձնել, որը կարևոր էր, քանզի ճշգրտում էր քաղաքական գործիչների անևլիքները ու ծրագրերը:

Հայկական պետականության վերականգնման զազափարը սկսեց շրջանառվել Գագիկ Բ Փոքր Առիա հաստատվելու հետ միաժամանակ: Այն, որ Բյուզանդիան Գագիկ Բ զրկեց դա՛հից և աքսորեց դեռևս չէր նշանակում, որ կարողացավ հայ հասարակական-քաղաքական գիտակցությունից ջնջել պետականության գաղտփորը: Այս եզրակացություն համար հիմք է հանդիսանում այն հանգամանքը, որ Գագիկ Բ շարունակում էր ներկայանալ որպես պետականության խորհրդանիշը կրող գործիչ. «...ե արարին ի վերայ նորա կոծ մեծ ազգն Հայոց ե թաղեցին զնա ի վանս իւր Պիզու. և մնաց աւագ որդին իւր Յովհաննէս: Աստանօր դադարեցաւ թագաւորութիւն ի տանէն Հայոց և յազգէ Բագրատունեաց...»⁴: Այս ենթատեքստի յուրաքանչյուր հատված ներկայացնում է հայոց պետականության որևէ, թեկուզ և խորհրդանշական հատկանիշ: Անկախ այն հանգամանքից, որ Գագիկ Բ ավագ որդին չի ժառանգում թագավոր տիտղոսը և հետագայում հանդես չի դալիս որպես նոր պետականության հիմնադիր նրա անվան հիշատակումը պատահական չի ներմուծվել տեքստի մեջ: Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արագ յուրացնում և մշակում է նոր գաղափար, երբ հայոց թագավոր տիտղոսը տեղափոխում է (translatio) տարածության և ժամանակի մեջ ու այս ճանապարհով օրինականացնում Փոքր Ասիա տեղափոխված հայ նախարարների այն գործողությունները, որոնք նպասակաուղղված էին պետականության վերականգնմանը:

Հայկական պատմաքաղաքական ավանդույթը խնդրի լուծումը կապում է Ռուբինյանների անվան հետ. «Վասն որոյ և յընթանուր Յունաց բնակչաց աշխարհին որսացեալ եղև, որով և սպանաւ արդար արքայն յամպարիշտ որդւոցն Մանտալէի ի բերդն Կնդուսակաւի: Եւ յայնմ պատճառէ ցրուեցան պայազատք Հայոց և այլ ևս խառնիճաղանջ

⁴ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Էջ 87-88:

բողմութիւնքն ընդ բողում տելիս և գաւառս պանդիտացեալք: Ընդ որս և մեծափառ ոմն իշխան իշխանաց, ի սեռէ թագաւորութեանն արեանառու մեծին Գագկայ, Ռուրէն անուն, յինքն Հարեալ գյոլովս ի դստրացն, խաղացեալ գայ և առնու զամրոցն զԿաւսիտառայ, յորում և գնէ ինքեան տուն իշխանութեան, և տիրէ շեռնակողմանցն Փռիգիոյ, և բարեպաշտութեամբ կենաւք կացեալ, փոխեցաւ առ Քրիստոս: Յաջորդեալ դփառս նորա որդի նորին Կոստանդին, այր քաջ և արդարադործ, որ և ի բաղմաց սիրեցեալ ևղև բնակչաց աշխարհին Կրիկեայ...»⁵: Մինչև այս ենթատեքստի Հետ աղերսվող որոշ Հիմնախնդիրների պարզարանելը հարկ ենք համարում նշել, որ Հայ Հասարակական-քաղաքական միտքը պետականության գաղափարի պահպանման և նոր միջավայրում նրա վերականգնման օրինակստեղծութիւնը ներկայացնելու նկատառումով շրջանառության մեջ է դնում մի շարք նոր հասկացութիւններ, որոնք Հայկական քաղաքական ավանդույթում Համապատասխանության ձևեր չունենին:

Հետաքրքիր է, որ վերականգնվող պետականության ակունքների մոտ կանգնած Ռուրենի վերաբերյալ Հայկական աղբյուրները շատ կցկտուր ու խիստ Հակասական տեղեկություններ են պահպանել, ընդ որում դրանց զգալի մասը Հետագա գրանցումներ են: Պահպանված մյուս տեղեկությունները վերոհիշյալին շատ քիչ բան են հավելում, ուստի դրանց կանդրադառնանք քիչ Հետո, իսկ այժմ փորձենք վերլուծել այն հատվածները, որոնք աղերսվում են Հայկական պետականության վերականգնման գործընթացին: Յավոք սրտի պահպանված տեղեկությունները հնարավորություն չեն տալիս Հետևել դեպքերի հաջորդականությանը և Հիմնական իրադարձություններին ու երևույթներին, իսկ վերոբերյալ և այլ տեքստերում մուտքագրված այն իրողությունը, որ Ռուրենը պատմության թատերարես է իջնում Գագիկ Բ մահվանից անմիջապես Հետո պատահական չէ: Այստեղ չենք քննարկի ժամանակագրական Համապատասխանության կամ Հակառակ խնդիրը, այլ կփորձենք պարզաբանել իրադարձությունները այս ձևով ներկայացնելու անհրաժեշտությունը: Փաստորեն վիճահարույց խնդիրը արձանագրող աղբյուրները Հետևելով քաղաքական մտածողության մեջ ամրագրված ավանդույթին փորձում էին պահպանել Հայոց թագավորության անկման և

⁵ Հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 583:

վերականգնման Համաժամանակությունը, քանզի վերջինս միայն ազդակցութեամբ չի կարելի պայմանավորել, եթե ընդունենք, որ Ռուբենը Բաբրաատունյաց արքայատնից էր: Միջնագարի քաղաքական մտածողութեանը յուրահատուկ էր այն սկզբունքը, որ թագավորական իշխանութեանը միշտ տրվում էր աստվածային ծագման իրողություն: Այս տեսակետից էլ թագավորական տունը դարձել էր քաղաքական իրողություն, այսինքն իշխանությունը մեկից մյուսին պետք է անցներ արքայական ընտանիքի շրջանակներում: Եթե ինչ որ պատճառներով այս սկզբունքը խտիստվում էր, ապա Հասարակական-քաղաքական միտքը անմիջապես փնտրում և գտնում էր արքայատները միմյանց հետ կապող հատկանիշներ:

Մեզ հետաքրքրող հաջորդ հարցադրումը աղերսվում է իշխանաց իշխան քաղաքական Հասկացութեան հետ: Վերտրերյայ Հատվածում Հայ քաղաքական միտքը Հասկացությունը օլտսպործում է նորաստեղծ պետականութեան քաղաքական կառույցի հետ աղերսվող որոշ խնդիրներ պարզաբանելու նկատառումով: Բաբրատունյաց պետականութեան քաղաքական կառույցի կազմակերպման շրջանակներում իշխանաց իշխանը զբաղեցնում էր երկրորդ սանգրակը, ուստի տիտղոսի օգտագործումը Ռուբենի Համար ամենից առաջ մատնանշում էր այն իրողությունը, որ Գագիկ Բ և նրա ժառանգներից Հետո նա էր իրավասու գլխավորելու ձևավորվող քաղաքական կառույցը: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Ռուբենը եղել է գահազրկված, բայց Հայոց թագավոր տիտղոսը կրող Գագիկ Բ արքայախմբում և զբաղեցրել քաղաքական աստիճանակարգութեան երկրորդ աստիճանը կամ այն հետագա Հավելում է նորաստեղծ իշխանութեան օրինականությունը և հեղինակությունը բարձրացնելու նկատառումով: Պատկերը ամբողջացնելու Համար անհրաժեշտ ենք Համարում հիմնախնդիրը ներկայացնել նաև այլ տեսանկյունից: Եթե փորձենք ընդհանուր Հայտարարի բերել իշխանաց իշխանի ռազմաքաղաքական իրավունքները, ապա նրան պետք է ենթարկվեին մյուս բոլոր իշխանները, ուստի.

տ) Կիլիկիայում Հաստատված նախարարական տները պետք է Հնազանդվեին Ռուբենին, հակառակ դեպքում արդարացնում է նրանց ենթարկելու ուղղութեամբ Ռուբինյանների նախաձեռնած գործողությունները:

ր) Քանի որ տարածաշրջանում հաստատվել էին կայսրությունից բարձր տիտղոսներ ստացած հայ նախարարներ, ապա հասկացության օգտագործումը խնդիր ուներ ճշգրտել նրանց քաղաքական կարգավիճակը իշխանաց իշխանի իրավունքների կազմակերպման շրջանակներում, քանզի նորաստեղծ պետությունը հայկական էր:

Հաջորդ հիմնախնդիրը կապված է. «...յորում և դնէ ինքեան տուն իշխանութեան, և տիրէ լեռնակողմանցն Փռիգիոյ...» Հատվածի հետ: Պատմականորեն շատ պետություններ ստեղծվել են ռազմական ճանապարհով, որը բնորոշ էր նաև Կիլիկյան Հայաստանին, ուստի պատահական չենք համարում, որ նոր ձևավորվող քաղաքական կառույցը, սովորաբար, վկայակոչվում է հավաքական անվանումով՝ Ռուբինեանք⁶:

Անիի Բաղրատունյաց թագավորության անկումից մինչև Ռուբինյանների կողմից պետականության վերականգնումը ընկած ժամանակահատվածը կարելի է անվանել պետականության ձևավորման ծիսակարգային շրջան, քանզի հայ Հասարակությունը հավաքվում էր ոչ այնքան կոնկրետ գործողությունների, որքան դրա գաղափարների շուրջ: Այս փուլում հայոց պետականությունը ներկայանում էր որպես խորհրդանիշ, որի վերականգնման գաղափարը շրջանառվում էր աղոթքներում, և քաղաքական մտածողության մեջ մնում էր որպես ցանկալի իրողություն:

Պետականության հիմնական հատկանիշների յուրացման ճանապարհին Ռուբենը և նրա մերձավոր Հաջորդները ավելի շատ նմանվում էին ռազմական առաջնորդների, քան ձևավորված քաղաքական կառույցը գլխավորող գործիչների: Հասկանալի է, որ պետականության վերականգնման համար անհրաժեշտ էր որոշակի միջավայր, որպեսզի գաղափարները կազմակերպվեին, ուստի Ռուբինյանները նախ և առաջ պետք է նվաճեին այդ տարածքը: Խնդրի լուծման համար նրանք հնարավորություն ունեին ընտրելու հետևյալ ճանապարհները:

ա) Ռազմական գործողություններ:

բ) Իշխանության աստվածայնացում և ավանդականացում:

գ) Ռազմաքաղաքական միությունների ստեղծում:

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 83-84:

գ) Տարաբնույթ վարչա-տնտեսական և իրավական կարգավիճակների տրամադրում:

Այժմ փորձենք քննարկել այս ճանապարհներից յուրաքանչյուրի աեղը և խաղացած դերը պետականության վերականգնման գործում: Այն, որ Կիլիկյան Հայաստանի տարածքային ու վարչաքաղաքական սահմանները ճշգրտվում էին Հիմնականում ռազմական ճանապարհով Հասկանալի է, քանզի այլընտրանք չկար կամ սահմանափակ էր: Ռուբինյանները ստիպված էին պատերազմել բյուզանդական կայսրության, իսլամականների, շրջակա մահմեդական պետութիւնների, Հաճախ էլ Հայկական իշխանութիւնների հետ: Այս կապակցութեամբ կուզենայինք կանդ առնել երկու կարևորագույն Հարցադրումների վրա: Նախ միջնադարի իրավաբանական գիտակցութեան մեջ ամրագրված էր այն գաղափարը, որ զենքի ուժով նվաճված տարածքը օրինական է և լիբրավ սեփականութեան իրավունքով պատկանում է նվաճողին ու նրա իրավահաջորդներին, ուստի բացառութիւն չէր կազմում նաև Ռուբինյանների նորաստեղծ իշխանութիւնը: Ավելին վերջիններս հենց սկզբից լուծեցին խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի պետականութեանը յուրահատուկ Հատկանիշներից մեկի՝ իշխանութեան ժառանգականութեան խնդիրը: Փաստորեն Հայ Հասարակական-քաղաքական միտքը նախ և առաջ փորձում էր Հիմնավորել նվաճման ճանապարհով ստեղծված իշխանութեան օրինականութիւնը. «...զոր և յիշատակեալն ի նախնեաց իրավացի է, զի նախնական գարմ թագաւորիս մերոյ ի վերջին ժամանակս առւերց աստուածային աւրհնութեամբն ծաղկեալ զխափանեալ ի վաղուց թագաւորութիւնն Հայոց նորոգեցին, և զտարբերեալ ազգս ծառայութեամբ և գերութեամբ ի ստրկութիւն այլասեռից՝ զատեալ և ժողովեալ Հանգուցին և բնակեցուցին ընդարձակապէս իշխանութեամբ, ի ժամանակս յոլով աշխարհաց աւերմանց և մեծամեծ թագաւորութեանց կործանման Հաւասարեալք Նոյին նահապետութեանն՝ որ ի ջնջելն աշխարհի նշխար անման և արծարծելոյ մնաց բնութեանս մերոյ...»⁷:

Մեզ հետաքրքրող մյուս Հարցադրումը աղերսվում է այն իրողութեան հետ, որ Հայկական պետականութեան ձևավորման շրջափուլերը Հիմնականում Համապատասխան էին ռազմական նվաճում-

⁷ Հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 569:

ներին. «...Հարգեցաւ, բարձրացաւ. և հռչակեցաւ յամենայն շնորհաւոր, որք զկիրիկեա անուն յքեայ, Թորոսի /իմա՛ Թորոս Ա/ երկիր զաշխարհն նորին վերածայնէին»⁸: «Թորոսի երկիր» Հասկացութիւնը պարզորոշ վկայում է Հայ Հասարակության քաղաքական ինքնակազմակերպման և պետական կառուցցների ձևավորման փուլայնութեան մասին: Որպես տարածքներ նվաճող առաջնորդ Թորոսը մարմնավորում է անձնական – ռազմական իշխանութիւն, իսկ երկիր Հասկացութիւնը իր մեջ թաքցնում է քաղաքական ինքնակազմակերպման երկու սկզբունք, որոնցից մեկը արասՀայում է Թորոսի անձնական, իսկ մյուսը՝ Հասարակական-քաղաքական իշխանութիւնը: Փաստորեն երկիր Հասկացութիւնը սյրգեն ձեռք է բերում քաղաքական բովանդակութիւն և ստանձնում անձնական իշխանութիւնից Հասարակականին անցման միջնորդի դերը: Հայոց պետականութեան ձևավորման ճանապարհին ստեղծված այս իրավիճակը կարելի է բնութագրել առաջնորդ գումարած պետութիւն Հայտնի բանաձևով, որոնցից յուրաքանչյուրը առանձնանում է որոշակի Հատկանիշներով ու բնութագրում ձևավորված անցումային իրողութիւնները:

Առաջնորդ	Պետութիւն
Անձնական իշխանութիւն	Հասարակական իշխանութիւն
Անձի սրբագործում	Իշխանութեան սրբագործում
Հարստութեան կենտրոնացում	Հարստութեան վերաբաշխում
Անձնական վերահսկողութիւն	Ճյուղային վերահսկողութիւն
Անձնավորված Հարաբերութիւններ	Միջպետական Հարաբերութիւններ

Այս սկզբունքների առանձնացումը կրում է պայմանական բնույթ, քանզի առաջնորդութեանը յուրահատուկ Հատկանիշները կիրառվում են նաև այն ժամանակ, երբ գործ ունենք կազմակերպված Հասարակական իշխանութեան հետ և հակառակը. «...ի թագաւորութեանն քրիստոսապսակ և բարեպաշտ արքային Հեթմոյ...»⁹: Ինչպես պարզ երևում է առաջին Հատվածը ներկայացնում է Հասարակական

⁸ Նույն տեղում, էջ 583:

⁹ Նույն տեղում, էջ 284:

րակական իշխանությունը, իսկ երկրորդը՝ փառարանում և սրբա-
գործում է այն ներկայացնող անձին:

Այժմ փորձենք պարզարանել այն խնդիրը, թե ինչ սկզբունքներ
էին դրվում նվաճումների հիմքում: Ռուրիկյանների իշխանության
Հաստատումից մոտ մեկ դար անց այն արդեն ռավական մեծ տարածք
ընդգրկող պետութայուն էր, ուստի խոսքը այն մասին է, թե ինչ
Հատկանիշներով էին ճշգրտվում նրա վարչաքաղաքական սահմանները՝
ուղղմական, բնական - աշխարհագրական, նպատակահարմարության,
էթնո-մշակութային (սրբազան): Չփորձելով ճշգրտել սրանցից յուրա-
քանչյուրի մասնարածինը պետութայան տարածական ընդարձակման
գործում Հակված ենք առավելությունը տալու վերջին Հատկանիշին,
քանզի Ռուրիկյանները աշխատում էին գրավել այն տարածքները,
որտեղ ոչ միայն Հայ բնակչություն կար, այլև ձևավորել էին սեփական
մշակութային միջավայրը, ուստի այս սահմանները գիտակցվում էին
որպես սրբազան: Այս Հանգամանքը նրանց ուղղաքաղաքական
գործունեությունը Հաղորդում էր ոչ միայն նպատակաուղղվա-
ծություն, այլև Հաջողությունների հիմնական երաշխիքն էր:
Փաստորեն Ռուրիկյանների քաղաքական մտածողությունը շրջանակ-
ներում պետություն սահմանների վերաբերյալ գոյություն ունեին
ծիսակարգային պատկերացումներ. «Յետ ժամանակաց ինչ լինելոյ ի
բանտի, ետես երազ որդի նորա Թորոս և պատմեաց Հաւր իւրում, թէ
տեսի յանուրջս, զի այր ոմն տայր յիս նկանակ մի Հացի, և ձուկն ի
վերայ, եւ ես առի և քեզ ոչ ետու ի նմանէ: Եւ Հայրն խնդացեալ ելոյծ
զտեսիլն որգւոյ, թէ ունիս վերստին տիրել Կիլիկիոյ, զոր նախնիքն
մեր կալան քաջութեամբ, այլ և ընդարձակեացես զտէրութիւնն քո,
մինչև ի ծով, զոր ձուկն նշանակեաց: Սակայն ես յայն ոչ ժամանեմ: Որ
և եղև իսկ, զի մեռաւ մեծն Լևոն ի Կոստանդինուպալիս...»¹⁰:

Քանի որ խոսք գնաց Կիլիկիայում Հայ բնակչության ձևա-
վորած մշակութային միջավայրի մասին, ապա այս Համատեքստում էլ
կփորձենք քննարկել երկրամասում Հաստատված Հայկական մյուս

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 584:

նախարարական անորի տեղն ու դերը պետականության ձևավորման գործընթացում: Կիրիկիայում Հայկական պետութիւնն ստեղծելու դաղոսիարի նկատմամբ ունեցած Հարաբերութիւնները տեսանկյունից իշխանական տներին կարելի է խմբավորել.

ա) Ռուբինյանները և նրանց կողմնակիցները աշխատում էին Կիրիկիայում վերականգնել Հայկական նոր պետականութիւնը:

բ) Կիրիկիայում և Հարակից շրջաններում բավական մեծ թիվ էին կաղմում բյուզանդական կայսրութիւնից տիտղոսներ ու Համասպատասխան տիրույթներ ստացած նախարարներ, որոնք այս կամ այն նկատառումներով չէին մասնակցում պետականաստեղծ գործընթացին, իսկ երբեմն էլ խանգարում էին. «Եւ մինչ կայր անդ յանՀոգս, տուկն յունական ազգին, որ էր ի կայսերէ կարդեալ, ժողովեալ զգաւրս իւր, ևս և զՀայկադունսն, զՆաթանիլեանք, զտեբան Ասկուոսայ, և զՀեթում տէր Լամբրունին, որք և նոքա յարեւելից ի սրոյ Իսմայէլացւոց խոյս տուեալ, եկին և կալան զկողմանսդ նախասացեալ, և մտին ընդ Հնազանդութեամբ կայսէրն Յունաց: Վասն որոյ և ընդ նոցին զտւրաց և զաւրապետի, եկին ի վերայ Թորոսի ի Մամեսսիա: Եւ նա յարուցեսոյ սակաւուք արամբք, անզէն և անպատրաստ, ի վերայ անկաւ բիւրական զաւրացն յեղակարծ ժամու, զյոյնսն եսպան և զՀայկադունսն ձերբակալ արարեալ կալաւ, և յետոյ աղատեաց...»¹¹: Մենք Հակված չենք արձանագրելու, որ նախարարների այս խումբը ընդհանրապես թշնամական վերաբերմունք ունենալով Հայկական պետականության վերականգնման գաղափարի նկատմամբ: Շատ դեպքերում քաղաքական խմբերի միջև ձևավորվող փոխհարաբերութիւնները կրում էին ոչ միայն Հասարակական, այլև անձնական բնույթ, քանզի տարածաշրջանում ավելի վաղ Հաստատված և կայսրության կառավարման աստիճանագրության մեջ ներառված նախարարները չէին ցանկանում ենթարկվել Ռուբինյաններին. «...եւ տարագրեցան թագաւորքն մեր ի գաւառս եւ յիշխանութիւնս արքայիցն Յունաց, այր ոմն յիշխանացն Հայոց Ապլիսարիպ անուն՝ որ էր ի տանէն Վասբուրականի, իբրև զմտերիմ և զխոհեմ և զարի ի գործ պատերազմի՝ առաքեցաւ յինքնակալէն Ալէքսէ ի գաւառս Կիւրիկեցւոց իշխել մայրաքաղաքին Տարսուսի և Մամուկսիոյ, որ եկեալ տիրէր

¹¹ Նույն տեղում:

սոցա Հայրենի կարգաւք և աւրինաւք՝ և մնայր ի Հաւատարմութիւնն Յունաց...»¹²: Փաստորեն այս դեպքում գործ ունենք արժեքային կողմնորոշման տարաբնույթ, ընդ որում բեռնային դրսևորումների հետ: Պարզ է, որ առանձին էթնիկական ընդհանրութեան շրջանակներում արժեքային կողմնորոշման հիման վրա կարող է ձևավորվել ավանդական քաղաքական գիտակցութեան մի քանի տիպեր, որոնցից մեկի կրողը ավյալ դեպքում Հեթո՞ւմյանները ու նրանց կողմնակիցներն էին, որոնք Համակերպվելով այն գաղափարի հետ, որ իրենք ի վիճակի չեն վերափոխել ձևավորված իրավիճակը աշխատում էին Հարմարվել նրան «...և մնայր ի Հաւատարմութիւնն Յունաց...»: Հարցադրումը կարելի է ներկայացնել նաև այն տեսանկյունից, որ նրանք չէին Համակերպվում այն իրողութեան հետ, որ զործընթացում քաղաքական առաջնութիւնը պատկանում էր Ռուսիայաններին: Անկախ այն հանգամանքից, թե քաղաքական այս խմբերը ինչ փոխհարաբերութիւններ ունենէին Ռուսիայանների հետ որոշակի էր նաև նրանց խաղացած դերը Հայկական պետականութեան վերականգնման գործընթացում: Նախ այս կամ այն կարգավիճակով կրիկիայում ստանձնելով որոշակի տիրույթներ կառավարելու իրավունք նրանք աշխատում էին վերակառուցել միջավայրը և ձևավորել սեփական քաղաքական Համակարգը. «...տիրէր նոցա Հայրենի կարգաւք և աւրինաւք...»: Տիրանալով այս տարածքներին Ռուսիայանները կամա թե ակամա յուրացնում էին վարչաքաղաքական և ռազմական կառավարման պահպանված փորձը: Նախարարական այս տները Հանդիսացան Հայկական պետականութեան ավանդների պահպանողները, քանզի էթնո-մշակութային ու սոցիալական այն միջավայրը ուր Հանգրվանում էր նրանց իշխանութիւնը հիմնականում Հայկական էր: Մյուս կարևոր հանգամանքը այն է, որ մտնելով կայսերական վարչաքաղաքական ու ռազմական աստիճանակարգութեան մեջ նրանք միաժամանակ յուրացնում էին կառավարման բյուրանական փորձը, որի որոշ Հատկանիշներ անհրաժեշտաբար պետք է Համադրվէին Հայկական պետականութեան ավանդների հետ:

¹² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխ. Ա.Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 255:

Բ) Իշխանության սատվածայնացում և ավանդականացում: Իրենց առջև դրված ծրագրին օրինական տեսք տալու նկատառումով Ռուբինյանները աշխատում էին նորաստեղծ իշխանությանը աստվածային ծագման իրողություն հաղորդել և ավանդականացնել նրա հետ կապված հիմնական սկզբունքներն ու հատկանիշները. «...որ և սոքին իսկ հարք և հաւք արքայիս մերոյ Լեոնի, ըստ հաւաստի աղբարանութեան յերկուց նախընտիր ցեղապետութեանց խառնեալ ի հայկազանցն քոյբաց և Աբրահամեան աստուածապաշտ բեզմնաւորութենէն ի Քէտուբական ծննդոց, նաև յետոյ Արշակունի թագաւորութեանն զարմ, և Պայհաւիկ ցեղն հայրապետական, որ ի Լուսաւորչէն մերմէ, միաւորեալ Քրիստոսիւ ի մի զբարեպտուղ արքայս մեր ծաղկեցուցին, զի ըստ Հեթմեսնցն անուանեաց, եկն ի սա ցեղն Պալհաւիկ, և մերձաւորութիւն արեան հայրապետական տոհմին, և ըստ Ռուբինեանց յաղթողաց՝ խառնեցաւ ցեղն Արշակունի Հայկազն ի տոհմն թագաւորական: Քանզի քաջ և արի իշխանն Ռուբէն նախնին սոցա, ազգական գոլով մեծի թագաւորին Հայոց Գագկայ, դիմեալ յԱրեւելից, եկն ի սահմանս Տաւրոսի ի դահ Կիլիկեցոց, և բացեալ և ընդարձակեալ՝ աիրեաց կողմանցն այնոցիկ...»¹³: Մեզ հետաքրքրող խնդիրների տեսանկյունից տեղին չէ ճշգրտել Ռուբինյանների ազգաբանությունը, այլ կփորձենք պարզաբանել տարաբնույթ ծագումնաբանությունը մատնանշելու նպատակները.

ա) Նախ հայրապետական տոհմի ներտուումը արքայատան ազգակցություն շրջանակներում ցույց է տալիս, որ վերջինս իրեն իրավունք է վերապահում ստանձնել սրբազան միջնորդի դերը Աստծու և հասարակության միջև /Rex et sacerdos/, որը պետք է ապահովեր ու օգներ կազմակերպելու հասարակության ներդաշնակ զարգացումը գերրնական ուժերի հովանավորության և բարեհաճության ներքո: Վերջինս միջնադարի քաղաքական գիտակցության անբաժան ու այն ամբողջացնող հատկանիշ էր, քանզի Աստծուն միշտ դնում էին իրադարձությունների հետնախորքում և նրանով պայմանավորում հաջողությունները ու անհաջողությունները: Յուրաքանչյուր դժվարին հիմնախնդրի լուծման նախօրյակին սեփական ուժերի նկատմամբ վստահություն ասպահովելու նկատառումով մարդը միշտ հույսը դնում

¹³ Դիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 569:

էր Աստծու բարեհաճութեան վրա. «Եւ մեծն թորոս գտեալ աւգնութիւնն յԱստուծոյ, և ի դիպաւդ ժամու վերստին եկն ի Կիլիկիա և ձեռնտուութեամբ Լեռնակողմանցն Տարոսի ազինս Հայոց, որ մնացեալ էին անդանար. տիրեաց նախ Վահկային և ամենայն Փռիդիոյ, և ետ սակաուց Անարդարոյ և ամենայն Դաշտակողմանն...»¹⁴:

բ) Ազգակցութիւնը նախորդ արքայատեաների Հետ ոչ միայն օրինականացնում էր Ռուբինյանների Հավտկնութիւնները ու ձգտումները, քանզի եթէ կա արքայատուն, սուս նա պետք է գտնի իր քաղաքական կազմակերպման ձեր, այլև նորաստեղծ պետականութեան Համար ապահովում էր ավանդականութեան ինդրի լուծումը: Վերջինս կարևոր էր որպէս Հասարակութեան քաղաքական կազմակերպման ներքին Հատկանիշ:

գ) Մյուս կարևոր Հանգամանքը այն է, որ այս ճանապարհով փորձ էր արվում բարձրացնել ոչ միայն Ռուբինյանների, այլև նորաստեղծ պետութեան քաղաքական Հեղինակութիւնը, որը իշխանութեան կազմակերպման կարևոր սկզբունքներից էր:

դ) Ռազմաքաղաքական միութիւնների ստեղծում: Պարզ է, որ Ռուբինյանները միայնակ ի վիճակի չէին կենսագործելու Հայկական պետականութեան վերականգնման ծրագիրը, ուստի պետք է աշխատեին իրենց կողմը գրավել ինդրով շահագրգռված քաղաքական բոլոր ուժերին: Այս տեսանկյունից ուղղաքաղաքական միութիւնները կարելի է բաժանել.

ա) Հայկական պետականութեան վերականգնման գաղափարի շուրջ ձևավորվող միութիւններ: Այս դեպքում նրա մաս կարող էին կազմել ինդրով շահագրգռված քաղաքական այն ուժերը, որոնք Հիմնականում ներկայացնում էին երկրամասի Հայկական էթնո-մշակութային միջավայրը: Այլ կերպ անհնարին է պատկերացնել, քանզի միայն այս ճանապարհով կարելի էր Հասնել նրան, որ գաղափարը էթնո-քաղաքական իրողութիւն ստանար և վերածվեր Հասարակական գիտակցութեան: Հասարակութեան քաղաքական ինքնավերակառուցումը և կազմակերպումը բավական բարդ խնդիր է և ճգնաժամային ու ողբերգական դարաշրջաններում ավելի շատ մարդկանց է ներգրավում շրջանառվող որևէ գաղափարի շուրջ: Միութիւնների այս ձևը օգնում

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 584:

էր Ռուբինյաններին ոչ միայն պետութեան աստիճանական ընդլայնման, այլև նրա վարչաքաղաքական կազմակերպման գործում, քանզի նրա անդամները համապատասխան տիտղոսներով ու պաշտոններով ներստովում էին կառավարման համակարգի մեջ:

բ) Ռազմաքաղաքական միութիւններ, որոնք ձևավորվում էին նպասակտհարմարութեան կամ անձնական-քաղաքական հետաքրքրութիւնների շրջանակներում: Ռուբինյանները, սովորաբար, նման միութիւնները ոտնոցում էին ոչ միայն հայերի, այլև խաչակիրների և բյուզանդացիների հետ:

գ) Տարաբնույթ վարչատնտեսական և իրավական կարգավիճակների շնորհումներ: Պարզ է, որ ռազմաքաղաքական միութիւնների ձևավորման և սեփական իշխանութեան ամրապնդման համար Ռուբինյանները անկախ էթնիկական պատկանելութիւնից տարաբնույթ արտոնութիւններ էին շնորհում. առանձին անձանց կամ խմբերի: Որոշակի կարգավիճակով օժտված մարդկանց ներգրավումը կառավարման համակարգում. պատահական չի կարելի համարել և պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: Պետութեան տեղագրական կազմակերպման ժամանակ գրավում էին տարածքներ, որտեղ բացակայում էր հայկական սոցիալ-քաղաքական միջավայրը, ուստի նպատակահարմար էր կառավարումը թողնել նախկին վիճակում: Նման կարգավիճակ ստացան նաև մի քանի հայ նախարարական տներ, իսկ ընդհանուր առմամբ այս սկզբունքը ավելի շատ կիրառվում էր հույն իշխանների համար, քանզի նրանց զբաղեցրած տարածքներում բնակչութեան գերակշռող մեծամասնութիւնը հույներ էին: Ռազմական և այլ կարգի պարտավորութիւնների դիմաց նման արտոնութիւններ ստանում էին նաև խաչակիրները և ռազմավանական միաբանութիւնները: Այս պայմաններում ձևավորվում էր բարդ աստիճանակարգութիւն, որը հակասութիւնների և համախմբման արդյունք էր, քանզի այստեղ որոշակի դեր էր խաղում ինչպես Ռուբինյանների անձնական իշխանութիւնը, այնպես էլ ռազմաքաղաքական և սոցիալական հարկադրանքի համակարգը:

Ռուբինյան իշխանութեան հաստատումից հետո սկսվում է հայկական պետութեան երկրորդ կազմակերպման փուլը: Պետականութեան ստեղծման ճանապարհին Ռուբինյանները կանգ առան պատմական ծանր երկընտրանքի առաջ: Նախ կիլիկիայում. հաստատ-

ված բնակչությունը, մասնավորապես հայկական էթնոսը բաղկացած էր ներէթնիկական խմբերից, ուստի այստեղ ձևավորվել էին սոցիալ-քաղաքական տարաբնույթ միջավայրեր, որոնք առաջին հերթին միմյանցից տարբերվում էին արժեքային կողմնորոշման հատկանիշներով: Պետականության վերականգնմանը ձեռնամուխ եղած Ռուբինյանները հնարավորութիւն ունեին ընտրութիւն կատարելու երկու տարբերակի շրջանակներում:

ա) Զեւորված միջավայրին հարմարվելու տարբերակը: Այս դեպքում Ռուբինյանները պետք է փորձեին համակերպվել ստեղծված իրավիճակին: Սա հնարավոր ճանապարհ էր, քանզի բյուզանդական կայսրութիւնը կարողացել էր երկրամասում ձևավորել կառավարման համակարգ, ուստի Ռուբինյաններին մնում էր յուրացնել այն: Այս դեպքում նրանք պետք է առկա կառույցներին ավարտուն տեսք տային: Չպետք է աչքաթող անել նաև այն հանգամանքը, որ այդ համակարգի մեջ ներառված էին նաև հայկական որոշ նախարարական տներ, որոնց կուտակած կառավարման փորձը կարող էր հեշտութամբ փոխանցվել Ռուբինյաններին:

բ) Ռուբինյանները կարող էին ընտրել միջավայրը վերսկսուողացելու տարբերակ, որի դեպքում նախկին կառույցների փոխարեն պետք է ձևավորվեին նորերը: Հասկանալի է, որ այս տարբերակը իր մեջ պարունակում էր մի քանի ենթատարբերակներ կախված այն հանգամանքից, թե վերակառուցման դեպքում ինչ սկզբունքներ էին ընտրվում: Այս ենթատարբերակներից կարելի է առանձնացնել.

ա) Կիլիկիայում. հայ հասարակութայն քաղաքական ինքնավերակառուցման ընթացքում կարող էր ձևավորվել այնպիսի համակարգ, որի արդյունքում իր ե. մյուս էթնո-մշակութային միջավայրերի միջև կստեղծվեին տարանջատող պատնեշներ:

բ) Ռուբինյանները կարող էին ընտրել այնպիսի ճանապարհ, որի դեպքում հավասար պայմաններ էին ստեղծվում բոլոր, այդ թվում հայկական էթնո-մշակութային մողելի գործունեութայն համար: Արդյունքում նրանցից յուրաքանչյուրը հնարավորութիւնների սահմաններում իր ներգրուծը և տեղը կունենար նոր ձևավորվող կառույցներում:

գ) Այն ուղին, որ ընտրեցին Ռուբինյանները կարելի է համարել վերակառուցում. համադրման սկզբունքով, քանզի նոր միջավայրի

ձեավորման ժամանակ հայկական ավանգանդների հետ ղուգահեռ զգալի դիր էին խաղում: արևմտաեվրոպական, բյուզանդական, ինչ որ տեղ նաև իսլամական հատկանիշները: Նախ և առաջ անհրաժեշտ ենք համարում: նշել, որ համադրումը համապարփակ էջր, այլ խոսքով չընդգրկեց Կիլիկիայի հասարակական-քաղաքական կյանքն ամբողջությամբ, քանզի հայկական պետականության կազմակերպման որոշ սկզբունքներ ու հատկանիշներ կարողացան ամբողջությամբ պահպանել իրենց նույնականությունը:

Այստեղ խիստ կարևորվում է այն հանգամանքը, որ համադրումը օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործընթաց էր, ուստի նրանցից յուրաքանչյուրի մասնակցություն ակտիվության աստիճանն էր որոշում: արդյունքի բովանդակությունը և բնույթը: Պարզ է, որ սա էջր րացառում, որ Ռուրիկյանները այս կամ այն չափով ներազդեին համադրման պրոցեսի վրա և կարգավորեին ու վերահսկեին նրա ընթացքը: Համադրման մյուս կարևոր առանձնահատկությունը այն էր, որ կատարվում էր երկակի (հայկական գումարած) և եռակի (հայկական գումարած-գումարած) սկզբունքով:

Հայկական	Համադրված	Բյուզանդական, արևմտաեվրոպական
Հայոց թագավոր Նպարապետություն Թագադիր Մարզպան	Վերին դարպաս Ասի արքեպիսկոպոսական առյան Արքունի քարտուղարություն	Սպասալարություն Մարաջխառություն Պայլություն Անգանապետություն
Հայկական կանոնական և աշխարհիկ իրավունք	Մաքսապետություն Ավադ պարոն	Բարոն Դոնքս
Հայկական էթնոմշակութային միջավայր	Հասարակության ուղմական կազմակերպում Համադրված իրավունք Համադրված մշակութային միջավայր	Սեպասաոս Պան Սեպասաոս Հավածական էթնոմշակութային միջավայր

Պետականության կազմակերպման և համադրման պրոցեսի մասին կարող ենք որոշակի պատկերացում կազմել, եթե հետևենք նրա ընթացքի իրավական կարգավորմանը: Մինչև Ռուբինյանները

Կիլիկիան բավական երկար ժամանակ Բյուզանդիայի մարզերից էր և կայսրութեան կառավարման համակարգը խոր արմատներ ունեն ու բավական կենսունակ էր, ուստի այս իրողութիւնը հայ հասարակութիւնը չէր կարող հաշիւի չառնել. «Բյուզանդական փոխ առնված իրավունքը Կիլիկիայում պահպանվեց նաև Ռուբինյանների տիրապետութեան օրոք: Տորսոնի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին 1196 թ. հատկապես գործնական նպատակներով հունարենից թարգմանեց մյուս իրավական հուշարձանների թիւում, նաև «Լեոնի և Կոստանդինի օրենքները», այսինքն՝ «Էկլոգա»-ն և «Զինվորական օրենքները» և այդ հիման վրա իր կազմած հավաքածուն նվիրեց «Նրանց, ովքեր սիրում են զեկավարվել օրենքներով, նվիրեց քաղաքներն ու մարզերը կառավարողներին...»¹⁵: Բյուզանդական իրավունքի կիրառումը, սալա նրա համադրումը հայկականի հետ պայմանավորված չէր միայն այն հանգամանքով, որ պետականութիւնը ստեղծվում էր Բյուզանդիայից նվաճված տարածքներում: Ընդհակառակը, հայ-բյուզանդական դարավոր ու ողբերգական հակամարտութեան տրամաբանութիւնը ենթադրում էր, որ տարածաշրջանում կայսրութեան ազդեցութիւնը թուլացնելու նկատառումով անհրաժեշտ էր արագորեն շրջանառութիւնից դուրս մղել բյուզանդական իրավունքը: Այս դեպքում առաջանում է այլ հարցադրում, իսկ որ իրավանորմերը պետք է փոխարինեն նրանց: Այստեղ մենք նկատի ունենք նախ այն հանգամանքը, որ ձևավորված իրավիճակը համապատասխանում էր հայկական իրավական ավանդույթին և այն ի վիճակի էր կարգավորել վերակառուցվող միջավայրը, թե ոչ: Պարզվում է ոչ ամբողջովին, թեկուզ և այն պարզ պատճառով, որ Կիլիկիայի միջավայրը որոշակի մասնաբաժնով նաև բյուզանդական էր, իսկ այստեղ բնակութիւնը հաստատած հայերը ղեռնս այն արմատապես չէին վերակառուցել: Սակայն հայկական պետականութեան կազմավորմանը զուգահեռ անհնարին էր առաջնորդվել միայն բյուզանդական օրենսդրութեամբ, ուստի ստեղծված հակասութիւնը հաղթահարելու համար շրջանառութեան մեջ դրվեց նաև խաչակրաց իրավանորմերը:

¹⁵ Ա.Սուքիասյան, Կիլիկիայի հայկական պետութեան և իրավունքի պատմութիւնը, (XI-XIV դարեր), Երևան, 1978, էջ 186:

«Անստիոքի ասիզների» ներառումը Կիրիկյան Հայաստանի իրավական համակարգում վկայում է, որ համադրման պրոցեսը տեղի էր ունենում ավատատիրական հասարակութայնը բնորոշ համընդհանուր հատկանիշների շրջանակներում: Սակայն փոխներգործութայն տրամաբանությունը թելադրում էր, որ ոչ բյուզանդական սրբնագրությունը, ոչ «Անստիոքի ասիզները» և ոչ էլ Հայ իրականութայն մեջ ծնունդ առած «Գիրք Դատաստանին» առանձին-առանձին ի վիճակի չէին կարգավորել ձևավորված իրավիճակը, ուստի պետք է հրատարակ դար դրանց համադրված տարբերակը: «Ի վիճակի չէին կարգավորելու» եզրահանգումը արձանագրել ենք ոչ թե այն նկատառումով, որ դրանք ժամանակավրեպ իրողություններ էին, այլ նրանցից յուրաքանչյուրը համապատասխանում էր որոշակի էթնոմշակութային միջավայրին: Եթե համադրված սրբնագրությունը բացակայելու էր, ապա պետականութայն հիմնական կառույցները կարգավորելու էին իրավական տարրեր համակարգերով: Համադրված սրբնուլրությունն ունենալու բարդ հիմնախնդիրը լուծեց Սմբատ Սպարապետը. «Եւ արդ, գրեցի զսա վասն հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ եւ գոյանալոյ երկրի, եւ ապա վասն աշխարհական դատաստանաց եւ դատաւորաց եւ թագաւորաց, եւ զսիրտ բանիցն առեալ եգի համառաւտարար»¹⁶: «Դատաստանագրքի» երևան գալը պայմանավորված էր.

ա) Հայկական պետականութայն շրջանակներում փոխներգործութայն գործընթացը արդեն ավարտվել էր, ուստի ձևավորված իրավիճակը պետք է կարգավորվեր համադրված սրբնագրութայն:

բ) Պետականութայն կազմավորման ավարտը թելադրում էր ստեղծել այնպիսի սրբնագրություն, որը կարգավորեր ոչ թե առանձին էթնոմշակութային միջավայրեր, այլ կառավարման համակարգը ամբողջութայն:

դ) Վերջապես փորձ էր արվում լուծել հասունացած այն հիմնախնդիրը, որ աշխարհիկ և կանոնական սրբնագրությունը ներառվի մեկ համակարգի մեջ:

Կիրիկյան Հայաստանի ռազմական համակարգը կազմակերպվել էր բերդատեր իշխանների համադաշնութայն սկզբունքով: Այս մասին պարզորոշ վկայում է ոչ միայն այն հանգամանքը, որ Լևոն Բ

¹⁶ Հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 329:

Թագադրութեան հանդեսի մասնակիցներից առանձնացվում են բերդատերերը, այլև 1307թ. Ասի ժողովին ներկա նախարարների դասաշարը. «Իսկ իշխանք որ կային ընդ արքային Լևոնի և Թագաւորաւհօրն Հեթմոյ էին այսոքիկ. արքայորդիք Թագաւորի Հայոց պարոն Օշին, աէրն Կապնոյ. եւ պարոն Ալինախ, տէրն Լամբրոնի, և Տարսսնի. պարոն Օշին, սպարապետն Հայոց, աէր Կանչոյն. պարոն Սմբատ, մարաջախտն, տէր Ասկուռոյ. պարոն Ռէմուռնդն, սէնէսջալն, տէր Միքայլկուհին. պարոն Վասակ, տէրն Բերդկանն. սպարոն Սմբատ, տէր Սմբատակային. պարոն Օշին, տէրն Կոպիտառայ. պարոն Լիկոս, տէր Կիսառամու. պարոն Թորոս, զտիկ Թագաւորին դարպասուն գլխաւորն. պարոն Թորոս պուաքսիմոս, և տէր Ճօֆելկային. պարոն Լիկոս, Կեռաշնենցն. եւ այլ ևս իշխանք և աղատորդիք Հայոց...»¹⁷: Այս տեսակետից նա որոշակիորեն տարբերվում էր Բտգրատունյաց Հայաստանից և նմանութիւններ ունէր Ֆրանսիայի ու իսաչակրաց պետութիւնների հետ: Նմանութիւնների մի մասը փոխառութիւնների արդիւնք էին, իսկ մյուսները, մասնավորապես վերջիներեքի հետ պայմանավորված էին.

ա) Երկու պետութիւններն էլ ստեղծվել էին էթնոսի հայրենիքից որոշակի տարածական հեռավորութեան վրա, որտեղ մինչ այդ գոյութիւն ունէին էթնո-մշակութային այլ միջավայրեր:

բ) Երկու պետութիւնների արտաքին սահմանները հիմնականում թշնամական էին, ընդ որում ուղղմաքաղաքական հակամարտութիւնը լրացվում էր կրոնականով:

գ) Այս պայմաններում հասարակութեան կազմակերպման հատկանիշների շարքում կամա թե ակամա գերակայութիւնը ստանձնում էր ռազմական սկզբունքը:

Համադաշնութիւնը ունէր կառավարման ինքնակայական ձև, սակայն միապետական իշխանութիւնը համապարփակ չէր և բերդատեր իշխանները որոշ խնդիրներում բավական ինքնուրույն էին: Պարզ է, որ պետութեան մեջ գոյութիւն ունէր որոշակի տարածք, ուր Թագավորական իշխանութիւնը կազմակերպվում էր լրիվ ինքնակալութեան, իսկ մյուս մասերում՝ Համադաշնութեան սկզբունքով. «Եւ թէ ժառանգաւոր իշխան յիւ երկիրն ծախվորի, եւ բերդ կամ ամրոց շինէ

¹⁷ Կդ. Գալանոս, Միաբանութիւն հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Դոմովմայ, հ. 1, Դոմ, 1650, էջ 460:

կամ այլ ինչ, նա վասն այնոր կու շինէ որ իր ու իր յետմնացացն մնացական մնայ. մի՛ լիցի թագաւորին յայն ձեռնարկել, այլ իշխանքն դիրենցն ուննան մնացական եւ թագաւորին ուժ տան»¹⁸: Պետականութիւնն ինքնակայական ձեռն կազմակերպման երկակի սկզբունքի առաջին նախադրյալը կապված է Ռուբինյանների իշխանութեան հաստատման այն առտնձնահատկութեան հետ, երբ պետութեան սահմանները ընդարձակվում էին ոչ միայն նվաճումների, այլև ռազմաքաղաքական միութիւնների ճանապարհով, ուստի նրա անդամները շատ դեպքերում պահպանում էին ներքին լայն ինքնավարութիւնը. «Բայց զայլ ինքնակալք, որ ինքեանք չլինին իշխան դրել, նա չկտրէ առանց այլ իշխանաց որ իր ընկերք լինին՝ ոչ զնա աքսորել եւ ոչ ձգել...»¹⁹:

բ) Որոշ իշխանների տնտեսական անկախութիւնը և ռազմական կազմակերպման ձևը հնարավորութիւն էր տալիս, որ կենտրոնի նկատմամբ ձեռնարկի ոչ միայն սանդղածե, այլև հատվածակազմ կարգավիճակային աստիճանակարգութիւնը:

գ) Բերդատերերի ռազմական իշխանութիւնը համապատասխան մասնաբաժնով սահմանափակում էր կենտրոնի վարչաքաղաքական ակտիվութիւնը. «Ապա զայնոք որ մարդիկք դնեն, նա՛ թէ հայնց պիղծ լինին, որ չկտրէ հանդուրժել աշխարհն, նա այլվայ իրենք եկեղեցովն եւ ամէն բնակչաւք երկրին կարեն աքսորել...»²⁰: Այս դեպքում կենտրոնի և առանձին նախարարների միջև հաստատված փոխհարաբերութիւնները համընդգրկում չէին, ուստի համադաշնութեան ձևավորման և պահպանման դեր կարող էին ստանձնել:

ա) Անդամակցութիւնը համադաշնութեանը բերդատերերի համար ապահովում էր քաղաքական անկախութիւնը հարևան, մասնավորապես մահմեդական պետութիւններից: Սա հավասարապես վերաբերում էր հայ, հույն և խաչակիր իշխաններին: Ռուբինյանները, սովորաբար, համադաշնութեան շրջանակներում բերդատերերի համար ապահովում էին որոշակի ներքին ինքնավարութիւն, մի բան, որի

¹⁸ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, Հավաքական տեքստը, ռուսերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա.Գալստյանի, Երևան, 1958, էջ 14:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 81:

²⁰ Նույն տեղում:

երաշխիքը նրանք չունենին Հարևան պետութիւններում կամ նպատակահարմար չէին գտնուում այնտեղ ծառայել:

ր) Պակաս կարևոր գեր չէր խաղում նաև Կիւստանկան աստիճանի բարձրացված նվիրատվութիւնների ու վարչաքաղաքական արտոնութիւնների ինստիտուտը, որը բարձրացնում էր ոչ միայն Ռուբինյանների, այլև բերդատերերի քաղաքական հեղինակութիւնը սեփական Հպատակների միջովայրում. «...և ամենայն ուրեք տարածանէր զբարեաց իւրոց պարգեւս. դարդարեաց զտօնս զատկաց մեծահանգէս ժողովով, և մեծածախ սեղանով. և ուր իմանայր թէ գոյ այր պիտանի ի գործ ինչ և աջողակ, առաքէր և կոչէր խոստմամբ, և բերեալ Հանգուցտնէր առատաճիր պարգեւօք. և ամենայն դասուք եկեղեցականօք և պատուաւոր իշխանօք զարգարեալ և վայելչացեալ էր երկիրս Կիլիկիոյ...»²¹:

գ) Կենտրոնի և բերդատերերի տարաբնույթ փոխհարաբերութիւնների ամրապնդմանն էր ծառայում նաև Հավաքական միջոցառումները, մասնավորապես տոնակատարութիւնները, Հավաքութիւնները, զորախաղերը, արքունական Հանդեսները:

Պետականութեան կազմակերպման Հաջորդ փուլը թագավորական տիտղոսի յուրացումն էր. «...յորում ամի (իմա՛ Ոսէ = 1198) վերապետուեցաւ թագաւոր Հայոց Լևոն, որ յՌորինեանց ըարէպաշտ և յաղթաւղ Աստուծով: Որոյ Հռչակ արութեանն շարժեաց զմեծ ինքնակալն Հին Հոռմա զՀեռի և զնոր Հոռմա զԱլէքս, որ պսակեցին զսա քարամբ պատուական, յեկեղեցի Տարսոնի...»²²: Նախ «թագաւոր Հայոց» Հասկացութիւնը պարզորոշ մատնանշում է այն իրողութիւնը, որ այսուհետև գործ ունենք ոչ թէ էթնոսի որևէ Հատվածի ռազմաքաղաքական առաջնորդի կամ երկրամասի կառավարիչի այլ որոշակի ինքնիշխանութեան կրողի հետ: Այս ճանապարհով ավարտվեց ոչ միայն «թագաւոր Հայոց» տիտղոսի տեղափոխումը (translatio) տարածութեան և ժամանակի մեջ, այլև ինքնիշխանութեան գերակայութեան փոխանցումը Հույներից Հայերից:

Այժմ փորձենք քննարկել Հայոց թագավոր տիտղոսի վարչաքաղաքական և էթնիկական կազմակերպման հետ կապված որոշ

²¹ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 208:

²² Գիշատակարաններ, Ե - ԺԲ դդ., էջ 302:

Հիմնախնդիրներ: Նախ և առաջ անհրաժեշտ ենք համարում: ուշադրութիւն դարձնել այն հանգամանքին, որ համադաշնութեան շրջանակներում խոսք անգամ չէր կարող լինել պետականութեան վարչական կազմակերպման այնպիսի համակարգի ձևավորման մասին, որը հանգրվաններ մեկ սկզբունքի վրա: Ստեղծված պայմաններում վարչական բաժանումը կարող էր ներառել մի քանի տիպեր. կառուցվածքային, նախարարական, կարգավիճակային, էթնո-մշակութային, որոնցից յուրաքանչյուրը, սովորաբար, կիրառվում էր անհրաժեշտութեան դեպքում: Վարչական տեսակետից Կիլիկիան Հայաստանը նախ բաժանված էր երկու ընդարձակ շրջանների՝ Կիլիկիա, Իսապրիա. «Արդ մեծն Թորոս տիրեալ քաջութեամբ Կիլիկեա և Սաւուիոյ, վարէր զիշխանութիւնն ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ...»²³: Աղբյուրներում վերոհիշյալ երկու միավորները, սովորաբար, հանդես են գալիս տարրեր անվանումներով՝ «աշխարհ», «երկիր», «գավառ», որը պարզորոշ վկայում է վարչական կազմակերպման անհամամասնութեան և ոչ միօրինակութեան մասին: Պետութեան բաժանումը երկու նահանգների թելադրված էր երկրի սոցիալ-քաղաքական և էթնո-մշակութային կառույցների կազմակերպման առանձնահատկութիւններով, որոնք էին.

ա) Հասարակութեան կազմակերպման ռազմա-աստիճանական բնույթը, որը ամենից առաջ դրսևկորվում էր առանձին խոշոր հողատերերի և բերդատեր նախարարների առկայութեամբ, որոնք հիմնականում զբաղեցնում էին բուն Կիլիկիա նահանգը:

բ) էթնո-մշակութային տարաբնույթ միջավայրերի ակտիվութեան աստիճանը, քանզի հայ բնակչութիւնը բացարձակ մեծամասնութեամբ զբաղեցնում էր Կիլիկիայի տարածքները, իսկ Իսապրիայում. սակայն էին: Այս մասին կարող է վկայել թեկուզ և այն հանգամանքը, որ բոլոր նշանավոր իրադարձութիւնների ժամանակ Իսապրիա երկրամասը ներկայացնում էր մեկ թեմ. «...այլ ոչ առ սովաւ և ոչ առ յաջորդօքն՝ ոչ ևս յիշի Սելեւկիա յանուանէ ի պատմութեան մերում. և ոչ իսկ եպիսկոպոսունք նորին, յորոց զերկուս միայն գտանեմ. յիշեալ յԺԲ գարու, զԲասիլ յամի 1175 ի մեծի ժողովին Հռոմկլայի, և զԹորոս յամի 1198»²⁴:

²³ Հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 585:

²⁴ ՂԱլիշան, Սիսուան, Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վեներտիկ, 1885, էջ 286:

Համենայն դեպս Կիլիկյան Հայաստանի վարչական բաժանումը կառուցվածքային տեսանկյունից պետք է ներկայանար գավառ, բերդ, գյուղ տարակարգությամբ. «Եւ սպասաւորս կամացն իւրոց չարութեան գտեալ զոմանս ի ծառայիցն նորա, որոց բաղում ձիրս պարգեւաց ընկալեալ էին ի նմանէ, եւ ի Հաւրէն նորա իշխանութիւնս գաւառաց, բերդից, գեղից եւ եւս զանազան փառաւորութիւնս...»²⁵: Նախ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ այս կառույցը օժտված էր ուղղահայաց աստիճանակարգությամբ, այսինքն առանձնացված էր նույն, մասնավորապես տեղագրական հատկանիշներով: Գավառ որպես որոշակի տարածքի կազմակերպման ձև ամենից առաջ հարկային, ապա վարչական միավորի դեր էր խաղում²⁶: Ինչ վերաբերում է բերդին, ապա անկախ այն հանգամանքից, որ նա ներառված էր գավառի տարածքի մեջ, թե ոչ այն ռազմական կազմակերպման միավոր էր: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ տիտղոսի կազմակերպումը ամենից առաջ համակարգում էր երկու՝ ռազմաքաղաքական, ապա վարչաիրավական հատկանիշներ, ուստի հանգրվանում էր կառուցվածքային հոգնակիություն շրջանակներում: Վարչական կառույցի մեջ կարելի է ներառել նաև այս կամ այն նկատառումներով առանձնացված տարածքները, որոնք Հիշատակվում են «աշխարհ», «պարոնություն», «երկիր» անվանումներով²⁷:

Եթե փորձենք ընդհանուր հայտարարի բերել երկրի վարչական բաժանումը, ապա կունենանք հետևյալ պատկերը.

ա) Վարչաքաղաքական տեսակետից երկիրը բաժանված էր երկու միավորի՝ Կիլիկիա, Իսավրիա: Բաժանման հիմքում նախ և առաջ դրված էր այն հանգամանքը, որ Ռուբինյանները զբաղեցրին բյուզանդական կայսրությանը պատկանող Կիլիկիա և Իսավրիա պրովինցիաների տարածքները, ընդ որում առաջինը համարյա ամբողջությամբ, իսկ երկրորդի մի մասը: Եթե հաշվի առնենք սրանցից յուրաքանչյուրի տեղը ու դերը պետության սոցիալ-քաղաքական ու էթնո-մշակութային կյանքում, ապա հասկանալի է, որ բաժանումը ամենից առաջ ունենր ռազմաքաղաքական բնույթ:

²⁵ Հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 434:

²⁶ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, էջ 13:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 15-16:

բ) Վերևում նշեցինք, որ այս կամ այն նկատառումներով երկրի վարչական կառույցում առանձնացվում էին առանձին միավորներ, որոնց սահմանները օժտված էին հաստատուն հատկանիշներով, ուստի անհրաժեշտության գեպքում դրանք արագ վերակառուցվում էին:

գ) Գավառական բաժանումը, թերևս, Կիլիկյան Հայաստանի տարածքային կազմակերպման միակ կայուն ձևն էր, որը կարելի է համարել վարչական բաժանման դասական տիպ. քանզի այն օժտված էր նրտն յուրահատուկ ուղղաճակատային, տնտեսական, դատաիրավական հատկանիշներով:

զ) Բերդը, որպես կազմակերպման ձև, թերևս, ամենից քիչ էր ազերսվում վարչական համակարգի հետ, քանզի այն ռազմական նկատառումներով առանձնացված միավոր էր:

Այս համատեքստում էլ փորձենք քննարկել Կիլիկյան Հայաստանի թեմական կառույցը: Քիչ թե շատ ավարտուն տեսք ստացած պետական համակարգում եկեղեցին, սովորաբար, կազմակերպվում էր երկրի վարչաքաղաքական կառույցի շրջանակներում, սակայն.

ա) Հայոց եկեղեցին ավելի վաղ էր հաստատվել Կիլիկիայում, քան Ռուբինյանները և կարողացել էր ձևավորել սեփական թեմական կառույցները, ուստի իր կազմակերպման համապատասխանությունը ամբողջովին չէր կարող գտնել վարչաքաղաքական համակարգում:

բ) Երկրամասում հաստատված նախարարական տեղից յուրաքանչյուրը աշխատում էր արդյունավետ վերահսկողություն սահմանել այստեղ հաստատված Հայոց եկեղեցու գործունեության վրա, ուստի թեմական կառույցը շատ դեպքերում ուներ ոչ միայն ուղղահայաց, այլև հորիզոնական կառուցվածք, իսկ հոգևոր իշխանությունը ամրագրված էր տվյալ նախարարական ընտանիքի ձեռքում:

գ) Հայոց եկեղեցուց բացի Կիլիկիայում բավական ազդեցիկ դիրքեր ունեին հունական, կաթոլիկ և ասորական եկեղեցիները, որոնց ձևավորած թեմական կառույցները հանգրվանում էին համապատասխան էթնո-մշակութային միջավայրում:

Թեմական միավորը, սովորաբար, իր մեջ ներառում է. համայնք (բաղկացած առանձին ընտանիքներից), շրջան (առանձին համայնքներից), միջշրջան (առանձին շրջաններ): Կիլիկյան Հայաստանում այս կառույցը իր համապատասխանությունը պետք է գտներ գյուղ, գավառ, երկիր վարչական կազմակերպման ձևերում, սակայն թեմական

բաժանուժը շեղվում է այս օրինաչափությունից: Կիլիկյան Հայաստանի թեմական կառույցը ավելի հաստատուն սահմաններ ունենր, քանզի անկախ նրա կազմակերպման համար պայմանավորված նախադրյալներից ու խնդիրներից հարաբերությունները կարգավորվում էին կանոնական իրավունքով²⁸: Երկրի վարչական ե թեմական կառույցների անհամապատասխանությունը ամենից առաջ նկատվում էր արքեպիսկոպոսությունների կազմակերպման ժամանակ, քանզի դրանք, սովորաբար, չէին համընկնում երկիր միավորի սահմանների հետ: Կիլիկյան Հայաստանի վարչաքաղաքական համակարգում հայոց եկեղեցին առանձնացրել էր հինգ արքեպիսկոպոսություն: Միս, Տարսոն, Լամբրոն, Անվարզա, Մամեստիա: Սրանց հիմքում դրված էր ինչպես եկեղեցական ավանդույթը, այնպես էլ քաղաքական սկզբունքներ: Կիլիկիան ներկայացնող հնագույն եկեղեցական վիճակագրության համաձայն այն ունեցել է երեք (Տարսոն, Անաղաբա, Սելեկիա) արքեպիսկոպոսություններ, ուստի առաջին երկուսի հիմքում ընկած էր եկեղեցական ավանդույթը, որը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում լրացվում են ծիսակարգային մայրաքաղաք (Տարսոն) ե խոշորագույն քաղաք (Անաղարրա) լինելու հանգամանքները: Մյուս երեքը պարտական են քաղաքական իրողություններին:

Հայկական պետականության ձևավորմանը զուգահեռ Ռուբինյանները պետք է փորձեին եկեղեցին ներգրավել կառավարման համակարգում և ուղղակի ու արդյունավետ վերահսկողություն սահմանել նրա գործունեության նկատմամբ: Խնդրի լուծման առաջին քայլը այն էր, որ կարողացան հայրապետական աթոռը տեղափոխել Հոռմկլա²⁹ և կաթողիկոսությունը ազատել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության ազդեցությունից: Ծիշտ է վարչական առումով Հոռմկլան Կիլիկյան Հայաստանից դուրս էր, սակայն սա բավարար պայման չէր, որպեսզի հայոց կաթողիկոսությունը ի վիճակի լիներ ինքնուրույն քաղաքականություն վարել: Նրա գործունեության վրա Ռուբինյանները կարող էին ազդել:

ա) Երկրամասում հայոց եկեղեցու հետագա կազմակերպման միջոցով, քանզի նրանք կարողացան Հեթումյաններից խլել կանո-

²⁸ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, էջ 26-27:

²⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 109:

նական գերազահուծյան իրավունքը, ապա հիմնարկել մայրաքաղաքի արքեպիսկոպոսական աթոռը:

բ) Տարարնույթ սոցիալ-քաղաքական արտոնությունների ու կարգավիճակների տրամադրում՝ նվիրատվությունները, մասնավորապես հողային և հարկային մի կողմից բարձրացնում էին աշխարհիկ իշխանության քաղաքական հեղինակությունը, իսկ մյուս կողմից եկեղեցին դանդաղորեն ներառում պետական կառավարման համակարգի մեջ որպես նրա բաղկացուցիչ մաս:

դ) Բռնի ճանապարհով, երբ աշխարհիկ իշխանությունը կարգալույծ էր անում անհնադանգ կաթողիկոսներին ու բարձրաստիճան հոգևորականներին:

Վերջապես պակաս կարևոր դեր չէր խաղում այն հանգամանքը, որ եկեղեցին միշտ զգում էր աշխարհիկ իշխանության հովանավորությունն ու օժանդակությունը, ուստի շատ դեպքերում աշխատում էր համակերպվել վերջինիս քաղաքականության հետ:

Այժմ փորձենք պարզաբանել այն հիմնախնդիրը, թե Ռուբինյաններին հաջողվեց կիլիկիայում ձևավորել մշակութա-քաղաքական կենտրոն, թե ոչ: Հասկանալի է, որ այս գեպքում խոսք չի դնում վարչական կամ արքայանիստ կենտրոնների, այլ համադաշնության շրջանակներում ձևավորված գաղափարների, պատկերացումների, խորհրդանիշների այնպիսի միջավայրի, որը ոչ միայն համադրեր նրա հատվածների շահերը ու հետաքրքրությունները, այլև դառնար նրանց գործունեությունը սնող համընդհանուր կենտրոն: Հիմնախրնգրի կարևորությունը կայանում է նրանում, որ սոցիալ-քաղաքական տարաբնույթ փոխհարարբրություններով կարգավորվող համադաշնության շրջանակներում գուգահեռաբար առկա էր նաև էթնոմշակութային տարբեր տիպեր, ուստի անհրաժեշտ էր գաղափարների, պատկերացումների, խորհրդանիշների համընդհանուր մոգել, որը ի վիճակի լիներ ուղղորդելու նրանց գործունեությունը: Վերևում նշեցինք, որ համադաշնության ձևավորման ու պահպանման համար Ռուբինյանները կարողացան շրջանառության մեջ դնել մի շարք սկզբունքներ, սակայն կազմակերպման և ղեկավարման մեխանիզմները անհրաժեշտ, բայց բավարար պայման չէին այդպիսի կենտրոն ձևավորելու համար: Այս դեպքում կարևորվում է այն խնդիրը, թե երկրի կենտրոնում, ծայրամասերում, անցումային շրջաններում

ապրող մարդկանց հայացքները, պատկերացումները նորաստեղծ պետութեան, նրա սահմանների, քաղաքականութեան բնույթի մասին նույնաբնույթ էին, թե ոչ: Բանն այն է, որ էթնո-մշակութային և քաղաքական տարաբնույթ միջավայրերի ստեղծությունը էթնիկական տարբեր խմբերի գիտակցության մեջ ամրագրում էր այն համոզմունքը, որ իրենք որևէ ենթահամակարգի, այլ ոչ թե պետութեան ներկայացուցիչներ են, ուստի անհրաժեշտ էին գաղափարներ, որոնց միջնորդությամբ նրանք կաղմակերպվեին «Թագաւոր Հայոց» տիտղոսի շուրջ, հակաստիկ դեպքում այն միշտ կգիտակցվեր որպես Հայկական, ինչպես այս դեպքում:

«...ի գաւառիս Կիլիկիոյ,

Մայր քաղաքաց Հանուրց [Հայոյ]...»³⁰:

Մինչև հարցադրման հետ կսոսված որոշ խնդիրներ պարզաբանելը հարկ է նշել, որ անպայման էջ, որ կենտրոնը ի վիճակի լինելու համընդհանրացնելու պետական կյանքի բոլոր բնագավառները, այլ այս կամ այն մասնաբաժնով կարող էր վերաբերվել գաղափարախոսութեանը, իրավական համակարգին, արժեքային կողմնորոշմանը և այլն: Որպեսզի առավել պարզ պատկերացում կազմենք հիմնախնդրի վերաբերյալ փորձենք տարանջատել լրիվ կենտրոն և հատվածակաղմ կենտրոն իրողությունները:

Կենտրոնաձիգ	Հատվածակաղմ
Կառավարման ճյուղային կառուցվածք	էթնո-մշակութային կառուցվածքը
Ֆինանսա - Հարկային Համակարգ	Հասարակության դավանաբանական կաղմակերպումը
Սանդղաձև աստիճանակարգություն	Արժեքային կողմնորոշումը
Վերահսկողություն Հեղինակավոր ապրանքների նկատմամբ	Կարգավիճակային աստիճանակարգություն

Պարզ է, որ այս երկուսը ոչ թե Կիլիկյան Հայաստանում առկա կառավարման տարրեր համակարգեր էին, այլ Հասարակության կաղմակերպման կառուցվածքային տիպեր, որոնք Ռուբինյանները կամա թե ակամա օգտագործում էին ճկուն ենթահամակարգեր

³⁰ Հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 372:

ձևավորելու համար, քանդի յուրաքանչյուր հատվածակազմ իրողությունն միշտ աշխատում է վերածվել համընդհանուր կենտրոնի: Այս ճանապարհով ձևավորվում էին Հոգևոր-մշակութային, երբեմն նաև քաղաքական միջավայրի կառուցվածքային Հոգնակիություն, ուստի Ռուբինյանների խնդիրն էր նրանց ներառել կենտրոնի ազդեցության և վերահսկողության շրջանակներում:

Եթե փորձենք ընդհանուր հայտարարի բերել, ապա կարելի է արձանագրել, որ ձևավորված իրավիճակը Ռուբինյաններին խանգարեց ստեղծել համապարփակ կենտրոն, սակայն կարողացան ստեղծել կառուցվածքային այնպիսի ենթատիպեր, որոնք ըստ անհրաժեշտության կարողանում էին արդյունավետ համադրել հատվածակազմ և կենտրոնածիզ սկզբունքները ու հետաքրքրությունները:

Փաստորեն Կիլիկիայում հայկական պետականության կազմավորման ավարտը համընկավ Հեթումյանների իշխանության գալու ժամանակահատվածի հետ. «...որ և նա որդի տեառն Կոստանդեայ՝ շինողի երկրիս Կիլիկեցւոց և սեպհականողի գերկիրս զայս Հայկազեան սեռիս...»³¹: Այս հատվածը իր մեջ պարունակում է երկու կարևորագույն գաղափարներ. պետականության կազմավորման ու քաղաքական միջավայրի վերակառուցման ավարտը: Վերջինը չի կարելի պայմանավորել միայն նրանով, որ Կոստանդին Պայլը կարողացավ գահազուրկ անել Ծիլիպին և թագավորական տիտղոսը անցավ Հեթումյաններին, այլև կառավարման կենտրոնական մարմինները ներկայացնող հիմնական պաշտոնները վերաբաշխվեցին էթնիկական սկզբունքով: Հեթումյանների իշխանության գալը զուգադրիպեց մի շարք կարևոր քաղաքական տեղաշարժերի հետ.

Նախ թագավորական տիտղոսի յուրացումը լուծեց Կիլիկիայում ձևավորված քաղաքական դիրքորոշումների բևեռացման խնդիրը, քանզի Հեթումյանների ու նրանց կողմնակից նախարարների փոխհաբաբերությունները Ռուբինյանների հետ շոշափում էին պետության էթնո-քաղաքական բնույթի և տարածական կառույցներին վերաբերող խնդիրներ, որոնք այժմ ստացան իրենց վերջնական լուծումը:

բ) Հեթումյանները հրաժարվեցին Հայ-խաչակրաց միացյալ պետություն ստեղծելու Ռուբինյանների, մասնավորապես Լևոն Բ

³¹ Նույն տեղում, էջ 717:

ծրագրից, ուստի Կիլիկյան Հայաստանի ճակատագիրը այսուհետև առավել կապվում էր հայկական, քան որևէ այլ էթնոսի գործունեության հետ:

Վերջապես Կիլիկիայում ավարտվեց հայկական պատմամշակութային և քաղաքական միջավայրի ձևավորումը:

Այժմ փորձենք ներկայացնել Կիլիկիայում հայկական պետականության հաստատման փուլերը.

Ծիսակարգային	Իշխանություն Հաստատման	Պետականություն կազմավորման
Բագրատունյաց թագավորության անկումը Միջավայրի էթնո-մշակութային յուրացումը Հայկական իշխանությունների ձևավորումը Պետականության վերականգնման գաղափարի փոխանցումը իշխանական տներին	Ռուբինյանների իշխանության հաստատումը Ռազմական առաջնորդությունից քաղաքական իշխանություն Քաղաքական իշխանության կազմակերպումը իշխանաց իշխան	Միջավայրի վարչաքաղաքական կազմակերպումը Թագավորական տիրոջ յուրացումը Իշխանություն անցումը Ռուբինյաններից Հեթումյաններին

Ընդհանուր հայտարարի բերելով վերը շարագրվածը կարելի է եզրակացնել, որ Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո հայ հասարակությունը դեռևս պահպանում էր քաղաքական կենսունակությունը, ուստի պետք է ձեռնամուխ լիներ հայկական պետականության վերականգնմանը: Պատմական հանգամանքների բերումով խնդիրը կենսագործվեց ոչ թե բուն Հայաստանում, այլ Կիլիկիայում, որտեղ հաստատված Ռուբինյանները որդեգրելով պետականության գաղափարը կարողացան իրենց շուրջ համախմբել երկրամասում տարաբնակված հայ հասարակությանը և վերականգնել հայոց պետականությունը:

**REMARKS ON THE ORIGIN OF THE ARMENIAN
STATEHOOD IN CILICIA**

Summary

The article shows that after the fall of the Bagratouny kingdom the Armenian community have been still keeping its political strength and so had to carry out the restoration of the Armenian statehood. In connection with the historical circumstances the problem was solved not in Armenia proper but in Cilicia. The Rublnians, adopting the idea of statehood and gathering the Armenian community had settled in that region around themselves, could restore the Armenian statehood.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ II – Ի ԿԵՐՊԱՐԸ ԺԱՆ ԴԱՐԴԵԼԻ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ

Տասնչորսերորդ դարի 40–60 ական թթ. Կիլիկիայի Հայոց պետականության թերևս ամենամոռյալ ժամանակաշրջանն էր, երբ քայքայման եզրին էր հասել երկրի քաղաքական համակարգը, խաթարվել էր պետութայն ընկանոնն առաջինթացր: Մի շրջան, երբ հաստատուն չէին ո՛չ արքայական ընաանիքները, ո՛չ եկեղեցական ժողովների որոշումները և ո՛չ էլ պետության սահմանները: Ահա այս խառը ռազմաքաղաքական ժամանակաշրջանում: Հստկապես կարևորվում է Կոստանգին III Նդրեցու (1344–1363 թթ.) իրական կերպարի բացահայտման փորձը եղած սուղ տեղեկությունների հիման վրա: Իհարկե մենք հասկանում ենք, որ հնարավոր չէ տալ այս միապետի ամբողջական կերպարը, քանզի նրա մասին հիմնական տեղեկությունները արտացոլված են Ժան Դարգելի աշխատության մեջ, որի կողմնակալ վերաբերմունքը Կոստանագին II-ի նկատմամբ ակնհայտ է: Կիլիկիայի ռազմաքաղաքական վիճակը հատկապես ծանրացավ Լևոն IV-ի (1320–1342 թթ.) օրոք: Նրա դահակալության հենց սկզբից 1321–1322 թթ. երկրի հարթավայրային շրջանները միծապես ավերվեցին եգիպտական զորքերի կողմից: Սակայն անհետատես եվրոպամետ քաղաքական ուղեգիծը, որ բնորոշ էր Լևոն IV-ին շարունակվեց նաև 1323 թ. Հայ-եգիպտական հաշտության պայմանագրից հետո: Արդյունքը եգիպտական նոր 1335 թ. և 1336 թ. արշավանքներն էին: Եգիպտացիները զբաղեցին և կողոպտեցին Այասը, Մամեռոտիան, Աղանան, երկրի առավել հարուստ և տնտեսապես առաջատար շրջանները: 1337 թ կնքված Հայ-եգիպտական հաշտության պայմանագրով եգիպտական սուլթանությունն անցան Հարթավայրային Կիլիկիայի ղեկավար մասը մինչև Ջահան գետը Այաս նավահանգստով: Սա իրոք կործանարար հետևանքներ ունեցավ Հայոց պետականութայն համար և թագավորության հետագա թուլացումը մեծապես պայմանավորված էր այս փաստով:

Արգեն 1337 թ. եգիպտոսի և Կիլիկիայի թագավորության միջև Հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո պարզ էր, որ

արքունիքի կողմից վարվող քաղաքականութունը հայտնվել է փակուղում և Լևոն IV-ի դեպի եվրոպա գործադրված հետագա ջանքերը էլ ավելի էին խորացնում պետութայն ճղնաժամը:

Այդ առումով իրավիճակն ավելի բարդացավ Լևոն IV -ի մահով (1342 թ.), որով փաստորեն կտրվեց Հեթումյան տոհմի արական ճյուղը, և զահ անցավ մայրական կողմից Լևոն II-ի թոռ Գի դը Լուդինյանին: Ըստ Դարդեյի Հայոց դահի նկատմամբ իրավունքները Գի դը Լուդինյանին հանձնել էր Լևոն IV-ը իր կտակով: Այդ ստումով սակայն հեատարքերի է Սմբատ Գունդստաբլի «Դստա-սանագիրք»-ը. որը կատարում էր օրենքների ժողովածուի դեր, և որտեղ հստակ գրված է, որ իգական գծով արքայի ազգականները որևէ իրավական հիմք չունեն գահի նկատմամբ: «Եւ թե որգիք մեռել լինին թագաւորին, նա որգոց որգիքն ժառանգեն ըստ թագաւորութիւն եւ ոչ զստերացն. Զի քանի որձ դասուն ժառանգքն բաւեն, նա իգացն իափանած է յօրնաց է զի. զէգ օտար համարած է իգաց ժառանգացն յԱստուծոյ՝ Սովսեսի բերանով»¹, ընդ որում որձ գաս ասելով հեղինակը նկատի ունի նաև արքայի եղբոր, կամ արական գծով այլ ազգականներին: «Բայց թէ յանճարկութենէ լինի, որ բնաւ որդին չկենայ թագաւորին..., ապա գեղբոր որդիսն դնեն երկրին հաւատարիմքն յիրենց պարոնին աթոռն, որ յիրենց պարոնին սերմեն է եւ ոչ օտար սերմի ծնունդ»²: Այսպիսով Գի դը Լուդինյանի գահակալութունը հայկական օրենքներով օրինական չէր, քանզի նա ոչ արքայի օրինական ժառանգն էր և ոչ էլ արական գծով ազգակիցը: Սակայն նոր գահակալությամբ էլ ավելի սրվեցին Հայ-եգիպտական ծայրսատիճան բարդ հարսբերությունները, որն էլ պատճառ դարձավ Հարեան մահաբեկական կառավարիչների նորանոր արշավանքների: Արքունիքի վարած արևմտամետ անհեռատես քաղաքական ուղեգիծն էլ ստիպեց Հայ ավագանուն պետական հեղաշրջում կազմակերպելու, որին պետք էր ակտիվ մասնակցած լինել նաև, եթե ոչ ղեկավարած, Կոստանդին Նյրեցին՝ ապագա Կոստանդին II-ը: 1345 թ. իշխանական խորհրդաժողովում սպանված Գի դը Լուդինյանի փոխարեն իշխան-

¹ Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստաբլի), Ձեռագրերի համեմատութեամբ լոյս ընծայեց Վարդապետ Ղլտճեան, Ա, էջ 16, Սբ. Էջմիածին 1918թ.:

² Նույն տեղում:

ներր արքա են ընտրում հենց Կոստանդին Նգրեցուն մարաջախս Բալզուհին որդուն:

Գի դը Լուդինյանի թագավորության շրջանից մինչև Սսի անկումը ժամանակաշրջանի համար արժեքավոր ոկղրնադրյուր է համարվում Ժան Դարգելի «Ժամանակագրությունը»:

Դարգելը ադուլթյամը ֆրանսիացի է, ծագումով Ֆրանսիայի էստամպ գավառից և նկարագրված ժամանակաշրջանում Կիլիկիայում էի ապրել:³ 1377 թ. երուսազեմի ճանապարհին Կահիրեում, նա հանդիպում է գերեզմարված Լեոն V -ին և ապա իր կյանքը կապում արսորյալ արքայի հետ: Իր հիմնական նյութը նա մեծ մասամբ քսպել է Լեոն Լուզինյանից: Ուստի պտոտահական էջ, «Ժամանակագրության» հեղինակի ընդգծված սուբյեկտիվիզմն ու կոգմնակալությունը: Հեղինակը նշում է Լուզինյանների առաքելությունը, քաջությունն ու վեհանձնությունը փատարանող ուղեգիծը: Աշխատության սկզբնական մասը, ուր նա խոսում է Հայոց արքաների մասին սկսյալ Արդարից ու Տրդատից, լի է առասպելարանությամբ և թյուր տեղեկություններով: Խոսելով Հեթում I-ի մասին, նա նշում է, որ արքան ուներ յոթ որդիներ, և ապա ստղիս Հեթումի հոր Կոստանդին պալլի որդիների անունները: Առավել մանրամասն խոսելով Կիլիկյան Հայաստանի չորս արքաների մասին նա հակասություն է երկու Լուզինյանն արքաներին Կոստանդին II-ի և Կոստանդին III-ի հետ:

Առաջինը, որ փորձում է սպառնացել Դարգելը, դա Լուզինյանների օրինական իրավունքն էր Հայոց գահի նկատմամբ, որը պայմանավորված էր Լեոն IV-ի կտակով և Ամորի Լուզինյանի որդիների Լեոն II-ի թոռը լինելու հանգամանքով:

Հակառակ դրան Դարգելը նշում է, որ Կոստանդին III-ը Բալզուհին (Պաղտին) մարաջախտի որդին է, ընդամենը որդին, որի իրավունքները հայկական գահի նկատմամբ ապօրինի են, քանզի նա ոչ մի ազգակցական և ոչ էլ խնամիական կապերով կապված էր նախորդ Հեթումյան արքայատոհմի հետ: Սակայն պատմիչը բնավ չի խոսում այն մասին, որ Կոստանդին Նդրեցին ևս ուներ ազգակցական կապեր դինաստիայի հետ: Այսպես Կոստանդինը մայրական գծով

³ Г.Микаелян, История Киликийского Армянкого Государство, Ереван, 952, с. 448.

⁴ Յովհաննու Դարգելու ժամանակագրութիւն Յայոց. Թիֆլիս, 1891, գլ. ԺԴ, էջ 16 (այսուհետև Դարգել):

Սմբատ դունդստարի որդի՝ Լևոնի դուստր Մարիունի որդին էր։ Այսինքն Սմբատ գուևդստարի թուև էր՝ Բացի այդ Բալդուին Նդրեցու տոհմը, որի ժառանգական կայվածքն էր դարձել Բարձր-բերդն իր շրջակայքով. Կոստանդին արքայահոր Հեթումյան արքայատոհմի հիմնադրից էր սերված։ Հիշատակության է արժանի նաև Ներսես Պալիանենցի և Հեթում պատմիչի շարունակողի վկայություններն այն մասին, որ Կոստանդին II-ը Լևոն IV-ի ազդականն էր։

Բալդուին մարաջախտի տոհմը Կիլիկիայի նշանավոր առաջնակարգ տոհմերից մեկն է եղել, որի վկայություններից է նաև նրա զբաղեցրած բարձր դիրքը պետական համակարգում և Բարձրբերդի պես կարևորագույն ամրության տեր լինելը։ Նդրեցիների ճյուղի իշխանությունը հավանական է, որ պահպանված լինի Բարձրբերդում, ընդհուպ մինչև XV դ. 60-ական թթ. քանզի մինչև 1467 թ. այնտեղ կիսանկախ Հայկական իշխանություն է գոյատևել։⁵

Կոստանդին Նդրեցու իրավական, ազգակցական իրավունքներին դու մարվում է այն փաստը, որ նրան բնորոշում են Կիլիկիայի նշանավոր պարոնները, այսինքն երկրի քաղաքական վերնախավը ճանաչում է Կոստանդինի իրավունքները և հաստատում է Հայոց գահին։ Հայ իշխանների ժողովի և որոշման մասին հաղորդում է հենց ինքը՝ Դարդելը։

Այսպիսով Դարդելի ջանքերն ապացուցելու, որ Կոստանդինը իրավական, ազգակցական առումով որևէ իրավունք չի ունեցել Հայոց գահի նկատմամբ անհիմն են։

«Իշխանք Հայոց ժողովեցան վերստին ի խորհուրդ և ընտրեցին և եղին ի թագաւ որ զորդի պարոն Բողունի մեծի մարջախտին Հայոց, որ կոչեցավ Կոստանդին»։⁶ Ուստի ելնելով ժամանակի օրենսդրական պահանջներից Հայոց իշխանները Կոստանդինին են ընտրում թագավոր, որը նախորդ արքայատոհմի հետ ամենասերտ ազգակցական կապեր ունեցող անձ էր։ Մի անձ, որ սերում էր Հեթումյանների ընդհանուր արմատից։

⁵ Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսուան և Լեւոն մեծագործ, Վեներտիկ 1885, էջ 149:

⁶ Rüdiger Collenberg, The Rupenides, Hethumides and Lusignans. Paris, 1967. III աղյուսակ, H (2).

⁷ Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. 1, եր. 1951, էջ 89:

⁸ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 441, Ալիշան էջ 149:

⁹ Դարդել, գլ. ԽԱ, էջ 52:

Դարդելը ոչ պակաս կարևոր է համարում նաև արքաների բարոյական հատկանիշների նկարագրումը, որանգ ևս նրա համար առաջնայինը Լուզինյանների բարձր բարոյական որակների ընդգծումն է ի հակադրություն Կոստանդին III -ի: Այսպես Գի դը Լուզինյանին ներկայացնելով հավատի և երկրի շահերի ջերմեռանդ պաշտպան նշում է, որ հայերը սպանեցին նրան, քանզի նա շատ էր պատե-
րազմում օտար ասպատակիչների դեմ:¹⁰

Ըստ Դարդելի անհեթեթ իրավիճակ է ստացվում, երբ հայերը ոչ միայն չեն ուզում պատերազմել իրենց իսկ անվտանգության համար, այլև սպանում են իրենց համար պայքարող սյուզերենին: Մինչդեռ իրականութունը միանգակայն այլ էր: Գի դը Լուզինյանը երկիրը արտաքին վտանգից պաշտպանելու ջանք չէր թափում, դեռ ավելին 1359 թ. դրված մի ձեռագիր հիշատակարանում նշվում է, որ հայերը սպանեցին Գի դը Լուզինյանին, իր անպարկեշտ վարքի համար:¹¹

Ինչևէ, ի հակադրություն նրա մասին Դարդելի նկարագրության, մեր առջև է հանում Կոստանդին II-ը որպես դաժան ու վախկոտ անձնավորություն: Դարդելը հատկապես ձգտում է ընդգծել նրա դաժանությունը Գիի եղբոր Ջիվան Լուզինյանի տիկնոջ՝ Սուլթանի և երկու որդիների նկատմամբ, որոնց ըստ պատմիչի Կոստանդինը ցանկանում էր ոչնչացնել բանտում, ուր իր հրամանով բանտարկվել էին, ապա և նրանց փախուստից հետո մարդասպաններ է ուղարկում Կիպրոս:¹²

Այստեղ անհավանական են թվում Կոստանդինին վերագրվող փորձերը Ֆիզիկապես ոչնչացնելու կենդանի մնացած Լուզինյանների, քանզի ցանկության դեպքում արքայական բանտում այն հեշտությամբ կահաղողվեր իրականացնել: Իսկ հարցի զուտ բարոյական առումով կարծում եմ, որ եթե իրոք Կոստանդինը մտադրություն է ունեցել գեթ հեռու պահել գահի հնարավոր հավակնորդներին, ապա ըստ երևույթի իշխող գահակալի համար Ջիվան դը Լուզինյանի ընտանիքը վտանգ է ներկայացրել, քանզի իշխող վերնախավում բնավ էլ քիչ չէին նրանց կողմնակիցներ: Ուստի տեղին չէ քարկոծել Կոստանդին II-ին քաղաքական հակառակորդների

¹⁰ Նույն տեղում, գլ. ԼԹ, էջ 49:

¹¹ ԺՂ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, Եր. 1956, էջ 441:

¹² Դարդել, գլ. ԽԲ - ԽԳ, էջ 53 - 55:

չեղոքացնելու համար, մանավանդ որ նմանատիպ պրակտիկան բնավ խորթ չէր և կաթողիկ միապետություններին:

Ըստ Դարդելի Կոստանդին II-ը կամազուրկ պետական ղեկավար էր: Նա ի տարբերություն Լուզինյանների, ունակ չէ պաշտպանելու պետության անվտանգությունը և ավելին, ունակ էր դավաճանություն. նա հոժարակամ եգիպտացիներին է գիջում: Տարսոնը և Ադանան: Մինչդեռ իրականում 1360 թ. Կիլիկիայի վրա է հարձակվում Հաղեպի էմիր Պայտամուրը, որից հայերը պարտվում են և ի վերջո կորսվում են վերոհիշյալ քաղաքները:¹³

Կոստանդին II-ի դահակալության ընթացքում պետությունը կորցրեց իր բարեբեր շրջանները, որոնց թվում և նրա ողնաշարը կազմող Դաշտային Կիլիկիան, գրկվեց ծովային ելքից, երկրից արտագաղթը ընգույնեց հսկայական չափեր և իր հաջորդին թողեց շատ ավելի թույլ ու անկենսունակ պետություն, քան ստացել էր: Այնուամենայնիվ Կոստանդինին հաջողվեց պետության կյանքը ևրկարածգել և մի որոշ ժամանակ: Անկենսունակ մի պետություն, որի գոյության հիմնասյունները մի ժամանակ Եվրոսյան և մոնղոլներն էին, այժմ դեմ հանդիման մնացել էր եգիպտական տարեցտարի զորացող սուլթանության առջև: Կոստանդինը առավելագույնս օգտագործեց եվրոպական գործոնը, երբ Կիպրոսի և Հռոդոսի օժանդակությամբ 1346 թ. ժամանակավոր հաղթանակի հասավ եգիպտացիների դեմ և նույնիսկ վերագրավեց Այասը:¹⁴

1355 թ. Կոստանդինին ևս մեկ անգամ հաջողվեց ետ մղել Եգիպտական զորքերի Դաշտային Կիլիկիա կատարած արշավանքը: Սակայն հակամարտ կողմերի ուժերը խիստ անհավասար էին և 1360 թ. եգիպտական զորքերին ի վերջո հաջողվեց գրավել Դաշտային Կիլիկիան:

Հատկանշական է այն, որ Կիլիկիայի թագավորության թուլացման գործում անմասն չէր նաև Կիպրոսի Պետրոս I թագավորը, որի վերաբերյալ Դարդելը չեզոք կարծիք ունի: Այսպես Կոստանդին III-ի դաշնակից Պետրոսը, նույն 1360 թ., ըրտ Դարդելի «հրավիրվեց» Կոնստնտին տիրելու, նրա բնակիչներին կողմից:¹⁵ Սակայն իրականում

¹³ ԺՊ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 451:

¹⁴ Г. Микаелян, ст. 464.

¹⁵ Դարդել, գլ. ԽԱ, էջ 52:

յուրացրեց Կոստանդինի ձեռքում մնացած այդ միակ ծովային Հենակետը: Ավելին դեռ Կոստանդինի կենդանության ժամանակ Պետրոսը փորձեր էր կատարում Հայոց գաՀի նկատմամբ իրավունքը ստանալու Հռոմի պապից, սկզբում իր ազգական ԲոՀեմունդ Լուդինյանի, ապա՝ և վերջինիս եղբոր՝ Լեոնի համար, սակայն առավել Հավանական է Հենց իր համար:

Նման խնդրանքների հիմքը Լուդինյանների, «օրինական», իրավունքներն էին և Հայոց իշխանների գիմում խնդրանքը¹⁶, որը Կոստանդինից դժգոհ մի քանի լատինամետ իշխանների նամակն էր ընդամենը: Հետարքրքրական է, որ Դարգելը շարունակելով իր կողմնակալ շարադրանքը պարոն Հեթումի որդի՝ Կոստանդին III-ին, Կոստանդին II-ի հորեղբոր որդուն համարում է ճորտական ծագումով անձ, որը չի համապատասխանում իրականությանը:

Կոստանդին II-ը մահացավ 1363 թ. և չնայած որ նա ունեցել էր արական ժառանգներ, որոնցից մեզ Հայտնի են առնվազն երկուսը՝ Օշինը և Լեոնը, սակայն նրանք վաղ տարիքում մահանում ևն և իշխանների ընտրությունը կանգ է առնում Կոստանդինի ազգականի վրա: Սակայն Քոլլենբերգը նշում է, որ Կոստանդինը ունեցել է ևս մեկ որդի, որի որդին ու թոռն էին 1376-1424 թթ. իշխած Կոստանդինը և Կարապետը:¹⁷

Սուրբ թագավոր Կոստանդին Աջուն աւծեսլ անեղին:¹⁸

Ահա այսպես է արտահայտվում ժամանակակից գրիչը Կոստանդին III-ի մասին: Սա վկայություն է այն բանի, որ Դարգելի կերտած թագավորի կերպարը իրականում չի համապատասխանում Կոստանդին II-ի իսկական կերպարին:

¹⁶ Նույն տեղում, գլ. ԽՁ, էջ 57-58:

¹⁷ Rudt Collenberg, III աղյուսակ, Ի. (2).

¹⁸ ԺՂ դարի հիշատակարաններ, Ի. Բ, էջ 404:

**THE INFORMATION OF JAN DARDEL'S
"THE ARMENIANS' CHRONOLOGY" ON KONSTANDIN II**
Summary

Levon Luzinian's biographer, a catholic clergyman, Jan Dardel's biased attitude against the Luzinians' dynastic adversary the Cilician king Constandin II Hetumian Nzretsi (1344-1362) is proved and substantiated in the article. Dardel introduced Constandin as a usurper, brutal, vindictive ruler, unable to secure the safety of state.

Contrary to that, the historical facts prove that Constandin II displaying his military, diplomatic and political proficiencies managed to prolong for a few decades the existence of the degrading kingdom. Dardel's accusations of Konstandin's personal features are not convincing. The author's biased attitude is obvious from them.

Dardel mentioned that Constandin has no any relation with the king family and became king in illegal way. Meanwhile Constandin II was descended from the Nzretsys who regarded as one of the Hetumians' branch. His choice was absolutely legal according to the laws in force of the mentioned period.

Though Dardel is considered one of the main original sources of the period, Dardel's work on the whole and Constandin's part specifically must be regarded with reserves and compared with the other original sources.

Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԸ (XIV-XVII դդ.)

Կ. Պոլսի Հայ եկեղեցիների պատմությունը սերտորեն կապված է տեղի Հայ Համայնքի ձևավորման ու կայացման պատմության հետ և կազմում է վերջինիս բնութագրական կողմերից մեկը: Միաժամանակ, այդ եկեղեցիների պատմությունը նպաստում է բարձրելու ոչ միայն առհասարակ ազգային կրոնի և եկեղեցու կարևորագույն նշանակությունը Հայ Համայնքի կյանքում: Եկեղեցիների Հանդեսի օսմանյան պետություն վարած քաղաքականությունը յուրահատուկ անդրադարձն էր այն իրողության, թե ինչպիսի վերարժեքում էին որդեգրել օսմանները Հպատակ միլիթների ազգային-կրոնական ինքնություն, այս դեպքում՝ Հայերի նկատմամբ: Ճիշտ նույն կերպ, Կ. Պոլսի Հունական եկեղեցիների Հետագա ճակատագիրը տնօրինելու հարցում օսմանյան սուլթանների քաղաքականությունը ի հայտ է բերում Հույների պաշտամունքային տաճարներից մեծադեպ զրկելու միջոցով այդ ժողովրդի դիմադրական ոգին ընկճելու նպատակը: Ավելացնենք նաև, որ Կ. Պոլսի Հունական եկեղեցիների մի մասը Հայերին Հանձնելու իրողությունը սոսկ ինքնարավ կամ պատահական երևույթ չէր, այլ նվաճողի կողմից Հետամտում էր Հույն և Հայ Հանրությունների միջև մշտական գոտություն որոմ ցանելու Հետագա նպատակը:

Իրրև առանձին կրոնական հանրություն, Կ. Պոլսի Հայերը խմբված էին իրենց ի սեփականություն տրված եկեղեցիների շուրջ: Օսմանյան թուրքերի կողմից Կ. Պոլսը դրախելուց առաջ Հայ եկեղեցիների Հիշատակության հնք Հանդիպում և մայրութազգին Հանդիպակաց ճենովական Ղապթիա քաղաքում (ս. Սարգիս, ս. Լուսավորիչ) և բուն Կ. Պոլսում (ս. Սարգիս): XIV դ. ձեռագիր Հիշատակարաններում երիցս Հիշատակվում է ս. Սարգիս եկեղեցին: Անդրադառնալով դրանց առանձին-առանձին, նկատելով, որ դրանք գրչագրվել են Հենց այդ անունով եկեղեցիների Հովանու ներքո:

Առաջին Հիշատակարանում գրիչ Աստվածատուր աբեղան Հայտնում է, որ Ավետարանը գրվել է «աշխարհս Յունաց, ի քաղաքս

Կոստանդինուպոլիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի... ի թվականիս ՊԹ (1360)»¹:

Հաջորդ հիշատակարանը գրվել է գրանից մեկ ասորի անց, գրիչ Ստեփանոսի ձեռքով. «գրեցսս ի թուին Հայոց ՊԹ (1361) ի Կոստանդինուպոլիս, մոտ ի Ղալաթան, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի»²: Սուրբ Սարգսին վերաբերող՝ XIV դ. վերջին հիշատակարանի գրիչը ես այժմանագրում է, որ այն գրվել է 1398 թ. «ի քաղաքն Խոստոան Հանդէպ Կոստանդինուպուլսի», շարունակելով. որ «եաղմատիանս սուրբ ի մեծ ե յաւազ եկեղեցին ի ս. Սարգիս»³:

Առաջին անգամ՝ 1360 թ. հիշատակված ս. Սարգիս եկեղեցին իր գտնվելու տեղի իմաստով տարակույսի տեղիք չի տալիս. այն գտնվում է, ըստ գրչի անվերապահ խոսքի, բուն Կոստանդինուպոլսում (քաղաքի XIV դ. շրջագծում): Տեղը մատնանշելու տեսակետից որեէ երկամտության տեղիք չի տալիս նաև 1398 թ. հիշատակված ս. Սարգիսը՝ այդ տեղը Խալատան (Ղալաթիա) է: Ուշագրավն այստեղ սակայն, 1361 թ. հիշատակված ս. Սարգիսն է, որ գտնվում է «մօտ ի Ղալաթան»: Պետք է կարծել, որ 1361-ի և 1398-ի հիշատակարանները վերաբերում են միևնույն՝ Ղալաթիայի ս. Սարգիս եկեղեցուն: «Մօտ ի Ղալաթան» (1361 թ. հիշատակարանը) և «ի քաղաքն Խալատան» (1398-ի հիշատակարանը) դարձվածները, որոնք, թվում է, տարբեր իմաստ ունեն (մեկը ցույց է տալիս եկեղեցու՝ Ղալաթիայի մոտ լինելը, իսկ մյուսը բուն Ղալաթիայում գտնվելը), իրականում միևնույն իմաստն ունեն ե. ահա թե ինչու: Ճինովացիները XIII դ. 80-ական թթ. րավականաչափ հաստատուն ամրացել էին Ղալաթիայում՝ իրենց սպիտակաթյան ներքո պահելով լեվանտի առևտրական ուղիները, դրա հետ միասին հանգրվանելով նաև Զմյուռնիայում, Սալոնիկում, ինչպես և Կրետեում: Ղալաթիան՝ իր երկհարկ ու եռահարկ շենքերով և աստիճանաբար ծավալման ակնհայտ միտումներով բյուզանդական մայրաքաղաքի դեմ կանգնում էր ոչ միայն իր աշխարհագրական

¹ Յուզակ հայերեն ծեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վիեճա: Կազմ. Տաշեան Յ.: Վիեննա, 1895, էջ 782 ք:

² Կիլիկերեան Բ., Յուզակ հայերեն ծեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից: ԱՄՍԻԿԻԱՍ, 1957, էջ 1220:

³ ԺԴ դարի հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ (Կազմ. Խաչիկյան Լ.), Ե., 1950, էջ 622-623:

նպաստավոր դիրքով, տյլև առևտրատնտեսական աճող գորությամբ, որ իրական սպառնալիք էր դառնում վերջինիս համար: Այսուհանդերձ, չեզանտում ավանդույթի ուժով հարատևում էր դերահռչակ քապաքի՝ Կոստանդնուպոլսի հեղինակությունը, որ ստվերում էր, բնականաբար, դիմացը ծվարած, թեկուզ և շատ կենսունակ, ճենովացիների բնակավայրի անունը: Շատ հատկանշական է, որ Ղալաթիայում իրենց առևտրական, բանկային գործառնությունների, նավեր վարձելու, բեռնել-բեռնաթափելու, տների առուծախի և այլ գործարքների վերաբերյալ ամեն մի փաստաթուղթ կազմելիս ճենովացիները հստակ արձանագրում էին, որ Ղալաթիան (Բերան) գտնվում է Կ.Պոլսի մոտ (կամ հանդեպ)՝ հետեյալ դարձվածով. “actium in Pera ante Constantinopolim sub logia launensium”⁴:

1361 թ. հիշատակարանի «գրեցաւ ի Կոստանդնուպոլիս մօտ ի Ղալաթան» դարձվածը գրված է վերոհիշյալ՝ ճենովական դարձվածի ճիշտ պատճենումով և ունի «գրվեց Կոստանդնուպոլսի մոտ գտնվող Պերայում (Ղալաթիայում)» իմաստը: Նույն արտահայտութիւնը, այս անգամ բառացի և անվերապահ, կրկնվում է 1398 թ. հիշատակարանում՝ «ի Խալատան հանդէպ Կոստանդնուպալսի»: Այս դարձվածը XVII դ. II կեսին գործածում էր Երեմիա Քյումուրճյանը՝ «ի քաղաքն Ղալաթիայ, որ կայ հանդէպ Բիւղանդիոյ» ձևով: Արդեն շատ ավելի ուշ շրջանում, XVIII դ. II քստորդին ավանդական դարձած այս դարձվածը դեռևս հարատևում էր գրականութիւն մեջ. դրանից օգտվել է նաև Հովհ. Հաննու պատմագիրը՝ Ղալաթիայի ս. Լուսավորիչ եկեղեցու այրվելու առիթով, 1731 թ., գրելով «ի Խալաթիա որ է հանդէպ Կոստանդնուպոլսոյ»⁵:

Հ.Պերպերյանը ս. Սարգիս եկեղեցիներին նվիրված իր ուշագրավ հոդվածում վարանում է նույնացնել 1361-ի և 1398-ի հիշատակարաններում արձանագրված այդ եկեղեցիները, նկատելով, թե «Անուններուն նոյնութենէն անհրաժեշտօրէն կարելի չէ հետեւցընել, սակայն, թէ 1361-ին և 1398-ին հիշուած համանուն եկեղեցիները

⁴ Скржинская Е. Е., Генуезцы в Константинополе в XIV в. “Византийский временник”, М. 1947, т. 1, с. 226.

⁵ Երեմիա Չլէլայի Քէօմիւրճեան, Պատմութիւն իրակիզման Կոստանդնուպոլսոյ 1660 տարւոյ: Դրատարակութեան պատրաստեց Բամպուրճեան Գ.: Ստամպուլ, 1991, էջ 39: Յովհաննէս Դաննա, Գիրք պատմութեան: Կ.Պոլիս, 1782, էջ 149:

նոյնն են, որովհետեւ առաջինը կը գտնուէր ի մօտ Ղալազան», իսկ երկրորդը «ի քաղաքն խողատան»։ Կարծում ենք, որ ոչ մի տարբերութիւն չկա այս երկու դարձվածներէ իմաստի մեջ և հստակորեն վկայում է, որ երկու դեպքում էլ խոսքը վերաբերում է Ղալաթիայի ս. Սարգիս եկեղեցուն։

Նշված երկու հիշատակարանների ս. Սարգիս եկեղեցին բնավ չի բացառում 1360 թ. մեղ արդեն ծանոթ հիշատակարանի վկայութիւնը, այն, որ բուն Կ.Պոլսում գործում էր ես մեկ ս. Սարգիս եկեղեցի, որը հիշատակված է մեկ տարով ավելի վաղ, քան Ղալաթիայի ս. Սարգիսը։ Դա նշանակում է նույնանուն եկեղեցիների համատեղ գոյութիւնը Կ. Պոլսում ե Ղալաթիոյում։ Հարկ է առանձնացնել Հ. Պերպերյանի նուրբ դիտողութիւնը 1398 թ. հիշատակարանի մի բնորոշման վերաբերյոյ, որտեղ Ղալաթիոյի ս. Սարգիսը նկատվում է իբրև «մեծ ե ավագ եկեղեցի»։ «Գրիչը» աւագ բառով արգէօք ըսել, կուղէր. թե համանուն փոքր եկեղեցի մըն ալ կար, թէ պարզապէս «մեծ» բառին սաստկացուցիչ հոմանիչ գործածած է ղայն», - գրում է նա։

Կարծում ենք ճիշտ է առաջին դիտողութիւնը՝ հիշատակարանի «աւագ» բառը ենթադրում է նաեւ համանուն փոքր եկեղեցու գոյութիւնը Վլատկայում (ս. Սարգիս)։ Ճիշտ նույն իմաստով էր Սիմեոն Լեհացին հորջորջում Հիսար գիբիի ս. Նիկողոսը («աւագն սուրբ Նիկողոս») այն Կոմրուքի (էդիրնե կափու, Քեֆեւի թաղ) ս. Նիկողոսից տարբերելու համար։ Կնշանակի, 1360 թ. հիշատակարանում նշված ս. Սարգիս եկեղեցին (Կ. Պոլիս, Վլանկա) իր չափերով եղել է փոքր համեմատած Ղալաթիայի իր «մեծ և աւագ» անվանակցի հետ։

Ս. Սարգիս եկեղեցիների խնդիրը սրանով չի փակվում, երբ նկատի ենք ունենում արդեն XV դարում՝ 1473 և 1475 թթ. գրված երկու հիշատակարանները, որտեղ հիշվում է ևս մեկ ս. Սարգիս եկեղեցի։ Զույգ հիշատակարաններում էլ խոսքը, առանց կասկածի, վերաբերում է միևնույն եկեղեցուն, որովհետև ե մեկ, և մյուս դեպքում մատնացուց է արվում միևնույն թաղը, որտեղ գտնվում են այդ եկեղեցիները։ Ահա զրանցից առաջինը. «Այլ ե ի թուրքերու թեան հայկազուն սեռի Զիբ (1473) ամի սուրբ Աւետարանս դերեալ եղել...

⁶ Պերպերեան Գ., Իսթանպուլի սուրբ Սարգիս եկեղեցիները ԺԴ-ԺԵ դարերուն, Շողակաթ, 1995, էջ 90:

⁷ Նույն տեղում, էջ 91:

Եւ այլ մի Այսմաւուրք աղատեալ ի գերութենէ եւ է այժմ յԸստրմպօլս ի յեայ աթաւասիայի մահալսնի սուրբ Սարգսի տաճարն»⁸:

Երկրորդը՝ 1475 թ. Հիշատակարանը, դարձյալ գրվել է նույն եկեղեցում. «Զվերջին ստացաւ սուրբ Աւետարանիս զպարոն Աւետիք յիշեսլիք Հանդերձ ծնողովք որ ստացաւ դուրսը Աւետարանս ի յայլագեացն որ գերեալ ի Կաֆայէն ե ըբրին յՍտամպալս: Եւ ես Աւետիքս որ եմ տրապիղոնցի եւ եմ այժմ սուրկու 'ս ի յԸստամպալս ի յԱյթոթոսիայի մահալսնի զուրոն սրբոյն Սարգսի յաւրավարին»⁹:

«Աթաւասիայի» կամ որ նույնն է՝ «Այթոթոսիայի մահալսն» գտնվում էր Ոսկեղջյուրի եզերքին և Հիշատակարաններում Հանգես է գալիս իբրև բյուզանդական ս. Թեոդոսիա (վա՛նքի անունն է) անվան աղավաղված ձև¹⁰: Հետևաբար, այս ս. Սարգիսը գտնվում էր բուն Կոստանդնուպոլսում: Եվ այս պատճառով էլ կարիք չկա այն նույնացնելու 1361 թ. Հիշատակարանում հիշված ս. Սարգսի Հետ (ի Կոստանդնուպօլիս, մօտ ի Ղալաթան), որը ինչպես տեսանք, գտնվում էր ոչ թե Կ. Պոլսում, այլ այդ քաղաքին մոտ գտնվող Ղալաթիայում: Մինչդեռ, այդ հնարավոր համարելով, Հ. Պերպերյանը կարծում է, որ նույնն են 1360-ի և 1361-ի Հիշատակարանների ս. Սարգիս եկեղեցիները՝ «դատելով երկու յիշատակարաններուն թուականներուն մերձաւորութենէն, ներելի է խորհիլ, թէ երկուքը միևնույն եկեղեցին են, յիշուած մէկ տարուան տարբերութեամբ»¹¹:

⁸ Յուզակ ծեռագրաց որ ի Գանդես ամսօրեայ: Կազմ. Ոսկեան Գ.: Վիեննա, 1976, էջ 310:

⁹ Ճե դարի հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ: Կազմ. Խաչիկյան Լ.: Ե., 1958, էջ 389:

¹⁰ Պրպերյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 90: Կ. Պոլսի տարբեր թաղերում այդ անվամբ կային մի քանի եկեղեցիներ, որոնցից միայն երկուսն է առավել հավանական համարում Գ. Տեր-Անդրեասյանը, որ կապ ունենան մեզ հետաքրքրող ս. Թեոդոսիա-Այթոթոսիա մահալայի ս. Սարգսի հետ (Տեր-Անդրեասեան Գ., Իսթանպուլի առաջին հայկական եկեղեցիները եւ ս. Գեորգ պատրիարքամիստ եկեղեցին, Շողակաթ, 1995, էջ 97): Ս. Թեոդոսիա եկեղեցիներից մեկը հետագայում մզկիթի վերածված Գյուլ ջամիլ էր Ոսկեղջյուրի շրջանում, որտեղ գտնվում էր նաև բյուզանդական Պանտոկրատոր եկեղեցին (ներկայիս Ջեյրեք ջամիլ) (Николаев А. Современное состояние памятников византийского зодчества в Стамбуле, Византийский современник, 1953, т. VII, с. 147, 157).

¹¹ Պրպերյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 91:

Չի կարելի, սակայն, Համաձայնել այս կարծիքի Հետ, քանի որ, ինչպես տեսանք, 1360 թ. Հիշատակարանի ս. Սարգիսը գտնվում էր բուն Կոստանդնուպոլսում, իսկ 1361-ինը՝ Ղալաթիայում: Միացնելով կամ նույնացնելով այս երկու եկեղեցիները, Չ.Պերպերյանը, բնականաբար, Հնարավոր է Համարում դրանց նույնացումը Այթոթոսիայի թաղի ս. Սարգսի Հետ, այսինքն պաշտպանում է, միայն մեկ ս. Սարգիս եկեղեցի լինելու ենթադրությունը, որ Հավանական է: Նույնը կարող էին լինել միայն 1361-ին և 1398-ին Հիշված Համանուն եկեղեցիները, որոնք երկուսն էլ, ըստ Հիշատակարանների, տեղադրվում են Ղալաթիայում և որոնց նույնությունը կասկածելու որևէ հիմք չունենք: Այստեղ ավելացնենք, որ Հիշատակարաններում եկեղեցիների դանվելու վայրերի որոշակի նշումները Հաշվի չեն առնված Չ.Տեր-Անդրեասյանի՝ նույն այս խնդրին վերաբերող հոդվածում. այստեղ 1360-ի, 1361-ի և 1398-ի Հիշատակարանների ս. Սարգիս եկեղեցիներն անխտիր տեղադրվել են «Ղալաթիոյ շրջանակին մեջ, Բիւղանդական քաղաքէն անկախ»¹²: Քաղաքի՝ Կ.Պոլսի ներսում նա ս. Սարգիս է Հայտարարում միայն նվաճումից Հետո, մատնացույց անելով 1475 թ. վերոհիշյալ Հիշատակարանը:

Արդյոք 1360-ին Հիշատակված ս. Սարգիսը նույն եկեղեցին է, ինչ 1473 և 1475 թթ. Հիշատակվածները, անկախ այն բանից, որ դրանք երեքն էլ, անտարակույս, գտնվելիս են եղել Կոստանդնուպոլսի ներսում (այլ կերպ ասած, որ դրանցից առաջինը ևս գտնվեր Այթոթոսիայի թաղում): Հնարավոր է, թեև այստեղ մի վերապահում պետք է անել. առաջինի և մյուսների միջև կա 113-115 տարվա տարբերություն, որը, ընդամին, ընդգրկում է Կ. Պոլսի անկման և Փաթիհի կողմից մայրաքաղաքում կատարած արմատական փոփոխությունների ժամանակաշրջանը: Այս ժամանակ և Հետագայում հունական եկեղեցիները կամ վերածվում էին մղկիթի, կամ քանդվում ու լքվում և կամ էլ Հանձնվում այլ դավանությունների (այդ թվում և Հայերին) Հետևորդների¹³: Այսուհանդերձ, 1360, 1473 և 1475 թթ.

¹² Տեր-Անդրեասեան Յ., Աշխ. աշխ., էջ 97:

¹³ Սեհմեդ II-ի ժամանակից սկսած, հույները զրկվում էին իրենց եկեղեցիներից, որ շարունակվեց նաև հետագայում: XVI-XVII դդ. անընդհատ կորուստներից հետո նրանց ձեռքին, ըստ Ս. Ռասսիմենի, մնացել էր ընդամենը մի քանի եկեղեցի, ինչպիսիք էին ս. Գեորգի, Դմիտրի Կանավու, ս. Սարիամ, ս. Առաքյալների և այլ

Հիշատակված եկեղեցիների նույնության մասին չենք կարող պնդել առանց Հաստատուն փաստական տվյալների: Ավելացնենք միայն, որ Կ. Պոլսի շրջագծում առավել քան Հայտնի է Վյանկայի ս. Սարգիսը, որն այրվել է 1652 թ. ապրիլի 26-ին. «Այրեցաւ և տանիսն ի վայր իջալ ե. կանգնեալ մնաց չորս պատն», - գրում է Երեմիա Քոմուրճյանը¹⁴: 1660 թ. եկեղեցին լրիվ այրվել է և նորոգվել 1662 թ., բայց որոշ ժամանակ անց, Հիմնահատակ քանդվել թուրքերի ձեռքով¹⁵:

Կ. Պոլսի առումից Հետո Հիշատակված առաջին Հայկական եկեղեցին ս. Ստեփանոսն է՝ 1459 թ. թվադրումով, որ Հայտնի է դառնում Ամիրդովլաթ Ամասիացու Հեղինակած ե իր ձեռքով դրված «Ուսումն բժշկութեան» աշխատության Հիշատակարանից. «Գրեցտ. թագաօրական բժշկարանս ի թվականութեանն Հայոց ԶԹ. (1459) ամին եւ ի նոյեմբերի ամսուն, ի Գ. (3) օրն շարաթ և ի քաղաքին Կոստրնդինոյպաւլի ե. ի յառ. ոտն վանիցն սուրբ Ստեփանոսու ե. ի կաթողիկոսութեանն Հայոց տէր Գրիգորայ և ի Հայրապետութեանն աէր Մարտիրոսին Կոստանդինոյպաւլու վիճակին և ի պարոնութեանն Մահամետ խանին»¹⁶:

Հիշատակարանն ուշագրավ է իր արժեքավոր տեղեկություններ այն մասին, որ 1459 թ. Կ. Պոլսի Հայերի Հոգևոր առաջնորդն էր Մարտիրոսը¹⁷: Ուշագրավ է նաև նրանով, որ այս Հիշատակարանից

եկեղեցիները (Рансимен С. Падение Константинополя. М., 1983, с. 174): Զգալիքանակ էին կազմում կողոպտված և լքված եկեղեցիները:

¹⁴ Երեմիա Զելչաի Քեօմիւրճեանի Օրագրութիւն: Զրատ Նշանեան Ա.: Երուսաղէմ, 1939, էջ 24:

¹⁵ Տես Վ. Թորոզյանի ծանոթագրությունը Երեմիա Զելչաի Քեօմիւրճեանի Ստամբուլոյ պատմութիւն, հ. Բ, Վիեննա, 1932, էջ 278-279: Օրագրութիւն, էջ 385: Այս հեղինակն իր «Պատմութիւն Դճ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն» երկում (Աշխատասիրությամբ Ժ. Ս. Ավետիսյանի: Ե., 1982) ևս հիշում է հրդեհից հետո, 1662 թ. հայկական և հունական եկեղեցիները մեծ վեգիր Ահմեդ Քոյսրուլուի հրամանով քանդելու փաստը, նշելով, որ դրանց հողը վաճառվել է («Քակեաց գշինեալ եկեղեցիսն ' և ի միոյն գվայոսն ծախեալ»), տես նշվ. աշխ., էջ 266:

¹⁶ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 115:

¹⁷ Գ. Տեր-Անդրեասյանը նկատում է, որ Ամիրդովլաթի այս հիշատակարանը շահեկան է «Իսթանպուլի հայ եպիսկոպոսներու (կամ պատրիարքներու) ժամանակագրական անուանացանկի ճշգրտման տեսակետով» (Տեր-Անդրեասեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 99): Նա գրում է, որ ըստ Չամչյանի ցուցակի, Զովակիմ եպիսկոպոսն էր Կ. Պոլսի և Թուրքիայի հայերի առաջին պատրիարքը, բայց հիշատակարանը ճշտում է, որ Տեր Մարտիրոսը նախորդում է նրան՝ Չամչյանի

զատ, այլ աեղ ս. Ստեփանոս եկեղեցու Հիշատակության չենք հանդիւոյում: Մեհմեդի ձեռնարկած բռնազաղթերի, մայրաքաղաքը վերարնակիչներով լցնելու, մանապանդ, այստեղ մահմեդականների իրբե տիրող մեծամասնութիւն հաստատվելու դործընթացում շատ հնարավոր էր ս. Ստեփանոսի, ինչպես և այլ եկեղեցիների կամ ավերումը, կամ մզկիթի վերածելը և կամ էլ այլ նպատակներով օգտագործելը: Ավելացնենք, որ Հ. Տեր-Անգրեասյանը «անծանօթ» է համարում ս. Ստեփանոս վանքի (եկեղեցու) գոյութիւնը՝ ենթադրելով, որ այն կարող էր լինել «մեդի անծանօթ եկեղեցիի մէկ մատուռը կամ խորտններէն մէկուն անունը ըլլալ»¹⁸: Դա քիչ հավանական է, որովհետեւ XV դ. կամ հետադայի Հիշատակարաններում նշվում է որեէ եկեղեցու և ոչ թե խորանի կամ մատուռի տնունը:

Ս. Սարգսից հետո Ղաղաթիայի Հնագույն եկեղեցին ս. Լուսավորիչն է: Եկեղեցու տեղը գնել և կառուցել է կաֆացի Կոմս անվամբ վաճառականը, ինչպես վկայում է եկեղեցու ավագ դռան հետեյալ արձանագրութիւնը. «Ի սկզբան կառուցաւ տաճարս յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաորչին մերոյ և ի Հայրապետութեան Հայոց տեառն Թէոդորոսի սրբազան կոթողիկոսի և ի պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղէմի տեառն Եսայեայ արքեպիսկոպոսի սուաջնոյ դնեալ տեղիս սրբոյ տաճարիս ի ճէնովացւոց Կոմսի անուն բարեպաշտ վաճառականի ուրումն Քէֆէ քաղաքին Ղըրումու յամի տեառն 1436 ՊԶԵ»¹⁹:

Հաջորդ վավերագիրը լրացնում է այս եկեղեցու կառուցման և Հանգամանքների վերաբերյալ հարցերի պատասխանները. «Ի ծնընդենէ Կենարարին մարմնովն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ՌԳՃՂԱ (1391) ամին և ի Հայոց մեծաց թվին ՊԼԸ (1389) ամի և ի Հայրապետութեան տեառն Թէոդորոսի եւ իրիցփոխանութեան տէր Յովանէսի արքեպիսկոպոսի ամենայն ուռուսաց և վլախաց աշխարհի եղեւ սկիզբն

ցուցակի մեջ գրավելով 4-րդ տեղը՝ «իր գահակալութիւնը դնելով 1509-ին»: Բայց խնդիրն այն է, որ Մ. Չամչյանը պատրիարքների ցանկը սկսում է 1461-ից և չէր կարող իր ցուցակում ընդգրկել 1459 թ. հիշված առաջնորդի: Այլ հարց է, արդե՞ն Մարտիրոսի այդ ցուցակում 5-րդ տեղը զբաղեցնելը և 1509 թ. գահակալութիւնը, թե՛ն այստեղ ևս. այդ թվականին Չամչյանը (կամ նրա աղբյուրը) կարող էր նկատի ունենալ ոչ թե 1459-ի Մարտիրոսին, այլ համանուն մեկ ուրիշի:

¹⁸ Տեր-Անդրեասեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 103:

¹⁹ Փիրղալէմեան Ղ., Նոտարք հայոց: Կ. Պոլիս, 1888, էջ 106:

չինուլթեան սրբոյ Լուսաւորչին ի Ղալաթիայ որ յանուն սուրբ Գրիգոր Հայոց Մեծաց Հայրապետի. ձեռնայառու եւ սուլթանդակ լինելով մերային սեռիս Հայոց վաճառականաց աստուածայազ քաղաքին Կաֆային եւ այլոց աշխարհայկանաց եւ քաղաքաց եւս վաճառականք որք եկեալ ի աստուածայազ քաղաքս ի Ղալաթիայս եւ անսեպ զսուրբ աստուածայրնակ աճարո որ անուն սուրբ Լուսաւորչին շինեալ են շինելոց եւս է Կաթալազիկէ եկեղեցի. նայ մեծաւ փափաքամար եւ քաջայ յորդոր յուսով եւ սիրով ձեռնտու սուգնական եղեն»²⁰:

Եկեղեցին, ուրեմն, կառուցվել է 1391 թ. ե նորոգվել 1436 թ., ինչպես Համոզիչ Հաշվարկներով ցույց է ապրիս Բ. Կյուլեսերյանը իր աշխատութեան մեջ²¹: Իր Հերթին, Գ. Բամպուքճյանը գրում է, որ Մաղաքիս Չելեպի ՃեվաՀիրճյանի «ժամանակադրութեան» տվյալներով ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցել է Ղրիմից եկած Կոզմաս անվամբ մի անձնավորութիւն 1391 թ.: Գ. Բամպուքճյանն ավելացնում է, որ իր կողմից գտնված երկու լատինալեզու փիմագրերի Համաձայն, եկեղեցին նորոգվել է 1431 թ.: Պետք է կարծել, ուրեմն, որ եկեղեցու ավագ դռան արձանագրութիւնն արվել է եկեղեցին նորոգելուց Հինգ տարի Հետո (1436):

Վերտրերյալ երկու վավերագրերն էլ վկայում են կաֆացի Հայերի Ղալաթիայում բավական թիվ կազմելու և նրանց ստետրական գործուն գերի մասին: Իր տեղում արդեն տեսանք, որ Հայ վաճառականները սերտ կապեր ունեին ճեռնովացիների Հետ, որոնք XIV դ. ազգեցիկ դիրք գրավելով լեվանտի առևտրում, անում էին ամեն մի Հնարավոր բյուզանդական ազգեցութիւնը Բոսֆորում սահմանափակելու և սեծովյան առևտրական ուղիներում իրենց իշխանութիւնը էլ ավելի տարածելու Համար²²:

Որ Հայ վաճառականներն իրենց սամենին էլ օտար չեն զգացել ճեռնովական Ղալաթիայում, ինքնին վկայում է այստեղ Հայկական այս

²⁰ Յուցակ հայերն ձեռագրաց Սիկոսիայի ի Կիպրոս: Կազմ. Ալիքնեան Ա.: Վիեննա, 1961, էջ 47:

²¹ Կիլիսիեան Բ., Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք: Վիեննա, 1904, էջ 110-134: Տես նաև Գրանտ Ասատուր, Կ. Պոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները: Ընդարձակ օրացույց ազգային հիւանդանոցի: Կ. Պոլիս, 1901, էջ 78:

²² Pamukciyan K., Istanbul Yazilari. Cilt I. Istanbul. 2002. s. 3.

²³ Горянов Б. Т., Византийский город XIII-XV вв. Византийский временник, 1958, т. XIII, с. 164.

երկրորդ եկեղեցին՝ ս. Լուսավորիչը կառուցելու փաստը՝ արգեն երեք տասնամյակից ավելի (1360) գործող ս. Սարգսից հետո: Հատկանշական է, որ 1177 թ. Մ կեսին Կ. Պոլսում գործող հայկական մեկ եկեղեցու՝ ս. Սարգսի դիմաց Ղալաթիայում կային երկուսը: Թեև Պալեոյոզների ժամանակ Բյուզանդիայում մի որոշ չափով վերանայվում էր նոխկին խստամբեր վերաբերմունքը «ոչ ուղղափառ» հայերի հանդեպ²⁴, այսուհանդերձ, գուտ այս շրջանակներում իսկ հայերը Կ. Պոլսում հագիվ թե օգտվեին գործողության ազատությունից. բյուզանդական միջավայրում պետք է պահպանված լիներ դավանական նախանձախնդրությունը: Նույն այդ անհանդուրժողականությունը, ի դեպ, բավական բացասական գեր ունեցավ Բյուզանդիայի պաշտպանական կարողությունները նվազեցնելու կամ սահմանափակելու գործում՝ նույնիսկ օսմանյան թուրքերի հետ ճակատագրական բախումից (1453) ոչ շտո ստալ: 1438 թ., Ֆլորենցիայի ժողովից հետո էլ Բյուզանդիան չկարողացավ դափնակնանքի թյան պատճառով, օգտադործել Լուծի եկեղեցու հետ կնքած միության հնարավորությունները²⁵:

Ս. Լուսավորիչը ևս գերծ չմնաց Կ. Պոլսի եկեղեցիների բաժին ընկած արհավիրքներից, հիմնականում՝ հաճախակի հրդեհներից: Հայտնի է, որ 1731 թ. հրդեհից հետո այդ եկեղեցին նորոգվել է 1733թ., ապա վերստին այրվել 1771 թ., հետո վերաշինվել բավական ժամանակ անց, 1799 թ. արգելքների պատճառով²⁶: Օսմանյան իշխանությունների դժկամությունն առհասարակ եկեղեցիների նորոգման թույլտվության հարցում, այս դեպքում, հավանաբար, բացատրվում է եկեղեցու մեծությամբ և ազդեցիկ տեսքով, որ կարող էր գրգռել կրոնական կրթերը: Նորոգումը ձգձգվելու պատճառներից էին նաև հայ ջողերի միջև չգողարող երկպառակությունները. ժամանակակիցներից մեկը թալանչիական գործողությունների մեջ է մեղադրում

²⁴ Սիրունի Յ. Ճ., Պոլիս եւ իր դերը, 1453-1800, հ. 1: Բեյրութ, 1965, էջ 85-86:

²⁵ Ренсимен С., նշվ. աշխ., էջ 73-74:

²⁶ Կիլիսեոնեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 113: Յովհաննես Չաննա, նշվ. աշխ., էջ 149: Ինժեներան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Վենետիկ, 1804, հ. Ե, էջ 183: Ս. Լուսավորիչն աչքի էր ընկնում իր մեծությամբ և ճարտարապետական ոճով: Այն «յոյժ գեղեցիկ, վիճաշէն եւ կամարակապ» շինութիւն էր (Սիմեոն դպրի Լեհացույ Ուղեգրութիւն: Գրատ. Ալիսեան Ե., Վիեննա, 1936, էջ 25):

«իշխանաց տեղւոյն որք զգանձս տաճարին յափշաակեալ իւրացուցանէին և ուստի ոչ կամէին լուելեայն շինուլթիւն նորին»²⁷:

Կ. Պոլսի Հայկական Հնտգույն եկեղեցիներէից է Կոմրուքի (Կարակոմրուք) ս.Նիկողայոս եկեղեցին, որը նախքան Հայերին անցնելը, բյուզանդական կայսրութեան օրերում Հայտնի էր Մանուելի մենաստան անվամբ: Հուլյն հեղինակ Պասպատին, վկայակոչելով ճենովացի հեղինակներին, գրում է, որ եկեղեցին կաֆացի Հայ գաղթականներին է Հանձնել Մեհմեդը, Հավանաբար, նրանց գաղթեցնելու տարին՝ 1475 թ.²⁸: Եկեղեցու կեսը տրված էր Հայերին, իսկ մյուս կեսը՝ Ղրիմից գաղթեցված գոմինիկյաններին, Հավանական է՝ նույն 1475 թ.: Գրիգոր Դարանաղցին գրում է, որ եկեղեցու «կէսն Ֆուանգաց էր և կէսն մեր Հայոց աղգին»²⁹: Այս Համակեցութիւնը շարունակվում էր Աիմեոն Լեհացու ժամանակ. նա գրում է, որ Պալատում (Կոմրուք) կա «եկեղեցի մի. կէսն Ֆուանկի, կէսն Հայի, նոքա ժամ ու պատարաղ կառնուն. եւ Հայք կառնեն ի միասին սիրով եւ իւղաղութեամբ»³⁰: Ժամանակի ընթացքում Հայերն ընդարձակել էին իրենց մասը՝ ղնելով կից հողերը և կառուցելով շինութիւններ, խմելու ջուր հասցնելով եկեղեցի և այլն: Պետք է կարծել, որ թաղում թուրքերը զգալի թիվ են կազմել և կամ էլ ս.Նիկողայոսը գտնվել է նրանց մզկիթին բավական մոտ, որի պատճառով, ինչպես ամենուրեք Կ. Պոլսում, թուրքերը մտադրվել էին եկեղեցին խլել «անհավատներից»: Գործը, թվում է, կարելի էր կարգավորել կաշառքով և Հայերը մուֆտիին տվել էին 200 դուրուշ, որ սակայն, Հետ են վերցնում՝ անփութութիւն ցուցաբերելով: Դրանից Հետո մուֆտին Հավաքում է ուլեմներին, որոնք մուլեռանդ ամբոխի գլուխ անցած՝ լցվում են եկեղեցի և այն հոչակում մզկիթ:

Թուրքերի անարգել ընթացքը պայմանավորված էր ոչ միայն իսլամի գերակայութեամբ, այլև քաղաքի Հայութեան հոգեոր

²⁷ Կիւլտւրեան Բ., Եզվ. աշխ., էջ 114:

²⁸ «Բանասեր», Փարիզ, 1899, գիրք Ա, էջ 48-49: Այս ս. Նիկողայոս եկեղեցին, ինչպես գրում էր Գր. Գալեմքարյանը, գտնվում էր Ոսկեղջյուրի կողմը, Ենի Կափուի, Պալաթի, Էդիրնե կափուի և Կարակոմրուքի միջև, ուստի հիշվում է այս չորս անուններով (Գալեմքարեան Գր., Կ. Պոլսոյ Պէտրոլուի հայոց գերեզմանատունը: Դանդէտ ամսօրեայ, 1911, N 6-8, էջ 478):

²⁹ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ: Երուսաղէմ, 1915, էջ 186:

³⁰ Սիմեոն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, էջ 25:

անիշխանությամբ: Պատրիարքական աթոռի Համար անդիջում. պայքար էր ծավալել Գրիգոր Կեսարացու և Հովհաննես Խուլի միջև: Գրիգոր Դարանաղցու այս առթիվ հայտնի դատողությունները, որքան էլ կրքոտ լինեն Կեսարացու նկատմամբ, այսուհանդերձ, բավական լույս են սփռում իրողության վրա. «Յայնքան թշուառական ատենին ինքն (Կեսարացին - Ա. Խ.) կամ Խուլն բնաւ փոյթ չեն առնոյր եկեղեցւոյն և եկեղեցականսոցն և քրիստոնէից անհնարին ողոյն և անմխիթար վշտացն: Այլ ևս աղմուկ և խռովութիւն կու անկանի ի մէջ հայոց վասն պատրիարգութեան առնելոյ աղագաւ և մարտ եղեալ էր Հետ Յովանէսին մինչ գնա փախուցեալ էր ի Պռուսայ և ինքն (Կեսարացին - Ա. Խ.) տիրեալ էր բռնութեամբ առանց հրամանի արքունեացն և թաղսսորին և ի տեղի իւր եղեալ էր զԵրզնկացի Պակթամուր ձաղն և ինքն զնտցեալ էր ի Լեհաց աշխարհն: Եւ այն եղկելի քահանայքն և ժողովուրդքն անտերունջք և անփարտիւք մնայով բոլոր ամ մի թափոտական կու շրջին որպէս ոչխար կորստական և ոչ ոք էր որ այց առնէր և ժողովէր զցրուեալսն ի մի»³¹:

Եկեղեցուց զրկված թաղի հայերը մեծ զօվարությամբ և պալատի Հետ ունեցած կապերն օգտագործելով՝ մի կերպ հաղթահարում են հուլյների դիմադրութիւնը՝ գնելով «Պալատու զոան ներքև կէս մղոնաւ հեռի, խաւարչուտ տեղի ի մէջ հրէից հունական մի խափան եկեղեցի»՝ ս. Եվստրատիոսը³²: Այսպես, 1628 թ. Կ. Պոլսի հայ եկեղեցիների պատմության մեջ մտավ Պալատի ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին:

Իշխանութիւններից նորոգման հրամանագիր ստացվեց «մեծաւ ջանիւք և բազում ծախիւք»: Եկեղեցու կառուցման համար փողերի հանգանակության, հին շինության գետինը սեփականելու թույլտվութիւն ստանալու համար առանձնապես ջանքեր էին գործադրել Ռստակես վարդապետ Խարբերդցին, մեծահարուստ Պոլպոլճի Աստվածատուր Տիվրիկցին և ինքը՝ այս իրադարձութիւնների մասին հանգամանորեն պատմող Գրիգոր Գարանաղցին: Վերջինս գրում է, որ

³¹ «Բանասեր», 1901, հ. 3, էջ 150:

³² Դույն հեղինակ Պասպատին այլ կերպ է ներկայացնում հայերի՝ ս. Նիկողայոսից զրկվելը: «Հայերը, - գրում է նա, - անհանգիստ ըլլալով սոյն շատ գեղեցիկ տաճարին (ս. Նիկողայոսի - Ա. Խ.) բաղձացող շրջակա բնակիչներէն, թողին զայն, որ անմիջապէս մահմեդական մկիթի փոխուցեալ» («Բանասեր», 1901, հ. 3, էջ 49): Ինչ վերաբերում է Պալատի ս. Հրեշտակապետին, այն ի նորո կառուցվեց ս. Եվստրատիոս բյուզանդական ավերակ տաճարի վրա (նույն տեղում, էջ 50):

Ռստակես վարդապետը «րադուճ աշխատութիւնս կրեսց թուին Հայոց Ռշէ (1628) վերստին նորոգելով եւ Կարդարելով զՊալատու գրան սր. Հրեշտակապետ եկեղեցին, դաս և քարոզ սանյով ե ժողովուրդն յորդորմամբ ժողովք անելով՝ Հագիւ աղաանաց ղեկեղեցին ի պարտուցն»³³:

Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին ևս, ինչպես Կ. Պոլսի գրեթե բոլոր եկեղեցիները, քանիցս վնասվել է հրդեհներից, այրվել է 1692 թ., վերաշինվելուց հետո, կրկին այրվել 1729 թ. հույների մի շարք եկեղեցիների հետ: Նորոգել է Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքը՝ «ձեռնտուութեամբ ակնցի Երևանենց Սեղրոսին՝ հրաման առեալ յարքունուստ»³⁴:

Էդիրնե կափուռի (Կոմրուք, Քեֆելի թաղ) վերը հիշված եկեղեցու հետ միասին Կ. Պոլսում, դեռևս Ֆաթիհի ժամանակներից, գործում էր Հիսար դիբիի համանուն՝ ս. Նիկողայոս մյուս եկեղեցին: Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Ռամկական գրքի» հիշատակարանում (1474) հիշվում է ս. Նիկողայոս եկեղեցի. «ի կաթողիկոսութեան տէր Սարգսին և ի հայրապետութեան տէր Յովակիմայ արհիեպիսկոպոսին ի մայրաքաղաքն ի Կոստանտինոյպօլին ընդ հովանեաւ սրբոյն Նիկողայոսի Աքանչելագործին և ի թուականութիւնքն Հայոց ԶԻԳ (1474) ամին»³⁵:

Հիշվածը չի կարող լինել Կոմրուքի ս. Նիկողայոսը, որովհետև, ինչպես տեսանք, այն հայերին (և դոմինիկյաններին) է հանձնվել Կաֆայի գաղթականությունից (1475) հետո, մինչդեռ ձեռագիրը գրվել է դրանից մեկ տարի առաջ՝ 1474 թ.: Հետևաբար, Ամիրդովլաթի գիրքը ձեռագրվել է հենց այս՝ Հիսար դիբիի ս. Նիկողայոս եկեղեցում: Ամիրդովլաթի մեկ այլ աշխատությունը՝ «Անգիտաց անպէտը» դարձյալ դրչագրվել է «առ ոտն սրբոյն Նիկողայոս Աքանչելագործ և Արագհաս վարդապետին» հղումով, 1482 թ.³⁶, սակայն դժվարանում ենք ասել, թե խոսքը Կոմրուքի, թե Հիսար դիբիի ս. Նիկողայոսին է վերաբերում: Փոխարենը, անկասկած է, որ Հիսար դիբիի ս. Նիկողայոս

³³ Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց: Կազմ. Պողարեան Ն.: Երուսաղէմ, 1979, հ. 9, էջ 141:

³⁴ Ինճիճեան Ղ., Ըշվ. աշխ., էջ 130:

³⁵ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 357:

³⁶ Նույն տեղում, հ. 9, Ե., 1967, էջ 23:

հկեղեցում է դրչագրվել մի Յառմաւուրք՝ 1629 թ., որովհետև այդ ժամանակ արդեն Կոմրուքի ս. Նիկողոսը մզկիթի էր վերածվել³¹:

Ս. Նիկողոսն այրվել է 1660 թ., իսկ ոչ մահամեղակաւ տաճարի վերաշինութիւնը Օսմանյան Թուրքիայում կապված էր մեծ դժվարութիւնների հետ: Զգայով հկեղեցու վրա կախված վտանգը, օսմանյան վերնախավին մոտ կանգնած Ապրո Չելեպին վճռում է այն փրկելու համար վերաձևել խորանի առջև պատ գնել և շինութեանը տալ դպրոցի տեսք, որ և իրականացնում է Երեմիա Քյոմուրճյանը: Սակայն Քյոմուրճյանը վեցիտի հրամանով ս. Նիկողայոսը, ինչպես և Զինիլի համամի ո. Ստրգիսը, քանդվեցին իրրե. ապօրինի շինութեաններ: Այստեղ իր սև գործն էր արել արքունի քարոզիչ մուեռանդ շեյխ Վանին, որի ներշնչումներով պետք է քանդվեին այն բոլոր հկեղեցիները Կ. Պոլսում, որոնք նորոգվել էին 1660 թ. հրդեհից հետո: Այս Վանիի դրգումով էր նաև, որ էրզրումի հայոց հկեղեցին վերածվեց մզկիթի, այն հկեղեցին, որը տասնամյակներ առաջ թուրքերից գնել և հայերին էր վերադարձվել էրզրումի հայ մաքսապետ Սանոս Չելեպին³²:

Հիսար դիբիի ս. Նիկողայոսի շուրջ էին համախմբվել Կ. Պոլսում ակտիվ գործող երեցները. 1650-1660-ական թթ. պատրիարքական կռիվների ժամանակ դաշնակցելով պալսաբնակ ափրիկցիների հետ, նրանք հաջողել էին տուպուղել պատրիարք Մարտիրոս Քեֆեցուն³³ (1659-1660): Ս. Նիկողայոս հկեղեցում գրված է մի Յայսմաւուրք վկայում է, որ այստեղ գործել է դպրոց: Հիշատակարանում հայտնվում է. «Գրեցաւ. և աւարտեցաւ. սբ. պատմութիւնս որ կոչի (Յ)այսմաւուրք թվականիս ՌՁԳ (1634) ի քաղաքն Ստամպուլ ընդ հովանեաւ ս. Նիկողայոսու ի դպրատան վարպետիս որ մեղ զգիրս ուսոյց»¹⁰: Կարելի է ասել, որ այս հկեղեցու դպրատունը գործել է մինչև 1660 թ. հրդեհը, որովհետև Ապրո Չելեպին դպրոցի տեսք տալով հկեղեցու խորանի մոտ գտնվող հատվածին, հենվում էր այն իրողութեան վրա, որ հկեղեցում դպրոց է գործել:

³¹ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 352-353:

³² Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II: Կազմ. Հակոբյան Վ., Ե., 1956, էջ 566-567:

³³ Խաչկոնց Դ., Կ. Պոլսոյ հայ գաղութին ծագումը: Ընդարձակ օրացոյց ազգային հիւանդանոցի, Կ. Պոլիս, 1902, էջ 194:

⁴⁰ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 564:

Կ. Պոլսի Հայ եկեղեցիների մեջ իր Հարուստ պատմութեամբ և կարևորութեամբ առանձնանում է Սուլու մանաստերի ս. Գեորգր (Սամաթիայի Հանրահայտ ս. Գեորգր): Բավական հետաքրքիր, բայց և կնճռոտ Հարց է այս եկեղեցին Հայերին Հանձնելու ժամանակի Հետ կապվող խնդիրը: Ղ Ինճիճյանը գրում է, որ ս. Գեորգր Հայերին է Հանձնվել սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ. «Իսկ այս եկեղեցի որ էր յունաց իտախանեալ կայր յայնժամ՝ ի նոցան է սակս արեան և Հեզութեան ինչ դիպուածոյ յոյր սակս ի րարառ տաճկաց կոչէր Գանլը քիլիսա (արյունոտ եկեղեցի - Ա. Խ.) ինդրել գայս Հայոց առնուն Հրամանաւ սուլթան Սիւլէյմանայ վասն իւրեանց և Հետգհետ է ընդարձակեն մինչ լինել իբր երբեակ եկեղեցի սր. Գէորգ, Աստուածածին և սբ. Երրորդութիւն»⁴¹:

Ղ. Ինճիճյանից ստալ Երեմիա Քյոմուրճյանը ևս գրում է, որ ս. Գեորգը Հայերին է տվել սուլթան Սուլեյմանը և որ նախկինում այն եղել է Կ. Պոլսի Հայերի Հոգևոր վարչութեան կենտրոնը.

Մովահայեաց պարտիպօք
յառաջն էր մեզ փիսկորարան
զոր Յունաց առեալ տայ մեզ
Հունքեարն որ սուլթան Սիւլէյման⁴²:

Սակայն փաստեր կան, որ այս եկեղեցին Հայերին է և՛ եղել դեռևս XV դ. վերջերին: Ս. Գեորգը Հայերին Հանձնելու. Հնագույն վկայութիւնն է Սարգիս դպիր Սարաֆ-Հովհաննիսյանի «Տեղագրութիւն Կ. Պոլսոյ» աշխատութեան մի Հատվածը, որտեղ Հեղինակը Հայտնում է, որ այդ եկեղեցին Հայերին է Հանձնվել Մեհմեդի ժամանակ, որովհետև ինքը տեսել է ընթերցել է Շնորհապու «Ողբ Եդեսիոյ» երկի Հետևյալ Հիշատակարանը. «Գրեցաւ երգարանս տեսան Նէրսէսի ի մայրաքաղաքս Ստընպուլ, ի Սուլու մանաստերս, ընդ Հովանեաւ սրբոյ Գէորգայ զաւրավարին ձեռամբ անիմայ և մեղսամած դրչի Կարապետի երիցու Համշինցոյ: Աղաչեմ զձեզ անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այնչափ էր: Թ՛վին Ջեթր յունիս ամսոյ ԻԵ (942+551=1493)»⁴³:

⁴¹ Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 133:

⁴² Երեմիա Չէլէպի Քեոմիւրճեանի Ստամպուլի պատմութիւն. Հանդէս ամսօրեայ, 1909, N 7, էջ 308:

⁴³ Կարապետեան Պ., Հնգդարեան յիշատակարան Սամաթիոյ ս. Գեորգ եկեղեցւոյ: Ստամբուլ, 1935, էջ 41:

Աստվածատուր տրեդան ևս գրում է իր Հիշատակարանում (Ջն Դ 1495 թ.): «Կսուրբ Աւետարանս որ յիմ Հալայ արգեանց գնեցի ... դրի յիշատակ իմ Հոգոյս և իմ ծնողացն ի սուրբ Գէորգ տաճարիս որ կոչի Սուլու մանաստիք»⁴⁴:

Կան նաև արժանահավատ այլ տեղեկություններ, որ ս. Գեորգը Հայերին է տրվել Մեհմեդի ժամանակ: Պ. Կարապետյանը վկայակոչում է Ահմեդ Գ-ի ժամանակ (1703-1730) տրված մի Ֆերման, որտեղ նշվում է, որ Սուլու մանաստրը կոչված եկեղեցին «Ֆաթիհի գրաւումէն ի վեր յիշեալ Համայնքին (Հայոց) սեփականությունն է»⁴⁵: Այս հեղինակը Հիշում է նաև (առանց բնագիրը մեջբերելու) 1485 թ. ակքերմանցի Պողոս քահանայի դիմումին ի պատասխան Բայազետ Բ-ի (1481-1512) Ֆերմանը՝ ս. Գեորգի շուրջ եղած շինությունները նորոգելու և ազատ տեղերում նոր բնակարաններ կառուցելու վերաբերյալ⁴⁶: Սակայն նշված շինությունների (կամ կացարանների) խնդիրը դրանով չի լուծվել կամ նոր բարդություններ են սուաջ եկել, որովհետև Հայերն այդ Հարցով կրկին դիմել են իշխանություններին: 1507 թ. սուլթանի մի Ֆերմանով (որ մեջբերել է Պ. Կարապետյանը) առաջարկվում է խնդիրը կարգավորել ե վկայակոչվում է Պողոս քահանայի՝ վերոհիշյալ 1485 թ. դիմումը իշխանություններին⁴⁷: Սակայն ս. Գեորգի շուրջ եղած կացարանների Հարցը սրանով էլ չի սպառվել: 1526 թ., արդեն Սուլեյման Կանունի ժամանակվա մի Ֆերմանով ասվում է, որ ակքերմանցի խմբեր են մտել եկեղեցուն պատկանող սենյակները և պետք է պարզել այդտեղ նրանց բնակվելու օրինականությունը⁴⁸:

Ուսումնասիրողները ենթադրաբար փորձում են վերացնել Երեմիա Քյոմուրճյանի և Ղ. Ինճիճյանի տեղեկության (այն, որ ս. Գեորգը Հայերին է Հանձնվել Սուլեյմանի ժամանակ) և վերը բերված Հիշատակարանների (ս. Գեորգը Հայկական է եղել դեռևս Մեհմեդի ժամանակ) միջև եղած Հակասությունը: Այստեղից այն կարծիքը, որ Պերիբլպտոսը (ս. Գեորգի Հունական անվանումը) առաջին անգամ Մեհմեդի

⁴⁴ Հանդես ամսօրեայ, 1964, N 10-12, էջ 508:

⁴⁵ Կարապետեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 37:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 38:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 38-39:

⁴⁸ Փափազյան Ավ., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (XVI-XIX դարեր): Ե., 1999, էջ 181:

կողմից հայերին արվելուց հետո հուլյաները հաջողել են վերստին տիրել դրան, բայց հետագայում Սուլեյմանը այն վերագրաճրել է հայերին¹⁾:

Ենթադրութունը հնարավոր է թվում այն իմաստով, որ պատմութունը ցուցադրում է նման փոխանցումների այլ օրինակներ ևս: Այդպես եղավ 1650-ական թթ. այսպես կոչված «Հաբեշական ժառանգության» շուրջ հուլյաների և հայերի ընդհարումների ժամանակ, երբ Երուսաղեմում նրանք այս կամ այն եկեղեցին հաջողությամբ խլում էին միմյանցից: Բայց մեղ ամենևին հավանական չի թվում Հ. Տեր-Անդրեասյանի այն ենթադրութունը, թե Ինճիճյանի վկայությամբ՝ եկեղեցին թուրքերեն «Գանլը քլիխսու» կոչելը «կը զօրացնէ այն կարծիքը, թէ արիւնահեղութեան դէպքը կրնա պատահած ըլլալ եկեղեցիին տիրացած հայերու և յոյներու միջև, որոնք չեն կրցած հանդուրժել այդ զրկանքին»²⁾:

Իսկպես, Կ. Պոլսում հայերի և հուլյաների միջև եղել են ընդհարումներ, բայց ոչ այնպիսի մասշտաբներով և սրությամբ, որ թուրքերն անվանեին «արյունալի»: Հայկական աղբյուրները համենայն դեպս, այդ հաստատող որևէ փաստ չեն պարունակում, ուստի այդպիսի ենթադրութունը մնում է օդից կախված: Օսմանյան թուրքիայում վանքերը կամ եկեղեցիները «արյունալի» հորջորջվելու համար շատ ավելի հիմնավոր առիթներ կարող էին ունենալ, քան հայ-հունական հակադրութուններն էին:

Ե՞րբ կարող էր ս. Գեորգր հայերից անցնել հուլյաներին, եթե ընդունենք եկեղեցին ձեռքից ձեռք անցնելու վերոհիշյալ ենթադրութունը: Կարծում ենք, 1507-1526 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում և ահա թե ինչու. 1507 թ. Ֆերմանը, ինչպես տեսանք, վկա-

⁴⁹ Այս կարծիքին են նաև Վ. Թորգոմյանը (Երեմիա Չելեպի Քեմիլոնեանի Ստամբուլյոյ պատմութիւն, Կ. Պ., էջ 212) և Գ. Տեր-Անդրեասեանը (Նշվ. աշխ., էջ 105): Վերջինս հավելում է, որ հույները չէին հաշտվելու այդքան փառավոր եկեղեցուց զրկվելու փաստի հետ, և որ նման «անհանդուրժողականությունը» հարատևել է XIX դ. հույն պատրիարք Կոստանդինոսի այն կարծիքի մեջ, թե, իբր, ս. Պերիբլեպտոսը հայերին է հանձնել սուլթան Իբրահիմը 1643 թ., իր հարեմի մի հայուհու միջամտությամբ. Այս, իրոք, անհեթեթ կարծիքը կրկնել է, ցավոք, մի այնպիսի լուրջ հետազոտող, ինչպիսին Ա. Ռանսիմենն է: Պսամաֆիայում (Սամաթիայում), նրա ասելով, այդ եկեղեցին հույների ձեռքին է մնացել Ֆաթիհի ժամանակից մինչև XVII դ. կեսը, երբ սուլթան Իբրահիմը հայերին հանձնեց այն իր հայուհի կնոջը գոհացնելու համար (Рансимен С., Նշվ. աշխ., էջ 173):

⁵⁰ Տեր-Անդրեասեան Գ., Նշվ. աշխ., էջ 105:

յում է, որ եկեղեցին Հայերի ձեռքին է: Դրանից Հետո ս. Գեորգը Հիշվում է 1526թ.⁵¹ Սուլու Մանաստրըի առաջնորդ Գրիգորին տրված Ֆերմանով, որտեղ տեսանք, որ խոսվում է այդ եկեղեցու կացարաններում ակքերմանցիների խմբերի Հայտնվելու մասին: Կնշանակի, 1526 թ. ս. Գեորգը Հաստատապես տնօրինել են Հայերը, ուստի և այդ եկեղեցու ձևորից ձևոք անցնելը (եթե եղել է այդպիսին), պետք է կատարված լինի վերը նշված՝ 1507-1526 թթ. միջև գտնվող ժամանակահատվածում: Այս առիթով մի վերջին անգամ նկատենք, որ ոռւս Հետադոտող Վ.Ա. Գորդևսկին, Հենվելով օսմանյան վավերագրերի վրա, դրում է, որ Սամաթիայի Սուլու մանաստրըը Հայերին է տրվել XVI դարում⁵²: Կարծում ենք, որ խոսքը վերաբերում է երկրորդ անգամ և վերջնականապես Հայերին Հանձնելուն:

Ս. Գեորգը բյուզանդական ճարտարապետության գլուխգործոցներից էր, Հիրավի, փառահեզ տաճար, ե նախքան Հայերին Հանձնվելը, չորս ե կես գար սերտորեն շղերսվել է բյուզանդական պետության Համար կարևոր քաղաքական իրադարձություններին: Պերիբլեպտոսի եկեղեցին, ի շարս այլոց, Հիացմունքով են նկարագրել Կ. Պոլսում գերմանական դեսպանատան աշխատակից Ս. Ֆոն Գեռլախը (XVI դ.), Սիմեոն Լեհացին, Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը⁵², նրանց նախորդող և Հաջորդող այլ Հեղինակներ: Ֆոն Գեռլախը բավական Հանգամանորեն է նկարագրում եկեղեցու ներքին Հարդարանքը, բյուզանդական ժամանակներից մնացած որմնանկարները (Կոստանդիանոս Մեծի, առաքյալների, Հավատի մարտիրոսների և այլն); Եկեղեցին նորոգվել է 1722 թ. ինչպես երեւում է, առանց սովորական արգելքների, որ Հարուցում էին նման դեպքերում օսմանյան իշխանությունները: Կարելի է կարծել, որ այստեղ քիչ նշանակություն չի ունեցել այն, որ նորոգումն իրականացրել է Ահմեդ Գ-ի ճարտարապետ, կեսարացի ազգեցիկ Հայ Մելտոն Արապոզլուն⁵³:

Սուլու մանաստրըում, բացի ս. Գեորգից, XV դ. Հիշվում է նաև մի այլ եկեղեցի՝ ս. Աստվածածինը, որ վկայված է 1495 թ. գրիչ Արրահամի Հիշատակարանով. «Կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ի մայ-

⁵¹ Гордлевский В. А., Избр. Соч. т. IV, М; 1968, с. 557.

⁵² ՉՈստր Գ., Հայ վաճառականներ եւ արհեստաւորներ Կ. Պոլսոյ մէջ: Հայաստանի կոչճակ, 1928, N 48, էջ 1515:

⁵³ Իճիճեան Դ., Ոշվ. աշխ., էջ 131:

րաքաղաքս որ կոչի Կոստանդնուպօրիս ի գուռն սուրբ Աստուածածնին որ այժմ կոչի Սուլու Մանաստիր»⁵⁴:

Ունենք նաև երկու այլ հիշատակարաններ, գրված դարձյալ XV դ. վերջին տասնամյակներին, որտեղ հիշվում է «Զարխափան ս. Աստուածածին» եկեղեցին: Առաջինը գրել է Մարտիրոսը՝ «Ի խնդրոյ» Ամիրդովլաթ Ամասիացու. «Արդ գրեցաւ սա ՚ի թի Ջիթ (1480) ի յամսեանն յուլիս Ը մեծահամբաւ կայսերանիսա քաղաքս Ըստամբաւ ի դուռն Զարխարան Աստուածածնիս»⁵⁵: Եվ երկրորդ հիշատակարանը, որ գրել է Ավետարանը նորոգող Հովհաննեսը. «Ընդ հովանեաւ Զարխափան Աստուածածնիս որ նիկիտացոց է ի թիւ Ջնէ (1498) ի Հայրապետութեան տէր Կարապետի քաղաքիս Կոստանդիանոսի»⁵⁶:

Որտեղ էր գտնվում Զարխափան ս. Աստվածածին եկեղեցին: Այս հարցը բավական քննարկումների տեղիք է տվել հայ պատմաբանասիրական գրականության մեջ՝ ստիժ տալով իրարամերձ կարծիքների: Մի որոշ վարսնումով, բայց և ճիշտ ենթադրելով, Վ. Թորդոմյանը կարծում է, որ այդ եկեղեցին նույն իսկ Կում կափուի պատրիարքանիստ եկեղեցին է՝ ս. Աստվածածինը: Ա. Ալպոյաճյանը այն տեղադրում է Կ. Պոլսի օգապարների մեջ՝ կապելով Ղրիմից 1475 թ. բռնագաղթած հայերի հետ: Վ. Քյուրտյանը, Հ. Սիրունին և Հ. Պերպերյանը այդ եկեղեցին նույնացնում են Սուլու մտնաստերի ս. Աստվածածնի հետ՝ հիմք ընդունելով վերը նշված գրիչ Աբրահամի 1495 թ. հիշատակարանը⁵⁷: Ընդամին, Ա. Ալպոյաճյանը և Հ. Սիրունին «Զարխափան» մակդիրը վերագրում են Սուլու մանաստերի ս. Աստվածածնին հենց այն բանի համար, որ, իրենց պնդումով, այն չէր կարող լինել մյուս ս. Աստվածածին եկեղեցին, պատրիարքանիստը, որովհետև այս վերջինը կառուցվել է 1600-ականի սկզբներին, 1610-ից ոչ ուշ: Նշված տեղադրումները, կարծում ենք, հենվում են գուտ ենթադրությունների վրա և փաստական հիմքեր չունեն: Դժվար է համաձայնել նաև Գ. Բամպուլբեյանի հետ, որը վկայակոչում է մի հիշա-

⁵⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 224:

⁵⁵ Նույն տեղում, հ. Բ, էջ 442:

⁵⁶ Նույն տեղում, հ. Գ, էջ 274:

⁵⁷ Երեմիա Չէլէպի Բեօմիլոթեանի Ստամպոլոյ պատմութիւն, հ. Ա, Կիեմնա, 1913, էջ 226-227: Սիրունի Յ.Ճ., նշվ. աշխ., էջ 254-255: Պերպերեան Յ., Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքութեան հիմնարկութիւնը, Գանդէս ամսօրեայ, 1964, N 10-12, էջ 500:

տակարան (առանց մեղքերման), նկատելով, թե Չարխափան ս. Աստվածածինը պետք է լինի Կարակոմրուքի ս. Թեոթոկոս Պետրաս բյուզանդական եկեղեցին և որը լատիններն ու հայերն օգտագործում էին համատեղ⁵⁸: Սակայն, դժվար է նկատել, որ այս տվյալները վերաբերում են Կարակոմրուքի ս. Նիկողայոս եկեղեցուն և ոչ մի կապ չունեն ս.Աստվածածին եկեղեցու հետ: Գ.Բամպուլքճյանը, սակայն, հիմնավորապես իրավացի է, երբ հենվելով Հիջրայի 1131 թ. (1718-1719) մի ֆերմանի վրա, ճշտում է Կոնստանդուպոլսի պատրիարքանիստ ս. Աստվածածին եկեղեցին հայերին հանձնելու իրողութունը, որ կատարվել է դեռևս Մեհմեդի օրոք, քաղաքը նվաճելուց հետո⁵⁹: Դրանով իսկ հերքվում է Ա. Ալպոյաճյանի և Հ. Սիրունու կարծիքը՝ Կոնստանդուպոլսի ս. Աստվածածինը XVIII դ. սկզբին կառուցվելու վերաբերյալ:

Այժմ նկատենք, որ Սիմեոն Լեհացին ս. Աստվածածինը տեղագրում է Վլանկայի շրջանում («ի Վլանկայ՝ երեք, աւազն սուրբ Նիկողայոս, սուրբ Աստուածածին և սուրբ Սարգիս»)՝⁶⁰ այսինքն, քաղաքի հարավային մասում, Սամաթիայից արևելք: Այստեղ, ինչպես և Սամաթիայում, բնակեցվել են հայ գաղթականների առաջին մեծ խմբերը Մեհմեդի ժամանակ, 1460-ական թթ.⁶¹: Հայտնի է նաև, որ այդ ժամանակներում քանիցս հայ գաղթականներ են բռնագաղթեցվել Կարամանից (1466, 1468, 1473-1474, 1479 թ.)⁶²: Այս բռնագաղթների հետևանքով Կարամանի հայերը Կ. Պոլսում ավելի մեծ թվաքանակ էին կազմում, քան այլ վայրերից եկած իրենց հայրենակիցները՝ ամբողջ 1460-1470-ական թթ.: Այս դեպքում կարամանցի հայերը ոչ բոլորը և ոչ շարունակաբար են տեղավորվել Սամաթիայում և նրանց մի մասը պետք է որ բնակութուն հաստատեր Վլանկայում (որ վկայվում է այս թաղամասում նույնիսկ XVII դ. հայկական եկեղեցիների ամենամեծ քանակի առկայութամբ, երեքը՝ մյուս թաղերի մեկական եկեղեցիների գիմաց. ինչպես գրում է Սիմեոն Լեհացին): Այստեղ նկատենք, որ Կարամանից, (Կիլիկիայից) Կ. Պոլիս տեղափոխված հայերը իրենց բաղ-

⁵⁸ Рамукемян К., նշվ. աշխ., էջ 4:

⁵⁹ Լույն տեղում, էջ 148-149, 152-153:

⁶⁰ Սիմեոն դպրի Լեհացույ Ուղեգրութիւն, էջ 7:

⁶¹ Гордлевский В. А., նշվ. աշխ., էջ 557:

⁶² Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցույ, էջ 10: Այվազովսկի Գ., Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան, հ. Ա, Վենետիկ, 1841, էջ 205: Սիրունի 3. Ճ., նշվ. աշխ., էջ 183, 185:

մամարգությամբ, նոր բնակավայրին հարմարվելու, արհեստներին ու արվեստներին աիրապետելու շնորհիվ իշխող դիրք գրավեցին այդ և դրան հետևող ամբողջ XV. և XVI դդ. Կ.Պոլսի հայ գաղթօջախի, «ալթը ջեմաաթի» կենսագործունենության մեջ: Հենց այդ հանրության՝ «կը» ճյուղի բարբառով խոսող հանրության լեզվով է, որ պետք է կազմավորվեր Կ. Պոլսի խոսակցական, այնուհետև գրական աշխարհարարը:

Վերադառնանք, սակայն, ս. Չարխափան Աստվածածին եկեղեցու ինքնությունը ճշտելուն: Նախ նկատենք, որ 1495 թ. դրիչ Աբրահամի վերոհիշյալ հիշատակարանում աներկբայորեն Սուլու մանաստրրի եկեղեցին կոչվում է ս. Աստվածածնի անունով, ուստի այստեղ նոր ս. Գևորգի կողքին «Չարխափան» մակդիրով ս.Ասավածածին եկեղեցի որոնելու հիմք չկա: Ղ.Ինճիճյանը ևս, ինչպես տեսանք, Սուլու մանաստրրի «երրեակ» եկեղեցիների մեջ իր հիշած ս. Աստվածածնին այդպիսի մակդիր չի տալիս⁶³: Պետք է կարծել, որ Սուլու մանաստրրի կառույցը նախապես կազմված է եղել երկու ս.Գևորգ և ս. Աստվածածին եկեղեցիներից, իսկ հետագայում՝ XV. դ. վերջին կամ XVI դ. սկզբներին այդ համալիրը կոչվել է միայն ս.Գևորգի անունով: Հետագայում է, ուրեմն, որ Սուլու մանաստրրի համալիրին ևս ամրագրվել է ս. Գևորգ անունը, մանավանդ, այս նույն ժամանակներում գործում էր Կում կափուրի ս. Աստվածածին անունը կրող մյուս եկեղեցին: Վ. Քյուրտյանի, Ա. Ալպոյաճյանի և Հ. Սիրունու կարծիքը, որ Չարխափան ս. Աստվածածինը Սուլու Մանաստրրի ս. Աստվածածինն է, ճիշտ համարվել չի կարող, որովհետև ստկա երկու վավերագրերում (1493 և 1495 թթ.) Սուլու մանաստրրի ս. Աստվածածինը հիշվում է առանց «Չարխափան» մակդիրի:

Չարխափան ս. Աստվածածին եկեղեցու տեղը պարզելու համար դիմենք մեզ ծանոթ արդեն՝ 1498 թ. հիշատակարանին, որտեղ ուշադրություն է հրավիրում Քընդ Հովանեաւ Չարխափան Աստուածածնիս, որ նիկիտացոց է» դարձվածը:

Ի՞նչ նիկիտացոց մասին է խոսքը: Անշուշտ՝ Կարամանի նիկիտ (Նիկտա, Նիգգե) քաղաքից և նրա շրջակայքից բռնագաղթած հայերի: Այս քաղաքից հայտնի է Սաղմոսարանի մի հիշատակարան, գրված

⁶³ Ինճիճեան Ղ., Ընվ.աշխ., էջ 133:

«Թվին ՌՃԺԹ (1670) ամին ... ի քաղաքն Նիկտայու ի դուռն սուրբ Աստուածածնին»⁶⁴: Նիկիտից կամ Նիկտայից գաղթած Հայերը Կ. Պոլսի Վլանկա թաղամասում իրենց Հանձնված եկեղեցին կարող էին վերանվանել ի Հիշատակ Հայրենի քաղաքի ս. Աստվածածին եկեղեցու: Հետեարար, առավել հավտնականն այն է, որ Չարխափան ս. Աստվածածին (Նիկիտացոց) եկեղեցին միանդամայն նույնն է, ինչ Վլանկայի կամ Կուժ կտփուժի, այժմյան պատրիարքանիստ ս. Աստվածածին եկեղեցին: 1641 թ., պատրիարքանիստ եկեղեցի դառնալուց ի վեր, ս. Աստվածածինը փաստորեն դարձել է Կ. Պոլսի Հայուժյան Հոգեւոր-եկեղեցական կենտրոնը: Այս եկեղեցին Հայերին է Հանձնվել Կարսմանից Հայերի ընդազաղթերի ժամանակ՝ 1466-1479 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Հենց Վլանկայի (Կուժ կափու) այս ս. Աստվածածին եկեղեցին է, որ Հիշատակում է 1608 թ.՝ Արմենոն Լեհացին իր Ուղեգրության մեջ. «Եւ կայր Ստամպօլ Հինգ եկեղեցի Հայոց, - գրում է նա, - ի Վլանկայ՝ երեք, աւագն սուրբ Նիկողայոս, ս. Աստվածածին եւ սուրբ Սարգիս, ի Պալատն մէկ, եւ ի Աուլու Մանաստըրն մէկ՝ սուրբ Գեորղ անուն»⁶⁵: Ավելացնենք, որ Արմենոն Լեհացին իր թվարկած Հինգ եկեղեցիներից միայն մեկի անունը չի տալիս, բայց պարզ է, որ նկատի ունի Կարակոմրուքի ս. Նիկողայոս եկեղեցին՝ Պալատի թաղում, որ թուրքերը մղկիթի էին վերածելու 1627 թ.՝ փոխարենը Հայերին Հանձնելով ապագա ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու գետինը:

Սիմեոն Լեհացու վերը Հիշատակած եկեղեցիների մեջ չի մտնում Սկյուտարի ս. Կարապետը: Այս եկեղեցին նախապես կոչվել է ս. Կարապետի և ս. Ստեփանոս Նախավկայի անվամբ, այն կառուցվել 1593թ. քիչ առաջ, ինչպես նշում է Վ. Թորգոմյանը՝ վկայակոչելով Ա. Սյուրմեյանի տպագրած մի Հիշատակարանը: Գրիչ Տոնեբ սարկավագն այստեղ հստակ նշում է եկեղեցու տեղը՝ «ի մայրաքաղաքն Ըստամբօլու ի դէմն ի ծովափն ի յԱսկուտարն, գաւառն նորաչէն եկեղեցւոյն սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Ստեփանոսի Նախավկային»⁶⁶: Հետեւաբար, Զաքարիա պատրիարքը ոչ թե եկեղեցու հիմնադրողը, այլ «երկրորդ վերաշինող եղած է 1617-ին», իսկ երրորդ անգամ այն նորոգել է

⁶⁴ Յուզակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Չմիւռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին: Նկարագրեց՝ Տ. եպ. Պալեան, կազմեց՝ Գ. Տըր-Վարդապետան: Ե., 2002, էջ 29:

⁶⁵ Սիմեոն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, էջ 7:

⁶⁶ Երեմիա Չլեպի Թեմիւրճեանի Ստամպօլոյ պատմութիւն, հ. Գ, էջ 270:

Հովհաննես Կոլոա պատրիարքը՝ 1727 թ.⁶⁷: Սկյուտարում XVI դ., ինչպես և XVII դ. I կեսին նշանակալի թիվ կազմող Հայ բնակչութունն չի եղել, ուստի և պետք է կարծել, որ ս. Կարապետը բավական ժամանակ մատուռ է եղել՝ անդամ Ձաքարիա պատրիարքի նորոգությունից հետո էլ, կարելի է կարծել, որ այն նորոգվել է 1617 թ. հետո ևս, որովհետև 1673 թ. Կ.Պոլսի ֆրանսիական դեսպանատան աշխատակից Պտի դը լա Կրուան ս. Կարապետը հիշում է քաղաքի հայկական մյուս չորս եկեղեցիների հետ միասին (ս. Գեորգի, ս. Աստվածածնի, ս. Հրեշտակապետի, ս. Լուսավորչի շարքում)⁶⁸:

Օսմանյան Թուրքիայում XV- XVI դդ. եկեղեցիների մեկ անգամ տրված քանակը (Մեհմեդ Ֆաթիհի ժամանակներից ի վեր) չսոսպանց դժվար էր ավելացնել: Օսմանյան իշխանութունները հաստատակամորեն ձգտում էին պահպանել ոչ մահմեդականների կրոնական տաճարների կառուցման, ինչպես և նորոգման հնարավորությունները հույժ սահմանափակող ավանգույթները: Սիմեոն Լեհացին XVII դ. սկզբներին Կ.Պոլսում հաշվում էր հինգ եկեղեցի (չհաշված Ղալաթիան՝ ս. Լուսավորիչ եկեղեցիով, իսկ Ղալաթիան այդ ժամանակ չէր մտնում բուն մայրաքաղաքի շրջագծի մեջ): Ծիշտ նույնքան՝ հինգ եկեղեցի էլ թվարկում է, ինչպես տեսանք, դր լա Կրուան՝ 1673 թ.: Այստեղ վերհիշենք մեկ-երկու վիճակագրական տվյալներ. ըստ նույն Սիմեոն Լեհացու, XVII դ. սկզբներին Կ.Պոլսում բնակվում էր 80 տուն տեղացի և ավելի քան 40 հաղար տուն «եկն եւ դարիպն»⁶⁹: Ըստ դը լա Կրուայի, 1673 թ. այդ թվերը համապատասխանաբար կազմում էին 8 հազար և 50 հազար⁷⁰: Հայ բնակչության այսպիսի անհամեմատ ստվարացման պայմաններում մայրաքաղաքի Հայ եկեղեցիների թիվը, ինչպես տեսնում ենք, գրեթե նույն էր մնացել:

Եկեղեցիների նորոգման գործը կապված էր մեծ դժվարութունների հետ: Տարերային աղետների կամ հրդեհների դեպքում

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 270-271: Տես նաև Գալւնքերեան Գր., Ձաքարիա եպ. Վանեցի, Գանդես ամսօրեայ, 1911, N 2, էջ 77:

⁶⁸ [Բրանտ Ասատուր], Եզվ. աշխ., էջ 111: Պոլսահայ հեղինակ Յ. քահ. էքսերճեանը ս. Կարապետի մասին գրում է, որ այն «արդեն զոյութիւն ուներ 1555-էն ի վեր», բայց փաստական տվյալ չի բերում (էքսերճեան Յ., Յիշատակարան հնգեակ յղբելեան Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ Սկիւտարու, 1676-1926: Կ. Պոլիս, 1927, էջ 7):

⁶⁹ Սիմեոն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, էջ 8:

⁷⁰ [Բրանտ Ասատուր], Եզվ. աշխ., էջ 111:

դրանք պետք է վերակառուցվեին՝ խստիվ նախկին չափերի և բարձրութեան սահմաններում, որ իրականացվում էր օսմանյան պաշտոնեության ամենատարբեր օղակների աջալուրջ հսկողության պայմաններում: 1848 թ. հոկտեմբերի 12-ի բուլյուլթում, որի տեքստը տպագրել է Հ. Չամուռճյանի (Տերոյենց) «Հայաստան» թերթը, որոշ պատկերացում է տալիս նորոգման հետ կապված պաշտոնական ձեականութիւնների մասին. «Նախ եւ յառաջ տեղւոյն դատաւորը եւ շինուածապետը (մեյմարը) (ճարարասպետը - Ա. Խ.) յատուկ գործակալ խրկելով կը քննէին (քեշֆ կընէին) ականատես կըլլային, կը չափէին, սահմանը կորոշէին եւ որպիսութիւնը իլամով եւ մագպաթսւյով եւ բեսիմով (ղիմումով, արձանագրութեամբ եւ հատակաղծով - Ա. Խ.) Հանդերձ մայրաքաղաքս խրկելով կը ծանուցանէին. Հոս ալ հարկ եղածը ի դորձ դրուելէն ետքը բարձրագոյն գոնէն հրովարտակ կը տրուէր ու ըստ այնմ կը նորոգուէր եկեղեցին»⁷¹: Նորոգված եկեղեցիները մայրաքաղաքում մանավանդ, գավառներում, բավական երկար ժամանակ մնում էին իշխանութիւնների ուշադրութեան կենտրոնում, սրանք ջանասիրաբար և գրեթէ միշտ կաշառքի ականկալութեամբ ստուգում էին (թեֆթիշ), թե արդոք նորոգումը համապատասխանում է եկեղեցիների նախկին չափերին ու ձևին: Նշված բուլյուլթումով գավառներում գտնվող եկեղեցիների նորոգման գործը հանձնվում էր զուտ տեղական իշխանութիւնների իրավասութեանը, որից պետք է եզրակացնել, որ մինչ այդ, այդ գործը խիստ կենտրոնացված է եղել և իրականացվել է Բ. Ղուան վերահսկողութեան ներքո: Խնդրո առարկա բուլյուլթում սուլթանական ֆերմանով անհրաժեշտ էր համարվում միայն «վիցունելու եւ նորէն շինելու կարօտ եղած եկեղեցիներուն շինութեանը» դեպքում:

⁷¹ Հայաստան, 1848, 13 նոյեմբերի:

**THE ANCIENT ARMENIAN CHURCHES OF
CONSTANTINOPLE (XIV-XVII CENTURIES).**

Summary

In the period of turkish domination the Armenians of Constantinople were, as a separate community, gathered around their churches according to the places of their residence.

Two churches St. Sargiss (one in Ghalatia, the other in Constadinople proper), St. Lussavorich (in Ghalatia), St.Stepanos, St.Gevork and St.Astvatsatsin of Sulu monastery, a pair of St.Nikoghayos (of Karakomruk and Hissar deby), St.Hreshtakapet and St.Karapet (in Skutar, on first St. Karapet and Stepanos Nakhavka) churches in Constantinople are mentioned in XV-XVII centuries. The history of these churches are elucidated enough in proper historical- philological literature but some problems connected with the topography and names of these churches are controversial today.

Some of the churches first belonged to the Greeks and were given to the Armenians intact (St. Gevork and St. Astvatsatsim of Suly monastery, St. Nikoghayos of Komrouk) or neglected and destroyed (St.Hreshtakapet). "Nikitatots" Charkhapan St.Astvatsatsin church, known from the records of the XV century, is present St. Astvatsatsin (Koum Kapou) church- the Patriarch's residence. It was given to the Armenians migrated to Constantinople from Karaman's Nigde (Nikit, Nikta) town in 1460-1470 in sultan Mehmed's times.

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ XVI-X IX ԴԴ.**

Ուշմիջնադարյան Հայաստանի քաղաքների տեղանվանաբանությանը, պայմանավորված օտար տիրապետությունների բացասական ազդեցությամբ, բնորոշ են ինքնատիպ գծեր: Ինչպես պարսկական, այնպես էլ դրան նախորդած օտար այլ ներգործությունների պայմաններում, սակավաթիվ քաղաքները կորցնում էին իրենց ազգային դիմագիծը, տեղանունները՝ ավանդական անվանումները:

Այդ երևույթը նկատելի է հատկապես XV դ. թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանում ձևավորված միջնադարյան Երևանում: Այդ ժամանակահատվածում լինելով գերազանցապես հայարնակ, երբեմնի հինավուրց այս քաղաքն իր կենցաղի մեջ ձեռք է բերում օտար տարրեր, որն արտահայտվում է թաղերի, իսկ ավելի ուշ՝ փողոցների անվանակոչման մեջ:

Երևանի թաղերի անունների գործածությունն սկսվում է XVI-XVII դդ.: Թուրք պատմագիր Իբրահիմ Փեչևհին, խոսելով XVI դ. 80-ական թթ. պարսկաթուրքական պատերազմների մասին, նկարագրում է Ջաֆեր (Ջաֆար) փաշայի կողմից Երևանի ավերումը և հարևանցիորեն անդրադառնում քաղաքի նկարագրությանը: Հիշատակվում են բերդը, ոսկեզօծ և զեղեցիկ կառուցված պալատները, գեղազարդ և ոսկեփայլ կամարներն ու ծածկերը: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեի 1655 թ. կազմած հատակագծում նշված են քաղաքը և բերդը, քրիստոնյա հայերի թաղը, Երկերեսանի կոչվող եկեղեցին, ժողովարանը, Չանգու գետը, Քարե կամուրջը, քարավանների մեծ ճանապարհը, լեռներից բխող անանուն գետակը, Մեծ հրապարակը, Թավրիզի ու Թիֆլիսի ճանապարհները: Այս հատակագծում չկան կոնկրետ թաղերի անվանումներ: Պետք է ենթադրել, որ դրանք ունեցել են անուններ, սակայն Տավերնիեն ձեռնպահ է մնացել դրանց կոնկրետ հիշատակումներից: Հատակագծից երևում է, որ ասվածը վերաբերում է արդեն գոյություն

¹ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Աճղրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. 1, Երևան, 1961, էջ 46-47:

ունեցող Կոնդ և Շահար թաղերին: Ֆրանսիացի մեկ այլ ուղեղիր՝ Շարդենը (1673 թ.) նույնպես մանրամասն նկարադրում է բերդը, եկեղեցիները, գետերը, այգիները, հրապարակները և դարձյալ չի անդրադառնում թաղերի անվանումներին:

Հայ հեղինակներ Աբրահամ Երեանցու, Աբրահամ Կբետացու, Սիմեոն Երեանցու և այլոց հաղորդած տեղեկություններից կտրելի է եզրակացնել, որ թեև թաղերը պաշտոնական անուններ չեն ունեցել, սակայն քաղաքի տարրեր նշանավոր տնտեսական, վարչական, Հոգեոր կառույցների, շենքերի, հրապարակների, արհեստավորական շարքերի անուններից հաճախ շրջակա տարածքներն ընկալվել են որպես առանձին թաղեր. այսպես, Մեյդանի (հրապարակ), Ղանթսուի (Շուկայի մեծ կշեռք), Եկեղեցու, Դամբջիների (դարբինների) և այլն: Նույն սկզբունքով, ավելի ուշ՝ XIX դ. առաջացել են փողոցների անունները:

Ազգնադրյուրների տեղեկությունների համադրությունից պարզվում է, որ 30 կմ շրջագիծ ունեցող այգեշատ Երեանք ըստանվել է երեք խոշոր մասի՝ մահաղների, որոնք փաստորեն ինքնուրույն ընդարձակ թաղեր էին՝ Հին քաղաք, Կոնդ և Քարհանք: Վերջիններս իրենց հերթին կազմված են եղել առանձին ենթաթաղերից: Հին քաղաքը կամ պարզապես քաղաքը, պարսկական տիրապետության շրջափուլում կոչվել է Շահար (պարսկերեն՝ քաղաք): Այն գրավել է քաղաքի հյուսիս-արևելյան մասը (ներկայիս «Մոսկվա» կինոթատրոնի շենքի շրջակայքը) և եղել է քաղաքի ամենաբարեկարգ թաղը: Կոնդը Երեանի ամենահին և հայաբնակ թաղերից էր՝ միաժամանակ դրսև պատմական կորիզը: «Կոնդ» անվանումը տիպական է այն առումով, որ հասարակ անունը դարձել է հատուկ տեղանուն: Այն գրավում է քաղաքի արևմտյան բարձրադիր մասը, և այգ անունն էլ ստացել է իր բարձր դիրքի պատճառով:² Ըստ Հովհ. Շահխաթունյանցի՝ «Թաղ քաղաքիս է Կոնդ անուանեալն, զոր այլագգիք կոչեն թէփէպաշի»:³

Քաղաքի հարավ-արևելյան մասում գտնվել է երրորդ թաղը՝ Քարհանքը: Այստեղ կային երկաթով հարուստ աղբյուրներ, որից էլ կոչվել է թաղի անունը՝ Դամիր-Բուլաղ՝ Երկաթաղբյուր:

² «Կոնդ» բառը հայերեն նշանակում է երկայնաձիգ կամ բոլորակ բլուր: Պարսիկներն այն թարգմանեցին և վերանվանեցին «Թափաբաշ»:

³ Շահխաթունեանց Յովհ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842, էջ 146:

Հետագայում շրջակայքի գյուղերի հաշվին քաղաքն ընդարձակվեց, իսկ բուն քաղաքի տարածքում առաջացան նոր թաղեր: Առաջինը քաղաքին միացվեց Ձորագյուղը, որը գտնվում էր Հրադ-դանի ձորի ձախ գառիվեր տփին: Ըստ Ջաքարիա Սարկավազի՝ այն նախկինում անվանվել է Խնկելո ձոր կամ Խնկաձոր⁴: «Գնացի ես Խնկելոյ ձոր, - գրում է Սիմեոն Երեանցին, - որ այժմ ասի Ձորագեղ»:⁵ Ընթացողում է, որ Խնկելո Ձոր կամ Խնկաձոր տեղանունը կապվում է այստեղ կաթողիկոսի ժամանակավոր աթոռանիստի՝ Երեանի եպիսկոպոսանիստի գտնվելու հտնդամանքի հետ, որտեղ տեղի են ունեցել քաղաքի հիմնական բնակչության կրոնական տոները՝ հատկապես Ջրօրհնները: Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում Ձորագյուղի անունը թարգմտնաբար վերածվեց Դարաքենգի:

Ձորագյուղն էլ իր հերթին ունեւր ենթաթաղեր՝ Վերին կամ Բարափի թաղ, Ստորին կամ Ձորի թաղ ե Կարբիի կամ Կարբո թաղ: Եթե առաջին երկուսը տեղանքի հետ կապված տեղային անվանումներ էին, ապա վերջինս այդպիսին լինելով հանդերձ, անունը ստացել էր որոշակի ազգագրական խմբի՝ Կարբի գյուղի բնակիչների այդ տարածքում բնակվելու պատճառով: Ենթաթաղերը, որպես կանոն, չունեին պաշտոնական անվանումներ, և դրանց բնակիչները տալիս էին մշտապես փոփոխվող պայմանական անուններ:

Օտար տերմինաբանությունն իր կնիքը գրեց նաև Նորթ թաղամասի վրա, որը հայերեն նշանակում է նորատունկ այգի, պարտեզ՝: Այն ստացավ նոր անվանում՝ Չոլմաքչի (բրուտ), որը չնայած պաշտոնապես Երեանին միացվեց միայն 1837թ., սակայն վերը նշված ժամանակաշրջանում Երեանի փաստական թաղերից էր՝ այգեգործությունը ե. խնցեգործությունը զբաղվող հայ բնակիչներով:

Պարսկաթուրքական, ապա՝ ռուս-պարսկական պատերազմներն սուաջ էին բերում ժողովրդագրական տեղաշարժեր: 17-րդ դ. սկզբին Շահ Արասր Երեանից բռնագաղթեցրեց մեծ թվով հայերի՝ բնակեցնելով նրանց Պարսկաստանի տարբեր վայրերում, մասնավորապես Նոր Զուզայում: Հիմնադրված քաղաքների, գյուղերի, թաղերի ու փողոց-

⁴ Ջաքարիա Սարկավազ, Պատմագրութիւն, հ II, Վաղարշապատ, 1870, էջ 32, 51:

⁵ Սիմեոն Երեանցի, Ջամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 20:

⁶ Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. II, Ե., էջ 1083:

ների մեծ մասը ստացան նախկին ընկալալարի անվանումները: XVIII դ. երկրորդ կեսին և XIX դ. սկզբին Երևանում ընկալալարն Հաստատած Հայ արհեստավորների և առևտրականների կողմից ստեղծվում են նոր թաղեր. Սպահանից եկած Հայերը, Հաստատվելով Գետառի ափին, թաղը վերանվանում են Սպահանցոց թաղ, դարարողցիները՝ Հիմնում Ղարարողցոց թաղը: 1795թ. Ադա Մահմադ խանի արշավանքից փախած չարբախցիները՝ Երևանում Հիմնադրում են Չարբախցոց թաղը: Քաղաքում 1820-ական թթ. վերջին Մարաղայից ու Խոյից գաղթած Հայերին Հատկացվում են Հողեր, ուր նրանք կառուցում են նաև իրենց եկեղեցին:⁷

Երևանի աշխարհագրական անուններում արտացոլված է նաև առանձին թագերի տնտեսության բնույթը, բնակիչների արհեստն ու զբաղմունքը: Այդպիսին էր Շիլաչի անունը: Այս անվամբ նկատի են ունեցել արհեստավորների այն շարքը, որտեղ գտնվել են կարմիր գույնով ներկող ներկարարներ: Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում Հանդես են գալիս Բոյախչիների, Մաշկարարների, Դամրչիների և այլ թաղեր:

Երևանի տեղանվանարանական պատկերն ավելի ամբողջական դարձնելու համար անդրադառնանք նաև Հայ նշանավոր գրող, լուսավորիչ, մանկավարժ, հրապարակախոս Մ.Թաղիադյանի ուղեգրությունում տեղ գտած նյութերին:⁸ Ի թիվս վերոհիշյալ թաղամասերի նրա մոտ Հանդիպում ենք նաև այլ թաղերի: Օրինակ՝ «Զօրաուր», որն ունի Անանիա Առաքյալի անունով եկեղեցի և «պարաեզս ջրարիս»: Զորավորի վերնամասում Կոզեռն անունով գերեզմանոցն էր՝ այնտեղ թաղված Կոզեռն վարդապետի անունից: Մինչ այդ անհայտ «Նոր թաղ», որի տարածքը Հնում լինելով Երևանի խանի այգիները, անվանվել է «Խանլղ թաղ»: Երրորդ՝ Հրաղգանի աջ ափին գտնվող Առվույտի արտ կամ «Եօնջալրղ», որտեղ կառուցված էր Սարգարի ամառանոցը՝ Թալար անունով: Նրանից դեպի արևմուտք, Հրաղգանի երկայնով ձգվում էին ծառաշատ երեք ըլուրներ՝ պարտեղներով: Ամենայն հավանականությամբ խոսքը ժամանակակից Եռաբլուր

⁷ Չարբախ տեղանունը ծագում է պարսկերեն չախար չորս և բաղ այգի բառերից:

⁸ Թաղիադեան Մ., Ուղեգրություններ, հոդվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Ե., 1975, էջ 86:

⁹ Թաղիադեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 86-88:

տեղանվան մասին է, մանավանդ, որ ըստ Թաղիադյանի՝ Թալարից ճանապարհը տանում էր դեպի Փարաքար և էջմիածին:

Փորձելով ի մի բերել պարսկական տիրապետութեան ժամանակահատվածում (XVI դ. – XIX դ. սկիզբ) Երևանի տեղանունների անվանարանութեան վերլուծութիւնը, կարելի է մատնանշել հետևյալ առանձնահատկութիւնները. ա) Օտար լեզվա-մշակութային, կենցաղային աղղեցութեամբ՝ Երևանի տեղանունների զգալի մասը թարգմանարար ձևեր է բերում այլալեզու անվանում՝ Թափաբաշ (Կոնգ), Շահար (քաղաք), Դարաքենդ (Ձորագյուղ): բ) Պահպանվում են նախորդ ժամանակներից քաղաքների թաղերի ու փողոցների անվանումների առաջացման ավանդական ձևերը. անվանակոչումներն ըստ արհեստավարական մասնագիտութիւնների՝ Շիլաչի, Բոյախչի, Դամբչի, Չոլմաքչի և այլն, միայն թէ օտար հորջորջմամբ: գ) Տեղանունների ծագման ավանդական աղբյուր է մնում աշխարհագրական գործոնը, երբ կոնկրետ տեղանքի անունը փոխանցվում է թաղերին՝ Ձորագյուղ, Կոնգ և այլն: դ) Ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակով (պատերազմներ, բռնազաղթ և այլն) պայմանավորված՝ ծայր են առնում ժողովրդագրական տեղաշարժեր, որոնց արդյունքում Երևանում առաջանում են նոր թաղեր Հայաստանի պատմաաղագրական տարբեր մարզերի, քաղաքների անվանումներով՝ Ապահանցոց, Ղարաբաղցոց թաղ և այլն:

Երեւանի անվանաբանութիւնը հետ առնչվող այս առանձնահատկութիւնները պահպանվեցին նաև XIX դ. առաջին կեսին և սկսեցին էական փոփոխութիւններ կրել միայն դարի երկրորդ կեսից ուսական վարչաքաղաքական համակարգի հաստատմամբ:

Մինչև 1849 թ., երբ Երևանը գալառական քաղաք էր, դեռ արմատացած էին մնում պարսկական քաղաքաշինական «ավանդույթները»՝ ծուռուճուռ ու փոշոտ փողոցներ, զուրկ եվրոպական քաղաքաշինութեանը բնորոշ բարձրաժևք շինութիւններից:¹⁰

Ռուսական կայսրութիւնը նորանվաճ Անդրկովկասում իր դիրքերն ամրապնդելու նպատակով ստիպված եղավ հատուկ ուշադրութիւն հատկացնել երկրամասի քաղաքաշինութեանը: Միայն XIX դ. երկրորդ կեսից զգալի աշխատանք կատարվեց Երևանի զարգացմանը

¹⁰ Линч Х. Ф. Б., Армения, т. 1, Т., 1910, с. 270-273.

կանոնավոր հատակագծային լուծումներ տալու ուղղութեամբ: Սկսվեց փողոցների պաշտոնական անվանակոչութեան շրջանը:

XIX դ. առաջին կեսին Երևանն ուներ 12-15 հաղ. բնակիչ, հիմնականում՝ հայեր, մահմեդականներ (պարսիկներ, շիա թուրքեր), ավելի քիչ՝ ռուսներ, լեհեր ու հրեաներ:¹¹

Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած ազդուհաստատու գործընթացներից և 1849-ին Երեանին նահանգային կենտրոնի կարգավիճակ շնորհելուց հետո, այստեղ քաղաքաշինական զարգացումն առանց հատակագծային լուծումների, դարձավ անհնարին: 1853-1858 թթ. ռուս պաշտոնյա Նազարևր կազմեց Երևանի՝ որպես նահանգային քաղաքի հատակագիծը,¹² որի մեջ ընդգրկվեցին արդեն գոյութուն ունեցող փողոցները, հրապարակները, եկեղեցիներն ու մասնավոր տները: Փաստորեն այս հատակսպիծն առաջին համապարփակ փաստաթուղթն էր, որում կարելի էր հանդիպել Երեանյան փողոցների պաշտոնական անվանումներին: Հատակագծում արձանագրված էր 30 փողոց, որոնք հիմնականում ընդգրկում էին բուն քաղաքի տարածքը:

Նազարևի վերոհիշյալ հատակագիծը կրկնօրինակվեց 1865 թ. Հողային կոլեգիայի խորհրդատու-Հողաչափ Ստոցկու կողմից նոր հատակագիծ՝ կսպմելիս: Փողոցների մի մասը վերոհիշյալ երկու հատակագծերում էլ հիշատակվում են նախկին օտար անուններով՝ Մզկիթի, Սուլեյման խանի, Կրիսրուլաղի, Չոլմակչի, Թաթարական, Շարիաթի, Սուլթանական, Բազարի և այլն: Հատկանշական է, որ տեղանունների մի մասում արդեն առկա է ռուսական տիրապետութեան կնիքը՝ Բեյրուսկայա (Բեհրուսկայա), Աստաֆևսկայա, Ցարսկայա, Թարխանովսկայա: Ինչպես երևում է փաստաթղթերից, առկա տեղանունների երրորդ խումբն էլ հետևանք է փողոցների անվանումների ուղղակի ռուսերեն թարգմանութեան՝ Բազարնայա, Կիրպիչնայա, Սագովայա, Մալյարսկայա և այլն:

¹¹ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, с.468, Линч Х. Ф. Б., Армения, т. 1, с. 272.

¹² Երևան քաղաքի պատմութեան թանգարանի (այսուհետև ԵՔՊԹ) ֆոնդ. Հատակագիծ նահանգական քաղաք Երիվանի, 1853-1858 թ., գործ Լազարևի:

¹³ Նույն տեղում, Հատակագիծ նահանգական քաղաք Երիվանի, 1865 թ., գործ Ստոցկու:

Փողոցների նոր տեղանունների հաջորդ խումբն իր անունը ստացավ տվյալ տարածքի կարեոր հասարակական շենքերի անվանումներից՝ Բաղնիքի փողոց, Փոստային, Ուսումնարանի, Ապտեչնայա (Դեղատնային) և այլն:

Շուրջ 5 տարի շարունակվող նախապատրաստական աշխատանքներից հետո 1856 թ. դեկտեմբերի 23-ին Կովկասի փոխարքա Ա.Ի.Բարյատինսկին հաստատեց Երևանի հատակագծի նախագիծը, որով կենտրոնական մասում՝ Բուն քաղաքում պետք է փողոցները կարգի բերվեին, ուղղվեին, հարմարեցվեին տեղանքի դիրքին և իրենց մեջ ներառեին առևտրաարհեստավորական ու գործարարական շինությունները: Առաջին կանոնավոր փողոցը՝ Աստաֆիևսկին¹⁴ (Աստաֆյան, այժմ՝ Արովյան) իր անունը ստացավ գեներալնահանգապետ Աստաֆևի անունից:՝ Փողոցն սկսվում էր Շուկա-Հրապարակից (նախկինում՝ Ղանթար) և դեպի Հյուսիսային ու Հյուսիս-արևելյան ուղղությունը բարձրանալով, հասնում մինչև Հանդիպակաց բարձունքներ (այժմյան Խ.Աբովյանի անվան պուրակ): Աստաֆյանը դարձավ այն փողոցը, որին զուգահեռաբար և ուղղահայաց դիրքերով կյանքի կոչվեցին մյուս փողոցները:

1856 թ. պլան-հատակագծով նախատեսված փողոցները կառուցվեցին միայն 1870-1890-ականներին: Շինարարությունը ձգձգման հիմնական պատճառներից մեկը բնակիչների կողմից իրենց հողաշեն տներից ու հատկապես՝ այգիներից չհրաժարվելու հանգամանքն էր: Թեև նախատեսվում էր փոխհատուցում, սակայն շատերը կառչած էին մնում իրենց հողատարածքներին: Պահպանվել են բազմաթիվ արխիվային վավերագրեր, որոնցում արտահայտված է հին երևանցիների

¹⁴ Աստաֆյան փողոցի մասին տես նաև Ակնարկներ հայ արվեստի պատմության, Ակնարկներ հայ ծարտարապետության պատմության, խմբ. Բ.Առաքելյան, Ա.Մազմանյան, հ. 2, Ե., 1964:

¹⁵ 1883 թ. քաղաքային դումայի նիստերից մեկում, ի պատիվ Ալեքսանդր III-ի (1881-1894) որոշում է ընդունվել Աստաֆյան փողոցը վերանվանել Ալեքսանդրովսկայա, իսկ Աուլեյմանիսանսկայան Աստաֆիևսկայա: Սակայն այդ որոշումը հետագայում կիրառություն չի գտել («Երևանի հայտարարություններ» թերթ, Երևան, 1883, թիվ 39):

դժգոհությունը նոր փողոցների կառուցման համար իրենց կենսական միջոցներից՝ այգիներից ղրկելու կապակցությամբ:¹⁶

Հաջորդը Գուբերնսկայա (Նահանգային, այժմ՝ Հանրապետության) փողոցն էր, ուր տեղակայված էին նահանգային վարչության շենքերը, Տեր-Ավետիքյանների մեխանիկական, Եսապովի պահածոների գործարանները:¹⁷

Աստաֆյանին հարավային կողմից գուգահեռաբար ձգվող փողոցը կոչվեց Տեր-Ղուկասով՝ ի պատիվ 1877-1878 թթ. ուսթուրքական պատերազմի նշանավոր զորահրամանատար, հայազգի գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասովի:¹⁸

Աստաֆյանից գեպի արևմուտք և Հյուսիս-արևմուտք տարածվող մյուս զուգահեռ փողոցը Մալյարսկայան էր (Ներկարարների, այժմ՝ Տերյան): Այն իր անունը ստացավ բնակիչների զբաղմունքի՝ ներկարներ լինելու պատճառով:

Զուգահեռ փողոցների շարքում էր Քարվանսարայսկայան (Հետագայի Ահակ Տեր-Գարրիելյան, այժմ՝ Եզնիկ Կոզբացու), որն սկսվում էր Գյուլըջի Քարվանսարայից,¹⁹ ձգվում էր մինչև ներկայիս օպերայի մոտ տարածվող այգիները: Այս փողոցի վրա էր «Երևանի հայտարարություններ» թերթի խմբագիր էմին Գրիգորյանի տունը և տպարանը, Ալեքսանդր I-ի անվան Ալեքսանդրյան գիմնազիան:

Աստաֆյանին զուգահեռ կարճ փողոցը կոչվում էր Արմյանսկայա: Այն առանձնակի Հետաքրքրություն չէր ներկայանում: Արմյանսկայան սկսվում էր գրեթե Հրազդանի կիրճից՝ ներկայիս ծածկած (փակ) շուկայի մոտից՝ հասնելով մինչև այժմյան Պուլչկինի փողոցի խաչմերուկը:²⁰

Աստաֆյան փողոցի հետ վերընթաց ուղղությամբ հատվող առաջին փողոցը Նաղարովսկայան էր (այժմ՝ Ամիրյան): Այն կրում էր հայազգի բարձրաստիճան գինվորական Վարդան Մաթևոսի Նազարովի

¹⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև ՀԱԱ), ֆ. 117, ց. 1, գ. 849, ք. 2, 18, 24, 25 և այլն:

¹⁷ Ավագյան Է., Երիվանի հայրերն ու այրերը, Ե., 2002, էջ 59:

¹⁸ Պսակ, Երևան, 1881, թիվ 3: Ներկայումս Տեր-Ղուկասովի փողոցը կրում է Մ.Նալբանդյանի անունը:

¹⁹ Գյուլըջի քարվանսարա թարգմանաբար նշանակում է վրաց իջևանատուն:

²⁰ Այն մասնակիորեն նույնանուն էր ներկայիս Մաշտոցի պողոտայի հետ, որը բազմիցս անվանափոխվել է (Միկոյանի, Ստալինի, Լենինի անվան):

անունը: Փողոցի վրա էին գտնվում Արական դասական և Սուրբ Հռիփոհմեհի օրիորդաց գիմնազիաները: Նազարովսկայային զուգահեռ ե Աստտֆյանին ուղղահայաց տարածվող Բեհրուժովսկայայի փողոցի անունն էլ Հայազգի զինվորական ու պետական նշանավոր գործիչ Վասիլի Բեհրուժովի պատվին էր:¹

Բեհրուժովսկայայից վերե, Աստաֆյանին Հաջորդաբար, ուղղահայաց հատվում էին Ցարսկայա (նախկում՝ Սպանդարյան, ներկայումս՝ Աբամի), Թարխանովսկայա (Պուչկին-Կնունյանց), Դոկտորսկայա (Թումանյան) փողոցները: Ըստ հնարնակ երեանցիների պատմածների՝ Դոկտորսկայան իր անունը ստացել էր ի պատիվ փողոցի վրա սպորող մի բարեհամբապ՝ բժշկի, որն անվճար բուժում էր չքավոր մարդկանց:

Աստաֆյանին հատվող նախավերջին փողոցը Ցերկովնայան էր (անունը տրվել էր այնտեղ գտնվող Ս.Աստվածածին եկեղեցու պատճառով), վերջինը՝ Բեդիմյաննայան:²

Քաղաքի գլխավոր փողոցների շարքին պետք է դասել Բազարնայան (Մարքսի, Խորենացու) որը XX դ. սկզբին երկաթուղու բացվելուց հետո երևանցիներն ավելի հաճախակի անվանում էին Վոկղալնայա:³ Վերջինիս վրա էին գտնվում Քաղաքային դուման, Սարաջեի օղի-կոնյակի գործարանը:

Կրեպոստնայա անունը ստացած նախկին Բերդի փողոցն սկսվում էր հետագայի Կոմայգու մուտքի մոտից ե հասնում ներկայիս Հաղթանակի կամրջի մոտ: Նշանավոր էր հինավուրց բերդով ու Շուստովի դինու-կոնյակի գործարանով:

XIX դ. երկրորդ կեսին Երևանում ռուս աղանդավորների թիվը նկատելիորեն աճել էր: Թաղամասը, ուր նրանք ապրում էին, կոչվում էր «Մոլոկանսկայա սլոբոդկա»: Այդ թաղամասի հիմնական փողոցը մինչև 1921 թ. կրում էր Մոլոկանսկայա անվանումը:⁴

²¹ Այժմ Բեհրուժովսկայան կոչվում է Բուզանդի փողոց (նախկինում՝ Սվերդլով):

²² Ցերկովնայան այժմ կազմում է Սայաթ-Նովայի պողոտայի մեկ մասը, Բեգիմյաննայան՝ (անամուճ) Երկայիս Աղայան փողոցն է:

²³ ՀՀ ԳԱՍ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Կարապետյան Տ.Կ., Երևանը 20-րդ դարի առաջին քսանականներին (մեքենագիր), Ե., 1982, էջ 13:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 117, ց.1, գ. 814, թ. 5:

XX դ. սկզբին Երևանի երկաթուղային հանգույց դառնալու հանգամանքը, բնակչության նկատելի աճը ստիպեցին արագացնել քաղաքի հատակագծի վերանայման աշխատանքները: Քաղաքային տեխնիկ Բ.Մեհրաբյանի քսանամյա աշխատանքի արդյունքում կազմվեց Երևանի 1906-1911 թթ. հատակագիծը:²⁵ Քրտնաջան գործունեության արդյունք հանդիսացող այս աշխատանքը, Մեհրաբյանի իսկ խոսքերով՝ յուրահատուկ նվեր եղավ սերունդներին, որոնք շնորհակալությամբ պիտի հիշեին նրա հեղինակին:²⁶ Հիրավի այս նախագիծը մեծ նշանակություն ունեցավ Երևանի բարեկարգման համար և հետագայում լայնորեն օգտագործվեց ճարտարապետ Ալ.Թամանյանի կողմից քաղաքի 1924 թ. հատակադիծը կազմելիս:²⁷

Հատակագիծը մանրամասնորեն ընդգրկում էր Երևանում գոյություն ունեցող բոլոր հրապարակները, հասարակական շենքերը, գերեզմանատները և այլն: Նոր հատակագծում արդեն հանդիպում ենք նորանուն փոքրիկ փողոցների՝ Ճարտարապետի, Վեբիլովի, Ռոստամխանի, Այգեստանի և այլն: Կային նաև համարակալված անանուն փողոցներ, որոնց մի մասը ևս հետագայում անվանակոչվեց:

Ինչպես երևում է, մինչև XX դ. սկիզբը Երևանը ոչ միայն քաղաքաշինության առումով, այլև անվանաբանության տեսանկյունից յուրը փոփոխությունների ենթարկվեց՝ հետզհետե ձևափոխվեց իգարսկական անվանումներից և վերածվեց Ռուսական կայսրության մյուս քաղաքներն հիշեցնող վարչական կենտրոնի՝ իր արևելյան ու հայկական դիմագծի հիմնական կողմերով:

²⁵ ԵՔՊԹ, Պլան Էրիվան քաղաքի, գործ քաղաքային տեխնիկ Բ.Յ.Մեհրաբյանի, 1906-1911:

²⁶ Эриванские объявления, 1911, № 49.

²⁷ Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը 1879-1917 թթ., Ե., 1963, էջ 295:

TENDENCIES OF CHANGES OF THE TOPONYMS OF YEREVAN IN THE XIV- XIX CENTURIES.

Summary

During Persian domination (XV-XIX centuries) the following features were characteristic to the place-names of Yerevan:

1. Under foreign lingua-cultural, everyday life influence the great number of toponyms, having translated their meanings, got foreign appellations, e.g. Tapabash (Kond), Shahar (town), Darakend (Dzoragiough).
2. The traditional ways of origin of place-names were kept – according to trades but with foreign denomination, e.g. Shilachi, Boyakhchi, Damrchi, Cholmakchi and etc..
3. The geographical factor was still the source for the origin of place-names. The appellation of a definite locality was transferred to taghs (blocks), e.g. Dzoragiough and Kond and etc..
4. Demographycal movements started because of military-political complicated situations (wars, forced migrations), brought to the emergence of new taghs with historical-ethnographical names of different regions and towns of Armenia, e.g. Spahantsots, Gharahaghtsots and etc..

Only from the second part of the XIX the Russian administration did appreciable work on planning of Yerevan, directed to the development of city. Up to the beginning of the XX century, Yerevan was seriously changed not only from the standpoint of town-building but topomimy as well. It gradually became an administrative centre, reminding the other cities of Russian Empire, with oriental and Armenian principle features.

XX ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Գրերի գյուտը Հայ ժողովրդի ազգային ինքնության պահպանման եզակի երևույթն է: Այդ պատճառով Հետագա դարերի Համարյա բոլոր պատմիչները, և նոր շրջանի այն պատմաբաններն ու բանասերներ, ովքեր ձեռնամուխ են եղել Հայ ժողովրդի ու Հայոց եկեղեցու Հին շրջանի պատմության, նրա հարուստ դպրության ու մշակութի ուսումնասիրությանն ու գնահատությանը, անդրադարձել են գրերի գյուտին, տվել դիտական արժևորում: Գրերի գյուտի ուսումնասիրությունն առնաձնապես մեծ թափ ստացավ XIX դարից սկսած: Մխիթարյան Հայրերը և նոր շրջանի բազմաթիվ գիտնականներ, ոչ միայն Հայ, այլև օտար (Մ. Չամչյան, Ղ. Ինճիճյան, Հ. Գաթրճյան, Գ. Խալաթյանց, Ն. Բյուզանադացի, Է. Դյուլորիե, Հ. Հյուբշման, Նուբեք և մեծ Հետաքրքրություն էին ջուղաբերում: Հայոց այբուբենի նկատմամբ, որը մեկ ու կես Հազարամյակի ընթացքում կատարել էր իր պատմական առաքելությունը, հաղթահարել ժամանակի անողոք պատենչները, Հասել XIX դար, աչքի ընկնելով իր կատարելությանը, Հայերենի հարուստ Հնչյունաբանությունն արտահայտելու հարազատությանը: Հետաքրքրությունը գրերի գյուտի նկատմամբ ավելի ուժգնացավ XX դարասկզբին: Տարբեր գիտնականներ Հենվելով մեզ Հասած ամենաազխավոր աղբյուրների՝ Կորյունի, Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու վկայությունների վրա, իրենց կարծիքով ճշտումներ կատարելով, գրերի գյուտի տարբերիվ ընդունեցին 412 թ.: 1912 թ. պետականությունից զուրկ Հայ ժողովուրդը մեծ Հանդիսավորությամբ, իբրև իր գոյության առհավատչյա և անպարտելի զենք, նշեց գրերի գյուտի 1500 ամյակը: Այդ մեծ Հանդիսությունից 50 տարի անց, 1960 թ., ԽՍՀՄ հանրապետությունների շարքում մշակութային արժեքներ ստեղծած Հայ ժողովուրդը, իբրև յուրահատուկ ինքնահաստատու, նշեց գրերի գյուտի հանճարեղ Հեղինակ Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1500 - ամյակը: Չնայած երբեք չէր մարել Հետաքրքրությունը Հայկական գրերի և նրա հանճարեղ ստեղծողի նկատմամբ, բայց այդ երկու հորելյաններն էլ առիթ դարձան նոր աշխատությունների և հոգվածների ստեղծման: Թեկուզ դրանք շատ

են, բայց Հետաքրքրությունը Մաշտոցի և նրա գիտական սխրանքի նկատմամբ երբեք չի մարելու: Ծիշտ է նկատում գիտնականներից մեկը. «Յուրաքանչյուր դարաշրջան անմիջական կապի մեջ է Մաշտոցի Հետ..., յուրովի է ընկալում Մաշտոցին, և բոլոր դարաշրջանները նրա Հետ կիսում են միևնույն խորհուրդը»: Խորն է Մաշտոցի նկատմամբ տածած Հարգանքը, պատկառանքը: Օտարազգի գիտնականներն անդամ շատ բարձր են գնահատում Մաշտոցի գիտական սխրանքը: Այսպես, Յ.Սարկվարտր, գերմանական գրերի ստեղծող Ֆրանկ Պիպինին և նրա ղինակից Վինֆրիդին Համեմատելով Մաշտոցի և Սահակի Հետ Համարում է «ողորմելի թգուկներ մտքի այդ երկու Հսկաների Հանդեպ»:

20-րդ դարասկզբի Հեղինակներից պետք է առանձնացնել Գ.Տեր-Մկրաչյանի, Մ.Օրմանյանի, Ն.Ադոնցի, Լ.Աճառյանի, Լեոյի, Ս.Մալխասյանի, 40-50-ական թվականներին՝ Լ.Մանանգյանի, Մ.Աբեղյանի, 80-ականներին այդ բոլոր Հարցերն ամփոփող և կարծես լիովին սպառիչ պատասխան տվող Ա.Մարտիրոսյանի ուսումնասիրությունները: Նշվածներից ամենքը գառ-գառ արժանի են առանձնահատուկ վերաբերմունքի և ուսումնասիրության: Մենք Հարմար ենք գտնում ուսումնասիրողներին քննարկել ըստ բարձրացրած Հարցերի:

Գիտնականների ծանրակշիռ մասը քննարկած Հարցերի մեջ ամենակարևորը Համարում են գրերի գյուտի ժամանակաշրջանի Հարցը: Եվ ամենից շատ տարակարծություններ ծագել են այդ խնդրի լուծման ժամանակ: Ուսումնասիրողների ամենահավաստի աղբյուրը Կորյունն է, իբրև Մաշտոցի աշակերտ և կենսագիր, երկրորդը Ղազար Փարպեցին է, որն ապրել է այդ իրադարձություններից կես դարից ավելի, մեկ դարից պակաս ժամանակահատվածում: Երրորդը Մովսես Խորենացին է: Վերջին երկուսը անընդհատ վկայակոչում են Կորյունին: Տարբևթվերը որոշելու Համար այն ժամանակ կիրառվում էր տվյալ երկրի սիրակալի թագավորության տարին (այսպես, պարսիկների մոտ՝ Վուսա Դ Կրման, Հազկերտ Ա, Վուսա Ե, Հազկերտ Բ...) ինչ իրադարձություններ են կատարվել նրանց թագավորության որևէ տարում: Բոլորն օգտվում են Ֆրանսիացի գիտնական է. Դյուլորիեի ժամանակագրությունից, սակայն տալիս են տարբեր մեկնաբանություններ: Այդ Հարցին երեք

¹ Ա. Մարտիրոսյան, Մաշտոց, Երևան, 1982, էջ 6:

² Մեսրոպ Մաշտոց (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1962, էջ 125. (Սարկվարտի «Դայոց այբուբենի ծագումը և Ս. Մաշտոցի կենսագրությունը» հոդվածը):

անդամ անդրադարձել է Հ.Մանանդյանը: Խորհրդային Հայաստանի 20-ամյակին նվիրված ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի Հոբելյանական գիտաժողովում, 1940 թ. նոյեմբերի 10-ին նա զեկուցեց «Մեսրոպ Մաշտոցը և Հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնուրույնության համար» թեմայով (ռուսերեն): Հետագայում այդ ուսումնասիրությունը որոշ կրճատումներով և գիտական փոփոխություններով մտավ Հեղինակի «Քննական տեսությունն Հայ ժողովրդի պատմության» Բ հատորի մեջ (1957թ.): 1951 թ. Հիպպոդիտոսի ժամանակագրության հարցը պարզելու նպատակով Հ.Մանանդյանը ծանոթացավ Մատենադարանի ձեռագրերից արտագրված տոմարադիտական մի քանի հատվածների հետ և նորից անդրագրծավ այդ թեմային «Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը» խորագրով աշխատությանը: Հետաքրքիր է հարցի քննարկման ընթացքը: Հենվելով Կորյունի վրա, որը Հայ դպրության սկիզբը համարում է Հազկերտ Ա-ի (399-419/20թթ.) թադավորություն ութերորդ տարին, Մաշտոցի մահից 35 տարի առաջ, է.Գյուլյորիեի ճշտած ժամանակագրությանը, Հ.Մանանդյանն սկզբում հավանություն է տալիս 406 թվին (տարբեր ուսումնասիրողներ գրում են 404, 405 կամ 406 թվերը): Սակայն, ուսումնասիրության ընթացքում ծանոթանալով Գ.Տեր-Մկրտչյանի և Ն.Ադոնցի աշխատություններին³, հակասություն է տեսնում Կորյունի բերած փաստերի մեջ: Վերջինս իր «Վարք»-ում նշում է, որ Ամիգում և Եդեսիայում Մաշտոցին մեծարանքով են ընդունել Ակակիոս և Բաբիլաս եպիսկոպոսները: Սակայն Հայտնի է, որ Ակակիոսը Ամիգի եպիսկոպոսն էր 419-20 թվերից սկսած, իսկ Բաբիլասը կամ Բարուլասը՝ 412-435 թթ.: Այդ փաստերից Հ.Մանանդյանը եզրակացնում է, որ Մաշտոցի գյուտը կատարվել է 412 թ., կամ՝ 419-20 թթ.: Այդ բոլորը նշելուց հետո Մանանդյանն սկսում է նոր քննարկում. նրան ավելի հավանական և ճիշտ է թվում Ն.Ադոնցի վարկածը, ըստ որի Կորյունն այդ անունները տվել է դիվանագիտական նկատառումներով: Ն.Ադոնցը գրում է. «Կորյունը Հասարակ կենսագիր չէ, նա և՛ եկեղեցական գործիչ է, և իբր այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հետեփեսոսյան տրամադրության հետ»⁴ և որպեսզի թաքցնի, թե Մաշտոցը մտերիմ է եղել Նեստորի

³ Մեսրոպ Մաշտոց (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1962:

⁴ Նույն տեղում, էջ 227:

ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ և հենց նա է օգնել ու աջակցել Մաշտոցին գրերի գյուտի տաժանելի աշխատանքի ժամանակ, չի խոսում նրա մասին, այլ իր «Վարքի» մեջ նշում է Ակակիոսի և Բարուլյասի տնուկները: Այգ փաստերը Հ.Մանանդյանը և Ն.Ադոնցը մեկնաբանում են իրրև ավելի ուշ շրջանում այգ աշխատության վերամշակման, նաև հենց Կորյունի դավանական նկատառումներով, որը զեպեբրո նկարագրել է «կրոնական փոփոխված տրամադրությունների համապատասխան V գրի II քառորդում»: Ն.Ադոնցը և նրա վրա հենվելով նաև Հ. Մանանդյանը հավանական են համարում, որ հայկական այբուբենը Մաշտոցն ստեղծել է IV գրի վերջին, մոտավորապես 383-392 թթ. ընթացքում, Թեոդորոս Մոպսուեստացու և նրա աշակերտ Թուփինոսի աջակցությամբ, որը Կորյունի աշխատության ընդարձակ խմբագրության մեջ անվանված է Հռոփանոս: Փաստորեն, առաջին հոդվածում Հ.Մանանդյանը, վկայակոչելով Ն.Ադոնցին, կասկած է հայտնում մինչ այգ եղած ուսումնասիրությունների վրա և գտնում է, որ «լուրջ հիմքեր կան այգ դարաշրջանի ժամանակագրության վերանայման համար, որը գիտական գրականության մեջ սխալ է ընդունված»⁵: «Հայ գրերի գյուտի տարեթիվի հարցի շուրջը» խորագրով ուսումնասիրության մեջ Հ.Մանանդյանը ամենայն վստահությամբ նշում է, որ գրերի գյուտի տարեթիվը որոշելու համար պետք է հենվել ոչ թե Կորյունի «Վարքի» վերջարանի վրա, որը անտեսում են ուշ շրջանի հայ մատենագիրները, այլ «Կորյունի և Ղաղար Փարպեցու երկերի բուն բնագրերում նշված ցուցումների»⁶, նաև Մատենադարանում գտնված ձեռագրերի տոմարական հաշիվների վրա, որտեղ պարզ գրված են Վռամշապուհի թագավորության (387/8-413/4) հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, այսինքն՝ 391-92 թվականին, որը համընկնում է նաև Վռամ Դ Կրմանի (388/9-398/9) չորրորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 391-92 թթ.⁷:

Յ.Մարկվարտը գրերի գյուտին նվիրված «Հայոց այբուբենի ծագումը և Մաշտոցի կենսագրությունը հոդվածում (կարդացել է 1902 թ. Համբուրգի միջազգային Արևելագիտական գիտաժողովում, 1905 թ.,

⁵ Լույս տեղում, էջ 53:

⁶ Լույս տեղում, էջ 56:

⁷ Լույս տեղում, էջ 95:

⁸ Լույս տեղում, էջ 110:

արժանացել Մոսկվայի Արևելյան Լեզուների Լուգարյան ճեմարանի մրցանակին, լրացնելուց և վերամշակելուց Հետո լույս է տեսել «Հանդես ամսօրեա»-յում 1911-1912 թթ.) քննարկում է բազմաթիվ հարցեր, գտնելով, որ «գրերի գյուտի պատմութիւնը զեռ լուսաբանված չէ և մանավանդ Հայկական այբուրենի հիմքը շարունակում է մնալ մթության մեջ»⁹: Դրերի գյուտի ժամանակի հարցը Յ.Մարկվարտը քննարկում է այլ կերպ: Նա գտնում է, որ Կորյունի բնագիրը գերծ չէ թերութիւններից, հակասութիւններ են նկատուում նրա վերջաբանի և բուն տեքստի հաղորդած թվերի միջև: Ավելի հավաստի համարելով Ղազար Փարպեցու, ոչ թե Կորյունի տեքստերը, Յ.Մարկվարտն ընդունում է երկուսի կողմից էլ նշված մի փաստ, որ գրերի գյուտը կատարվել է Վռամշապուհի թագավորութեան հինգերորդ տարում: Բայց, ի տարբերութիւն Հ. Մանանդյանի և Ն. Ազոնցի, նա Վռամշապուհի թագավորութեան ժամանակն ընդունում է 398/9 թվերը, որին գումարած 5 կասացվի 402/3 թվակտնները: Յ.Մարկվարտի հողվածն արժեքավոր է ոչ այնքան այդ տարեթվերի, իր կարծիքով, սխալների ճշտման, առավել ևս ոչ Մովսես Խորենացու մասին արտահայտած սխալ ընդորոշումներով («կեղծ Մովսես Խորենացի»), այլ Մաշտոցի կատարած գործի իւրիստ բարձր գնահատականով:

1912-ին, գրերի գյուտի 1500-ամյակի առիթով հողված է գրել նաև Գ.Տեր-Մկրտչյանը «Հայ գրերի գյուտի 1500 ամյակի առթիվ» խորագրով: Հողվածը դրված է Լևոյի պնգումների հետևանքով: Վերջինս գրերի գյուտի ժամանակն անվերապահորեն, առանց ապացույցների համարում է 404 թ.: Գ.Տեր-Մկրտչյանը գյուտի ժամանակը որոշելու միակ հեղինակավոր աղբյուրը համարում է Կորյունին: Գնահատելով այդ խնդրով զբաղվող տարբեր գիտնականների կատարած գործը, առավելապես ընդգծելով Ն.Բյուզանդացու աշխատանքները, Գ. Տեր-Մկրտչյանը փաստում է, որ վերջինս Սահակի և Մեսրոպի մահվան թվերը ճշտելու համար օգտվում է գերմանացի գիտնական Նեոլդեբեի հաշվարկներից, որը տվել է Սասանյանների գահակալութեան ժամանակագրութիւնը: Այստեղ Գ.Մկրտչյանն ապացուցում է, որ քանդվում է Ն.Բյուզանդացու «խնամքով կառուցված շենքը», որովհետև նա օգտագործել է գերմանացի գիտնականի ոչ թե գերմաներեն տեքստը, այլ թարգմանութիւնը, և

⁹ Լույս տեղում, էջ 127:

րերված թվերը ցույց են տալիս ոչ թե Սասանյանների դաճակալոտարիները, այլ շարժական տոմարի՝ Նավասարդի օրերը¹⁰։ Մկրտչյանը Սահակի մահվան թվականը ընդունում է 439 թ., իսկ Մաշտոցինը՝ 440 թ., և դրանք համարում է միակ ճիշտ թվերը, որոնք ընդունում են բոլոր տոմարագետները՝ Ղ.Ալիշանը, Նեոլոգեքեն, է.Դյուլորիեն։ Քանի որ Կորյունը հաստատ նշում է, որ գրերի գյուտից մինչեւ Մաշտոցի մահվան օրը անցել է 35 տարի, ապա ընդգծելով տառացի բտուը, հեանություն է անում, որ գրերի գյուտի տառացի թվականն է 405 թ. փետրվարի 25-ը, ճիշտ համարելով նաև Ս.Մսիխասյանցի¹¹, Մ. Օրմանյանի¹² և մյուսների հայտնած կարծիքը 404-ից 406 թվերն ընդունողներին։ Դարձյալ ընդգծում ենք, որ նա դրում է տառացի ե դրանից հետո իր կարծիքով տալիս է ճիշտ սպացույցը։ Համաձայն ենք նրա մի կարծիքի հետ, այն, որ «Գրերի գյուտի պտամությունը տեական գործողություն է»¹³։ Այգ մտքից հետո Գ. Տեր-Մկրտչյանը ասլիս է իր վերջնական սպացույցը, որ 405 թ. «Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերելու տարիներին էին», քանի որ Ղազար Փարպեցին գրերի գյուտ ասելով հասկանում է Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերելը։ Շարունակելով իր բացատրությունը, նա նշում է Ակակիոս և Բաբուլաս եպիսկոպոսների գործունեության ժամանակի մասին և վերջնական եզրակացության հանգոււմ, որ Մաշտոցյան տառերի գյուտի և կատարելագործման ժամանակը պետք է ընդունել 412-416 թթ.։ Մեր կարծիքով նա շատ երկար ժամանակ է հատկացրել այդ գործընթացին։ Որ այն տեական է եղել, ոչ ոք չի կասկածում, բայց ճիշտ չէ նաև այն, որ Մեսրոպը տաս տարի կարող էր լինել Եղեսիս, Ամիդ և Սամոսատ քաղաքներում։

Գրերի գյուտի մասին աշխատություն է գրել նաև Մ.Աբեղյանը, որը լույս է տեսել 1941-ին «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ու գրականության սկիզբը» խորագրով. այն նվիրված է Մաշտոցի մահվան 1500 ամյակին։ Աշխատության մեջ գիտական բարձր մակարդակով քննարկված են բաղմաթիվ հարցեր, սակայն հեղինակը գրերի գյուտի ժամանակի հարցը չի գրել իր պարզաբանման

¹⁰ Լույն տեղում, էջ 183-184։

¹¹ Ս. Մալխասյանց, Հայոց գիրը, Տարագ, 1893, N 3։

¹² Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Ա, Ս.Էջմիածին, 2001, էջ 315։

¹³ Մեսրոպ Մաշտոց (հողվածների ժողովածու), էջ 188։

խնդիրները շարքում, այլ բավարարվել է նշելով, որ ուսումնասիրողները այդ ժամանակը համարում են 403-404 կամ 404-405 թվերը: Այդ հարցը առավել հանդամանալի քննարկվել է Հ.Աճառյանի «Հայոց գրերը»¹⁴ աշխատության մեջ: Ողջ դիտական գործունեության ընթացքում տարբեր առիթներով պատկառելի գիտնականը իր ուսումնասիրության նյութն է դարձրել մեր ժողովրդի համար անգնահատելի արժեք ունեցող այդ երևույթը: Դեռ 1903 թ. Մոսկվայի Լոդարյան ճեմարանի կողմից մրցանակի է ներկայացվում Աճառյանի «Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը և Հայոց գրերի գյուտի պատմությունը» ուսումնասիրությունը: Մրցանակարաշխությունը կայանում է 1905 թ.: Աճառյանն արժանանում է առաջին կարգի մրցանակին: Այդ աշխատությունը բաղկացած էր 3 մասից. առաջինը կոչվում էր «Սուրբ Մեսրոպի գրերու գյուտի պատմության աղբյուրներն ու անոնց քննությունը»: 1907 թ. այն տպվեց Փարիզում. սկզբում «Բանասեր» հանդեսում, ապա՝ առանձին գրքով: Երկրորդ մասը՝ «Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը», մնաց անտիպ, իսկ երրորդ մասը, որ սկզբում կրում էր «Մեսրոպյան գրերի գյուտը» խորագիրը, 1909 թ. սկսեց հրատարակվել «Հանգես ամսօրեա»-յի էջերում, 1928 թ. Վիեննայում լույս տեսավ առանձին հատորով «Հայոց գիրը» վերնագրով: Հեղինակի մահից հետո, 1968 թ. Է.Աղայանի «Երկու խոսքով» լույս տեսավ Հ. Աճառյանի «Հայոց գրերը» աշխատությունը, ուր առաջին անգամ միավորվեցին վերը նշած երեք մասերը: Գրքի հետ հպանցիկ ծանոթությունն անդամ ապշեցնում է ընթերցողին հեղինակի քննարկած հարցերի արտակարգ խորությամբ և գիտական բարձր մակարդակով: Մինչ Հ.Աճառյանը ոչ մի հեղինակ նման մոտեցում ցույց չի տվել այդ հարցին: Աշխատության երրորդ մասի ԺՁ գլուխը նվիրված է Սահակի Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակագրությանը: Այդտեղ հեղինակն սմենայն բժախնդրությամբ քննարկում է Կորյունի, Ղազար Փարպեցու, Մովսես Խորենացու, Առվսես Կաղանկատվացու, Փոքր Կորյունի, Անանունի, Հովհաննես կաթողիկոսի, Ստեփանոս Ասողիկի, Ներսես Շնորհալու, Սամվել Անեցու, Մխիթար Անեցու, Վարդանի, Կիրակոս Գանձակեցու, Մխիթար Այրիվանցու, Հայսմավուրքների, Մագիստրոսի տեսակետները Մեսրոպ Մաշտոցի և գրերի գյուտի ժամանակագրու-

¹⁴ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, 1968:

թյան վերաբերյալ: Համեմատելով պարսից և Հունաց թագավորների ժամանակագրական ցուցակը և բոլոր ձեռագիր աղբյուրները Հ.Աճառյանը վերջնականորեն ճշտում է Մ.Մաշտոցի գործունեության ամենակարևոր և ստուգված թվականները. 394 թ.- Մեսրոպի ձեռնագրությունը, 404 թ.- գրերի գյուտը, 438 թ. սեպտ. 7-Սահակ Պարթևի մահը, 439 թ. փետրվարի 17-Մեսրոպ Մաշտոցի մահը: Մ.Օրմանյանը «Ազգապատումի» Ա հատորում այլ թվականներ է նշում: 404թ. նա համարում է դաւնիելյան նշանագրերը Հայաստան բերելու թիվը. 406 ը մեսրոպյան գրերի գյուտի թիվը: Հ.Աճառյանը մերժում է Մ.Օրմանյանի այս ապացույցները, գտնելով, որ նա սխալ հաշվարկ է կատարել: Մեր կարծիքով առավել հավանականը Հ.Աճառյան-Մ.Օրմանյան հաշվարկի միջինն է, ինչ այժմ ընդունել ենք մենք՝ 405 թ.: Հազարամյակների մեջ մեկ կամ երկու տարին սուղ կամ հետ վեճ չպետք է առջացնի, այլ է 12-14 տարի ետ կամ առաջ տանելը (392/3 թվերը ըստ Ն.Ադոնցի և Հ.Մանանդյանի, 412-416 թվերը ըստ Գ. Տեր-Մկրտչյանի):

Հ. Աճառյանի խիստ արժեքավոր աշխատությունից հետո թվում է նոր խոսք ասելը դժվար էր: 1982 թ. լույս տեսավ Ա.Մարտիրոսյանի «Մաշտոց» աշխատությունը: Ծավալով, լայնքով, խորությամբ արժանիքներով այն կարող է մրցել Հ.Աճառյանի աշխատության հետ: Սակայն սա բոլորովին կրկնությունն չէ: Ա.Մարտիրոսյանը նոր խոսք է ասում այս հարցի քննարկմանը, լուսաբանվում են մինչմաշտոցյան գրերը մեհենական դպրություն, աքեմենյան գիր, հմայական նշաններ, մինչմաշտոցյան գրականություն և բազմաթիվ այլ հարցեր: Երեք մասից բաղկացած այս աշխատության երկրորդ մասի մի ենթագլուխ վերնագրված է «Գյուտի թվականը»: Դարձյալ օգտագործելով նույն աղբյուրագիտական հենքը Ա.Մարտիրոսյանն ավելի համոզիչ ապացույցներով գրերի գյուտի թվականը համարում է 405 թ.:

Գրերի գյուտի ժամանակագրությունից բացի ուսումնասիրողները քննարկում են բազմաթիվ հարցեր. բոլորը թվարկել և քննարկել հնարավոր չէ: Համառոտ ներկայացնենք մի քանիսը: Հարցերի կենտրոնը Մեսրոպ Մաշտոցի անձն է: Ո՞վ էր Մաշտոցը, ինչ ծագում ուներ նա: Առաջին աղբյուրը դարձյալ Կորյունն է, ըստ որի Մաշտոցը Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղից էր, Վարգանի որդին:

Մկրտիչ էմինը գանում է¹⁵, որ Տարոնը Մամիկոնյանների սեփականութունն էր և Վարդան անունն էլ արվում էր Մամիկոնյաններին, ուրեմն, Մաշտոցն ուներ ազնվական ծագում: Ջրնդունելով անվան պատճառաբանութունը, այլ բացատրությամբ նույն կարծիքն է արտահայտում Ի. Հարությունյանը¹⁶: Ըստ նրա, Մաշտոցն անպայման ազնվական ընտանիքից էր, որովհետեւ այն ժամանակ միայն ազնվականների զավակներն էին կրթութիւն ստանում, իսկ արքայական պալատի պաշտոնյաները ես պետք է ազնվականներ լինեին: Հարցին նույն մեկնաբանութունն է տալիս նաև Մ. Օրմանյանը, գտնելով, որ «արքունիքի մեջ պաշտօնավարութեամբը ռամիկ դասակարգէ չլինելն ալ կը վկայուի»¹⁷: Այդ տեսակետի կողմնակից են և Մ. Արեգյանը¹⁸, Հ. Աճառյանը¹⁹, նաև Ա. Մարտիրոսյանը²⁰, շեշտելով թե որ տոհմից էլ լինեի նա՝ Մամիկոնյան, Արշակունի, Վահունի և այլն նա «չէր կարող Հասարակ ծագում ունենալ»²¹: Աւանց Հիմնավարելու այլ տեսակետ է արտահայտել Լեոն²² 1904 թ. գրված «Մեքրոպ Մաշտոց» սշխատության մեջ, Մաշտոցին վերագրելով Հասարակ գյուղացու ծագում, նրան Հետեւել են Ն. Ակինյանը²³ և Ատ. Մալխասյանը²⁴:

Ի՞նչ էր նշանակում Մաշթոց- ինչպես նրան անվանում են կորյունը և Ղաղտր Փարպեցին: Միայն Մովսես Խորենացուց սկսած Մաշթոցին ավելանում է նաև Մեքրոպ անունը: Մեր կարծիքով այդ Հարցի առավել սպառիչ պատասխան է տալիս Մ. Օրմանյանը. նա Մաշտոցը Համարում է նրա ծննդյան անունը, իսկ Մեքրոպը այն անունն է, որ ընդունեց Մաշտոցը, եկեղեցական ձեռնադրության մեջ: Մեքրոպ անունը Օրմանյանը մեկնաբանում է իբրև Մար Սերոր կամ Տեր Սերովբե²⁵: Իսկ «Ազգապատումի» Լիբանանյան Հրատարա-

¹⁵ «Исследования и статьи И.О.Эмина, Москва, 1896, էջ 206:

¹⁶ Իս. Հարությունյան, Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892թ., էջ 388-389:

¹⁷ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 303:

¹⁸ Մ. Արեգյան, Մեքրոպ Մաշտոց և գրի ու գրականության սկիզբը, (հոդվածների ժողովածու), էջ 242-305:

¹⁹ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 70-73:

²⁰ Ա. Մարտիրոսյան, Մաշտոց, Երևան, 1982:

²¹ Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 147:

²² Լեո, Մեքրոպ Մաշտոց, Երևան, 1962թ., էջ 48:

²³ Ն. Ակինյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949:

²⁴ Ատ. Մալխասյան, Հայոց գիրը, Տարագ, 1893, N 3:

²⁵ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 305:

կության ծանոթագրողը գա մեկնաբանում է իբրև Աերովբե կամ Աերովրեուտես²⁸: Ավելի Հավանական է Ա.Գարագաշյանը, որ Մեսրոպ անուևի արմատը համարում է Մյուլչրիֆ բառը, որը նշանակում է քարտուղար կամ դպիր: Մաշտոց անունը Ն.Ադոնցը մեկնաբանում է բխեցնելով այն իրանական "Mazd-ak" անունից Հայերեն ոց վերջածանցի Հավելումով²⁹: Նույն անակեանին է նաև Ն. Ակինյանը³⁰: Ղ Ալիշանը 1873 թ. Մաշտոց բառի արմատը համարում էր Մաշար, գտնելով, որ այն «սրբազան նշանակութիւն մը պիտի ունենա»³¹: Ա. Մարաիրոսյանը Մազդ արմատից է բխեցնում նաև Արամազդ անունը, Հավելելով, որ Պրոկղի թղթում օգտագործված է Մաթդոց ձևը³⁰: Հակասական կարծիք է արտահայտում Լեոն, կարծես բողոքելով Կորյունից, որ նա «իւր ուսուցչին ամեն տեղ անվանում է Մաշտոց, մինչդեռ Սոփսես Խորենացու պատմութեան մեջ նա անվանված է Մեսրոպ»: Բացատրութիւն տալու փոխարեն Լեոն ընդվզում է. «Այս անուններին ո՞րն է իսկականը, չգիտենք: Եվ սա էլ մի փաստ է, որ ցույց է տալիս, թե մեր մեծ Հերոսի կյանքը լավ Հայտնի չէ մեզ»³¹: Իմ կարծիքով այս հարցում ճիշտը Մ.Օրմանյանն է:

Առանձին քննարկման նյութ է դարձել Դանիելյան նշանագրերի շուրջ արտահայտած մտքերը: Ի՞նչ էին իրենցից ներկայացնում այդ նշանադրերը: Աղբյուրը Կործյոյ Կորյունի, Ղազար Փարպեցու, Սոփսես Խորենացու գործերն են, բայց մեկնաբանութիւնները տարբեր են: Ը. Մանանգյանը գտնում է, որ այդ նշանագրերի Հիմքը ասորերենն է, որոնց օգնութեամբ ասորի քարոզիչները ստեղծել էին դանիելյան նշանագրերը, Հարմարեցրել Հայերենին³², որը խիստ թերի էր: Հարցը մանրամասն քննութեան է ենթարկվում Մ.Աբեղյանի կողմից. մեծ բծախնդրութեամբ վերլուծելով Կորյունի, Ղազար Փարպեցու և Խորենացու պատմութիւնները, նա ժխտում է այն կարծիքը, որ Մաշտոցը սոսկ բարելավեց Դանիելյան նշանագրերը և Հավաստում, որ նա ստեղծեց նոր ե. կատարյալ այբուբեն: Գ.Աւեակը գտնում է, որ

²⁸ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. 7, էջ 121-122:

²⁷ Ն. Ադոնց, (տես հոդվածների ժողովածու), էջ 203:

²⁸ Ն. Ակինյան, (Հանդես Ամսօրեայ, 1935թ., էջ 505):

²⁹ Ղ.Ալիշան, Շնորհալի և պարագիր. Վեմեսիկ, 1873, էջ 451:

³⁰ Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 47:

³¹ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 47:

³² Մեսրոպ Մաշտոց, Յոդվածների ժողովածու, էջ 45:

Դանիելի մոտ եղածը «ասորական, հունական կամ գուցե նաև պարսկական գրերից քաղված նշանագրեր էին, առանց ձայնավորների. դրանք ավելի վաղ, նախաքրիստոնեական շրջանում են եղել գործածության մեջ, պատահարար մնացել են որևէ ձևագրում, նույնքան էլ պատահարար հայտնվել Դանիելի մոտ»³³: Մեկ տարի հետո նա փոխում է իր կարծիքը և նոր վարկած է առաջ քաշում, ըստ որի Դանիելյան նշանագրերի հիմքը ոչ ասորական է, ոչ հունականը, ոչ պարսկականը, այլ դրանք հարավ-սեմական գրեր էին: Ինձ համար ավելի հավանակտն և համոզիչը Ի.Հարությունյանի ավելի վաղ հայտնած տեսակետն է: 1892 թ. «Հայոց դիրը» աշխատության մեջ նա գրում է. «Մեր նախնիքն արդեն յուրյանց կռապաշտութեան ժամանակ ունեցել են առանձին այբուբեն, սակայն քրիստոնեութիւնը մուտք գործելով Հայաստան՝ նորա եռանդուն պաշտոնեաները... ոչնչացնում էին քրմական գրականութիւնը և արգելում էին հին այբուբենի գործածութիւնը: ... Ահա այս հին այբուբենն է, որ համարյա մեկ գար անցնելուց հետո երևան է գալիս մի ասորի եպիսկոպոսի մոտ, որի անունը Դանիել է լինում, ուստի ե. մեր մատենագիրները այդ այբուբենը կոչում են Դանիելյան»³⁴: Այդ տեսակետին համաձայն են եղել Ղ. Ինճիճյանը, Մ. էմինը, Ք. Պատկանյանը: Մ. Աբեղյանը համոզիչ չի համարում այդ տեսակետը և մեջբերում է կատարում Կոբյունից, որն այդ նշանագրերի մասին գրում էր. «այոց դպրութեանց թաղեալք ե. յարուցեալ դիպեցան», այսինքն դրանք թաղված օտար գրեր էին, որ գտնվեցին: Միևնույն ժամանակ նա չի մերժում այն տեսակետը, որ Մեսրոպյան գրերից առաջ գրեին Հայերեն այլ լեզուների նշանագրերով³⁵:

Մ. Օրմանյանը թվարկում է այս բազմաթիվ կարծիքները և փաստում, որ «չկան վերջնական հաստատուն կոռուանի մը վրայ հանգեցնու փաստեր»: «Ոմանց համար հին Հայ տառեր էին, որք մոռացութեան մատնուած էին, ուրիշներուն համար հին փիւնիկեան տառեր էին, դործածութեանն ընկած, ըստ այլոց Դանիելն յարմարցուած նորահնար ձևեր էին ասորերենի հետեւողութեամբ»³⁶: Պատմարան

³³ Գուրգեն Սևակ, Մեսրոպ Մաշտոց, հայկական գրերի և մատենագիտության սկզբնավորումը, 1962:

³⁴ Իս. Հարությունյան, Հայոց գիրը, էջ 282:

³⁵ Մեսրոպ Մաշտոց (հոդվածների ժողովածու), էջ 256:

³⁶ Ազգապատում, հ. Ա, էջ 310:

Մ.Օրմանյանը այդ հարցի վերջնական լուծումը թողնում է բանասերներին, իսկ ինքը փաստում է. «Դանիելյան նշանագիրները Հայ դպրութեան սկզբնաւորութիւնը նուիրագործեցին»³⁷:

Քննարկման առարկա է դառնում նաև մի այլ հարց. ինչքան ժամանակում պարզվեց, որ այդ նշանագրերը հարմար չեն հայոց լեզվի համար: Բոլորը դարձյալ դիմում են Կորյունին, սակայն տալիս տարբեր բացատրություններ: Կորյունը գրում է, որ Դանիելյան նշանագրերը Հայաստան են բերվել Վռամշապուհի թագավորութայն հինգերորդ տարում և երկու տարի հետո պարզվում է, որ դրանք անբավարար են հայոց լեզվի կապերը և հնչյուններն արտահայտելու համար: Կորյունի մոտ այնպես է գրված, որ դարձյալ Վռամշապուհի հինդերորդ տարում Մաշտոցը մեկնում է Միջագետք և վերադառնում Վռամշապուհի վեցերորդ տարում: Ստացվում է այնպես, որ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում դանիելյան նշանագրերը բերեցին Հայաստան, անցավ երկու տարի, բայց դարձյալ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում Մաշտոցը մեկնեց և գրերի գյուտը արած արգեն Վռամշապուհի վեցերորդ տարում վերադարձավ Հայաստան: Տարբեր գիտնականներ այդ անհամապատասխանությունը վերացնելու համար առաջարկում են տարբեր միջոցներ: Իս. Հարությունյանը «ամս երկու»-ն կարդում է «ամիսս երկու», գտնելով, որ հետագա շրջանի գրիչները ըաց են թողել այդ մի վանկը³⁸: Յ.Մարկվարտը, Ն.Ակիսյանը, Մ.Օրմանյանը համաձայն են դրա հետ, որ իսկապես երկու ամիսը բավականին ժամանակ էր դանիելյան նշանագրերի անհամապատասխանությունը մեր լեզվին գիտակցելու համար: Տարբեր կարծիք են արտահայտել Ս. Մալխասյանցը և Հ. Աճառյանը: Ատ. Մալխասյանցը առաջին հինգերորդը դարձնում է երրորդ (Ե-ն դարձնում է Գ) և ամեն ինչ ընկնում է իր տեղը: Հ.Աճառյանը գտնում է, որ ամբողջ թյուրիմացությունն առաջացել է հետագա շրջանի գրիչների անփութութայն պատճառով: Նա ճիշտ է համարում երկու տարին, գտնելով, որ երկու տարվա փորձը ոչ թի ստվեր է ձգում Մեսրոպի վրա, այլ մեծ պատիվ է իրեն»³⁹, քանի որ պարսիկներն ու թուրքերը հազարամյա գործածությունից հետո միայն հասկացան իրենց այբուբենի պակասավորու-

³⁷ Առաջին տեղում:

³⁸ Իս. Գարությունյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 170:

³⁹ Գ. Աճառյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 114:

թյունը է դարձանելու կարիքը: Դարի սկզբին՝ Ս. Օրմանյանը (1912թ.), դարի վերջին բառորդում Ա. Մարտիրոսյանը (1982 թ.) այդ հարցի վերաբերյալ հանդուժեցին, մեր կարծիքով, ճիշտ եզրակացուցեցին. երկու ամիսը բավարար էր դանիելյան նշանադրերի անկատարուծության մեջ համոզվելու համար¹⁰:

Հարցերի հարցը, ի վերջո, այն է, թե ի՞նչ կամ քանի տատ ստեղծեց Մաշաոցը: Դարձյալ արտահայտվում են տարրեր կարծիքներ: Գիտնականների մի մասը նույնիսկ կոնկրետ նշում են դանիելյան նշանադրերի քանակը: Օրինակ, Մ.էմինը Հենվելյով XIII դ. պատմիչ Վարդանի Հաղորդած փառաբերի վրա, նշում է, որ Դանիել Ասորու մոտ կար 22 տատ, իսկ Մեսրոպյն ավելացրել է 14-ը:

Այդ հարցերով զբաղվել է նաև Ա.Արրահամյանը, որը 3 անգամ՝ 1959, 1963 և 1973 թ. ասորեր կարծիքներ է արտահայտել դանիելյան նշանադրերի մասին: Առաջին անգամ Հենվելյով Դավիթ Անհաղթի վրա, նա գտնում է, որ դանիելյան նշանադրերը թվով 24-ն էին, իսկ 12-ը ստեղծել է Աաշաոցը¹¹: Երկրորդ գեղարվեստն նա այդ նշանադրերը համարում է հու նսպենի վրա ձևած 21 տատ, սրի Հեղինակը Դանիելը է¹²: Երրորդ գեղարվեստն նա գտնում է, որ Մաշաոցն իր տառերը ստեղծելու համար Հենվել է ոչ միայն հունական, այլև Հյուսիս-միջագետքյան, ասորական այբուրենի վրա¹³:

Ս.Օրմանյանը Հենվելյով Ա.Խորենացու վրա նշում է, որը սուրբ աջը դրել է 7 ձայնավորներ՝ Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ու, քանի որ ասորական ծագում ունեցող դանիելյան նշանադրերը անձայնավոր գրություն ունեին, Մաշաոցը դրանք հիմնովին փոխեց, «նոր կարգաւորութիւն ստացան յուճական ուփարետին Հեռուողութեամբ», բայց դա էլ չբավարարեց Մաշաոցին. Հայերենն ավելի շատ Հնչյուններ ուներ քան Հունարենը: Ուրեմն, ոչ ասորերենը և ոչ Հունարենը չգարձան Մեսրոպյան այբուրենի հիմքը, այլ Հայոց բանավոր լեզվի հարստությունը: Մեսրոպը ստեղծեց ամենի մի Հնչյունի համար մի տատ: Փաստորեն, մենք ընդունում են Հայոց զրի Հեղինակային բնույթը՝ Մաշաոցյան այբուրեն. չնայած նրա ստեղծման գործում իրենց մեծ ներդրումն

¹⁰ Ա. Մարտիրոսյան, ԵՂՎ աշխ., էջ 179:

¹¹ Ա. Արրահամյան, Գայ գիր և գրչության պատմություն, Ե., 1959, էջ 42:

¹² Ա. Արրահամյան, ՊԲԳ, 1963, N 4:

¹³ Ա. Արրահամյան, Գայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973:

ունեցան Սահակ Պարթև կաթողիկոսը և Վռամշապուհ արքան մեր Սուրբ Երրորդութունը: Բազմաթիվ են գրհրի գյուտի հետ կապված քննարկելու արժանի հարցերը: Դրանք չեն կարող պարփակվել մեկ հոդվածում: Ամենակարևորը մի հարց է. ինչու՞ հայ գրերի անհրաժեշտությունն զգացվեց հենց IV դարի վերջում և V դարի սկզբում: Ուսումնասիրողների մեծ մասը զա բացատրում է իբրև քրիստոնեությունը ժողովրդի մեջ տարածելու, Սուրբ Գիրքը և քրիստոնեության հույժը ժողովրդական լայն զանգվածներին հասկանալի դարձնելու նպատակ: Քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն ընդունվեց 301 թ: վերևից՝ արքունիքի հրահանգով, իսկ ժողովրդի մեջ իշխողը նրա բազմադարյան հեթանոս աստվածների պաշտամունքն էր: Արդեն մեկ դար էր անցել, ինչու՞ Գրիգոր Լուսավորիչը կամ նրա հետնորդները չէին բարձրացրել այդ հարցը: Կամ ինչու հայոց պետականության ամենահզորության ժամանակաշրջանում՝ Արաաշեսյանների օրոք չէր գրվում հայ դրության հարցը և Արտավազը իր ողբերգությունները գրում էր հունարեն, պալատական լեզուն արամեերենը կամ պարսկերենն էր: Փաստորեն, հարցը ոչ թե կրոնական էր, այլ քաղաքական: Հզոր պետականության ժամանակ չէր գրվում այդ հարցը: Վտանգ չկար հայ ժողովրդի ձուլման համար: Այլ էր իրադրությունը 387 թ., երբ Հայաստանը բաժանվեց երկու աշխարհակալ պետությունների՝ Հռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև: Արևմտյան մասում հայ վերնախավի պետական խոսակցական լեզուն դառնում էր հունարենը, արևելքում՝ պարսկերենը: Հայության երկու տարբեր հատվածներ հեռանում էին իրարից. ակնհայտ էր ձուլման վտանգը: Ժողովրդի աղյալին ինքնության կոմանը կարող էր լինել հայ եկեղեցին միայն այն դեպքում, երբ հենվեր սեփական գրի, դպրության, գրականության և մշակույթի վրա: Եվ պատահական չէ, որ Սուրբ Գրքի և հունական փիլիսոփաների երկերի թարգմանությունից հետո ստեղծվեց հայոց հարուստ պատմագրությունը, հայ եկեղեցական, աստվածաբանական, ծիսական գրականությունը: Հայ եկեղեցին ուներ իր սեփական դիրքը և համարձակ կարող էր զատվել հունական և ասորական եկեղեցիներից, կատարել իր ազդապահական մեծ առաքելությունը: Եվ նրա ամենամեծ զենքը եղավ Մաշտոցյան գիրը, մեր անխորտակ, անպարտելի 36 մատյան գնդերը, որոնք դիմադրեցին դարերի արհավիրքներին: Երիցս իրավացի էր Մ.Օրմանայնը, երբ

գրում էր. «Գիրն ու գիրքը եկեղեցիով, եկեղեցին ալ գիրով ու գիրքով, իրարու անբաժան փաթթուած, դարերու փորձանքներուն, Հայուն անլուր տազնապնիրուն, Հայութեան անմբերելու վտանգներուն դեմ անվկանդ ոյժ մը կադմեցին: Տառնչինգ դարերու (մենք կալեւլացենք՝ 16) մարտիրոսական նեղութիւններէ ետքը, եթե այսօր տակաւին Հայ կայ եւ Հայութիւն կայ, եթե մտաւորական կենաց յաջողակ ե քաղաքական կենաց ընդունակ սերունդ մը՝ ազգ մը՝ ընդհանուր աշխարհի գարմանքը կը գրաւե, զայն պետք է իրաւամբ Սահակի ե Մեսրոպի անմահական զործին արդիւնքը ճանչնալ ե խոստովանիլ»⁴⁴: Հոգևորական Մ.Օրմանյանը առավել բարձր է դնահատում ժամանակի կաթողիկոսին՝ Սահակ Պարթևին, մենք նշում ենք Մեսրոպ Մաշտոցին, որպես մեծ գործի անմիջական նախածնող ե Հեղինակ կատարող:

EMMA KOSTANDYAN

THE SCIENTISTS OF THE XX CENTURY AND THE INVENTION OF THE ARMENIAN ALPHABET

Summary

From the beginning of the XIX century the studying of the invention of the Armenian alphabet was lively put into effect not only by the Armenian but also many European scientists. This process became more active in connection with the 1500 anniversary of the invention of the alphabet in the beginning of the XX century and in the second part of the century when the 1500 anniversary of Mesrop Mashtots' birth was celebrating. Maghakia Ormanian's, Nikoghayos Adonts, Hrachia Acharian's, Leo's, Hakob Manandian's, Manouk Abeghian's researches on the invention of the alphabet are analysing in the article. Different approaches and the author's opinion towards the problem are mentioned.

Various problems regarding the invention of the alphabet put forward for discussion – the time of the invention, Mashtots's personality and origin, etymology of the name Mashtots, Danielian symbols and the letters created by Mashtots. The role of the invention in surviving of the people and the church, in preservation of the national distinction is appreciated.

---

⁴⁴ Մ.Օրմանյան, Ազգապատում, հ.Ա, էջ 325:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԵՎ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

Իր գիտական գործունեության ողջ ընթացքում, տարբեր առիթներով, Նիկողայոս Ադոնցն անդրադարձել է Մովսես Խորենացու ժամանակի ե «Պատմութիւն Հայոց»-ի պատմագիտական արժեքի գնահատման խնդիրներին: Հենց սկզբից պետք է շեշտել, որ նա այս երկուսը հստակորեն տարբերակել է միմյանցից: Եթե Պատմահոր ժամանակի հարցում նա ունեցել է որոշակի տատանումներ (VI-VIII դարեր), ապա Պատմության գնահատման հարցում միշտ էլ եղել է աներբր՝ այն համարելով բացառիկ կարևորություն ունեցող սկզբնաղբյուր ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմության ուսումնասիրության համար:

Այսպես, դեռևս 1901 թ. լույս տեսած «Հայոց նախնական պատմությունը» Սեբեոսի մոտ՝ Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի երկասիրությունների հետ ունեցած նրա առնչություններում՝ ուսումնասիրության մեջ նա առաջարկում էր Մովսես Խորենացու հիմնասխնդրին անդրադառնալիս շեշտը չդնել սոսկ ժամանակի վրա: Ընդհանրապես, ժամանակը ճշգրտելը խիստ կարևոր է, սակայն միաժամանակ անանցյալ, քանզի Պատմահոր իսկական փառքը «բացառապես հիմնված է նրա երկասիրության ներքին, անվիճելիորեն երևելի հատկանիշների վրա»¹:

1904 թ. նշանավոր պատմարան Գր.Խալաթյանցի «Հայ Արշակունիները Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ» մենագրությունը² նվիրված իր ընդարձակ գրախոսականում³ Ադոնցը սթափության կոչ էր անում. խորենացիամերժներին և առաջարկում ավելի հավասարակշիռ մոտեցում որդեգրել այդքան բարդ և միաժամանակ նուրբ խնդրի նկատմամբ: Նա խստորեն դատապարտում է Գր.Խալա-

¹ Н.Адонц, "Начальная история Армении" у Себеоса в его отношениях к Трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского, in «Византийский временник», т. VIII, отд. 1, СПб., 1901, стр. 89.

² Гр.Халатянц, Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренского, М., 1903.

³ "Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества", т. 16, СПб., 1904, стр. 145-161.

թյանցի և այլոց փորձերը՝ Պատմահորը վարկաբեկելու, անվանարկելու և նրա գործն ու անձը վիրավորելու համար: Երիտասարդ պատմաբանն առաջարկում էր «չափավորել Հափշտակության մոլուցքը», որը հեռու է օրյեկտիվության որևէ նշույլից և հիմնախնդրին ձեռնամուխ լինել առանց կանխակալ մոտեցումների: Ն.Ազոնցը հավատացած էր, որ Գր.Խալաթյանցի հետազոտությամբ «ավարտվում է Խորենացու ուսումնասիրության ժխտականության փուլը», և որ նրա գիրքը համարվում է «անհրաժեշտ աստիճան ավելի իրական և համապատասխան ճիշտ տեսակետների անցնելու համար: Այն ամենը, ինչ որ կարելի էր ասել «Հայոց պատմության» դեմ, - գրում է Ն.Ադոնցը, - պարոն Խալաթյանցի կողմից ասվել է. Խորենացու քննադատների մոտակա խնդիրն է չափավորել Հափշտակության մոլուցքը և VI-VII դարերի Հայկական գրավոր հուշարձանների շարքում ճշգրտորեն որոշել «Հայոց պատմության» տեղն ու ժամանակը»¹: Նրա մոտեցումն առավել հստակեցվում է 1908 թ., երբ անդրադառնալով նույն Հարցին, գրում է. «ԼՄՍՍԽՍ Խորենացու Պատմությունը իսկապես մի Հոյակապ Հուշարձան է, որը շատ կողմերով իր հավասարը չունի Հայոց դպրության մեջ՝ նշանավոր նախ և առաջ ազգային այն խոր գաղափարախոսությամբ, որ ստեղծեց նա, և որով շատ դարերի ընթացքում դաստիարակվեցին Հետագա սերունդները...

Մովսես Խորենացին հասարակ պատմիչ չէ, որ վաղուց անցած - գնացած օրերի դեպքերը շարադրում է պարզամտորեն, այլ գերսզանցորեն քննադատ է և հետազոտող. նա ոչ միայն պատմում է, այլ աշխատում է հասկանալ ու բացատրել երևույթները»²:

Այսպիսով, Ն.Ադոնցը Պատմահոր շուրջ ստեղծված շատ կողմերով արհեստականորեն վիճաբանությունների ժամանակ երբեք առաջնային չհամարելով ժամանակի խնդիրը, միշտ էլ առաջարկում էր շեշտը դնել «Պատմութիւն Հայոց»-ի գաղափարական անուրանալի, անզուգական արժեքի վրա: Միաժամանակ Ն.Ադոնցը չէր կարող անտեսել Պատմահոր երկասիրության առանձին հատվածների հակասություններն ու ժամանակագրական ակնհայտ անճշտությունները: Դրանք առկա էին և սպասում էին իրենց անաչառ վերլուծություն-

¹ ԱճԳ, Էջ 160-161 (ընդգծումները մերն են - Պ.Ղ.):

² Н.Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 208-209, 237, 488.

ներին: Ի տարբերություն Գր.Խալաթյանցի և այլոց, Ն.Ադոնցը հակված էր Խորենացու երկասիրության հակասությունները վերագրել երկի հեղինակի միտումնավորությանն ու նրա կողմից փաստերի գիտակցական աղճատմանը: Այդ կասկածելիքային Ադոնցը չափազանց հստակորեն է ներկայացրել իր տեսակետը. «Խորենացու Պատմության մեջ ենթադրել միտումնավորությունն է փաստերի գիտակցական սղճատում, առնվազն անարդարացի է»⁶:

Ցավոք, Ն.Ադոնցի և նրան համակարծիք հայագետների լրջմիտ առաջարկություններին Մովսես Խորենացու նորադույն քննադատներն ըմբռնումով չմոտեցան: Արդեն 1930-ական թվականների սկզբներին Մովսես Խորենացու ժամանակաշրջանի ու նրա Պատմության գնահատման վերաբերյալ գիտական բուռն վիճաբանությունները նոր թափ ստացան: Այժմ Խորենացու քննադատների դերն իրենց էին վերապահել Գ.Ֆնտզյանը, Յո.Մարկվարտը, Ն.Ակինյանը, Հ.Մանանդյանը, Հ.Լեվին և նրանց հետևող Հայ և օտար մի քանի այլ ուսումնասիրողներ: Այսպես, Գ.Ֆնտզյանը խորենացիամերժների զինանոցից հանած հին բառամթերքով շարունակում է անվանարկել Պատմահորն «անվստահելի, անրարեմիտ, անպատկառ, ստախոս» և նման այլ անվայելուչ արտահայտություններով⁷: Մովսես Խորենացու ժամանակի վերաբերյալ նորագույն քննադատները հանդես բերեցին զարմանալի համբաշխություն: Նրանք անվիճելի համարեցին IX դարը: Վեճի առարկան վերաբերում էր սոսկ գարի տասնամյակներին՝ 810, 825, 855, 880 թվական և այլն: Եթե 1929-1930 թթ. Ն.Ակինյանը պնդում էր 810 թ. վրա, ապա 1947 թ.՝ 825-840 թվականների⁸: 1934 թ. Հ.Մանանդյանը հատուկ ուսումնասիրութային ջանքեր էր ապացուցել, թե Խորենացին իր Պատմությունը գրել է Բուդայի արչավանքներից հետո՝ 855-860 թվականների միջև⁹: Քիչ անց՝ 1936 թ., հայագետ Հանս

⁶ "Записки восточного отделения...", стр. 161 (ընդգծումը մերն է - Պ.Գ.):

⁷ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Գ.Ֆնտզյանի աշխատասիրությամբ, Երուսաղեմ, 1930, էջ 65, 66: Գմմտ. «Ամսափոս», Փարիզ, 1930, N 2, էջ 8-53, N 4, էջ 62-74: 1931, N 1-2, էջ 58-69, N 5-6, էջ 157-161:

⁸ Ն.Ակինյան, Մովսես Խորենացու ժամանակն ու անձնավորությունը, «Ամսափոս», 1929, N 4, էջ 67-77: Գմմտ. «Դանդես ամսօրյա», 1930, էջ 8-41, 129-156, 257-273, 381-405: Տես նաև նույն տեղում, 1947, էջ 567-581:

⁹ Գ.Մանանդյան, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Երևան, 1934:

Լեվին ավելի ճշգրտված թվական է մատնանշում՝ 876-888 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածը¹⁰։ Բովանդակ Հայագիտության և մասնավորապես խորենացիագիտության համար ցնցող տպավորություն թողեց Ն.Ակինյանի հերթական սենսացիոն պնդումն այն մասին, թե Մովսես Խորենացու Պատմությունը զրվել է VIII դարի վերջերի պատմագիր Ղեոնդ Վարդապետի կողմից։ Կամայական, արհեստական և անհիմն փաստարկների միջոցով Ն.Ակինյանը եկել է այն եզրակացության, որ Ղեոնդը նախ գրել է իր Պատմությունը, ապա տարիներ անց՝ շուրջ 810 թվականին, շարադրել է նաև Խորենացուն վերադրվող Պատմությունը¹¹։ Ն.Ակինյանի այս տեսակետը դեռևս ժամանակին վճռականորեն մերժվեց Հայագիտության բազմաթիվ ներկայացուցիչների կողմից¹² և մեր խնդիրը էջ անդրադառնալ դրանց։ Հարցն այստեղ վերաբերելու է Ն.Ադոնցիին։ Ի՞նչ արձագանքներ ունեցան այդքան անսպասելի ընթացք ձեռք բերած վիճարանություններն Ն.Ադոնցի գիտական առօրյայում։ Հայտնի է, որ 1930-ական թվականներին նա ամբողջությամբ զբաղված էր բյուզանդագիտական հետաքրքրասիրություններ ներկայացնող աշխատանքներով։ Մտորում էր նաև բազմաՀատոր «Հայոց քննական պատմություն» ստեղծելու մասին¹³։ Խորենացու Հիմնահարցը էջը մտնում նրա հետաքրքրասիրություններին շրջանակի մեջ և եթե չլինեին նշված վեճերն ու հրապարակումները, ապա նա դժվար թե անդրադառնար այդ խնդրին։

Սակայն ստեղծված պայմաններում Ն.Ադոնցն ուղղակի էջը կարող չէր անդրադառնալ տվյալ խնդրին, էջը կարող մնալ անհաղորդ։ Գիտական վեճը թափանցում է Հասարակության մեջ, մտքեր

¹⁰ H.Lewy, The date and purpose of Moses of Chorene's History. "Buzantion", t. XI. f. I. Bruxelles, 1936, p. 81-96.

¹¹ Ն.Ակինյան, Մովսես Խորենացու «Ողբը» Ղևոնդ Երեցի Պատմության վերջաբանն է, «Հանդես ամսօրյա», 1930, N1, էջ 8-41, նաև «Մովսես Խորենացի և Ղևոնդ Երեց և Երկու պատմագիրներու նույնության հարցը», «Հանդես ամսօրյա», 1930, N3-4, էջ 129-156, N 5-6, էջ 257-273, N 7- 8, էջ 381-405։ Նույնը Ն.Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, հատ.Գ, Վիեննա, 1930։

¹² Մասնավորապես տես Գրանդ Զ.Մրմեն, Խորենացի, Եղիշե և հայր Ն.Ակինյան, Երուսաղեմ, 1951, նաև նույնի «Պատմություն Խորենացիի քննադատության», Երուսաղեմ, 1954։

¹³ Պ.Յ.Յովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնցի «Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ճակատագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, N1, էջ 63-78։

պղտորում, ստեղծում թյուր պատկերացումներ ոչ միայն ՊատմաՆոր, այլև բովանդակ հայկական մշակույթի և անցյալի ժառանգության վերարերյայ: Գիտական և րնթերցող հասարակությունը սպասում էր Ն.Ադոնցի համոզեցուցիչ, սպառիչ խոսքին: Եվ պատահական չէ, որ Հենց այս շրջանում է, որ նա հանդես է գալիս Մովսես Խորենացուն նվիրված բազմաթիվ հրապարակային զեկուցումներով: 1930 թ. գեկտեմբերի 12-ին Փարիզի Նուպարյան մատենադարանում նա հանդես է եկել «Մովսես Խորենացին և իր ժամանակը»¹⁴, իսկ Փարիզի «Հայ գրական ակումբի» նիստերից մեկում՝ «Խորենացու գերը գրականության մեջ»¹⁵ զեկուցումներով:

Թեև բազմազբաղ, սակայն Ն.Ադոնցը անհրաժեշտ է համարում մամուլային հրապարակումներով ընդարձակորեն անդրադառնալ Ն.Ակինյանի, Հ.Լեվիի և Հայր Վարդան Հացունու տեսակետների պարզաբանմանը, քննադատական խոսք ասում արտահայտված որոշ հարցերի շուրջ: Ն.Ադոնցը չի դավաճանում իր հավատամքին: Նա գարձյալ դատորոշում է ՊատմաՆոր ժամանակը նրա գործի արժեքից ե. դարձյալ գտնում, որ գրանք պետք է քննել զատ-զատ: Նախ առաջնայինը արժեքն է: Ըր հրապարակային զեկուցումներում և դիտական բանախոսություններում նա չափազանց բարձր է գնահատում Խորենացուն և չի վարանում նրան հորջորջել որպես մեծադույնն ու նվիրականը Հայ Հին գրականության երկնակամարում: Ավելորդ չենք համարում ընթերցողներին ներկայացնել նրա «Հայ հեռավոր անցյալի մեծադույն դեմքը» անավարտ և չհրապարակված ակնարկից մի հատված. «Երկու գար է անցել այն օրից, երբ առաջին անգամ կասկածներ ծագեցին Խորենացու ժամանակի մասին: Վիստոն եղբայրները իրենց խորունկ գիտությունը ի սպաս դրին Խորենացու ավանդական համբավին: Բայց կասկածը կանդ չառավ, մեծ ծավալ ստացավ և շատ ու շատ ստվերներ դիզեց ՊատմաՆոր լուսավոր ճակատին: Քննական բանասիրությունը պարզեց, որ «Հայոց պատմությունը» Ե դարի գործ չէ, այլ ավելի երիտասարդ է հասակով: Արդյո՞ք սրանով նսեմանում է գործի արժեքը և կամ վտանգում նրա հեղինակի մեծությունը: Ո՛չ, երբեք: Նա մնում է, ինչպես կար,

¹⁴ «Կյանք և արվեստ», տարեգիրք, Փարիզ, 1932, էջ 167:

¹⁵ «Հայ մշակույթի օր», Փարիզ, 1932, էջ 154:

ամենափայլուն աստղը Հայ անցյալի մտքի Հորիզոնում: Պատմահայրը Հասարակ ոմն է: Բազմերանգ և բազմորակ ճոխություն է: Ոչ միայն պատմագիր է, այլև դրագետ առաջնակարգ, այլև խոշոր մտավորական է՝ մշակված աշխարհայացքով, այլև քաղաքական եզակի դեմք է»¹⁶:

Հայտնի է, որ վիեննական Մխիթարյանը երկու խնդիր էր դրել իր առջև՝ որոշել

1. Խորենացուն վերագրվող Պատմության ժամանակը և
2. Պատմության Հեղինակի ինքնությունը: Հիմնականում Ողբի տվյալների վերլուծության հիման վրա Ն.Ակինյանը եկել է այն եզրակացության, որ Խորենացու «Հայոց պատմությունը» Հորինված է ոչ շատ ուշ քան 820 թվականը»¹⁷: Իսկ ինչ վերաբերում է բուն Պատմության Հեղինակի խնդրին, սույա բանասիրական խճճված քննությունից հետո Ն.Ակինյանը գալիս է այն եզրակացության, որ «Մովսես Խորենացին և Ղևոնդ պատմիչը միևնույն անձնավորությունն են»¹⁸: Արտատոց է նաև Ն.Ակինյանի այն պնդումը, թե «Մովսես Խորենացի» Հորջորջման Հեղինակը ոչ թե ինքը՝ Ղևոնդն է, այլ մի այլ անծանոթ մարդ, որը IX դարի կեսերին Ղևոնդի «Հայոց պատմությունը» վերագրել է գոյություն չունեցող Մովսես Խորենացու և այդ անունն այսպիսով դրել շրջանառության մեջ: Հետզհետե կեղծիքը լայն տարածում է գտել և արդեն IX դարի վերջերին - X դարի սկզբներին այն քաղաքացիություն է ստացել: Թովմա Արծրունին և Հովհաննես Դրասխանակերտցին արդեն ոչ մի կասկած չունեն Խորենացու գործի, ժամանակի և Հեղինակի վերաբերյալ: Նրանց համար խիստ հստակ է, որ Պատմահայրը V դարի վերջերին է գրել իր Պատմությունը:

Այսպիսով, Ն.Ակինյանի տեսության համաձայն, Ղևոնդը ծնվել է մոտ 730-735 թվականների միջև¹⁹, 50-60-ամյա տարիքում երկասիրել է իր Պատմությունը, այսինքն՝ մոտ 790 թվականին, իսկ 820

¹⁶ Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, Սիկ.Աղոնցի ֆոնդ, պահարան 2, գրոց Ա, թրթածրար 8 (ընդգծումները Ն.Աղոնցին են - Պ.Յ.):

¹⁷ Ն.Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, հատ. 9, էջ 286:

¹⁸ Աճղ, էջ 175-176:

¹⁹ Աճղ, էջ 34:

թվականին, երբ արդեն 85-90 տարեկան էր, դրել է Մովսես Խորենացուն վերագրվող Պատմությունը²⁰:

Ն.Ազոնցն անմիջապես արձագանքում է Ն.Ակինյանի կողմից առաջ քաշված այս նոր տեսակետների քննությանը և ծավալով ոչ մեծ, սակայն կուռ տրամարանությամբ գրված հատուկ հոդվածով մերժում նրա դարգացրած բոլոր տեսակետները, բացառությամբ ժամանակի խնդրի, որը նա փորձում է խմբագրել²¹: Ադոնցը լուրջ չի համարում Ղևոնդ Պատմիչի և Պատմահոր նույնացման Ն.Ակինյանի տեսակետը և ընթերցողներին հիշեցնում, որ թվացյալ այս նոր տեսության հեղինակն իրականում հանդուցյալ Հայագետ Գր.Խալաթյանցն էր: Այնուհանդերձ, մեծ տակտով, առանց ավելորդ ու վիրավորական խոսքերի, ցույց է տալիս, որ Ղևոնդ Պատմիչի և Մովսես Խորենացու միջև որևէ կապ չկա և չի էլ կարող լինել: Հետևաբար նա հարկ է համարում ընդարձակորեն կանգ առնել այն ինը կետերի քննության վրա, որոնք, ըստ Ն.Ակինյանի, ապացուցում են Ղևոնդի և Խորենացու նույնությունը²²: Կետ առ կետ Ադոնցը վերլուծում է Ակինյանի առաջարկած ապացույցները և ցույց տալիս դրանց անհիմն ու արհեստական շինելը: Միակ ընդունելի կետն այն է, որ երկու հեղինակների մեկենասները նույն տոհմից են: Ինչ մնում է երկու հեղինակների բառագիտության նույնությանը, ապա ընդամենը 103 բառ է, որոնք օղտագործելի են թե՛ Խորենացու և թե՛ Ղևոնդի մոտ: Ազոնցը ցույց է տալիս, որ այդ բառերը երկու հեղինակների համար առանձնահատուկ բառեր չեն և ոչ էլ հազվագյուտ: Երկու հեղինակների միտումների նույնության կապակցությամբ միակ ճիշտ բացատրությունն այն է, որ նրանք պատմագրելու հանձնարարությունը ստացել են Բագրատունիներից: Հետևաբար նրանց համակրանքն առ Բագրատունիները և հակակրանքն առ մրցակից Մամիկոնյանները պետք է նույնը լինեին և այդ փաստը հիմք չէ այդքան պատասխանատու Հայտարարությունն անելու համար:

²⁰ Աճ, էջ 286: Անհրաժեշտ է նշել, որ տարիներ անց 1947 թ., Ն.Ակինյանը դարձյալ տեղաշարժում է Խորենացու ժամանակաշրջանը այն տեղափոխելով 840 թվականից հետո, այսինքն, երբ Ղևոնդն արդեն 110 տարեկան էր («Չանդես ամսօրյա», 1947, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր):

²¹ Ն.Ազոնց, Ղևոնդ և Խորենացի. քննություն հայր Ն.Ակինյանի տեսության, տես «Չայրենիք», Բոստոն, 1933, N 8, 9:

²² Ն.Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, հատ. Գ, էջ 184:

1936 թ. «Բյուզանդիոն» Հանդեսում Հայադեո Հանս Լեվին մի կարճատև դրուժյամբ դարձյալ անդրադառնում է Խորենացու Պատմութեան ժամանակի ինդրին: Պատմութեան երրորդ զրքի 65-րդ դիսի մի նախադասութեան քննութեամբ Լեվին եկել է այն եզրակացութեան, որ այստեղ ակնարկութեան կսւ Բյուզանդիայի Վասիլ I. կայսեր մասին: Իսկ քանի որ նշված կայսրը իշխել է մինչև 886 թ., սողա Խորենացին էլ իր Պատմութեանը դրել է այդ թվականից քիչ առաջ՝ 876-885 թվականների միջև: Նույն «Բյուզանդիոն» Հանդեսում Ադոնցը Հանդես է դալիս Հատուկ գրախոսութեամբ, որտեղ ցույց է տալիս, թե Լեվին ճիշտ էի Հասկացել Պատմահոր տվյալ Հատվածը, որ իրավամբ վերարերում է ոչ թե Վասիլ I, այլ պարսից Վոամ V թագաւորի ժամանակներին²⁴:

Պատասխան խոսքում Հանս Լեվին թեև Հրաժարւում է Խորենացու Պատմութեանը Վասիլ I-ի թագաւորութեան ժամանակ դնելու իր տեսութեանից, սակայն Հաստատականորեն պնդում է, որ Պատմութեանը գրվել է Աշոտ իշխանաց իշխանի, ապա թագաւորի ժամանակներում²⁵:

Հ.Լեւիլի այս նոր տեսակետը դարձյալ դառնում է Ն.Ադոնցի քննարկման առարկան և նա դրում է . «Մովսես Խորենացու վերաբերմամբ պարոն Լեւիլի նոթի մասին» Հոդվածը²⁶: Նա ժխտում է Լեւիլի տեսակետը, թե Խորենացին եգել է Աշոտ I-ի արքունական պատմիչն ու դրանիկը: «Մեզ Համար, - գրում է Ադոնցը, - Խորենացին ո՛չ դրանիկ է, ո՛չ էլ ծախու գրիչ: Մտաւորական ու փառահեղ դեմք է նա, որ ունի իր տեսակետները, իր Համոզմունքները և որ Հայ անցյալը ակոսող երկու Հոսանքներից անկողմնակալորեն ընտրել է այն, ինչ որ Համապատասխան է գտել իր գաղափարներին և իր պարտականութեանն է Համարել պաշտպանել այդ Հոսանքի դրոշակակրին՝ Բագրս-

²³ H. Lewy, The date and purpose of Moses of Chorene's History. «Byzantion». t. XI. t. I. Brussels, 1936, p. 81-86.

²⁴ N. Adontz, Sur le date de L'Histoire de Arménie de Moïse de Chorène, անդ, էջ 597-599.

²⁵ H. Lewy, An additional note on the date of Moses of Chorene. անդ, t. XI, f.2, p. 593-596.

²⁶ N. Adontz, A propos de la note de M. Lewy sur Moïse de Chorène. անդ անդ, t. XI, f. 2, p. 597-599.

տունյաց տոհմին»²⁷: Քիչ անց, 1939 թ.՝ Կաղանկատվացուն նվիրված իր ընդարձակ հոդվածաշարում նա բառացիորեն նույնը կրկնելով, ավելի է կոնկրետացնում իր միտքը: Այստեղ, վերջնականապես Ագոնցը հայտնում է իր կարծիքը Պատմահոր ժամանակի վերաբերյալ: IX դարն աներկբայելիորեն մերժելի է նրա համար: Թերևս VIII գարի վերջն ու IX դարի սկիզբը կարող է լինել այն միջավայրը, ուր գործել է Պատմահայրը: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Խորենացին շարադրել է իր դործը, թվում է, թե մի մեծ սպառազին տղետից հետո, երբ վերասլաց երազներին հետևում են լքումի և վհատումի օրերը և տեղի տալիս ներքին երկպառակությունաց: Հավանաբար Մամիկոնյանների ութերորդ դարի վերջին (774-775 թթ. - Պ.Լ.) ըմբոստացումից հետո է»²⁸: Այլ կապակցությունում նա դարձյալ հստակորեն շեշտում է. «Խորենացու պատվանդանը... կանգնած Աշոտ Մսակերի կողքին՝ ստանում է իսկական արձանի փայլ. այդտեղ «Հայոց պատմությունը» դառնում է հայ մտքի, քաղաքական մտքի և երազների մի կոթող, մի սրբատուն գիրք, որ նվիրագործում է Բագրատունիների նորածիլ քաղաքականությունը, բարձրացնում է նրանց հեղինակությունը և ապահովում նրանց հաջողությունը: Եթե գաղափարը երեւիցէ գործ է ստեղծում, «Հայոց պատմությունն» այն գաղափարն է, որ ստեղծեց Բագրատունյաց թագավորությունը և Պատմահայրը՝ այդ թագավորության բարոյական հիմնադիրը, ավետավոր Առաքյալն է»²⁹: Եվ վերջապես մի երրորդ առիթով նա դարձյալ գրում է. «Ես կարծում եմ, որ Խորենացին գտնվում է ութերորդ դարի խռովությունների, մասնավորապես 775 թվի ապստամբության և նրա ծանր հետևանքների ազդեցություն տակ»³⁰:

Ժիշտ է, Ն.Ագոնցը բերում է բազմաթիվ, իր կարծիքով խիստ անհրաժեշտ ապացույցներ, իր տեսակետը հիմնավորելու համար, սակայն քննական բանասիրությունը վաղուց ապացուցել է, որ այդ ապացույցները (Խորենացու օգտագործած աղբյուրները՝ Փոքր Սոկրատ, Սեզրեստրոս և այլն) թարգմանվել են դեռևս V դարում և ոչ թե

²⁷ Անդ, էջ 599:

²⁸ Ն.Աղոնց, Զննություն Մովսես Կաղանկատվացու, «Անահիտ», 1939, N 3, էջ 69-77 և այլն:

²⁹ Ն.Աղոնց, Մովսես Խորենացի, տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն.Աղոնցի ֆոնդ, պահարան 2, գրոց Ա, թղթածրար 8:

³⁰ Ն.Աղոնց, Խորենացիական հարցն ու հայր Վարդան Հացունի, «Անահիտ», 1938, N 1-3, էջ 85:

VII դարի վերջերին և չեն կարող կովան ծառայել հյորենացու ժամանակը որոշելիս: Ինքը՝ Ադոնցը ես խոստովանում է, որ իր տեսակետները ՊատմաՆոր ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, կարող են վերանայվել նոր Հանգամանքների ու փաստերի լույսի ներքո, որոնք ինքը լիահույս էր, թե կհայտնարեքին ստաջիկա հայագիտական պրպտումների շնորհիվ: Սակայն այդ պրպտումները չչարունակվեցին. անողոք հիվանդութունն ու մահը (1942 թ. հունվար) հնարավորութուն չտվեցին «Անցյալի հայ մեծագույն դեմքի» ժամանակի խնդրին ավելի Հանգամանորեն անդրադառնալու համար: ՈՒրեմն, Ադոնցի համար խնդիրը դեռևս լուծված չէր և սպասում էր իր ուսումնասիրողին:

PETROS HOVHANNISSYAN

MOVSES KHORENATSI AND NIKOGHAIOS ADONTS.

Summary

Nikoghayos Adonts is one of the most famous armenologists of the XX century. He is known especially for his worthy works dedicated to the Armenian-Byzantine relations which are considered a value of the Byzantine world studies. The investigations devoted to the outstanding persons of the medieval literature as Pavstos Buzand, Eznik Koghbatsi, Koriun, Movses Kaghankatvatsi take a special place in Adonts' scientific heritage. The investigations devoted to the father of the Armenian History Movses Khorenatsi have their remarkable place in this sphere. At the time of N. Adonts Khorenatsi's problem was a point at issue. The group of specialists of the Armenian Studies tried to replace him from the V to the VII-IX centuries. Finally they came to the conclusion that Movses Khorenatsi worked up to the end of the IX century. The majority of scholars didn't agree with that and tried to prove that Movses Khorenatsi was the V century author. As for Adonts he tried to explain to the scholars disapproving M. Khoretsi that it was not right to analyze Khorenatsi's life and time from the same point of view. Khorenatsi's work is the best in the Armenian historiography. Movses Khorenatsi is a unique value, world outstanding figure, improved historian.

Adonts had hesitations with regard to the problem of Khorenatsi's time. First he thought that Khorenatsi lived on the borders of the VI-VII centuries. But, in his last work, he came to the conclusion that Movses Khorenatsi lived at the end of the VIII century in the days of Ashot Msaker. Adonts didn't regard his point of view as a final conclusion and left the verification of Khorenatsi's period to future investigators.

ՎԱՐԱՆ ԴԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆԸ XVII-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Վարանդա գավառի մելիքության տարածքը սկսվում էր Կարկառ գետից և տարածվում մինչև Քիրս-Դիզափայտ լեռնագոտին: XVII դ. սկզբից Վարանդա գավառի տիրակալներն էին Մելիք-Շահնազարյանները, որոնց իշխանանիստը Ավետարանոց (Չանախչի) բերգավանն էր: Այստեղ «ժամանակին երեք մելիքական ապարանքներից րադկտցած պալատական համալիր է եղել, որոնցից միայն մեկն է հատվածաբար մեզ հասել»¹: Սույն հողվածում համառոտ ներկայացվում է Վարանդայի մելիքության XVII-XVIII դդ. պատմությունը:

Միջնադարյան Հայաստանի և Վրաստանի կյանքում մեծ դեր ունեցած Ջաքարիա սպասալարի ու իվանե աթաբեկի քույր Դոփից առաջացած Դոփյան իշխանական տոհմից է XVI դ. սկզբում սերվել Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմը², որի ներկայացուցիչ Միրզաբեկը XVII դ. սկզբին բնակվել է Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում և այնտեղ սկիզբ դրել Մելիք-Շահնազարյանների տիրապետությանը:

Միրզաբեկի՝ Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում հաստատվելու մասին Ա.Ջալալյանցը գրում է. «Վերանորոգող մեծաչն գիւղաքաղաքիս եղև մէլիք Միրզաբէգ որդի մելիք Մէլիքբէգի, թոռն Ապովայ տեառն Գեղամայ, եղբայր Շտհնազարայ տեառն Գեղարքունեոյ, քանզի ի զօրանալ Կովկասական ասպատակաց և յարձակիլ ի վերայ նահանգին Գեղամայ ի թուին Հայոց ՌԼԱ (1582), որպէս երևի ի տապանազիրս այնր գաւառի թէ «ի փոխիլ Ղուղիլբաշին Տաղստանայ Լեկզին՝ որ գաւառս աւերեցաւ թվին ՌԼԱ-ին»: Այնուհետև սկիզբն եղև աւերանաց բարեբեր աշխարհին Գեղամայ. վասն որոյ և բնակիչք նորա աճապարեալ անկան յամուրս Արցախու և Գարդմանայ, յայնժամ և Մէլիքբեգ ընտանեօք իւրովք էջ ի գիւղն Աւետարանոց և սկիզբն արարեալ վերանորոգեաց զսա և չքեղացոյց որպէս վայելն էր իւրումն փառաց և պատուոյ, յորոյ սերնւոց ելին արք Հզօրք և անուանիք. և

¹ Ղուլյան Ա., Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Ե., 2001, էջ 89:

² Տեր-Սկրտչեան Կ., Դօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Բ, Էջմիածին, 1914, էջ 97 և հաջորդ էջերում:

եղեն տիրապետողք այրոցիկ գաւառաց»³: Լետագայում այս միտքը գրեթե նույնությամբ կրկնել է Մ.Սմբատյանը⁴:

Այն, որ Մելիք-Շահնազարն ունեցել է Միրզաբեկ անունով կրասեր եղբայր, ակնհայտ է գառնում Կ.Տեր-Մկրտչյանի հրատարակած հիշատակարանից.

«Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զպարոնաց պարոնն և զյիշխանաց յիշխանն՝ զՄելիք Շահնաղարն և զհայրն իւր զՄելիքբէկն և զմայրն իւր գնաթու նաղէն և զկենակիցն իւր զպրն Ֆախրիջահանն ... և զհարագատ եղբայրսն իւր՝ զպրն Ատիրէկն, որ տարածամ մահուամբ փոխեցաւ առ Աստուած, և զԳաւգչայ բէկն և զորգին իւր գլաւանգ բէկն. զՄիրզաբէկն և որգին իւր զԲաղրիսանն. և զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն իւր...»⁵:

Միրզաբեկի Գեղարքունիքից 1582 թ. Վարանգա տեղափոխվելու Ա.Ջալալյանցի առաջարկած թվականը չի բնօրնակել Կ.Տեր-Մկրտչյանի կողմից, որովհետև վերջինիս ասելով ինքն այդ թվագրով արձանագրություն է չի գտել: Բացի այդ, տյուստ հայտնի է նաև, որ դեռ 1606 թ. Գեղարքունյաց դավառը որևէ ավերվածության չէր ենթարկվել: Ամենայն հավանականությամբ Միրզաբեկը Վարանգա է տեղափոխվել 1603 թ., իսկ Մելիք Շահնաղարն էլ նույն ժամանակամիջոցում ապաստանել էր Ծարում⁶:

Վերջին վարկածի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ պատմիչ Հովհաննեսիկ Ծարեցին 1572-1600 թթ. անցքերն բնագրկող իր ժամանակագրության մեջ, ցնցող դույներով նկարագրելով Վարանգա գավառում 1579-1580 թթ. տեղի ունեցած սովը⁷, ոչինչ չի հաղորդում նման մի տեղափոխության մասին:

Բայց 1603 թ. այդպիսի մի տեղաշարժի մասին վկայություն, իրոք, գտնում ենք Դավիթ Եպիսկոպոսի հիշատակարանում. «Յորժամ

³ Ջալալեանց Ա., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Յայաստան, Կ. Բ. Տիփսիս, 1858, էջ 247:

⁴ Սմբատեանց Մ., Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 810:

⁵ Տեր-Մկրտչեան Կ., Դօփեանք եւ Մելիք-Շահնագարեանք, էջ 189-190, 194:

⁶ Նույն տեղում, էջ 133-134:

⁷ «Ճռաքաղ», Մոսքուա, 1859, տետրակ Գ, էջ 73-75, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 608-611, Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., Կ. Ե., 1956, էջ 242-244:

հղև զարուևն, այս բարէմիտ և իմաստուն իշխանս պարոն Մէլիք Շահնագորս, իմացաւ զոխս սրտից Օմար ազգին, Հրաման արար Երկրիս, թէ «Եկայք մտցուք յամուրս, զի մի՛ լիցուք կոխան այլազգաց» և ինքն գնաց ի Ծար և ի Տպէլ: Եւ որք զհետ նորա գնացին, գերծան ի սրոյ և ի գերութենէ այլազգեաց»⁸: Տպէլի տեղագրութեան Հարցը պարզած Ա. Հակոբյանը և Հ. Սիմոնյանը ենթադրում են, որ «Մելիք Շահնագարր ամենայն Հավանականութեամբ Հետապնդումներից խուսափելու համար նախ անցել է Ծար, ապա երր վտանգը ավելի է սաստկացել՝ Տուտիուրի Հովիտը՝ Տպէլ»⁹: Հավանաբար այդ ժամանակ էլ Մելիք-Շահնագարի եղբայր Միրզարեկը Հաստատվել է Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում: 1606 թ. Շահնագարր նոր էր մահացել, որ շահ Արաս Ա-ը այցելեց մելիքսուհիստ Մեծ Մազրա, Հյուրընկալվեց Շահնագարի որդիներ Օրիի (Յավրի) ու Քամալ-բեկի կողմից, նրանց նորից Հաստատեց գավառի տեր՝ նվիրելով նաեւ ուրիշ գյուղեր ու դաստակերտներ, իսկ մելիք Շահնագարի կրտսեր եղբայր Միրզարեկին էլ մելիք կարգեց Վարանդայում¹⁰:

Մինչև Վարանդայի մելիքի սլաշտոնում Միրզարեկի Հաստատվելը, այնտեղ իշխել է մեկ այլ Հայկական մելիքական տուն, որի ներկայացուցիչների այսպիսի մի Հերթականութուն է վիճաբերի Հիման վրա նշում Մ. Բարխուտարեանցը. «Մելիք-Պտպի որդի Հախիջանայ, Մելիք-Աւան որդի Մելիք-Պապու, Մելիք-Աղամ եղբայր Մելիք-Աւանայ, Մելիք-Փաշայ կամ Փաշիկ որդի Մելիք-Աւանայ, Մելիք-Գանիէլ, Մելիք-Մուղաֆֆար, որ է տոհմիս վերջին մելիքն»¹¹: Վարանդա գավառում տեղի ունեցած իշխտնափոխութեան մասին Լեոն գրում է. «Այս տոհմը ետ մղվեց Մելիք-Շահնագարյաններից, որոնք և իրենց ձեռքն առան ամբողջ Վարանդան»¹²: Այդ պատմութեան վրա որոշակի լույս է սփռում Միրզարեկի որդի Մելիք-Բաղի Ա-ին (Բաղրխան,

⁸ Տըր-Աւետիսեան Ա, Տուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 68, Դայերեն ձեռագրերի Ժէ դարի հիշատակարաններ (1601-1620թթ.), հ. Ա, Եր., 1974, էջ 218:

⁹ Հակոբյան Ա., Սիմոնյան Դ., Դաղիվանքի նորահայտ արձանագրութունը և Տպէլի տեղագրութեան հարցը, «ՊԲԳ», 1998, թիվ 1-2, էջ 230:

¹⁰ Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմութունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994, էջ 132:

¹¹ Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 40-41:

¹² Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973, էջ 257:

Բաղրխան) Իրանի շահ Սեֆու (1629-1642) կողմից 1633 թ. տրված Հետևյալ Հրովարտակը, որի պատճենը Հրատարակել է Մ.Բարխուտարյանը:

«Բարձրագոյն Հրաման եղաւ... Նշանաւոր քրիստոնեայ Մէլիք-Բաղին յայտնում է, թէ Վարանգայ գաւառի ընակիչները, նոյն գաւառի տանուտէրների կազմած Հասարակական վճռով ընտրել և ճանաչել են զինքը իրանց մէլիք, բայց յիշեալ գաւառի շրջաններից մի քանիսն՝ Մէլիք Դանիէլը... Թագաւորին մերձաւոր բարձր աստիճանաւորներն-Սաֆի-զուլի բէկ և Այի-Մարգան բէկ իւզբաշին, Մամէգ-Բաղր-բէկ և ուրիշներն Հաստատել են Հպատակների Հասարակական վճիռը: Այգ րանը վաւերացնելու Համար ներկայացնելով վերև յիշուած Հասարակական... (Մէլիք-Բաղին) խնգրում է նշանակել զինքը մէլիք յիշեալ գաւառին:

Արքունի օրագրից երևում է, որ այգ գաւառի պարտականութիւնը (մելիքութիւնն) յանձնուած էր Մէլիք-Մուղաֆֆարին... Մէլիք-Մուղաֆֆարն Հասարակական այգ վճուի վերայ մակագրել է, որ ինքն Հրաժարուում է յիշեալ զստառի մէլիքութեան պաշտօնը կատարելուց և որ նորա եզրօր մաՀից յետոյ ոչ ոքի յանձնուած չէ այգ պաշտօնի կատարելն:

ՈՒստի յարգելով նորա (Մէլիք-Բաղու.) խնդիրը, մենք Հրամայեցինք, Համաձայն Հասարակական վճուին, որը կադմել են Մէլիք-Մուղաֆֆարն և ուրիշներն, մեր Թագաւորական միւս շնորհքների նման «Լույ-իլ» (կոկորդիլոսի տարին) ամսի ութին... Մէլիք-Բաղին մէլիք Վարանգայի գաւառին, որն առաջ յանձնուած էր Մէլիք-Մուղաֆֆարին և Ղարա-Կիւնին... Տաճկաց 1042 (1633) թւին»¹³:

Սույն Հրովարտակից երևում է, որ Մելիք-Մուղաֆֆարը, չկարողանալով դիմակայել առավել Հզոր այս տոհմին, Հրաժարվել է «յիշեալ գաւառի մէլիքութեան պաշտօնը կատարելուց» Հօգուտ Մելիք-Բաղու, որին էլ Վարանգայում Հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Շահ-նազար Ա-ը: Այգ մասին ստույգ տեղեկություններ ենք գտնում Շահ-

¹³ Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, Կ. Ք. էջ 41-42: Այստաղ Մ.Բարխուտարյանը 1633 թ. տրված հրովարտակի հեղինակ է համարում 1587-1629 թթ. գահակալած Շահ-Աբբաս Ա-ին, մինչդեռ այդ ժամանակ Իրանի շահը Սեֆիմ էր:

Աբրաս Բ-ի (1642-1666) կողմից 1646թ. նրան տրված Հրովարտական, որի սկիզբը նախորդ Հրովարտակի Հակիրճ վերաշարադրությունն է.

«Համաձայն բարձրագույն Հրամանի, որ տրված է Հիջրեթի 1042 թվականի Ռեջեբ ամսում (1633թ. Հունվարի 12-ից փետրվարի 11-ը) Արանի Վարանգտ կալվածի տիրապետությունը Հանձնված էր Մելիք-Բաղի քրիստոնյային Հպատակների գրավոր Համաձայնությամբ, որ վավերացրել և ստորագրել էր Խափանի ամենահռչակավոր և ամենափառավոր կողմնակից Սեֆի-Կուլի-բեկը, շինությունների վերակացուն, ամենաբարձրապատիվ Ալիմբրտան բեկի կառավարության ժամանակ:

Այժմ գերազանցագույնը քրիստոնյաների մեջ, Մելիք-Շահնազարը, որդի վերոհիշյալ Բաղիի, եկավ Դիվանը և Հայտարարեց, որ իր Հայրը ճանաչված էր տիրապետող և որ վերոհիշյալ կալվածի տանուտերերը և Հպատակները իրանց ստորագրությունները և կնիքները դրել են այն խնդրագրի վրա, որով ճանաչում են և Մելիք-Շահնազարին իրանց վրա տիրապետող, իսկ ամենաբարձրապատիվ Սեֆի-Կուլի-բեկը նորից վավերացրեց և ստորագրեց այն խնդրագիրը ի Հաստատություն թի նրանք ճիշտ որ ճանաչում են նրան իրանց տեր: Ուստի բարձրագույն արքայական ողորմածությամբ Հրամայում ենք, որ ձայն տալու իրավունք ունեցող անձինք Համաձայն լինեն տալ չորրորդ մասը նրա տիրապետության, իսկ նա, Շահնազարը, պիտի ամեն տեսակ ջանք և եռանդ գործադրե պահպանելու Հպատակների և ստորադրյալների մեջ կատարյալ արդարություն և ուղղամտություն, գործելու այնպես, որ չլինի և ոչ ամենափոքր ճնշում և կողմնապահություն, իսկ վերոհիշյալ կալվածի Հպատակները և ստորադրյալները պարտավոր են Համարել նրան լիազոր տեր, չչեղվել նրա Հրամաններից և կարգադրություններից, որոնք վերաբերում են կալվածը մեծացնելուն և բարեշինելուն, առանց նրա գիտության ամենափոքր իրավունքներ և արտոնություններ անգամ չյուրացնել, Համարել տիրողի բոլոր իրավունքները նրան շնորհված, չտալ նրան օգնական կամ ընկեր, ընդունել որ այս կարողությունը պատկանում է նրան ըստ սովորության և նախկին տիրողների օրինակով, իսկ վերոհիշյալ մելիքը պարտավոր է վարվել այնպես, որ ամենքը գոհ լինեն նրանով և վերջապես կատարել այս Հրամանը, որ Հաստատված է թագավորական

կնիքով: Տրված է Ջուլհիջա ամսին 1055թ. (1646 թ. հունվարի 18-ից փետրվարի 17-ը)»¹⁴:

Հետագայում հավանաբար հենց Մելիք-Շահնազարն էլ իր ծնողների հիշատակին Ավետարանոցի եկեղեցուն մի խաչ է նվիրել, որի արձանագրութունը ընդօրինակել է Ս.Ջողալյանը. «Սուրբ խաչս յիշատակ է մելիք Բաղուն ե. իւր կողակից Մարիամին ի դուռն Ամարասայ. թվին Հայոց ՌՃԺ (1661)»¹⁵:

Մելիք-Շահնազար Ա-ը որպես Վարանդայի տիրակալ հիշվում է նաև 1673-ին, Հերհեր ղյուղի Ս. Գրիգորիս եկեղեցու արևմտյան դռան ճակատակալ քարին փորագրված արձանագրության մեջ. «Զսուրութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկն մարախ, եկեր ղերկիրս Աղուանից եւ աւերեաց քաղում. տեղիս ի թագաւորութեան Շահ Սուլէմանին, պարոնութեան Միրզա Ղուլի բէկին եւ իշխանութեան երկրիս Վարանդու Մելիք Բաղու որդի Մելիք Շահնազարին եւ օժանդակութեան Ովանիսին եւ քահանայից եւ տանուտեարց, մեծամեծաց եւ փոքունց ամէն. թվին ՌՃԻԲ (1673)»¹⁶:

Մելիք-Շահնազար Ա-ին հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Բաղիր կամ Բաղի Բ-ը, որի վերաբերյալ պահպանվել են մի շարք վկայություններ: Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանն իր պատմության մեջ վկայում է, որ լեզգիները 1722 թ. ապրիլին «անցան Վարանդա երկիրը, նույնն (ավերն ու ավարը - Ա.Մ.) սկսեցին այնտեղ անել: Սակայն սրանց Պաղիր անունով մելիքը փութով ընդառաջ ուղարկեց մի քանի մարդու իր ընծաներով, փրկեց գերիների կեսն ու իր երկիրը»¹⁷:

Մելիք-Բաղու մասին որոշ տեղեկություններ էլ գտնում ենք 1723-1728 թթ. հայ-ռուսական հարաբերություններն արտացոլող մի քանի փաստաթղթերում: Մարտիրոս վարդապետի՝ 1724 թ. փետրվարի 24-ին Դերրենդի ռուսաց պարետին ուղղված նամակում, ուր խոսվում է Արցախի մելիքների և յուզարաշիների քաղաքական կողմնորոշում-

¹⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 17:

¹⁵ Ջալալյանց Ս., նշ. աշխ., հ. Բ, էջ 248:

¹⁶ Բարխուդարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Ե., 1999, էջ 214, Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Ե., 1988, էջ 37:

¹⁷ Եսայի Հասան-Ջալալյան, Համառոտ պատմություն Աղվանից երկրի, Ե., 1997, էջ 30, տես նաև Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 20:

յերի մասին, կարգում ենք. «Մէլիք Պաղի թոռնը մէլիք Պաղըր կանա Կարմիր աչքի (պարսիկներին-Ա.Մ.) կողմն է»¹⁸: Սակայն, նշենք, որ 1726թ. մայիսին, Մելիք-Բաղին Արցախ ժամանած Պետրոս Ա-ի պատվիրակ Իվան Կարապետին է տվել Հավատարմության հետևյալ ևրդմնագիրը. «Դիրեցաւ. էլլի Իվան Կարապետի հրամանովն:

Պատջառ գրոյս այս է. ես Վարտնդեցի մելիք Պաղիս, տէր Օվանս, և այլ ջամհաթս, սմէն թօպուն թսպեզս, այս դիրս ղվինք վերայգրեալ էլլի պէկին հրամանոցն, իօսքէն, թէ և մալահաթէն դուս գանք, թողայորէն իային լինինք և մեր ապրանք սոնկ լնի:

Մեր կոմով գիրեցինք գիրն ՌձՂԳ (1726) թվին»¹⁹:

Մելիք-Բաղրի ընտանիքի անգամների մասին կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել: Ե՛վ այս, և՛ այլ դեպքերում մելիքական ընտանիքների մասին մեր պատկերացումները ընդլայնում են վիճազրերը: Մելիք-Բաղրի կնոջ անունն անհայտ է, իսկ Ավետարանոցի մոտ, Կուստնաց անապատում²⁰ գտնվող Մելիք-Շահնաղարյանների տոհմական հանգստարանի մի տապանագրից տեղեկանում ենք, որ.

«Այս է դապան մէլիք Պաղրի որդի մէլիք Միրզարէկին, թվին ՌձՂԳ (1744), նոյեմբերի Ժ (10) առ...

Ասառւած փոխեցաւ, օվ որ գարգա ողորմի ասի. ամէն»²¹:

Իսկ Մելիք-Բաղու դուստրերի անունները Հայտնի են դառնում Ավեսաւրսնոցում. Մ.Բարխուտարյանցի ընդօրինակած սուլյն հիշատակարանի շնորհիվ. «Սուրբ աւետարան սրբագիր եւ ոսկեզօծ վախմ եւ

¹⁸ Աբրահամյան Ա., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1953, էջ 40, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, Ереван, 1967, с. 72.

¹⁹ Աբրահամյան Ա., Ըջ. աշխ., էջ 253, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 291.

²⁰ 1825թ. կազմված Արցախի վանքերի ցուցակում Կուսանաց անապատը ներկայացված է այսպես. «Անշէն անապատ Կուսանաց, կառուցեալ մերձ գեղջն Աւետարանոց Վարանդայ գաւառակի, եկեղեցին ամբողջ, տանիք գաւթին խախտեալ, յորում ամփոփեալ կան մարմինք ոմանց Մելիքաց ցեղին Մելիք-Շահնազարեանց, և այլոց հոգևորականաց, սենեակքն բոլորովին կործանեալք» (տես Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը 1813-1933թթ., Ե., 2001, էջ 47):

²¹ Դիվան հայ վիճագրության (այսուհետև Դիվան), V, Արցախ, կազմեց Ս.Բարխուդարյան, Ե., 1982, էջ 149:

յիշատակ է Աբրահամ պարոն-տէրին, որ ավան Մելիք Պաղուն կուսակրօն դստերացն Հոռութիմին եւ Դաւլաթին եւ Շահնադուխտին ձեռքն ի վայելումն... գրեցսս մատամր տէր Եղիազարին մայիսի ԻԵ (25). օրն թվ. ՌՃԶԶ (1737). էր»²²:

Մելիք-Բաղիր Բ-ը Հավանաբար 1730-ին արդեն վախճանվել էր, որովհետեւ այդ թվականին Իրանի շահ Թահմասպ Բ-ի (1722-1732) հրովարտակով Վարանդայի մելիքի պաշտոնում տեսնում ենք Բաղրի եզրայր Մելիք-Հուսեյնին: Մեջրերենք այդ հրովարտակի XIX. դ. կազմված և մեզ Հասած պատճենի թարգմանությունը.

«Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց հետեյողի կապակցությամբ.

Թոնգուզ յըլի (խոզի տարվա) չորրորդ ամսվա սկզբից Վարանդա մահալի մելիքությունը շնորհեցինք բարձրաստիճան Մելիք Մուհամմազ Հուսեյնին, որպեսզի ինչպես հարկն է այդ գործը ստանձնելով նրա պարտականությունները առանց թերացման կատարի, ուստի թանկերի հետ, որոնք ամենագոր Արարչի որոնումների արժեքավոր ձեռքերումն են, լավ վերաբերվի՝ այնպես անելով որպեսզի բոլորը նրա բարի արարքներից գոհ ու շնորհակալ լինեն և որպեսզի բարի օրհնանք հղեն սրբազան էությանը: Վերոհիշյալ մահալի քեդխուղաններն ու ուստիները հիշյալ բարձրաստիճան պաշտոնյային պետք է այնտեղի մելիք ճանաչեն, նրա օրինավոր խոսքին ու կամքին, որ ուղղված կլինի մահալի շենացմանը և դիվանի ունեցվածքի հարստացմանը, չհակառակվեն: Թոզ մեծ մուսթովֆիները այս ուղամ-շնորհագիրը հարատևող մատյաններում գրանցեն և այն իրենց պարտականությունը համարեն: Գրվեց 1142 թ. սրբազան դի հեջըն ամսին (1730 թ. հունիսի 17-ից հուլիսի 17-ը)»²³:

²² Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 209:

²³ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ, վավ. 173, պատճենը: Վավերագրի հակառակ կողմում ռուսերենով մակագրված է. "копия от грамоты Тахмасп Шаха": Այս հրովարտակի թարգմանության համար շնորհակալ ենք Ք.Կոստիկյանին: Նա նաև ենթադրում է, որ փաստաթղթում Մելիք-Չուսեյնի «Մուհամմադ անունը կամ ավելացվել է բնագրի պատճեն կազմելու ընթացքում տեքստի սխալ ընթերցման արդյունքում կամ մահմեդական միջավայրում նա այդ անունը ևս կրել է» (տես Կոստիկյան Ք., Թահմասպ II-ի հայերին ուղղված հրովարտակները և 1730-31թթ. նրա արշավանքը դեպի Երևան, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXIII, Ե., 2004, էջ 358):

Մելիք-Հուսեյնը հայտնի է օսմանյան թուրքերի դեմ տարած մի քանի հաղթանակներով: Այդ մասին է վկայում Կուսանաց անապատի զավիթ-դամբարանում գտնվող նրա տապանաքարի արձանագրութունը²⁴:

Մելիք-Հուսեյնի կինը Դիզակ գավառի տիրակալ Մելիք-Եգանի (մահ. 1744) քույր Աննա խաթունն էր: Ավանդութունը Մելիք-Հուսեյնի կնոջ՝ Աննա խաթունի և դստեր՝ Գայանեի հետ է կապում մի գիշերում Արցախ թափանցած օսմանյան զորամասի ոչնչացումը, որից հետո Գայանեն մտնում է կուսանոց, նվիրվում գրչարվեստին: «Գայանէ կոյսն, որ սրանեց Իսմայիլ փաշին ե. գրեց սբ Ավետարանն, որ շենում է եկեղեցումն Չանաղչու»²⁵, - կարգում ենք Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում: «Իմ 1881 թվի ճանապարհորդութեան ժամանակ, - գրում է Րաֆֆին, - Ավետարանոց գյուղում ինձ հաջողվեցավ տեսնել մի հրաշալի գրչագիր ավետարան, որ դրված էր նույն Գայանեի ձեռքով»²⁶:

Աննա խաթունը վախճանվել է 1747 թ., ինչպես վկայում է նրա տապանաքարի սուլյն արձանագրութունը.

«Այս է դապան մելիք Յիսէին
գողակից Եանիա [խա]թունին,
թվին ՌՃՂԶ (1747)»²⁷:

Մելիք-Հուսեյնին հաջորդել է նրա եղբայր Մելիք-Բաղու որդի Մելիք-Միրզաբեկ Բը, որի մասին չափազանց քիչ բան է հայտնի: XIX դ. պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը (Հովսեփ Ներսիսյանց) գրում է. «Նագիր շահը նրանից (Մելիք-Շահնազարյաններից - Ա.Ս.) ոմն Միրզաբեկի, հանցանք վերագրելով, պարանով խեղդամահ է անում

²⁴ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1987, էջ 441, Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 44-45, Դիվան հայ վիմագրության, V, Արցախ, Ե., 1982, էջ 149:

²⁵ Միքայէլ-բեկ Մելիք-Շահնազարեան, Վասն ծագման Աելիք-Շահնազարեան տոհմին, Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 9:

²⁶ Րաֆֆի, նշ. աշխ., էջ 441:

²⁷ Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպության (RAA) նյութեր, Ս. Կարապետյանի «Արցախի վիմագրերը» անտիպ աշխատությունից: Այն տապանագրերը, որոնց համար աղբյուր չի նշված, վերցված են վերոհիշյալ դիվանից:

և ասում. «Սա Շիրույենների (Կալատ Բ-ի-Ա.Մ.) ցեղից է»²⁸: Իսկ Բաֆֆու գրչի տակ պարանը վերածվել է դահճի սրի²⁹: Այս դեպքը, ինչպես վկայում է Մելիք-Միրզարեկի ապանաքարի վերորերյալ արձանագրությունը, տեղի է ունեցել 1744 թ. նոյեմբերի 10-ին:

Նադիր շտհը մահապատժի ենթարկված մելիքի փոխարեն Վարանգայի տիրակալ է նշանակել Մելիք-Հուսեյնի ավագ որդի Մելիք-Հովսեփին: Վերջինիս մելիքությունը, սակայն, կարճ է տևել: Մելիք-Հովսեփի կրտսեր եղբայր Մելիք-Շահնազար Բ-ը, որը «խելյս-կորույս սիրահարված էր իշխանություն կոչված գեղեցկուհու սրտամաշ աչքերին»³⁰, օգտվելով Նադիր շահի սպանությանն (1747) հաջորդած քաոսից, սպանել է եղբորը, կոտորել նրա ընտանիքը և իրեն հռչակել Վարանգայի մելիք: Ուշագրավ է այս եղբայրասպանության Բաֆֆու մեկնաբանությունը. «Մելիք-Հովսեփը ե Մելիք-Շահնազարը խորթ եղբայրներ էին,- բացահայտում է նա,- Հովսեփը ծնված էր Մելիք-Հուսեյնի Աննա-խտթուն անունով կնոջից, որը Տիգակի իշխան Մելիք-Ավանի քույրն էր, իսկ Մելիք-Շահնազարը ծնված էր Ջոհրախանումից, որը Նախիջևանի խանի աղջիկն էր, ադղով թուրք: Մելիք-Հուսեյնը նրան իբրև գերի բերեց Նախիջևանից, Հետո ամուսնացավ նրա հետ»³¹: Սպանված Մելիք-Հովսեփը ինչպես գավառի տիրակալ Հասան-Ջալալյանների փեսան էր և վերոհիշյալ արյունահեղությունից մազապուրծ եղած նրա փոքրահասակ որդին՝ Սայի-բեկը, ապաստանել էր այնտեղ, իր քեռի Մելիք-Ալլահվերդու մոտ: Սակայն շուտով սարջալիների ցեղապետ Փանահ Ալիի (մահ. 1762) հետ դաշնակցած Մելիք-Շահնազարի եղբայրասպան ձեռքը հասավ նաև նրան...

Ենթադրում ենք, որ Մելիք-Հուսեյնի որդին և Մելիք-Շահնազար Բ-ի եղբայրն էր նաև ոմն Ղահրաման բեկ: Նման ենթադրություն համար հիմք է ծառայել Ավետարանոցի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական հանգստարանում գտնվող մի տապանաքար, որը կրում է սույն արձանագրությունը.

«Այս է տապան մելիք Սեյիտի որդի

²⁸ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Ե., 2000, էջ 42: Մելիք-Միրզարեկի վախճանի մասին տես նաև Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 43բ:

²⁹ Բաֆֆի, նշ. աշխ., էջ 451, Սուսայեղեան Գ., Ղարաբաղի նուաճման հարիւրամեակը, «Արարատ», 1914, Գ, էջ 240:

³⁰ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, Баку, 1950, с. 55.

³¹ Բաֆֆի, նշ. աշխ., էջ 452:

Ղահրյման բէկին, Թվ(ին) ՌՄԷ (1758)»:

Միաժամանակ նշենք, որ Ղահրաման բեկի անվան հետ կապված որևէ հիշարժան դեպք մեզ հայտնի չէ:

Շահնազարի մելիքական իշխանությունը 1748 թ. հաստատվել է Իրանի Ալի Իրրահիմ շահի հրովարտակով: Մեզ է հասել այդ շահական հրովարտակի XIX. դ. կազմված պատճենը, որի թարգմանությունը ներկայացնում ենք.

«Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Քրիստոնյաներից լավագույն Վարանգայի մելիք Շահնազարի հանգեպ ունեցած շահական ողորմածությամբ, վիշապի տարվա երրորդ ամսվա սկզբից նրան նշանակում ենք տարեկան 50 թավրիզի թուման ոռճիկ և նրան հանձնում Վարանգա մահալի մելիքությունը, որպեսզի նա ամեն տարի իր ոռճիկը ստանա այնտեղ գիվանի մալիյյաթի դումարից և ծախսի իր կարիքների համար՝ ճշտորեն ու շիտակ կերպով ծառայելով և անհրաժեշտ ջանքերը գործադրելով այդ վիլայեթը շենացնելու, ռայաթներին հավաքելու, դիվանի հարկերն ու այլ պարտավորությունները կատարելու գործում, այնպես որ նրա բարյացակամությունն ու հավատարմությունը աշխարհակալ տիրոջը [շահին] հայտնի դարձնի: Վարանգա մահալի ռայաթները պետք է վերոհիշյալին այդ մահալի մելիք ճանաչեն ու այդ գործի պարտականությունները նրան վերապահեն: Բարձրագույն դիվանի մեծ մուսթովֆիները այս արքայական ռազամ-հրամանագիրը թող գրանցեն և այն իրենց պարտականությունը համարեն: Գրվեց 1161 թ. դի հեջրե ամսին (1748 թ. նոյեմբերի 22-ից դեկտեմբերի 22-ը)»³²:

Մելիք-Շահնազարի տմարդի արարքը նրա դեմ է հանում Արցախի մյուս մելիքներին: «Մելիք Շահնազարը զգալով իր տկարությունը մելիքների հանգեպ անհանդսացած սկսում է ելք որոնել, գրում է Միրզա Յուսուֆ ներսեսովր, ճարահատյալ դիմում է Փանահխանի օգնությանը, նրան հպատակվում և հավատարմության երդում է տալիս և նրա աջակցությամբ ազատվում մելիքների պատժից... Մելիք Շահնազարը շինելով շատ հարուստ Ղարարաղի խաներին ծառայություններ է մատուցում, որի շնորհիվ մեծ պատվի է արժանանում:

³² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 203, պատճեն: Վավերագրի հակառակ կողմում ռուսերենով մակագրված է. "копия грамоты Ибрахим Шаха персидского" (թարգմ. Բ. Կոստիկյանի):

Փանահ խանի իշխանության սկզբնական շրջանում, երբ նա փողի կարիք էր զգում, Մելիք Շահնազարը անհրաժեշտության դեպքում օգնության էր հասնում ե նրա կարիքները բավարարում... Վերջում Մելիք Շահնազարը իր զործերը բարելավելու ե դիրքերն ամրապնդելու համար, աղջկան՝ Հուրզուդ խանումին, կնություն է տալիս Իրաահիմ խանին (Փանահի որդուն - Ա.Մ.), և այդ կերպ նրա հետ բարեկամական կապեր հաստատում: Ասում են, մի անգամ, դեռ Փանահ խանի իշխանության սկզբում Մելիք Շահնազարը նրան ասում է. «Ինչո՞ւ ես մտահոգվում, յոթ տարի է, քո բանակը ընտիր աշորայով եմ պահում»³¹:

Այդ շրջանում Արցախի իրադարձությունները ներկայացնում է նաև Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղունյանը, որը 1780-ին Վարանգայի Մելիք-Շահնազարի մասին գրում է. «Ջօրացուցիչն է տաճկաց և միարան ընդ իսանին. ունի կարօղութիւն և սա հազար արանց պատերազմողաց. Վարանդ»³¹: Գեներալ Պավել Պոտյոմկինին Հ.Արղունյանի 1783 թ. հունվարի 28-ին գրած նամակում կարդում ենք. «Մելիք Ադամի, մելիք Յովնէփի և մելիք Եսայու խորհուրդն մի էր, բայց ի մէջ նոցա որպէս թէ խարոցէր մելիք Շահնազարն, որ է այր խորամանկ, թերահատ և ամենայն դործս բարեաց անպիտան, նենգաւոր և դաւաճանօղ եղբարց: Ի Ղարաբաղ գայր էյ ինչ, որպէս յերկրիս նօղայիքն խորանաշրջիկ, որք կոչիր Ջվանշիր, որոյ գլխստորի անունն էր Փանայ խան: Խորամանկն ի չարիս մելիք Շահնազարն զնա կոչեալ ի յօգնութիւն իւր, կամաւ հնսպանդեցաւ և զբերթն իւր ետ նմա»³¹: Հնդկահայ ականջադուր-ժամանակակիցները Մելիք-Շահնազարին բնութագրել են այսպես. «Հնարամիտ անձնավորություն է, հմուտ դիվանագիտական օրենքներին ու ծեսերին: Սա ևս պարսից իշխանությանն է ենթարկվում. առանց պարսիկ իշխանի (Փանահի-Ա.Մ.), որը սրան իրեն է հպատակեցրել, որևէ բան, ինչ էլ որ կամենա, չի կարող անկախաբար կատարել»³⁶: Իսկ ահա այդ իրողության

³³ Սիրգա Յուսուֆ Ներսեսով, նշաշխ., էջ 42, 50:

³⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 339, Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, Ереван, 1990, с.153.

³⁵ Վևորգյան Պ., Հովսեփ արք. Արղությանի երկու նամակ-զեկուցագրերը որպես հայ ժողովրդի պատմության սկզբնաղբյուրներ, «էջմիածին», 1962, թիվ է, էջ 37, Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 212.

³⁶ Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, Ե., 1991, էջ 103:

արձագանքները XIX դ. կեսերի Հայկական մամուլում. «Շահնագար Վարանդայի մէլիքը, Զարարերգի Մէլիք Ադամին և Գիւլիստանի Մէլիք Յովսէփին մէջ եղած գաշնակցութենից վախենալով, ինքն էլ Փանահ խանին հետ մի ըրարեկամութիւն արաւ, նրան իր ընակատեղին Շուշուայ ըրերգը և իր աղջիկն էլ (Փանահի որդուն - Ա.Մ.) կնութեան տուաւ»³⁷: Փաստորեն, այդ եղբայրասպան պատերազմում Հայ մելիքներից Հաղթողներ և պարտվողներ չեղան, այլ օգուտ քաղեց երրորդ, օտար կողմը՝ վաչկատուն սարջալիւիների ցեղապետ Փանահ խանը, որը Մելիք-Շահնագարի թողտվությամբ 1752-ին Հաստատվեց Արցախի սրտում:

Կյանքի մայրամուտին Մելիք-Շահնագարը զղջում է իր գործած չարիքների համար և, որպես մեղքերի թողություն, վճռում վերանորոգել Ամարասը³⁸: «Ճոռաքաղ» Հանդեսում Հանգամանորեն են ներկայացված Ամարասի վերանորոգման աշխատանքները³⁹:

Պետք է նշել, որ Վարանդայի տիրակալը Հարուստ անձնավորություն էր և «Ամարասի վանքը շինելու, իր կալվածներում ջրանցքներ տանելու և այլ տնտեսական շինությունների վրա մելիք Շահնագարը ծախսել է առնվազն 80 Հազար ուլբլի արծաթ... Միայն տուգանքների արգյունքը տալիս էր Շահնագարին 20 Հազար ուլբլի, իսկ «միջի» (ձրոն աշխատանքով կատարված) վարուցանքը և հունձը, որ անում էին մելիքի համար, - 30 Հազար ուլբլի: Խմիչքների Հարկերի կապալը (Շուշի բերդում) տալիս էր մելիք Զումշուղին (մելիք Շահնագարի որդուն) 7000 ուլբլի»⁴⁰:

Մելիք-Շահնագարը վախճանվել է 1792 թվականին, տարեց Հասակում: Պահպանվել է Ամարասի Իսրայել կաթողիկոսի ձեռքով գրված հույժ հետաքրքրական մի վկայություն, որտեղ բարբառով ներկայացված են Մելիք-Շահնագար Բ-ի վերջին օրերը և ժառանգական վեճերը նրա որդիների միջև⁴¹:

³⁷ «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, թիւ Ը, էջ 622:

³⁸ Զալալյան Ա., մշ. աշխ., հ. Ա, Տփխիս, 1842, էջ 196:

³⁹ «Ճոռաքաղ», Մոսքուա, 1859, տետրակ Ժ, էջ 339:

⁴⁰ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 23, նույնի խոջայական կապիտալ, Ե., 1934, էջ 168:

⁴¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 376-377, հմտ. Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 121, տես նաև Թօփճեան Յ., Յուցակ ժողովածուաց Խ. վրդ. Դաղեանի, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 42:

Նրա մարմինն ամփոփվել է Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական գերեզմանատանը, իսկ շիրմաքարը կրել է Հետևյալ չափածո արձանագրութունը.

«Այս է տապան Մելիք Շահնազարին,
Որ է որդի Մելիք Յիւսէփինին,
Արցսի գաւառաց իշխանին,
Վարանդու տիրապետողին.
Սա էր հայր Մելիք Ջիւմշիտին,
Ըստ ոռւսաց սլիկովնիկին,
Ազնիւ ոմն Հայոց ալդին,
Արի եւ քաջ զօրավարին
Խնդրեմ առնել դայա արժանին
Միոյ բերան Հայր մեղային
ՌՄԽ. Թվին (1792)»⁴²:

Մելիք-Շահնազարն ամուսնացել էր երեք անգամ: Նրա առաջին, օրինավոր կինը՝ Թաջումը (Թագուհի), որն ըստ Բաֆֆու Խաչեն գավառի տիրակալ Հասան-Ջալալյանների անից էր⁴³, վախճանվել է 1751 թ., ինչպես վկայում է նրա տապանաքարի սուլյն արձանագրութունը.

«Այս է ասպան մելիքին
Շահնազարին կողակից
Թաճումին, Թվին ՌՄ (1751)»:

Այս Թաջումը Մելիք-Ջումշուդի և Ամարնանի (Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլար Բ-ի կինը) մայրն էր և նրա մահվան թվականը մոտավոր պատկերացում է տալիս նաև Մելիք-Ջումշուդի ծննդյան թվականի մասին: Բաֆֆին Մելիք-Շահնազարի ընտանիքը ներկայացնում է այսպես. «Մելիք-Շահնազարը ուներ մի քանի կնիկներ, Թագուհի-խանումից ծնվեց Մելիք-Ջումշուդը, Ատնա-խանումից (Դիզակի Մելիք-Եսայու դուստրը-Ա.Մ.) ծնվեց Մելիք-Հուսեփին III և մի աղջիկ՝ Հուրիզատ անունով, որին հայրը կնության տվեց Իրրահիմ-խանին, իսկ Մալայիկ-խանումից ծնվեց Ջհանբախը, Ջհանգիրը և մի աղջիկ

⁴² Բարխուտարեանց Ա., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 210, Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, էջ 38-39, Դիվան, V, Արցախ, էջ 150:

⁴³ Բաֆֆի, նշ. աշխ., էջ 452:

Հումայի անունով»⁴⁴: Բաֆֆու տողերի իսկությունը Հաստատվում է Բաղդասար մետրոպոլիտի 1849 թ. Հոկտեմբերի 18-ի մի գրությամբ Արցախի մելիքների կանանց և որդիների մասին Հավաստի տեղեկություններով⁴⁵: Մելիք-Շահնազարի երկրորդ և երրորդ ամուսնություններին, կամ ինչպես ժողովրդի գիտակցության մեջ է արմատացած ապօրինի կառույցից ծնված լինելու Հանգամանքը տմենելին էլ չի խանդարել, որ նրա այդ զավակները ևս բաժին ստանան իրենց հոր ունեցվածքից և անգամ ունենան Վարանդայի մելիք դառնալու Հավակնություններ: Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահպանվում է 1207Հ. թ. ռամազան ամսին (1793 թ. սարիլի 12-ից մայիսի 12-ը) կազմված մի արձանագրության պատճենը, ըստ որի Մելիք-Շահնազարի որդիներ Զհանրախչն ու Զհանգիրը բաժանում են իրենց Հայրական ունեցվածքը, որոնցից առաջինին բաժին է ընկնում Ամարաս (Աղ Օղլան) գյուղում գտնվող այգին տան Հետ, նաև Չանախչի գյուղում գտնվող այգին և Հնձանը, իսկ Զհանգիր ընկին՝ Բեքիջանում գտնվող այգին ու 30 Թավրիզի թուման գումարը⁴⁶: Իսկ Հուսեինը, որի քույր Հուրիգատ խանումը Շուշիի Իբրահիմ խանի կինն էր, վերջինիս աջակցությամբ ցանկացել է դառնալ Վարանդայի մելիք: Այնուամենայնիվ, Մելիք-Շահնազարի ավագ որդի Մելիք-Ջումշուգին (մահ. 1812) Հաջողվել է տիրանալ գավառի իշխանությանը: Մելիք-Հուսեինը մահացել է 1801-ին: Նրա տապանաքարին արձանագրված է եղել է եղել.

«Այս է ապան Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Յիւսէյիւնին. թվին ՌՄԾ (1801) էր»:

Մելիք-Հուսեինի որդիները ևս վաղ են մահացել, ինչպես վկայում են նրանց տապանաքերը:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 499:

⁴⁵ Վաւերագրեր Դայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 180, տես նաև Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 9, որտեղ կարդում ենք. «Մելիք Շահնազարն ունեցաւ 3 կին. առաջին քսկած կնկանից ծնաւ Մելիք Ջիւշուղն. երկրորդ խանմից Դուսէյինն, երրորդ քսկովէց ծնաւ Մելիք Ջիւսէյիւն, Ջիւսէյիւն աղան»:

⁴⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 240: Վավերագրի հակառակ կողմում մակագրված է. «Ջիւսէյիւն Ջիւսէյիւն տուս եկած քարկ տավան է»:

«Այս է տապան Մէլիք Յիւսէյիւնի որդի Մանասան բէկին. թվին ՌՄԾԶ (1807)»:

«Այս է ասապան Մէլիք Յիւսէյիւնի որդի ... Աւաքճանին, թվին ՌՄՀԲ (1823)»⁴⁷:

Մելիք-Ջուճուզն իշխանության է եկել իր հոր աջակցութեամբ կայացած Ղարաբաղի խանութեան դեմ անհաշտ պայքար մղելու վճռականութեամբ:

Իրանի շահ Աղա Մահմադ խանը 1797-ին երկրորդ անգամ է արշավում Անդրկովկաս: Շուշիի Իրրահիմ խանը, երկյուղելով շահի դատաստանից, ընտանիքով փախչում է Դաղստան՝ իր աներ Օմար խանի մոտ: «Իբրև լուաւ Աղտ Մահմատ շահն թէ փախաւ ապստամբեալ խանն Իրրահիմ ի քաղաքէ Կուշոյ ել և եկն տիրեաց նմա առանց րանի պատերազմի. և ետ ածել զառաջնաւ զամենայն իշխանսն հայոց և չարչարեալ զնոսա բազմատեսակ տանջանօք, զի զստոյգն ասացեն զորքանութենէ յընչից իւրեանց»⁴⁸: Իսկ «ձերբակալվածների մը էին Վարանգայի Մելիք Շահնաղարի որդի Մելիք Ջուճուզը, Մուլա Փանահ Վաղիֆը և շատ ուրիշ ազնվականներ ու իշխանավորներ»⁴⁹: Մելիք-Ջուճուզը Աղա Մահմադ խանին 70.000 ու տուգանք տալով հաղիվ է ազատում իր զլուխը⁵⁰ և, օգտվելով վերջինիս անակնկալ սպանությունից, նախքան Իրրահիմ խանի վերադարձը, իր քրոջ որդու՝ Գյուլիստանի Մելիք-Յաբեյդուլին հետ փախչում է Վրաստան: Այս դեպքերի մասին հիշատակություններ են թողել նաև իրենք՝ փախստական մելիքները: Այսպես, Մելիք-Ջուճուզը 1798 թ. դեկտեմբերի 23-ին գրված և Պավել Ա-ին ցարին ուղղված խնդրագրում կարդում ենք. «Աղայ Մահմատ խանին մտեալ յամրոցն Շուշի՝ զմնացեալ ինչս իմ ղթագուցեալս զգուշութեամբ, յափշտակեալ էառ յինէն, զկնի որոյ և ինքն ի նոյնում ամրոցի սպանեալ եղև, իսկ ըստ վերոյ դրելոցն երկուցեալ ի դառնալոյ Իբրէհիմ Խալիլ խանին, տեսնելով զյարմար գիպուած ի փրկել զիս, թողեալ դտունս, զգաւառս և զամենայն զհպատակս իմ, բռնադատեալ եղէ

⁴⁷ Բարխուտարեանց Ա., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 211, Դիվան, V, Արցախ, էջ 151:

⁴⁸ Ձաքարեան Յ., Պատմութիւն գաւառին Արցախու, Սատենադարան, ծեռ. 2734, էջ 18:

⁴⁹ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ըջ. աշխ., էջ 74:

⁵⁰ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 461.

անտի որդով իմով Պողոսիւ և քեռորդւովն մէլիք Փիրիգոնիւ և իւղրաշի Պետրոս բէդիւն աստ ընդ իս եղելովքն Հանդերձ նմանապէս և կնաս և այլովք ղավաքոքս գրեթէ մերկ փախչիլ առ յաղթագգեաց զօրքն ուուսաց, որ ի Վիրս»⁵¹: Ահա նաև Մելիք-Յրեյգուն Մելիք-Բեգլարյանի վկայութիւնը. «Ի յարձակելն ի վերայ Ղարաբաղու Աղայ Մահմատ խանին, յորմէ և տանջողն՝ Իրրահիմ Խալիլ խան, եղև բռնադատեալ փախչիլ առ լէղկին և ի մերկանալն ի նմանէ ըռա մնացեալ գոյից քարեքարին իմոյ և դերապատուելի մօրեղբայր մէլիք Ջիմշիաին ե ի սպանանելն Աղայ Մահմատ խանին ի Ղարաբաղ ի յիւրոցն, ես յիշեալ մօրեղբայրն իմով փախեայ անտի ի Վիրս»⁵²: Մելիք-Ջումշուգի Արցախից հեռանալու մասին գրում է նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Ա. Կարնեցին Հնդկաստան նշանավոր գործիչ Շահամիր Շահամիրյանին հասցեագրված նամակում. «Այլ յես ներքինոյ կործանմանն մելիք Ջումշուտն կասկածեալ յԻբրահիմ խանէն, որ դատնալոց էր ի Կովկասու, ամենայն տամբն խոյս ետ ի Տփլիս»⁵³: Պետք է նշել, որ մելիքների հեռանալը Հայրենիքից խարխուլեց Խամսայի մելիքութիւնների հիմքերը և, ընդհակառակն, ամրապնդեց Իրրահիմ խանի գիրքերը Արցախում:

1797-1798 թթ. Արցախում սով է սկսվում, որին հաջորդում է ժանախտը: Քաղցից և համաճարակից փրկվելու նպատակով մելիքների Հպատակները, «գլխավորապես Գյուլիստան և Վարանգա գավառների ժողովուրդը»⁵⁴, ես գաղթում են Վրաստան:

Վրաստանում, սովատանջ Հայ ազգաբնակչությանը վատ են բնդունում: Վրաց ազնվականութիւնից Հուսախաբ 1799 թ. «Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Յրեյգունը և Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Ջումշուգը գնացին Ս. Պետերբուրգ անձամբ աղերսամատուլց լինելու կայսրի մոտ իրենց պահանջների մասին»⁵⁵: Պավել Ա.-ի 1799թ. Հունիսի 2-ի հրովարտակի համաձայն Գյուլիստանի Մելիք-Աբովին է տրվում Բոլնիսի գավառը, Մելիք-Յրեյգունին՝ Ազղակալան և Բորջալուի մի մասը, իսկ Բորջալուի մնացած մասը և Լոռին վրաց Գեորգի ժԲ

⁵¹ Լույն տեղում, էջ 494.

⁵² Լույն տեղում, էջ 491.

⁵³ Հայկական աղբյուրները Աղա Մահամադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.), աշխ. Ռ. Տիտանյանի, Ե., 1981, էջ 97:

⁵⁴ Րաֆֆի, նշ. աշխ., էջ 533:

⁵⁵ Լույն տեղում, էջ 533-534:

Թագավորի (1798-1800) հրամանով արվում է Մելիք-Ջումշուդին⁵⁶: Բացի այդ, կայսրը դեսպանորդ մելիքներին տարգևատրում է գերադանցուլթյան շքանշաններով և մշտական թոշակ նշանակում: Մելիք-Ջումշուդին տարեկան 1400ռ., Մելիք-Ֆրեյդուլին՝ 1000ռ., իսկ Մելիք-Ջումշուդի որդի Մելիք-Պողոսին՝ 600ռ.⁵⁷:

Սակայն Արցախի մելիքների դերը Վրաստանում, հատկապես վրաց Գեորգի ԺԲ Թագավորի մահից (1800 թ. դեկտեմբերի 28-ին) և Ռուսաստանի հետ Վրաստանի միավորումից հետո, բավականին ընկնում է: Այդ իսկ պատճառով մելիքները և նրանց հպատակները սկսում են վերադառնալ Արցախ: Մելիքներից առաջինը օրինակ է ծառայել Մելիք-Ջումշուդը, որը «1805 թ. ծախել է Լոռին Վրաստանի լեռնային մասի կառավարիչ կոմս Սուռին-Պուշկինին 6000 ռուբլով և յուր հարազատների հետ վերադարձել Ղարաբաղ»⁵⁸:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ Մելիք-Ջումշուդն աջակցել է մայրը Լիսանեիչին՝ պարսից բանակին միանալ փորձող Իրրահիմ փսանի ոչնչացման գործողությունն իրականացնելիս⁵⁹, որը տեղի է ունեցել 1806 թ. մայիսի 8-ի դիշերը:

Մելիք-Ջումշուդը, ինչպես վկայում է նրա տապանագիրը⁶⁰, վախճանվել է 1812 թ. ապրիլի 25-ին, և թաղվել Մելիք-Շահնաբարյանների տոհմական գերեզմանատանը:

Մելիք-Ջումշուդին հաջորդած Մելիք-Խուդադադը (1793-1833)⁶¹ Վարանդա գավառի վերջին տիրակալն էր: 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Մելիք-Շահնաբարյանների տան ներկայացուցիչները որպես տոհմիկ ազնվականներ մտան ռուսական ծառայութայան մեջ:

⁵⁶ Акты Кавказской Археографической Комиссии, т. I, Тифлис, 1866, с. 637.

⁵⁷ АКАК, т. II, Тифлис, 1868, с. 1149, "Кавказская старина", 1872, N2, с. 35.

⁵⁸ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 3, Ե., 2004, էջ 113:

⁵⁹ Իբրահիմի սպանության մասին տես АКАК, т. III, Тифлис, 1869, с. 334-335.

⁶⁰ Բարխուտարեանց Ս., Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ, էջ 210-211, Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, էջ 39, Դիվան, V, Արցախ, էջ 150:

⁶¹ Տարեթվերն ըստ տապանագրի:

THE MELIKUTIUN (PRINCIPALITY) OF VARANDA IN THE XII-XVIII CENTURIES

Summary

The territory of the melikutiun of Varanda gavar began from the river Karkar and went on up to Kirs-Dizapait mountains. From the beginning of the XVII century the Melik-Shahnazarians were the owners of Varanda gavar. The fortress Avctaranots was their residence. The brief history of the melikutiun of Varanda introduced in this article.

In the beginning of the XVII century Mirzabek, the representative of the Melik-Shahnazarian's of Gegarkounik, sprang from Dopian princes family, settled in the village Avctaranots of Varanda and marked the beginning of the Melik-Shahnazarian's power there. His son Melik-Baghi I followed him at the post of the melik of Varanda. The manifest sent to him by the shah of Iran Sefu (1629-1642) is also known.

Melik-Baghi was followed by his son Melik-Shahnazar I in Varanda. The exact information about that is found in the manifest given to him by the Shah-Abbas II (1642-1666) in 1646. As the ruler of Varanda Melik-Shahnazar is recalled in 1673 according to the inscription preserved in St. Gregorius church of Herher village. In 1730 he, in all probability, was already dead, because at that time his brother Melik-Houssein, well known for his victories over osmanian Turks, hold the post of the melik of Varanda according to the Iranian Shah Tahmasp II's (1722-1732) manifest.

Melik-Houssein was followed by his brother Melik-Baghous son Melik-Mirzabek II, who was sentenced to death by Nadir Shah in 1744. Nadir appointed Melik-Houssein's eldest son Melik-Hovsep as the ruler of Varanda, but his younger brother Melik-Shahnazar II killed Hovsep and proclaimed himself as melik of Varanda. As a result of his negative activity the chief of the Sarjalline tribe Panah settled down in Artsakh in 1752.

In 1792 the dead Melik-Shahnazar was followed by his eldest son Melik-Joumshoud (dead in 1812), who came to power with the exact decision to struggle against khanutiun of Karabakh.

After the Russian-Persian war in 1826-1828 the Melik-Shahnazarian's representatives entered the Russian service as pedigree nobles.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան	3
Արրահամ Եպիսկոպոս Մկրտչյան Նորավանքը Հայաստանի Հողևոր-եկեղեցական և մշակութային կենտրոն	5
Վյադիմիր Բարխուդարյան Մտորումներ Հայ ժողովրդի միջնադարյան պատմության որոշ հարցերի վերաբերյալ	25
Հրաչ Մ. Բարթիկյան Երկու դրվագ սրրոց թարգմանչաց ուսումնառության և աստվա- ծաշնչի Հունարեն բնագրից առաջին նախադասության թարգմա- նության վերաբերող	39
Աշոտ Մելքոնյան Ջովախքի տեղանունների հարցի շուրջ	46
Գոհար Վարդումյան Հայոց եկեղեցու յոթ փորհորգները և Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծագործությունը	63
Հենրիկ Սվազյան Մեսրոպ Մաշտոցը Աղվանից գրերի հեղինակ: Բենիամին Երեց	76
Կարինե Մելիքյան Աղբյուրների տարարովանդակ վկայությունները Կարինի ժողովի (633 թ.) մասին	93
Հայրապետ Մարդարյան Բագրատունի թագավորների «Տիեզերակալ» տիտղոսը	98
Վրեժ Վարդանյան Պաշտպանի տոհմի ծագման շուրջ	111
Կարեն Մաթևոսյան Հովհաննես Սարկավազի պատմական թղթերն ըստ Սամվել Անեցու	122
Արաաչես Եահնաղարյան Ջաքարյանների ազատամարտերի առաջին փուլը	132
Գնել Գրիգորյան Պատրոն տերմինը միջնադարյան Հայ աղբյուրներում	148

Գագիկ Սարգսյան Վկայարանությունները որպես պատմաաշխարհագրական սկզբնաղբյուր.	169
Արամ Քալանթարյան, Գագիկ Սարգսյան, Հուսիկ Մելքոնյան Նորահայա հիշատակագրեր Մոմիկի տոհմի մասին.	183
Համլետ Պետրոսյան Խաչքարը և հիշատակի միջնադարյան ընկալումը.	195
Գագիկ Հարությունյան Դիտողություններ Կիլիկիայում հայկական պետականության առաջացման հարցի շուրջ.	216
Գավիթ Թինոյան Կոստանդին II-ի կերպարը Ժան Դարգելի «Ժամանակագրության» մեջ.	248
Ալբերտ Խառատյան Կ.Պոլսի հայոց հնագույն եկեղեցիները (XIV-XVII դդ.).	256
Լուսինե Ամիրջանյան Երևանի տեղանվանաբանական փոփոխությունների միտումները XVI-XIX դդ..	281
Էմմա Կոստանդյան XX դարի հայ գիտնականները և գրերի դյուտ	292
Պետրոս Հովհաննիսյան Մովսես Խորենացի և նիկողայոս Ադոնց.	307
Արտակ Մաղալյան Վարանդայի մելիքությունը XVI?-XVIII դարերում.	317
Բովանդակություն.	336

CONTENT

Preface	3
Abraham Bishop (Gevork) Mkrtchyan Noravank-Spiritual-Ecclesiastical and Cultural Centre of Armenia.	5
Vladimir Barkhudaryan Reflections on Some Problems of the Medieval History of the Armenian People..	25
Hrach M. Bartikian Two Episodes Concerning the Learning of the Saint Translators and Their Translation of the First Phrase of the Greek Original of the Bible.	39
Ashot Melkonyan On the Toponyms of Javakhk.	46
Gohar Vardumyan The Seven Mysteries of the Armenian Church and Mesrop Mashtots' Creation.	63
Henrik Svazyan Mesrop Mashtots-The Author of the Albanian Alphabet. Priest Benjamin.	76
Karine Melikyan Various Contents of Sources on the Meeting of Karin (633).	93
Hairapet Margaryan "Tiezeracal" title of Bagratuny Kings.	98
Vrez Vardanyan On the Origin of the Pahlavounys.	111
Karen Matevossyan Hovhannes Sarkavag's Papers with Historical Content According to Samvel Anetsi.	122
Artashes Shahnazaryan The First Stage of the Zakarians' Battles for Liberation.	132

Gnel Grigoryan	
The Term “Patron” in Medieval Armenian Original Sources.	148
Gagik Sargsyan	
Evidences as Historical - Geographical Original Source.	169
Aram Kalantaryan, Gagik Sargsyan, Houssik Malkonyan	
The New Discoved Sources on Momiks’ Family.	183
Hamlet Petrossyan	
The Cross-Stone and The Medieval Perception of Memory.	195
Gagik Haroutunyan	
Remarks on the Origin of the Armenian Statehood in Cilicia.	216
David Tinoyan	
The Information of Jan Dardel’s “The Armenian’s Chronology” on Konstandin II.	248
Albert Kharatyan	
The Ancient Armenian Churches of Constantinople (XIV-XVII Centuries).	256
Lussine Amirjanyan	
Tendencies of Changes of Toponyms of Yerevan in the XIV-XIX Centuries.	281
Emma Konstandyan	
The Scientists of the XX Century and the Invention of the Armenian Alphabet.	292
Petros Hovhannissyan	
Movses Khorenatsi and Nikoghaios Adonts.	307
Artak Maghalyan	
The Melikutian (Principality) of Varanda in the XII-XVIII Centuries.	317
Content	336

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

6

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

6

Տեխնիկական խմբագիր՝

ԳԱՅԱՆԵ ԲՈՐՈՒԽՅԱՆ

Համակարգչային շարվածքը՝

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ԱՎԱԳՅԱՆ

Տպագրիչ՝

ԼԵՎՈՆ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

375019, Երևան 19, Մարշալ Բաղդամյան 24 ⁹